

SIMON EIKELENBERG

AANTEKENINGEN SCHILDERKUNST

♦ Deel I ♦

Transcriptie van Inv.Nr. 390 uit de Collectie Aanwinsten
door de RAA-Transcriptiewerkgroep 2015-2017

INLEIDING / VERANTWOORDING

Alkmaarder **Simon Eikelenberg** (1663-1738) was een man met een bijzonder brede belangstelling voor de wereld om hem heen. Hij werd opgeleid tot borstelmaker en heeft een winkel in borstelwaren gehad. Maar zijn geest (en portemonnee) verlangde naar méér: hij was ook “*beoefenaar der schilderkunst, van 1704-1735 opzichter der stadswerklieden van de wateren en plantsoenen, sedert 1715 ijker [en] legde zich tevens toe op letterkundige studiën*¹”. Tot die laatste behoren Eikelenbergs schriften en boeken over geschiedenis, godsdienst en kunst.

Hij is tegenwoordig misschien het meest bekend als geschiedschrijver, o.a. vanwege zijn boek *Alkmaar en zyne Geschiedenissen*². Zijn liefde voor het kunstschildersvak is mogelijk nóg groter geweest dan die voor de geschiedenis, maar daarover heeft hij tijdens zijn leven weinig gepubliceerd.

Dat hij op dat gebied nog heel wat van plan was, blijkt uit de omvangrijke collectie aantekeningen die in het Regionaal Archief Alkmaar (RAA)

bewaard is gebleven. Een van zijn projecten was het samenstellen van een boek over - of, beter gezegd - ten behoeve van de schilder- en tekenkunst waarin de nadruk op de samenstelling, de bereiding en het gebruik van allerlei soorten verven en vernissen wordt gelegd. Het was tevens zijn bedoeling om zoveel mogelijk ‘recepten’ zelf te proberen en daarover te rapporteren. Jarenlang verzamelde hij hiertoe gegevens: hij nam hele hoofdstukken over uit bekende en minder bekende bronnen - soms voor achtergrondinformatie, soms voor een recept voor een bepaalde verf; hij noteerde de namen, adressen en prijzen van verfverkopers en andere leveranciers van schildersbenodigdheden. En hij deed verslag van zijn eigen ‘ervarenissen’ met bepaalde stoffen, technieken en processen.

De beoogde publicatie van dit ambitieuze werk is er - helaas - niet van gekomen; ‘helaas’ omdat er al jaren vanuit de kunsthistorische wereld belangstelling is voor de inhoud van deze aantekeningen maar niet iedereen is in staat het handschrift te lezen. Reden genoeg voor ons, de RAA-Transcriptiewerkgroep, om aan de slag te gaan.

¹ C.W. Bruinvis, geciteerd in het *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (1888-1891)*, F. Jos. van den Branden, J.G. Frederiks (DBNL).

² *Alkmaar en zyne Geschiedenissen*, Alkmaar, Simon van Hoolwerf, 1739 (postuum uitgegeven); Rotterdam, Philippus en Jakobus Losel, 1747 (herdruk bewerkt door Gysbert Boomkamp).

De transcriptie

Het grootste gedeelte van Eikelenbergs aantekeningen over de schilder- en tekenkunst bevindt zich in het manuscript met RAA-inventarisnummer 390³. Het gezamenlijke ‘hertalen’ van dit handschrift vond plaats in de periode 2015 t/m 2017. Daarna mocht ik de deelbijdragen inhoudelijk ‘bezemen’ en ze tot één geheel smeden. Onderweg in de bezemwagen kwam ik zaken tegen die - voor mij, althans - om nader uitleg vroegen. Ik ging online op zoek bij o.a. de DBNL (Digitale Bibliotheek van Nederlandse Literatuur), de IVDNT (Instituut voor de Nederlandse taal), Google Books en de onvolprezen Wikipedia. De oogst van dit historisch, taalkundig en wetenschappelijk avontuur besloot ik mee te nemen.

Naast onbekende zaken kan ook de nogal rommelige aard van juist dit handschrift een belemmering zijn bij het lezen van de transcriptie. Eikelenberg was volop bezig met het ordenen van zijn boek: bladzijden zijn verknipt, verplaatst, vernummerd, verwijderd; teksten zijn opgeplakt, ertussen gefrommeld, overdwars geschreven, doorgehaald. Ik heb geprobeerd, waar ik dat zinvol vond, de weg door deze ‘bouwput’ aan te geven. (Eikelenberg helpt ook een handje mee met een Register achterin.)

Ten slotte zijn er in de transcriptie enkele conventies toegepast die om toelichting vragen. Zo zijn woorden waar de transcribeur niet zeker van is, in rood weergegeven; doorgehaalde tekst - al dan niet leesbaar - is doorgestreept (bijv. ~~geest~~ of ~~xxx~~). De nummering van de bladzijden bestaat uit een door Eikelenberg geschreven ‘hoofdnummer’ gevolgd door een door het Archief toegekend ‘nieuw nummer’ tussen haakjes [nn]. Eikelenbergs nummering vertoont sporen van het proces waar hij middenin zat en maakt soms rare sprongen; de nummering in de nn-reeks loopt (op één hiaat na) van begin naar einde gewoon door.

De transcriptie van RAA-inventarisnummer 390 is dus rijkelijk voorzien van voetnoten en andere aanwijzingen die naar ik hoop de lezer van nu zullen helpen. Ik heb ze naar eer en geweten toegevoegd maar ze zijn niet volledig en ze bevatten ook nog speculaties, onopgeloste vraagstukken en (ongetwijfeld) gewoon fouten.

Om met Simon te spreken: “Zijt dit gedagtig.”

Barbara Jensen, november 2018

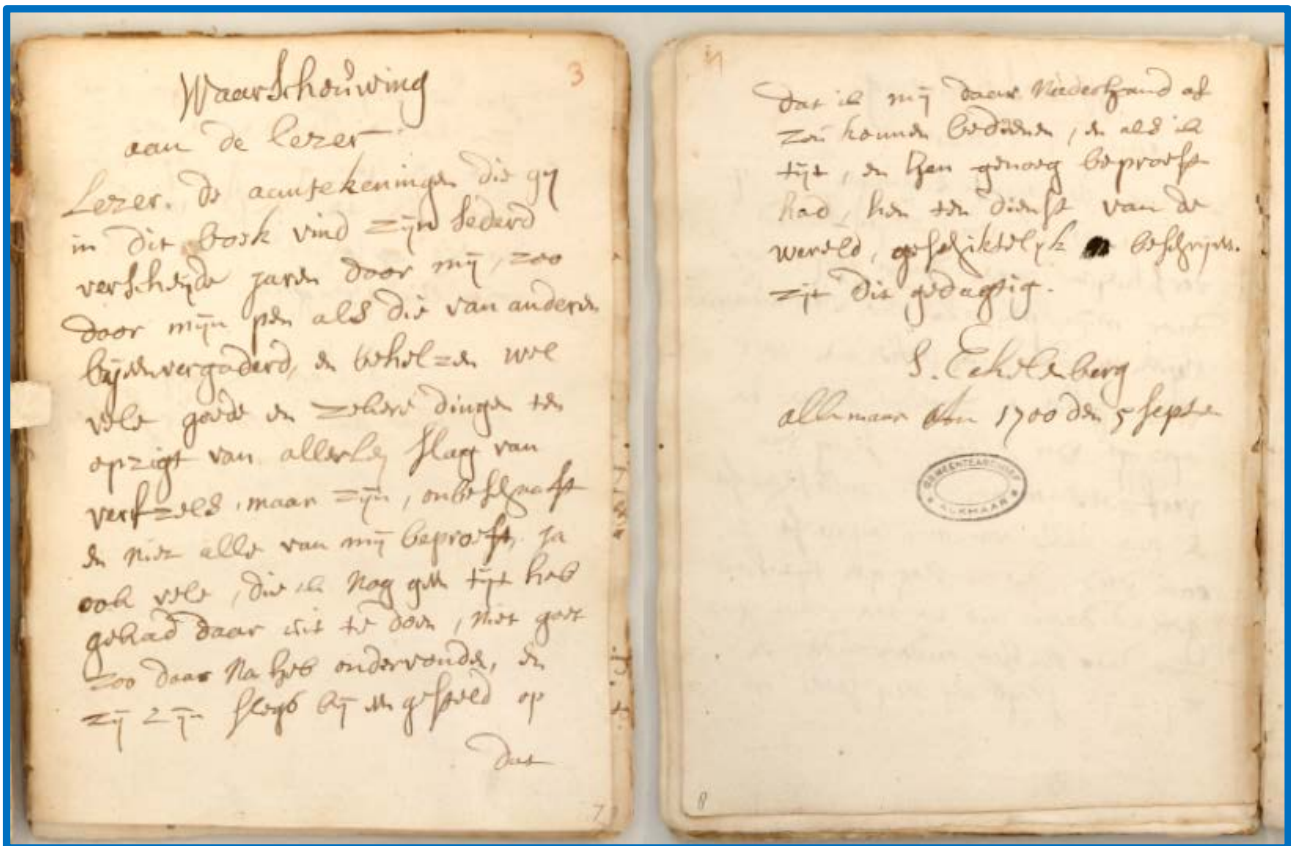
Naschrift: Onlangs bleek dat er ook belangstelling is voor de inhoud van het zg. *verligterij-boekje* van Jan Dirksz. Zoutman (1613/1618-1679) waarvan Eikelenberg - als leerling van Zoutman - een afschrift heeft gemaakt. Het afschrift bestaat als boekje niet meer: Eikelenberg heeft het ontbonden om de diverse pagina's verspreid over zijn boek-in-wording op te nemen. Op het titelblad na zijn echter alle bladzijden (voor zover bekend) nog aanwezig in het manuscript, waardoor een digitale reconstructie van het boekje gemaakt kon worden: zie Bijlage II. [BJ]

Zie voor een overzicht van inhoudelijke wijzigingen sinds november 2018 de laatste bladzijde van deze transcriptie.

---

³ De overige aantekeningen van Eikelenberg over de schilderkunst zijn te vinden in de Collectie Aanwinsten, inventarisnummers 391 t/m 394.

Simon Eikelenberg: Aantekeningen Schilderkunst (deel I)

Collectie Aanwinsten 1412-1984, inventarisnummer 390

Aantekeningen betreffende schilderen alsook een werkboekje toegeschreven aan Jan Dirksz. Zoutman (1613/1618-1679), door Simon Eikelenberg. 1700-1732.

Transcriptiewerkgroep Regionaal Archief Alkmaar 2015-2018

3 [7nn]

Waarschuwing aan de lezer

Lezer, de aantekeningen die gij in dit boek vind zijn sederd verscheijde jaren door mij, zoo door mijn pen als die van anderen, bijeenvergaderd en behelzen wel vele goede en zekere dingen ten opzigt van allerley slag van verzfels; maar zijn onbeschaaft en niet alle van mij beproeft. Ja, ook vele die ik nog geen tijt heb gehad daaruit te doen - niet goet, zo daarna heb ondervonden - en zij zijn slegs bijeen gesteld op-

4 [8nn]

dat ik mij daar naderhand af zou kunnen bedeenen, en als ik tijt en hen genoeg beproeft had, hen ten dienst van de wereld geschiktelyk ~~be~~ beschrijven. Zijt dit gedagtig.

S. Eikelenberg
Alkmaar, anno 1700 den 5 september

---

i Op deze bladzijde (voorheen nummer 219) zijn twee uitgesneden teksten geplakt die afkomstig zijn van de bladzijde met voorheen nummer 221.

[opgeplakt fragment 1]

Nootsaaklijkheit en nutheyt van de kennis en 't onderzoeken der verwen

kan bewesen worden door die nuttenvont⁴ van Jan van Eyk⁵, Brugsen Neerlander, te weten: d' olyverf. Deze Van Eyk had alvoren door zyn naukuericheyt een vernis uytgevonden die al zijn tijtgenoten verwonderde; dog hier hiel hij zig nog niet genoeg voor hij d' olyverf had. Misschien heeft hem 't alchimeren gelt en arbeyt gekost. Maar heeft er ook weer dit voordeel van dat niemant na hem zijn verscheyt der verwen heeft konnen nadoen en die in 200 jaar niet van veranderen ...**Iten**.

[einde fragment 1]

[opgeplakt fragment 2]

Vervolg van 'tgeen onderop 't voorgaande (folio 220⁶) zijt en uyt Hoogstraten⁷

Zegt hij⁸: volgens Hermogenes⁹ [is] het onmogelijk dat men de vermenging der dingen grondig zou kunnen verstaan, voor men een bysondre kennisse van elk vermengbaar ding heeft. ~~en indien~~ ~~iem~~ Indien imant een grauwe of middelverwe of liever tusschenkluer (mezetinte) na den eysch zijns werks zoekt, zoo is 't hem van noode dat hij de natuur (nota) der donkere en ligte verwen kent om de waaragtige brekinge te voorsien.

Voorts zegt hij mede dat de hoofklueren
7 zijn en de planeten toegeeygent ...¹⁰

[einde fragment 2]

---

⁴ nuttenvont = nuttige uitvinding

⁵ Jan van Eyck (ca 1390-1441), kunstschilder; werd bekend als 'uitvinder' van de olieverfschilderkunst

⁶ Folio 220 is nu blad 2 [10nn]; het oude nummer is net zichtbaar onder de 2

⁷ Samuel Dirksz van Hoogstraten (1627-1678), Nederlands kunstschilder, etser, dichter en theoreticus; auteur van *Inleyding tot de Hooge schoole der Schilderkonst*, Rotterdam (1678); voortaan: Hoogstraten *Schilderkonst*

⁸ 'Hij' = Van Hoogstraten

⁹ *Hermogenes* van Priène, hellenistische architect, 300-200 v.Chr.

¹⁰ De volledige tekst uit Hoogstraten *Schilderkonst* luidt als volgt: 'De Hooftkoleuren zyn zeven, en de planeten toegeeygent; maer de verwen, die wy daer toe hebben, zyn onbepaelt in 't getal.'

[tekst op de oorspronkelijk bladzijde]

... in een tamelijke orden te brengen, en door bijvoegingen of aan of tot malkander te lassen. Waartoe geen kleyne opmerking en kragt van inbeelding vereyscht wiert.¹¹

Dus eer ze, de eygen woorden van Hoogstraten.

2 [10nn]

À prologe¹²

Tot nog toe, schoon er genoeg buyten dit gedaan is, heeft niemant zig bemoeyt iets van de verwen te schrijven, of zoo 't al geschiet is, 't is zoo zober geweest dat het niet eens genaamt mag worden, en egter bevesten deze schrijvers eendragtelyk, zelf met uytgedrukte woorden, dat het e wel coloreren boven 't wel teykenen te agten is, wijl¹³ de verf eerst de volkomenheyt geeft, als zonder dewelke de teykenkonst van haar voornaamste versieringen ontbloot blyft.

Ja, Samuel Hoogstraten selve, schoon hij zig in dit deel¹⁴ niet heeft gekweten, nadat hij gezegt heeft dat het wel verwen de ziel der teykenkonst is, **verclaart** hij ~~aldus uyt~~ in deser voegen¹⁵ uyt:

xxx Schoon er vele konsten op de teykenkonst gegrontvest zijn, zoo en is er gene die dezelve tot zoo hoog een top van volmaaktheyt opvoert, als wanneer zij een waardig voorwerp verbeelt hebbende, door het wel verwen geholpen, een wonderwaardige schildrij maakt.

Daarentegen, wanneer de kolorering vals is, zoo zouden mogelyk de trekken en liniën wel goet konnen zijn, maar zij beelden niet uijt 'tgeen zij anders vermogen, dat is, de natuur gants gelyk te schijnen en onfeylbaar te vertoonen, welk de ware schilderkonst in haar volmaakten graad stoutelyk belooft.

---

¹¹ Dit zijn de laatste regels van een citaat uit Hoogstraten *Schilderkonst* waarin een 'tekenspel' wordt beschreven.

¹² À prologue = ten geleide (Fr.)

¹³ wijl = omdat

¹⁴ De woorden 'dit deel' verwijzen naar de daarnaast geschreven margetekst: 'Terpsichore, lib. 6', het 6de boek van Hoogstraten *Schilderkonst*.

¹⁵ in deser voegen = op deze wijze

Waerlijk 't is te verwonderen dat dese brave meester hierin egter nalatig heeft willen zijn, dog hij bevest egter dat Eufranor¹⁶ van Isthmos in Peloponeziën daarvan een boek geschreven heeft.

[in marge: *Terpsichore*, lib. 6, fol. 217; in dito, *Lib.* 19, zegt hij onse verwkennis is zoo nodig aan de schilderkonst als de letterkonst aan de vrije konsten. Dit draaft nog hoger en ik sal 't ook in 't gevolg betonen.]

3 [11nn]

[*Lege bladzijde*]

4 [12nn]

[*Lege bladzijde*]

5 [13nn]

Enige extracten uit een lake- en zijdeverwersboek¹⁷

Om sijde swart te maken

Neemt galsop ende doettet in een ketel houdende een quaert van een ton, ende doet daerin een quaert pont vijlsel van ijser en een half lb¹⁸ elenschoorssen ende lattet siede¹⁹ een goede ure. Ende doet dan de bast daeruijt ende doetter dan in een ½ lb gestooten galnooten ende laet die een ½ ure siede. Doeter dan by een ½ pont coperroot²⁰ ende een half pont atrament²¹. Soo is de verve bereijdt om te verwe. Steeckter dan uwe syde in ende laet se daer een nacht in legge ende wringt se dan uijt ende hangt se te drooge. Met dese verwe menchdij²² alderleije sijde- ofte lakenverwe een ijgelijck op sijn pleysier.

Om swart wollen laken te verwe en is oprecht²³

Neemt 6 elsentaken (min noch meer naer advenant), neemt ¾ lb getacte²⁴ galnoten gelpulverijseert, 2 lb coperroot, 6 loot²⁵ gomme. De galnoten suldij²⁶

---

¹⁶ Euphranor, Grieks kunstschilder (4^e eeuw v.Chr.)

¹⁷ een lake- en zijdeverwersboek = niet gevonden; de auteur is waarschijnlijk wel 'meester Cornelis van Gent' (zie blz 10 [18nn])

¹⁸ lb (libre) = pond (gewicht)

¹⁹ sieden = koken

²⁰ coperroot of coperroose = koperrood; ferrosulfaat; vitriool

²¹ atrament = kleurgevend bestanddeel van zwarte inkt dat vooral uit roet bestaat

²² menchdij = mengt gij

²³ oprecht, opregt = de/het echte of ware

²⁴ getackte = met stekels

²⁵ loot = oude gewichtsmaat ter grootte van 1/32 van een traditioneel pond; 15 gram

²⁶ suldij = zult gij

eerst siede een halve ure, dan suldy dat wit laken daer indoen ende latent siede een ½ ure, ende nemtter 't laken dan uyt ende lattet vouwe. Laet dan datselve water weederom

6 [14nn]

aen 't siede²⁷ incomen ende dan suldy daerin doen de coperoose ende de gomme ende lattet opsiede. Steeckt dan dat laken daer weeder in totter tijdt toe dat het swart is, in- ende uytstekende.

En of ghy dat daerna verbeteren wilde, soo suldy nemen ¼ lb getackte galnooten ende siede dat laken daer weder in, ende nemet dan uijt ende lattet koelen, welverstaende gij 't niet langer dan een ½ ure daerin moet laten siede. Neemt dan ¼ crap²⁸ laken ende doet het daer- in in 't siede en laet het laken daer weeder een half ure met siede. Laet het laken daer dan een nacht in leggen tot 's anderdaech ende dan uijtgenomen ende gesppoelt en opgehange.

Swart gaeren

Als mens swart garen wil, soo siet men op 12 lb garen een pont galnoten en dat tweemaal. Als 't dan uijtgewroongen is, soo steecken in de ton daer u slyp²⁹, galnoten ende bast in is. Soo de bast moet 6 weeken in de ton staen eer men die gebruijke can.

Om een swartrekuype te sette om linne te verwe

Neemt een groote wijnton onder met eenen kraen en in 't midden oock een ende de bodium

7 [15nn]

vol gaten. Daer sal men indoen een ton elschorsen ende eenen emmer messemakersslijp ende 4 lb vijtsel ende laten dat soo staen alsoolange als men wilt.

Om dier pontswartwerck³⁰ te maken

Neemt een ketel vol regewater en doet daerin

---

²⁷ 'aen 't sie-' stond onderaan bladzijde 13 als custode maar ontbraak bovenaan bladzijde 14

²⁸ crap = meekrap (*Rubia tinctorum*); grondstof voor de rode kleurstof alizarine

²⁹ slijp = ijzervijtsel

³⁰ dier = duur; pontswartwerck = iets dat zeer zwart (pondenzwart) geverfd is; pondenzwart = bijproduct van het branden van cokes uit steenkolen, dat bij het pond verkocht wordt

een ½ lb smacken³¹, een qaert mee³², een quartpont galnoten gestooten. Laet dat tesamen siede ende soo menichmael als ghij de verwe wilt, moet ghij de verve vermeerderen ende versterke gelijk men de sijdeverwe doet met de voornoemde stoffe ende matterien, als wij noch sullen leere op een ander plaetse.

Om swarte sijde maken

In een ½ ton nats³³ doet daerin 3 lb galnooten, 6 pont p coperoot, 3 lb gomme arabij³⁴, 7 lb vijlsel ende doet aldus: neemt een ketel houdende een ½ ton nast³⁵ of meer, vult die met regenwater op een hantbreet na tot bove toe ende als 't begint te siede, soo doet daer- in uwe galnooten gestooten en u coperoot ende lat dat eest een luttel tijts siede. Daernaer doet u gomme daer- bij ende roert se wel omme opdat se niet aen en settet totdat se gesmolten is. Laettet sieden ontrent 2 2 ure lanck. Doetet dan van den viere ende giettet in eene schoonen ton. 'tSelven sulldij decken ende laten 't alsoo 2 dagen staen of bet³⁶ eer ghy daer- in verwe sult. Als ghy daer nu verwe, soo doet

8 [16nn]

aldus: te eersten, soo stelt water over 't vier ende als 't lau is, soo doet daerin alderhalf lb grauwe seeper tot 6 pont rauwe sijde, eerst gedaen op stocken die gij dickmael keeren sult. Als 't schuymt soo steeckt u sijde daerin ontrent een ure langh totdatter geel af is. Ende dan eens uytgevrongen ende als u duinckt dat het genoegh is, soo wringt se schoon uyt op den sevijlstock³⁷ en hangh se dan op steeken. Voor de tweede mael sulldij nemen eene ketel water ende doen daerin tot elke pont sijde ¾ lb getackte galnooten gestoote ende roerent wel omme. Laet se dan siede een ure tyst³⁸. Neemt dan 't meeste vier van ondere de ketel, steeckter dan u sijde in 't selve op de stocke en keert se eens of 2 mael omme. Wringt se dan uijt ende verweijt se totdat se kout is. Steeckt se dan wederom in 't selve; dit doet 4 of 5 mael. Te leste, lecht elke wrongh wat gedreydt in de ketel ende laet se daerin leggen eene dach

---

³¹ smacke = sumak (*Rhus coriaria*)

³² mee = mede, meekrap

³³ nats = vloeistof (water)

³⁴ gomme arabij = Arabische gom (*gummi arabicum*), geharde sap van de acaciaboom

³⁵ verschrijving: nats

³⁶ bet = meer

³⁷ sevijlstock = houten stok om bijv. natte textiel mee uit te wringen

³⁸ verschrijving: tyts

of 2. Nadat ghy haest hebt voor de derde reyse³⁹, neemt van u verwe ende stel se op 't vier ende laet se heet woorden. Dan doet daerin tot elcke pont sijde 6 oncen coperrout ende laet se daermede in 't siede comen, ende als 't aen 't siede is doetter dan bij 4 onsen gomme tot elcke pont sijde. Laet se daermede sieden een ½ ure. Dan doet in de verwe 3 of 4 mael kanne van het

9 [17nn]

galsop. Daernaer soo doet u sijde daerin, elcke streng bijzonder keerende eens of 2 mael. Wringt se dan uijt ende verweijt se totdat se kout is. Steecktser dan weeder in ditselve; doet 9- of tienwerf. Dan soo wring se stijf uijt totter geen verwe meer uijt en komt. Dan neemt een kuijp van ontrent 6 emmers water of dat ghij te sieden hebt. Daarin giet een kan asijn ende roeret wat omme met een stock ende spoelt elcke streng bijzonder. Daarna hangt se dan weeder in de verwe ende vringth se dan bij weder uijt als vooren, ditselve doende 4- of vijfmael. Daerna hangt se in de ketel op stocke tot 's anderdaechs. Dan wringht se weder uyt en hangt se op stocken voor de 4de reyse. Soo maect de voornoemde verwe seer heet. Dan stroeyt daerin 4 pont vylsel ende roeret gestadigh met een schoppe totdattet siedende is. Laetet dan een halfe ure siede. Doetter dan in 5 of 6 kanne water. Steeckter dan de sijde weederom in ende keert se eens of 2 mael omme als vooren ende wring se dan uijt ende verweijt se totdat se cout is. Ende steekt se weder in ditselve; doet 7 of 8 mael, dan soo wringt se wederom seer stijf uijt van verwe. Doet dan in de voornoemde spoelsel een emmer water of 2 en wat asijn ende roeret omme. Dan laettet elken wrong bijzonder spoelen ende als sij gespoelt is, soo gaet met alle de sijde na de rivire ende spoelt se wel 4 of 5 mael schoon uyt. Wringt se dan uijt op de sevylstock,

10 [18nn]

dan hangt se weder op de stocken daer ghy mede vervet voor de vijfde reijse. Dan suldi daerin doen tot elcke pont sijde 2 onse Spaense seep ende snijst se kleyn en werpt se in de ketel. Neemt dan een stock en klopt daermede het water totdattet seer schuijmt, maar

---

³⁹ reyse = keer, maal

en lattet niet siede. Dan stelt den ketel van 't vier ende steeckt u sijde daerin in, met de stocke altijd seer wel roerende een ½ ure langh. Wringt se dan uyt niet te hert. Laet se dan weder 4 of 5 mael keeren, dan wringt se uyt op de sevijlstock. Hangt se dan op te droge. Laet se wel coelen sijen en mach niet te seer gestrengelt sijn.

Om 't last sijdeverwe van nieuw op te maken gelijk mr. Cornelis van Gent⁴⁰ geschreve heeft

Neemt eene ketel houdende 2 aems⁴¹, daerin soo doet 15 lb eijkeschorsen of elsen gemalen of wel kleijn gbrooke ende latet een ure siede. Doet dan de schrosen⁴² daeruijt ende doeter dan 12 lb of gemalen of klein gestooten galnooten in ende laet die dan oock een ure siede. Dan soo neemter 50 lb of meer koperoot bij ende roeret wel omme totdattet gesmolten is. Neemt dan noch 3 of 4 emmere slijp, 32 of 40 lb vylsel (hoe meer, hoe beter). Dan noch een ½ lb Spaens groen⁴³, 20 lb gomme, 20 lb vet of greyn van⁴⁴ suijkersyrop en laetet dat samen siede tot op de helft, totdat de 2 ame op een of anderhalf gekome sijn ofte nabij, lattet dan kout worde. Neemt dan een schoone ketel ende doetter 2 mengelen⁴⁵ wijnaensijn en wat suerdesem in, wel kleijn gebrooken. Dan

11 [19nn]

noch een quaert honingh, een ½ lb blomme van ameldonck⁴⁶, wel kleyn gebroken, 4 onse luijskruijt⁴⁷ of staffisagrij⁴⁸, 4 onse Spaens groen, 4 onse anijszaet, 4 onse greijnpoeder⁴⁹, 4 onse ger/c/tiaenworttel⁵⁰ ende dit altesamen wel kleijn gestooten ende in een ketel gedaen ende met eene stock 5 of 6 mael wel omgeroert. Latet soo russten 24 ure ende als 't soolange gestaen heeft, soo nemet selve en giet het in de de tonne daer de verwe in is met noch een half pintie gebrande wijn. Dan moet de verwe een maent staen

---

⁴⁰ Cornelis van Gent = niet gevonden (aannemende dat niet Cornelis van Gendt, heer tot Loenen enz. wordt bedoeld)

⁴¹ aem = vochtmaat, circa 39 liter

⁴² verschrijving: schorsen

⁴³ Spaens groen = Spaans groen, ook kopergroen, groenspaan of verdigris, groen pigment op basis van verschillende samengestelde koperoxyden

⁴⁴ verschrijving: 'van' moet zijn 'of' ('vet of greyn of suykersyrop')

⁴⁵ mengelen = inhoudsmaat; verschillend voor verschillende waren (maar circa 1 liter)

⁴⁶ ameldonck = witte stijfsel

⁴⁷ luijskruijt = luiskruid, plant uit het geslacht *Pedicularis*; ook staffisagrij kan hiermee bedoeld zijn

⁴⁸ staffisagrij = ridderspoor (*Delphinium staphisagria*); wordt ook luiskruid genoemd

⁴⁹ greijnpoeder = kardemompoeder

⁵⁰ misschien gentiaanwortel

eer men daerin verwet, alle dagen eens omroerde. Als sijn nu stijf een maent gestaen heeft, soo nemet claerste bove af ende 't grontsop doet in een ton en latet in de verwe niet meer kome. Nu 't claerste wederom in de ketel gedaen sijnde, zuldij daer weeder bij doen 15 lb gomme, 15 lb vet [*of*] greyn of suijkersyrop ende laten 't een ure siede. Als nu verwe wilt, soo doet u andere ~~nats~~ materie by, gelijk als 't behoort, soo is 't genoegh.

Een ander maniere om sijde swart te verwe alsoo mr. Antonis te Grandt ende Ioris Malebranck⁵¹ ende mr. Cornelis van Gent in hare boeke hebben en is byna de wijze als het voorgaende

Neemt eenen ketel houdede andehalf ame water, doet daerin 15 lb Gent eykenschorssen ende lattet een ure siede. Doet dan de schorssen daer-

12 [20nn]

uijt ende uijtgedaen sijnde, soo doetter in 12 lb galnooten. Laet die oock een ure siede ende doeter dan bij 15 lb gomme die gesoode⁵² en wel omgeroert totdat se gesmolte is ~~moet men wel~~. Doeter dan bij 2 2 emmere slijp in is. Moet men wel toesien dat de verwe niet overelope. Dan soo neemt 15, 16 of 18 lb vijlsel van busmakers ende doeter het in de verwe ende roeret wel omme. Als 't dan wel gesodede heeft een vierendeel van ure, soo doet het vier van onder de ketel ende doet de verwe die in de ketel is ijn een ton ende laet se 3 dagen staen. Dan neemt een schoone ketel van 4 pot water, doet daer 2 potte wijnedick⁵³ in en een halve vuijst groot suerdesem of heene⁵⁴ metter hant gebroke ende noch eene schoone pot honich en een ½ lb ameldonck. Dat samen getempert als een papke ende dan in de ketel gedaen. Dan neemt noch 4 onse staffasagrij, 4 onse 4 greijnpoeder, 4 onse Spaens groen, 4 onse **regentia**⁵⁵ gesnede en gestooten, dit altesamen wel kleijn gestooten. Soo doettet in de ketel ende neemt eene stock ende roeret wel omme 5 of 6 mael. Laettet dan rusten 24 ure, wel toegedeckt. Neemt dan 'tgeen in de ketel is als 't 24 ure gestaen heeft en doetet

---

⁵¹ Antonis te Grandt = niet gevonden (aannemende dat niet de filosoof Antoine Le Grand wordt bedoeld); Joris Malebranck = niet gevonden; er was in die tijd wel ene Hugo Malebranck in Leiden als verwer werkzaam geweest (Leidse lasten 1674).

⁵² gesoode = gekookt

⁵³ wijnedick = wijnazijn

⁵⁴ heene = niet gevonden

⁵⁵ regentia = niet gevonden

in de ton daer de verwe in is. Dan moet de verwe wel een maent staen eer men daerin verwe mocht; alle dage wel eens ommeroerede. Voorts om de verwe goet te maken, soo moet men neemen van alle de materie viervuldicgh behalve de galnooten ende de dessem ende siede dat op de helft. Als men

13 [21nn]

vet neemt tege 8 lb gomme, soo neemt 12 lb vet of greijn of suijkersiroop.

Voorts dus verwe⁵⁶ mr. Cornelis van Gent sijn swarte sijde

Hij nam 4 lb getwernde sijde, die dede hij in een sack ende hinck eene ketel met water over 't vier. Daartoe nam hij een pont swarte seepe ende als die gesmolten was ende op 't sieden, soo dede hij den sijde in de sack. Wel hart sieden anderhalf ure totdat se cracte ende dan afgedaen ende uijtgenoomen ende wel schoon gespoelt ende wel styf uijtgewroongen aen stocken. Doe⁵⁷ nam hij galnootewater⁵⁸ in eene schoone ketel ende hinck dat over 't vier. Daerin dede hij 2 lb geheele galnooten ende liet dat een half ure siede of soolange dat de galnooten morwe⁵⁹ ware, dat men se met de handt breeken konden. Doe nam hy de ketel af en brack de galnooten metter handt ontstucken⁶⁰. Doe dede hij de [ketel] vol galwater ende liet dat noch een goede ure sieden. Doe nam hij dat galwater af ende dedet in de kuype met de galle ende goot daerbij soo veel kout water totdat men de vinger in lyde konst (want ~~na~~ te⁶¹ mach niet te heet noch te kout sijn, wandt de sijde soude te ...⁶² worde wanner 't te heet was). Ende doe dede hij de sijde daerin, op stocke gehangen met corden gebonden wel vast, ende hij over 't waterdet met het galwater ende leijde daerover een deksel ende liet dat so staen van saterdaeghavont tot 's maenendaegh 's morgens toe of langer (hoe langer, hoe beter). Somtyts oock wel maer eene nacht of wat meer. Nu des manendaegh 's morgens dede hij de verwe over 't vier ende doen

14 [22nn]

die soo heet was datt men de hant daerin lyden konst, soo dede hy dat coperoot daerin, te wete: tot 3 of 4 lb

---

⁵⁶ verwe = verfde

⁵⁷ doe = toen

⁵⁸ bedoeld wordt: galwater, het sap van de dulle kervel (*Conium maculatum*)

⁵⁹ morwe = murw, week, zacht

⁶⁰ verschrijving: om stucken (in stukken gebroken)

⁶¹ verschrijving: het

⁶² verschrijving: woord weggelaten; de zijde zou te [...] worden wanneer het water te heet zou zijn

sijde, 3 lb coperoott. Maer hy nam doen maer $\frac{1}{3}$, te weten: een pont des ~~ande~~ eerste daegh. Asl⁶³ 't nu bykans aen 't siede was, soo dede hy wat Spaens groen daarin (ontrent een $\frac{1}{2}$ onse) ende daernaer van anderhalf quaert slijp, de helft daer vylsel, in ende liet dat soo opsieden ontrent een half ure. Maer als 't begint te rijse, soo moet men wel toesien dat het niet **loopen men roese waneer ten** of maer als 't begint over te loopen, soo blaest en neemt een schepper en giet al op en needer totdat het aen 't sieden is. Dan laet het siede als' t geseyt is. Als 't nu wel hart gesoden heeft, soo neemter het vier van onder ende wringt de syde wel uijt de galle met der handt, maer niet te hart want waer sij te hert uytgewronge, gy en soude soo heet niet kunnen verwen. Ende dan mueght ghij gaen verwen gelijk mr. Cornelis seyde: hy wenden se 3 mael van de eene sijde tot de anderen ende dan uijtgewrogen (maer niet te hart), de eene stock voor de ander naer ende dan op sparren gehangen; ende dan altesame in de ketel gedaen en wederom geverwet als vooren ende te middagen uijtgenooome ende gespoelt in water daer wat azijn ende gebrande wijn

15 [23nn]

in gedaen is. Ende de verwe daerentusschen weeder heet gemaect, daer suldy 't 2 of 3 mael in wenttelen en gaen dan weder verwe voore. Maer de verwe moet 's morgens al bereijt sijn met de voornoemde supstantie tot 3 ~~mael~~ 3 morgenstontde, alle morgens een deel. De leste morgen, de derden dach, moochdij er⁶⁴

Om conchenille⁶⁵ tot de verligterij⁶⁶ te maken

Zoo kookt het slegs met regenwater; met potas⁶⁷ is 't te scherp.

---

⁶³ verschrijving: als

⁶⁴ hier stopt de tekst, al is er nog genoeg ruimte om verder te schrijven

⁶⁵ conchenille = cochenille, karmijnzuur, rode verfstof gemaakt van de cochenilleluis (*Dactylopius coccus*); karmijn, karmozijn, cochenille, scharlaken, kermes en vermiljoen zijn alle rode kleurstoffen gemaakt van verschillende soorten schildluizen dan wel de namen van die kleuren

⁶⁶ verligterij = decoratieschilderkunst (verlichten, illustreren)

⁶⁷ potas = mengsel van zouten dat hoofdzakelijk uit kaliumcarbonaat bestaat

16 [24nn]

[Lege bladzijde]

17 [25nn]

Om roode inckt te maken

Neemt 3 pintie regewater met een half tyelke ongebluste kalck ende laet dat staen om de loogen⁶⁸ te hebben ende ~~doeter in 2~~ des morgens soo gietet door eene doeck ende doeter in 2 loot bresilie-houdt⁶⁹ en laetet half insieden. 't bresiliehout moet kleijn gestoote sijn. Als 't dan half ingesooden is, soo neemt ~~een loot van 't beste gomme van karseboome ende doet~~ een loot gestooten aluyn, een loot gomme araby, 2 loot van 't beste gomme van karseboome ende doet het daerin ende latet same opsieden. Ende dan suldy 't van bresielie afgieten ende 't sal goet ende oprecht sijn.

Om swarten inckt te maken

Soo neemt 2 potten regewater, een quaert pont gestoote galnooten, een quaert pont coperoot ende 5 onse gomme araby.

Om roode bresilie-inckt te maken

Neemt tot elcken loot bresilie een half pot biereek of wijneek⁷⁰, doet het in een newen aerde pot ende laat het eene nacht op 't bresilie staen ende doet het des morgens over 't vier ende latet half insiede. Daerna neemt tot ijder loot bresilie vier onse aluijn cleijn

18 [26nn]

gestooten ende 4 onse gomme van arabij. Roeret wel onder malkanderen, latet dan noch eens opsiede. Wildij de couleur bruijnder hebben, soo schraept kruijt⁷¹ ende doet het daerin (maer niet te vele) ende siet wel toe dat het ~~in~~ niet over en loopt als ghij het krijt daerin doet. Als 't dan gesoden ende kout is, soo doet het bovenste af in eene glas ofte pot ende ~~stop~~ stoppet wel. Is oprecht.

---

⁶⁸ loogen = oplossing verkregen door een vaste stof met water uit te trekken

⁶⁹ bresilie(hout) = brazielhout (*Caesalpineae echinato*), zeer hard, donkerrood houtsoort

⁷⁰ biereek of wijneek = bieredik of wijnedik, bier- of wijnazijn

⁷¹ waarschijnlijk wordt krijt bedoeld

Een maniere om inckt maken met welke ghij sult mogen schryven in vier maniere

Te weten: coluer van rooset, halfgreyne⁷², violet ende moreijt⁷³, met welck confectie gij verwe muecght wat ghij wilt, 't sij geytevelle of andere dingen. Neemt bresiliehout ende doet het in cout water en laet het siede alsulcke menichte als ghij wilt totdat het derden deel ofte meer vesooden is. Neemt schoon papier ende steeckt het in 't voornoemde bresiliensop ende siet ghij dat het roode verwe is, soo is 't genoeg. Is 't niet, soo laettet meer versiede totdat het papier heel is. Daernaer deelt dat water van de voonoemde ~~deelen~~ bresilie in 4 deele na diverse verwe die ghij make wilt. Neemt dan een van de voornoemde delen, doet niet anders daerin

19 [27nn]

dan een weynich calckwater, het welck men heet gecabioneert⁷⁴. Dit water woort gemaect in deser maniere: doet een weynich ongebluste steenkalck blussen ende latet in een goet deel water staen totdat de calck te groonde gaet. Van dit water, gedaen met 2 ¼ deele van de voornoemde rosetten, ghij sult viletten verwe make, maer merckt doch het water van de bresilie of rosette lau moet syn als gy 't voors. water daerin doet. Ende in de andere deel doet daer looge in en gy sult violette verwe hebben. Ende in 't vierde deel doet een weynich aluijn, de soute cliefaluyn⁷⁵, 'twelck de Ytalaiens heeten *alune de fesa*⁷⁶ en ghy sult moreijte verwe hebben. Hier hebdijs geleert 4-derleije verwe te maken met welke gij schryve meught als met inckt, met welke gij velle verwen meught in sulcke coleure als gij wilt. Voort met dese confectie mogen de vrouwen oock haer wollen garen verwe, het welck een seer schoon secreet is ende profijtelijck.

Om blau papier te verwe

Tot 12 riem papier neemt 50 of 60 emmere water en 24 lb provenshout⁷⁷ ende laet dat 2 ure

---

⁷² halfgreyne = een kleurenuance van scharlakenrood

⁷³ moreijt = moreid; donkere kleurstof; moreijte verf = donkergekleurde verf

⁷⁴ gecabioneert = gecarbonateerd

⁷⁵ cliefaluyn = klip- of rotsaluin, *Alumen rupeum*; die is echter niet dezelfde als allume di feccia

⁷⁶ alune de fesa = niet gevonden; mogelijk is het allume di feccia; feccia = wijndik, de as van verbrande wijnranken

⁷⁷ provenshout = Provinciehout ('hout afkomstig uit de Provence'), van de heester *Rhus cotinus* of *Cotinus coggygria*, waaruit een geel-oranje kleurstof ('young fustic' of zante fustic genaamd) gewonnen wordt

siede, maer als 't een half uer gesoode heeft,
soo doetter bij een pondt potasch. Voort neemt
een emmer water, als 't gesoode of byna
gesoode is, daerin doet een half pont Spaens

20 [28nn]

groen, een half vierendeel blau lackmoes⁷⁸ met 3
loot sapgroen ende dat altesaem altemet⁷⁹ een
vingeroert ...⁸⁰ tot dattet geheel gesmolte is. Voort
gebruijckt men daerin een pont gom die welcke
2 of 3 dagen tevoore moet weijke ende alte-
met een vingeroet *asijn* ende dan mede in de
emmer. Neemt dan een twaelfde part uijt
de ~~emmer~~ ketel ende uijt de emmer tot ijder
riem papier die gy verwe wilt.

Alderhande vleckes uijt sijde- wercken te brengen

Item. Neemt het sap van hijtterlinge⁸¹, wrijft
daer de velcke⁸² mede ende wasschet in schoon
water uijt.

Heo me⁸³ alderhande vlekken vet uijt alderhande laken brengen sulle

Neemt cout gegoote looge gemaekt van witte
weedasch⁸⁴ ende maeckt se warm met een weynich
wijnmoer⁸⁵ ende hangt u laken daerin daer
de vlekken sijn eene nacht lanck. Wasschet
dan in claer water ende hangt se in de sonne
te drooge.

Facethout⁸⁶ dient om root linnen enz.
mede te verwen met potas, gekookt
fermilioen of canebrioen⁸⁷.

21 [29nn]

---

⁷⁸ lackmoes = blauwe verfstof

⁷⁹ altemet = zo nu en dan

⁸⁰ vingeroert = vingerhoed, een klein hoeveelheid; de naam van de stof waarvan men een vingerhoed moet gebruiken ontbreekt

⁸¹ hijtterlinge = niet gevonden, misschien een soort lindeboom ('linge').

⁸² verschrijving: vleckes

⁸³ verschrijving: Hoe men

⁸⁴ weedasch = een soort (de precieze samenstelling is onderwerp van discussie; het lijkt hier toch te duiden op de as van de plant *Isatis tinctoria*)

⁸⁵ wijnmoer = droesem; grondsop

⁸⁶ facethout = fisethout, geelhout; het hout van *Rhus cotinus*; zie ook provenshout

⁸⁷ canebrioen = niet gevonden; misschien een andere naam voor cinnabar?

Greynen daar men scharlakenroot mee verft als er turxe boonenmeel⁸⁸, wijnsteen⁸⁹ en aluiën bij gesoden wort.

Ook verft men scharlaken met 3 lb greynen, 8 lb pastel, 1 lb fenegriek⁹⁰, potasse, witte kalantsteen⁹¹ enz. en dit is 't best.

De **flotessen**⁹² moeten niet mier dan een jaar out zijn, en hoe stercker van ruck hoe beter.

De Duitse noemen de flotessen *saffraan*. De temperatuur⁹³ is 3 vyperkens⁹⁴ wynasyn, soo veel looge van gravello⁹⁵ en oude pis.

Dito komt uijt Duitslant en heeft beyde van gedaante en ruck groote gelijkheijt met de saffraen.

Concenilje root inkarnaat⁹⁶

Een half loot gum arabia, soo veel (3 loot) wijnsteen, aluyn, sal gemme⁹⁷ en een mosselschilp gestoten solfer⁹⁸ en bronsenelle⁹⁹ na behoren.

Walse nootschellen of -bolsters gesoden is goet swart voor den tincters.

Potas maakt de bruyne galnoot enz. verf bleek.

Vorsel of **orsche**¹⁰⁰ moet met verse pis gewreven zijn en dan verft se peerse¹⁰¹ met oude schoon roet.

22 [30nn]

Bois d'Inde [*is*] provencenhout.

Gravelle schijnt iets anders dan potas, dewelke de verve hoger violetblau maakt, na zij er veel by gedaen is, te weten bresilie enz.

Nota: looge van doodbeenderenasse en kalklooge.

---

⁸⁸ turxe boonenmeel = meel van witte bonen (*Phaseolus vulgaris*)

⁸⁹ wijnsteen = kaliumzoutkorst die zich vormt aan de wanden van wijnvaten (grijs of rood)

⁹⁰ fenegriek = *Trigonella foenum-graecum*, plant uit de familie van de vlinderbloemigen

⁹¹ kalantsteen = niet gevonden; misschien hetzelfde als kalamijnsteen?

⁹² flotessen = mengsel van gepoederde stoffen; bijv. saffraan

⁹³ temperatuur = juiste mengsel van bestanddelen om er verf mee te maken

⁹⁴ vyperken = inhoudsmaat, niet gevonden

⁹⁵ gravello = gravelle, gedroogde wijndroesem; goedkoper dan wijnsteen

⁹⁶ inkarnaat = rode vleeskleur, tussen kersrood en rozerood in

⁹⁷ sal gemmae = steen- of klipzout

⁹⁸ solfer = sulfer, zwavel

⁹⁹ bronsenelle = niet gevonden

¹⁰⁰ vorsel of orsche = orseille (orseilje), korstmossoorten uit geslacht *Rocella*

¹⁰¹ peerse = paars

Gravellelooge is wijndroesem gebrant.

Likmoes gesoden en met loog gemenkt is lavender-grau.

Dus calcineert¹⁰² men **tartarum** (wynsteen): men leijt die in een schoone test op gloyende kolen soolang dat wijnsteen ook gloeiend is. *Probatum*¹⁰³.

1 mengen **folograijn**¹⁰⁴, een mengen regenwater: 't geeft schoon orange, dito schoon inkernaat.

Root van konsenille¹⁰⁵:

Een half loot konsenille, 6 agtendiel witte wynsteen, 1 agtendeel witt arsenicum.

Indigo Guatimala¹⁰⁶ is de beste.

Japons¹⁰⁷ is een hout als brasilie maer slegter en 't wort dikwils voor 't ander verkogt.

- [31nn]

[*achterkant van een tekening van de plant wede*¹⁰⁸]

Wede

- [32nn]

[*tekening Wede*]

¹⁰² calcineren = stof aan gloeihitte blootstellen tot het poeder/kalk wordt

¹⁰³ *probatum* = proefondervindelijk goed gebleken

¹⁰⁴ folograijn = schijtgeel

¹⁰⁵ konsenille = cochenille

¹⁰⁶ indigo Guatimala = *Indigofera suffruticosa*

¹⁰⁷ japonshout = sappanhout (*Caesalpine sappan*)

¹⁰⁸ wede (weede) = *Isatis tinctoria*, plant uit de kruisbloemenfamilie

Weede om blau te verven

is twederleij, tamme en wilde. De tamme is langworpiĝ, breedt en donkergroen van bladeren, grooter dan die van de smalle weegbree; de steel is 3 voet of meer hoog die, in een breede krans verspreijt zijnde, kleyne gele bloempjes voortbrenĝt, die daarna afhangen als blaaskens en, als zy rypen, swartagtig zijn. De wortel is wit, langwerpig allenskens¹⁰⁹ dun-der wordende en diep in d' aerde zinkende.

De 2de of wilde is deze gelijk in alle deelen behalven 't zaijen, schoon er enige willen onderscheyden.

Wort gezaijt in Languedoc, bij Narbonne; in zommige landen van Neederlant; ook in Duytslant, Italjen, Spanjen.

't Wast geern in vet lant.

't Bloeit in maij en in braakmaant¹¹⁰, 't zaat wort later rijp. Men pluckt het eer 't bloeijt om er pastel tot blauwe verwe af te maken.

't Heet in 't Griecks *isatis*, ook in 't Latijn of anders *glastum*. Cesar¹¹¹ zegt dat de Britten hun hiermee besmeren en Plinius¹¹² dat de dogters en vrouwen, hiermee besmeert, naakt op sommige feesten gaan.

Men noemt het in Italiën *guado*, sommige seggen *guadum* te heeten; in 't Spaans en Frans *pastel*; 't kan ook *pastillus* genoemt worden na pastille-koeckjens die men daarvan maakt.

De Hoogduitsen noemen 't *weijt*, d' Engelse *wode* en *wade*, Avicenna¹¹³ *nil*, dog daar is nog een ander soort van nil in Arabiën, 'twelk *granum nil* en *hab anil* genoemt wert, waarvan in 't gevolg bij de winde.

Nota:

De haukens¹¹⁴ van dit kruyt gelyken tongenkens, de wortel is slegt en regt met luttel faselingen¹¹⁵ en de bladen aan de steel kleyner en scherper dan die aen de wortel wassen.

---

¹⁰⁹ allenskens = geleidelijk

¹¹⁰ braakmaant = naam voor juni of zomermaand, omdat in deze maand de braak, het omploegen van het bouwland, plaats had

¹¹¹ Gaius Julius Caesar (± 100-44 v.Chr.), Romeins politicus, generaal en schrijver.

¹¹² Gaius Plinius Secundus maior (23 of 24 n.Chr.–79 n.Chr.), bijgenaamd de Oudere; Romeins militair, letterkundige en amateur-wetenschapper

¹¹³ Avicenna, Latijnse naam van Ibn Sina (ca 980–1037 n.Chr.), islamitisch medicus, geoloog, paleontoloog, natuurkundige, psycholoog, wiskundige, wetenschapper, filosoof en alchemist van Perzische afkomst

¹¹⁴ haukens = hauwen, doppen, peulen

¹¹⁵ faselingen = vaselingen, rafels, vezels

[*in marge*: De wilde wede is de tamme gelyk, dog wat hoger en bruyner van steel, smalder van haukens, heeft bladers die van ~~endive~~ endivie gelyk, een kleyne wortel, een regte houtagtige steel; is 't koren schadelyk.]

24 [34nn]

Indicum¹¹⁶

Enige menen dat het schuym, 'twelk van het sap van deze wede uitgeworpen wort, als men daar laken of wol ine verft, het indicum van Discorides¹¹⁷ en eygentlyk het 2de indicum is, dog zulx blyck niet genoeg, want Discoride seijt niet dat het komt van 't schuym der wede als die bijna oversiet¹¹⁸ maar aldus: het ene komt vanselfs voort en is als een oversietsel of overvloeyssel van Indis riet¹¹⁹ en is een purper bloeisel 'twelk van de kopere vaten opgeworpen, van de verwers afgetrockken, afgenomen en gedroogt wort.

Men pleeg de weede eer se bloemen kragtig te stampen, 't zap daaruit te persen en daar ronde bolletjens van te maken die bij de verwers *pastel* worden genoemd en dienstig zijn om laken, wol en lynwaat blau te verwen.

Nog:

wilde wede die hoger groeijt dan de takken en bladen als endivie heeft, is 't koren schadelyk.

Isatis indica is daar men 't 't indicum of Indisch blau van maakt, in 't Indisch ook *gali* en *nil*, in 't Arabis *anil* of *annil*, die van onse wede niet verschilt; 't wort ook *nir* of *annir* geheten alsof men blau seyde.

~~Men zaijt~~ **Oefening**¹²⁰ **der wede**

Men saijt die als de rapen, schoon men daer-af niet begeert te hebben als 't opperste en 't langste van stokken en bloemen. Zij vreesst tijdige vorst nog ontijdige koude, nog regen. Vette gront dient haar niet. Ook heeft ze liever vaste aarde dan middelmatige en ligte. Zij groeijt beter op drie- of vierjarig braakland of 'tgeen 2 jaren tevoren beent¹²¹ was dan op welgeboude

---

¹¹⁶ Indicum = Indische verf; indigo

¹¹⁷ Pedanius Dioscorides (circa 40-90 n.Chr.), Grieks arts, farmacoloog en botanicus; auteur van *De Materia Medica*, een 5-delige encyclopedie over kruidengeneeskunde en verwante geneeskrachtige stoffen

¹¹⁸ oversiet = overkookt

¹¹⁹ Indis riet = *Canna indica* (Indisch bloemriet)

¹²⁰ oefening = kweken, verbouwen

¹²¹ verschrijving: beemt = weiland, niet bebouwd land

ackers, want deze strijdt tegen de mee die
alzo groote betering van lant begeert
als de terwe of wijngaart. Ja, dat meer is,

25 [35nn]

de weede wil dat het lant over ander jaar¹²² braak
legge of anders verliesen de wortels, die zoo dickmaels
geplant zijn, hun kragt en duegt. En gelyk de
mede de gront vet maakt, zoo maakt de
wede dat mager en des mag se niet in mager
lant gezajjt worden, wyl ze daar weynig groey en
duegt heeft, maar wel in gemest lant, dat opnieu
moet gemest worden eer men die zaijt.

Als men die nu gezajjt heeft, loopt men er eens
met de egge over opdat het zaat wel met
aerde gedeckt zij. Maar als de planten hun
bladers hebben van 2 vingers lang, moet men
omtrent half april, nadat het gedroogt of geregent
heeft, d' aerde roeren, korts daarna de bladen
pluckken en dan aen de wortels die zonder
bladen zijn d' aerde roeren en 't zelve alle
maanden onderhouden, te weten in wedemaant,
hoimaant, oogstmaant¹²³ en september, in voegen
dat gelyk men van plant tot plant vyfmaal
de bladen pluckt, soo moet ook de aarde ook
zoo dickwijls losgemaackt worden, welk
rueren gemeenlijk 7 maal geschiet: als deze vijf en
de 2 reysen eer men de bladen afpluckt.

Dus pluckt men de bladers:

Als die rontom en niet in 't middel verf (coluer) te
krijgen, dan moet men die van plant tot plant
met de hant afpluckken en in zulker voegen
tot aen de wortel afbreken dat se met een sickel
afgesneden schijnen te sijn. Deze legt men dan op een
rij in de lommer opdat de zon hen niet hindere.

26 [36nn]

Bereyding der weede

Deze bladen breeckt men in de rosmuelen onder de steen
die in een kuijp omloopt, die wat wijder is dan den
steen. Als al 't kruit dat in de molen is ~~van~~
door den steen is gegaan, doet men 't paart staan en men
keert de gearpste bladers om en legt se aan een sijde

---

¹²² over ander jaar = om het jaar; elk tweede jaar

¹²³ wedemaant, hoimaant, oogstmaant = juni, juli, augustus

in zulker voegen dat het sap datter uijtloopt na de middel het leegste der muelen afzijpt. En als dat uitgenomen en de plaatse wel gedroogt is, dan moet men de bladen weer onder de molen malen, van dewelke daarna ronde ballen van ontrent anderhalff lb swaar worden gemaakt, die men in de zonne of, als 't regent, in de hoven droogt en alzo op solder draagt tot Sint Maertensmisse, wanneer men die voor de laatste maal maalt tot poeder dat bij hoopen geleyt wort. Maar wijl het dus ligt heet begint te worden, zoo moet het omgekeert en met water besproeyt zijn totdat het van passe nat is (dog te veel water, verdrenckt hetzelve en zonder genoeg verbrant het). Dan moet het in de lengte, niet in de hoogte, opgehoogt worden en alle daagen geroert tot dat het kout is, 'twelk dan alle 4 of 6 dagen moet onderhouden werden totdat het heel kout is en dit met groote neerstigheyt¹²⁴, want anders zou de wede leggen bakken en niet duegen. Als 't nu wel bereyt is, legt men 't op een koele wel geplaveyde plaatse tot de verkoopdag, maar hoe 't langer overhoop legt, hoe 't beter wort.

Die van Tholouse waaromtrent die veel valt, brengen de weede tot geen poeder, maar als ze die in groote bussels vergaart hebben, persen se 'r in de molen de vogtigheijt uijt. Van 't merg maken se kleyne bollen die zij in de zon laten droogen en daarna rotten. Deze ballen werpen zij in de kuijpen om blau of swart me te verwen. Dusverre Dodoneus¹²⁵ uijt *De Lantwinner* van Caerl Stevens en Jan Liebaut¹²⁶.

27 [37nn]

Het indicum

dat de verwers gebruyken, maakt men van purperagtig schuym van wede in Ytalien, alwaar sij 't *guado* noemen, 'twelk boven op de ziedende ketels der verwers swemt, gemengt zijnde met het sap van rijp ebulussaat¹²⁷, als 't vier of vyf dagen

---

¹²⁴ neerstigheyt = nauwkeurigheid

¹²⁵ Rembert Dodoens, beter bekend onder zijn gelatiniseerde naam Rembertus Dodonaeus (1517/18–1585), plantkundige en arts; auteur van o.a. *Het Cruydt-boeck* (1554; heruitgegeven in 1644 met belangrijke toevoegingen van botanicus en tijdgenoot Charles de l'Escluse of Carolus Clusius (1526-1609) en van andere auteurs); voortaan Dodonaeus *Cruydt-boeck*. Eikelenberg kortte zijn naam vaak af tot Dodon, Dodom of Dodonei

¹²⁶ *De Landtwinninghe Ende Hoeve* (1582), door Kaerle Stevens (Charles Estienne, 1504-1564), geneeskundige en drukker en Jan Liebaut (ca. 1535-1596), geneeskundige en landbouwkundige

¹²⁷ ebuluszaat = bessen van de kruidvlier (*Sambucus ebulus*)

stilgestaan heeft met een weynig asyn te-
zamen gevreven en op 't vier gedroogt zynde.

In Gusaratte¹²⁸ wort dit blau veel gemaakt.
Tot dien eynde zayen zy 't alle jaren, vergaderen,
drogen 't en weyken 't weer; dan stoten zij 't
en maken der broockens van, die zij enige
dagen te droogen stellen. Droog zijnde
schijnen zij groen te zijn; dan ten laetsten
duegt worden zij donkerblau. Het beste is
dat, gebrant zijnde, niet overblyft als sant,
maar fijn wort als bloem of dons van meel;
schoon andere agten dat het beste op 't water
drijft of vlot. Men zegt dit hetzelfde te zijn

[*in marge*: anil]

'twelk ~~Pyrard~~ Discorider *indium* noemt,
maar Pyrard¹²⁹ schrijft dat anil¹³⁰ anders indigo,

[*in marge*: indigo]

'twelk een van de beste Indische waren is, meest
in Cambaja en Suratte¹³¹ wast, een kruijt
als roosmarijn, van saat voortkomende.
Gepluckt zijnde, wort het gedroogt, weder
nat gemaakt en nog weder gedroogt tot-
dat het blauw wort. Uijt de bijvoegselen Dodon¹³².

Die menen dat dat **lutum** of **wouwe**¹³³
niet anders is dan wede daar men blau
mee verft, vergissen hun zeer, wijl wou
niet dan geel of groen verft.

Anil is een kruijt op de
velden wassende, 'twelk blauwe bloempjes heeft
die, gedroogt zijnde, het anil of blausel zijn.

28 [38nn]

Wouwe of lutumkruijt

krijgt ook langwerpige smalle gladde
bladeren tussen dewelke ene steel opstaet die vast
en is, met geen knopen verdeylt, drie of meer

---

¹²⁸ Gusaratte = de Indiaase staat Gujarat

¹²⁹ François Pyrard de Laval (ca. 1578–ca. 1623), Frans zeevaarder, bekend om zijn reisverhalen over o.a. Nederlands-Indië tussen 1602 en 1607

¹³⁰ anil = añil (*Indigofera suffruticosa*)

¹³¹ Cambaja en Suratte = de gebieden rond Cambay (Khambhat) en Surat, havensteden in de Indiaase staat Gujarat

¹³² bijvoegselen Dodonaeus = bijkomende informatie die in latere edities van Dodonaeus *Cruydt-boeck* werd opgenomen

¹³³ lutum, wouwe = wouw (*Reseda luteola*)

voeten hoger, daar kleyne bleekgele bloenkens op staan. Daarna volgen kopkens, gapende met 3 kleyne gaatjens, in welke swart saat steekt. De wortel is lang en wit. Dit gants gewas is gout- of bleekgeel van verwe als het gedroogt is. Men zaijt het ook in veel landdouwen¹³⁴ van Nederlant. Bloeyt in mejj.

De Latynen heten 't *lutum* of *lutum herba* waarna ook in 't Latyn de gele verf *luteus color* wort genoemt, alsof men zey wouagtig of wauverwig gelyk se de dingen die na saffraan of purper trekken saffraan- of purperverwig noemen.

't Wort in de lakenverwerijen gebruykt, dog 't moet op een witten gront tot geel, tot groen op een blauwen gelegd zijn, 'tgeen Vitruvius¹³⁵ schijnt te weten in zijn 7^e boek, caput 14, van de *Boukonst*, daar hij zegt: die de chrysocolla¹³⁶ wegens de dierte niet konnen gebruyken, bstryken 'tgeen dat zij blau gemaakt hebben met lutum en dan wort het byster groen. De oeffening komt met die van de wede overeen, alleen dat se niet gemalen maar alleen slegt gedroogt worden in de logt¹³⁷ en niet in de zon. De bloempjes wassen d' een boven d' ander en verliesen zig in kleyne bolletjens, kruijs-wys gesneden.

29 [39nn]

Korenbloemenblau

Deze bloemen hebben ~~legheoekige~~ kantagtige steelen met smalle, scherpe, uit den groene, witagtige of asverwige bladeren belovert, die aen beyde zijden diep doorsneden en gekerft zijn, byna als de bladen van raket¹³⁸. Op 't opperste der stelen wassen kleyne ronde, spitse en bovenwaarts smal wordende knopjens van veel kleyne schelferingen op den anderen leggende, als

---

¹³⁴ landdouwen = landouwen, (vruchtbare) landstreken

¹³⁵ Marcus Vitruvius Pollio (± 85-20 v.Chr.), Romeins militair, architect en ingenieur; auteur van *De Architectura libri decem* (*De bouwkunst, in tien delen*)

¹³⁶ chrysocolla = mineraal, een gehydrateerd koper-aluminium-silicaat

¹³⁷ logt, locht = lucht

¹³⁸ raket = grote zandkool of wilde rucola (*Diplotaxis tenuifolia*)

een kleyne vrugt of appelken van een pynboom.
Daaruit spruiten de bloemen van veel
gesnippelde bladertjes en middeldraykens zeer
geschiktelyk gevoegt van verwe blau.
De wortel is dun en in ettelyke haarsgewyse
faselingen verdeelt. Dit zij genoeg om hen
te doen kennen aen hun gedaanten.
Hoewel er ook nog andere worden gevonden
die wat grooter, purperagtiger zijn en
met breder, zagter en langwerpiger bladen,
dog deze is de gemene en wast in de rogge-
of korenakkers. Zij bloeyen nevens 't koren
daar se tussenstaen in majj tot in oegstmaant.
Dese daar wij van spreken, noemen de Hoogdutsen
Blaw Kornblumen, de Fransen *blaueole*,
aubifoin en *bluet*, d' Italjanen *fiore campese*
en *battisecula*, *baptisecula* of *blaptisecula*,
de Latijnen *Cijanus flos* na de blau verwe
die zy ook *Cyaneus color* noemen, dog
de niuwe noemen se na de Duytse naem *Flos*
frumentorum of koornbloemen enz.
Deze met wit van ey gewreven geven
blauwe letters, 'twelk de kindren doen.
30 [40nn]

Brasiliëhou, *Lignum Brasilium*,

is een wel bekend hout, zoet van smaak, dog
zonder rueck, wast omtrent Fernambuco¹³⁹.
Den boom self heet in America *oroboutan* en
is hoog, fraij om zien, regt, dick met bladeren
als palm of buxboom, wel zoo kleyn, altijd groen.
De schors is asgrau, 't hout root, insonderheijt van
binnen, want een struyk die naulijx van drie man
omvat kan worden, geeft niet meer merg of herts
dan de dichte van een dije, 't geeft nog vrugt
nog gom, 't is twederley, beyde zoet en root,
maar 't een geeft een bleekere rode verf dan
't ander, en heten *Bresilium russum* en *rubrum*.

[in marge: 4 of X]

Maar men vint ook nog een
ander slag, 'twelk anders ~~Buggia~~ *Bugia*
of *Bresilium citrinum* heet, bestaande in
lange regttradige stockken zoo dick als een
hant kan omvatten, wiens dunne schavelingen
geel verwen.

---

¹³⁹ Fernambuco = Pernambuco, een deelstaat van Brazilië

De binnenste schors van 't mannecken
der **esschenbooms** verft blauw; deze dragen swarte druifkens of klonkens.

Lignum nephriticum¹⁴⁰ is een hout van
Nova Spanja¹⁴¹, en zoo na zijn kragt geheten,
is dick als peerbomenhout, zonder weren¹⁴² of
knopen. In reyn water geweekt, maakt het
zooveel blauwer als 't er langer in leyt.
Schoon 't zelf wit is, dog 't wort vervalst met
hout dat het water geel verft.

[in marge: 4 of X]

Deze bugia wast ook in Nederlant en is
de binnenste schil van **berberis** of sauseboom¹⁴³,
een heester 12 voeten hoog met een witte schors
en doornen beladen, kleyne witgroene bladerkens,
kleyne geele bloempjes, smalle ronde, eerst
rode en als ze droog zijn, swarte besikens **bebon*****
zijn harde rijsen¹⁴⁴.

De wortel van **bergsauseboom**¹⁴⁵ van Candiën¹⁴⁶
is goet om schoon geel mee te verwen.

31 [41nn]

Rubia mee of meekrappen

komt voort met vierkante rankjes of steelkens
die ruw in 't aentasten zijn, geknoopt en in
kniekens verdeelt. De bladen zijn smal, langworpig,
ook rou of hart in 't aentasten, uit elk knieken
meestendeel vijf tevens spruytende, als een stralende
sterre rontom de steel staende. Op de top des steels
staen kleyne bleeckgele bloempjes. 't Zaad is
rond en kleyn, eerst groen daarna rootagtig en
eyndlyk swart. De wortelen zijn zeer lang, in 't
midden met een dunne pees doorregen, van buyten
met een lijvige schors of schel bedeckt, zoo root
dat men die in de verwerijen gebruykt. Zij wast
ook in Zeelant en wijl 't niet tot mijn
voornemen dient, ga ik er dus af.

Gummi tragacantha is de eygen naam
maar men heet er ook *Gummi dragaganti* of

---

¹⁴⁰ lignum nephriticum = 'nierhout' (*Pterocarpus indicus* en *Eysenhardtia polystacha*)

¹⁴¹ Nova Spanja = Nieuw-Spanje, tussen 1521-1810 een vicekoninkrijk van Spanje in het huidige Mexico

¹⁴² weren = verhardingen zoals knoesten, enz.

¹⁴³ sauseboom = *oxyacantha* (*Berberis vulgaris*)

¹⁴⁴ rijsen = takken

¹⁴⁵ bergsauseboom = *Berberis montana*

¹⁴⁶ Candiën, Kandia = Candia, het huidige Kreta

dragantum, in onse taal *gom dragant*;
 is een gom of traan die uyt een seker boomken
 dat doornagtig, laag, met veel smalle bladeren
 (sie Dodon. 1177), in Candia, Achaja, Peloponesus
 en andere Grieks en Asiaense plaatsen ook wast en
 in Languedok in 't wilt groeyt ****op**. De beste is
 doorlugtig klaar, dun, glat, effen, suyver
 en wat zoetagtig van smaak. Vanouts
 hielt men de ~~Are~~ Candise voor best maar andere
 agten de Arcadise zoo goet als deze. Zij is
 doorgaans wit en dienstig voor de verwers om
 de zijde lakens te glansen. In Kandia
 vergaart men die nu niet, zij loopt - zoo men zeijt -
 vanzelf uijt de wortel of nadat die gesneden is;
 is tweederleij.

32 [42nn]

Sapgroen maakt men van rijnbesien

Deze wassen aen een grootagtige heester die
 haast hoog wort en de gedaante van een boomken
 krijgt, wiens struyk of stam dickwils zoo dick
 is als een mansbeen, bedeckt met een
 kastanjebruyne schors, bijna als de schors van
 de krikelaar. Dan 't hout selve van binnen is
 geelagtig en de tacken zijn met ettelijke
 stekende, scherpe, harde doornen beset gelijk die
 van de wilde peerbomen; de bladen zijn groen,
 breed of rontagtig met heel kleyne kartelingen
 rontom de kant geschaart, enigsins gelijkende
 na die van wilde appelbomen, nogtans wat
 kleyner dan die; omtrent de steelkens der bladen
 komen ettelijke grasverwige bloemkens voort
 na welke volgen kleyne ronde bezikens,
 eerst groen, daarna swartverwig, te weten als zij
 rijp zijn, en daarin schuylt een somtijts nog
 een ander kleyn kernken.

't Wast in deze landen, zeg Rembert Dodoneus (waar-
 mede ik de Nederlanden versta), langs de velden en de
 bossen ende in de hagen, en op andere ongebonde plaatsen
 geern omtrent de beekskens of waterloopen en
 bij de gragten daar water in is.

't Bloeyt in mey en de beziën zijn in september
 rijp. De vrugten van dit gewas heten in Brabant
rijnbeziën, in Hoogduytslant ~~eru~~ *ereutz*
Creutzbeer en *Wegedornbeer* (want het
 boomken noemen zij *Wegedorn*), in Italjen
spino merlo of *spino zerlino* en *spino cervino*.

De nieuwe kruytbeschrijvers noemen 't *Rhammus solutivus*; Matheolus¹⁴⁷ [noemt het] *Spina infectoria*, *Cordus cervi spina* of *Burgi spina*.

33 [43nn]

[tekening Rijnbesienboom]

- [44nn]

[achterkant tekening rijnesienboom]

Rijnbesienboom

34 [45nn]

In Oostenrijk wast deze heester veel en segt Klusius¹⁴⁸: zij wort daar somtijts soo groot als een eykkenboom. Ik ga de rest der namen voorbij: in 't Wals heten se *nerpruym* of *nerprum* ende *bourg-espine*, in Engels *reynberries* en *bukethorne*¹⁴⁹, in 't Ytaliaens somtijts *spin guercie* en *spina infectoria*; dan in Vrankrijk heet de groene verf die hieruyt komt *verd de vescie*¹⁵⁰; ook worden de besien van enige *schijtbesien* genoemd.

---

¹⁴⁷ Pietro Andrea Gregorio Mattioli (Matthiolus) (1501 – 1577), Italiaans arts en naturalist

¹⁴⁸ Carolus Clusius (Charles de l'Écluse) (1526-1609), Franstalige Vlaamse geleerde, arts en botanicus

¹⁴⁹ bukethorne = buckthorn

¹⁵⁰ verd de vescie = vert de vessie, vert de neprun, sapgroen

Als deze rijnesien, eer zij rijp zijn, gedroogt zijnde in gemeen- of alluynwater te week geleyt worden, dan geven se een gele verwe van haar maar volkomen rijp zijnde, verwe se groen. En uyt de zelve als zij rijp sijn, wort een sap gedouwt, 'twelk met wat alluyns gesoden zijnde, voor een donker groen van de schilders gebruykt wort, welke verwe hier te lande *sapgruen* of *safftgruen* heet na de Hoogduytse naam *Safftgrun*. Nog in 't bijvoegsel van Dodonneus:

De schilders bestroijen deze besien met alluyn terwijl zij nog vol zap zijn, dan stoten se die en laten se 2 dagen lang staen, en persen 't sap uijt, 'twelk zij dan *sapgroen* heten, ende hangen 't op in blasen te droogen.

~~deze sch...bloe.~~

Deze besien zijn enigszins bitter met enige zamentrekkinge vermeug¹⁵¹, daarom zyn se warm en droog tot in de 2-den graat.

35 [46nn]

Brem

is een seker gewas dat men hier te lande vint insonderheyt op dorre plaatsen, bossen en nollen als rampenbos, heeft gele bloemen, is van verscheyde soorten, d' Ytaaljanen gebruyken de struyken en tacken om de geleyse en andere schotelen een gele verwe te doen hebben; ja, sonder die kunnen zy dezelve geen goutverf geven. Maar de soorte die *verwbloeme* of *ackkerbrem*¹⁵² heet, lager wast, langere grasgroene bladen heeft en zelden regt op wast, digter en breeder van bladen, is daartoe de bequamste¹⁵³, bloeyt in hoij- en oogstmaant en dan werste¹⁵⁴ van sommige afgesneen om tot de verwerij te gebruyken. En er ook kledren geel mee te verwen, dat met de bloemen schijnt te geschieden. De Engelse noemen se *dieweed*¹⁵⁵, de Hoogduytse *Ferblumen* en *Heydenschmuck*, de Latynen *Flos tinctorius*.

---

¹⁵¹ vermeug = vermogen, kracht

¹⁵² ackkerbrem = akkerbrem (*Genista tinctoria*)

¹⁵³ bequamste = meest geschikt; bequaam zijn = geschikt zijn, voldoende zijn (in de zin van genoeg zijn)

¹⁵⁴ verschrijving: wert se

¹⁵⁵ dieweed = dyeweed (correcte Engelse spelling)

Curcuma

is een bittere wortel, de gedaente van gengber¹⁵⁶ hebbende, in Oostindiën groeyende. Sij is zoo lang en dick als den kleynen vinger, van binnen geel, kan ook geel verwen, is 't wormsteken zeer onderhevig. De Roomeynse vrouwen plegen er hun doeken of kleren schoon geel mee te verwen, mits daarbij doende wat schellen van eykebomen, roet, groffelsnagelen¹⁵⁷ en saffraen.

Indise saffraen

Indish saffraen wort bij enige voor de zelfde gehouden 'twelk bij de Persianen ook *geelhout* genaamt wort, dog 't is iets anders en dienstig tot geel te verwen.

36 [47nn]

Tornesol¹⁵⁸

pleeg gemaakt te worden ~~van~~ seker kruijt, 'tgeen in Duijtslant vreemt is, schoon 't in Ytaliën, Vrankrijk en Spanjen wort gevonden; in Ytaliën wast het bij de wijngaerden, elders bij d' olijven. De Fransen noemen 't *tornesol*, 'twelk evenveel bijna is als *Heliotropion*, de eygen Latijnse naem, die in 't Duyts betekent zonnewende. De Languedocse boeren ~~vergaderen dit om hun rijkdom te doen aenwassen en verb~~ trecken van 't zaat en zap daarvan geen kleyne winst, hoewel er uijt Spanjen ook lappen dick met dit kruijt geverft worden gehaalt, die zij *tornesole* of *tornasol* noemen. De digters zeggen dat Clitias¹⁵⁹ in diergelijk kruyt veranderde en noemen 't daarom *herba clitiae*.

De Fransen verfden al vanouts lynendoek door en weer door in 't zap van dit kruijt, welke droog zijnde purperverwig zijn, en zoowel de schrandere Hollanders en Nederlanders als leckkere en dertle¹⁶⁰ Fransen dienen om hun laatste tafelgeregten een roode purperagtige verwe te geven. De Spaanse verft eveneens als de Franse.

---

¹⁵⁶ gengber = gember

¹⁵⁷ groffelsnagelen = kruidnagels

¹⁵⁸ tornesol, tornisol = tournesol, rode tot violette of blauwe kleurstof, gewonnen uit diverse planten

¹⁵⁹ Clitias (6^e eeuw v.Chr.), beroemd Atheens vazenschilder

¹⁶⁰ dertle = lichtzinnige

Palma Cristi¹⁶¹

dat Alexius¹⁶² voor bloeyssel van weedhout,
dog t' onregt, is *Satiricum*, *Satirum*,
basilikum of *groot handekenskruijt*¹⁶³
'tgeen wij in de duynen vinden, of *wonderboom*
die anders ~~melle~~ *mollenkruijt*¹⁶⁴ genoemd wort.

37 [48nn]

Penseën gemene¹⁶⁵

hebben kleyne bladren, in eerst wat ront-
agtig, daarna wat langworpiger,
rontom de kanten wat gekerft of geschaart.
De steelkens zijn dun, teer, kantig, geknoopt of
kniewijs verdeelt een ~~sxxx~~ palm lang. De bloempjes
wassen op langagtige steeltjes, van gedaante
en grote als de blauwe violetten, maar met drierleij
verwen blinkende, namelijk purper, geel, wit
of blau. De 2 opperste bladertjes dragen
een purpere, de ~~bla~~ middelste een witte of blauwe
verwe, de onderste een gelen.

[in marge: frasemkruyt¹⁶⁶]

Men vint er op veel plaatsen en in korenvelden
en geboude landen. Andre soorten die in
andre landen gevonden worden ga ik voorbij.
Deze spruiten in de lente en bloeyen bijna 't hele
jaer door. De Fransen heten ze *penseer*, de
Hoogduytsen *Freisschamkraut* of ook *Treifalticheit*
blumen, in 't Latijn *Herba trinitatis*, *Viola*
tricolor en *Viola flammea*, in Ytaliën *jacea*
of *jacea*.

Nota: 't Zap daarvan wort uijtgetrockken van
de schilders met water daar een weynig
alluyns in is, om groen te verwen als 't
zap van lisbloemen. Dog nota: ik
agt dat de blauwe violen of violetten
die bijna eveneens zijn (uytgesondert de
bontigheijt) hier beter toe zijn wegens hun

---

¹⁶¹ Palma Christi = wonderboom (*Ricinus communis*)

¹⁶² Alex van Piedmont (Alexius Pedemontanus), pseudoniem van Girolamo Ruscelli (1500-1566), Italiaans arts en alchemist; auteur van *De' secreti del reuerendo donno Alessio Piemontese (Veelderhande treffelijcke secreten van den eerweerdighen heere Alexis Piemontois, Inhoudende seer excellente ende wel gheapprobeerde remedien, teghen veelderhande crancheden, wonden, ende andere accidenten. Met de maniere van te distilleren, perfumeren, confituren maken, te verwen, colueren, ende gieten)*, vele uitgaven, ca. 1558; voortaan *Piedmont Secreten*

¹⁶³ groot handekenskruijt = grote rietorchis (*Dactylorhiza elata*)

¹⁶⁴ mollenkruijt = kruisbladwolfsmelk (*Euphorbia lathyris*)

¹⁶⁵ penseën gemene = driekleurig viooltjes (*Viola tricolor*)

¹⁶⁶ frasemkruijt = Duits: Freisschamkraut, driekleurig viooltje (*Viola tricolor*)

blauheyt. Dog 't zij zoo, 't wil. Deze
penseën zijn kleyner maar beter te
bekomen dan de lisbloemen.

38 [49nn]

Swarte of blauwe violetten

hebben nabij hun wortel veel breede
zenuagtige bladeren, die rontom een weynig
gekerft zijn, ronder, dunner en bruyn-
groen dan veylbladeren¹⁶⁷, insonderheijt aen de bovenste zijde,
tussen welke voortkomen kleyne steelkens,
draagende yder een lieflyke, welruykende bruyn-
peerse bloeme, of tussen blau en swart-purper,
waarna kleyne afhange bollekens die,
wen ze rijp zijn, hen in driën ontsluiten en
van kleyn langworpig zaat ontlasten.

De Duytsen, Hollanders en Fransen noemen se
maartse viole of *violette*. Zij is dubbel
en enkel en van verschyde soorten.

Enige menen dat se een zijn met de
*vaccinia*¹⁶⁸, dog dit zegt er Vitruvius van
in zijn *Boukunst*: als de verwers het
sile Atticum

na willen maken, zoo worpen sij de drooge
violette in de ketel, laten die zoo met
het water warm worden, opsieden en mengen.
Als 't water wel met de verf gemengt is,
doen zij de violette in een doek en persen 't uijt
in een mortier of vijsel, 'twelk de verf der
violetten heeft, en daar erethria (een soort
van aerde) bijdoende en kleyn wryvende, bereyden
zoo een verwe die de sile van Athenen gelijk schijnt
te wesen. Op gelyke wijs bereyden zij de
vaccinia
en maken daar een schone purper verwe
of (mits daar melk bij gietende),
waaruit het onderscheyt deser bloemen
genoeg blijktt.

39 [50nn]

Schoon groen van steenviolieren

Deze bloemen, anders *Leucaïon* genaamt,
hebben getackte groene stelen, langworpige,

---

¹⁶⁷ veyl = klimop (*Hedera helix*), ook wel (boom)veil genoemd

¹⁶⁸ vaccinia = *Vaccinium myrtillus*, bosbessen, kraakbessen

smalle, kaale of effen bladeren, zijnde donker-
groen van verwe, kleynder dan die van de
witte violieren. De bloemen zijn geel,
na welke kleyne, dunne, lange hauwekens of
puelkens volgen daar breet zaat in leyt.

[*in marge*: **Nota**]

Dit geheel gewas is houtagtig, mag wel
tegen hitte en koude en schijnt de **muurbloem**
te zijn. 't Bloeyt in mey/april, ja ook
in meert en eer als 't een sagte winter is,
en 't wast geren¹⁶⁹ in vervallen gebouwen en
op muren.

't Heet, na 't zeggen van Galenus¹⁷⁰, dun van
delen en fijn van stoffe te zijn, te weten de
hele stam met al watter aen is.

De Fransen noemen 't *girofflées jaulnes* of
violetz des murs.

De bladen daarvan met wat alluyn gestoten
en 't zap daarvan bewaart, is een zeer
schone groene verwe, bij de schilders en waterverwers
wel bekend. Bijvoegsel Dodom.

De bladen van **goutsbloemen** gestooten
geven een zeer groene verwe van haar,
maar de bloemen worden gebruykt om
't haar geel te maken.

De kolen van **roosmarijnstookjes** schijnen
dienstig te zijn voor de schilders.

40 [51nn]

De *vaccinia* daar we strax van spraken
is geen bloem, maar waarschijnlijk niet
anders dan een struyk die wij *krakebesien*
noemen en ook *haverbesien*, *postelbesien* heten.
De Hoogduytse naam is *Heydelbeeren*, de Franse
airelle of *aurelle*. Ook noem de Hoogduytse
het *Standelbeeren*, *Rosbeeren*, *Steinbeeren*,
Drumpelbereren, *Bruchbeeren* en somtijts *Preiselbeeren*
of beyde. Zij wassen in geheel Neerlant.

---

¹⁶⁹ verschrijving: geerne (gaarne)

¹⁷⁰ Claudius Galenus (131-tussen 201 en 216 n.Chr.), Grieks/Romeins arts

De swarte daar wij af te spreken hebben en die bekenst zijn, en alleen eygentlijk *kraakbesien* genoemt worden, groeyen aen een kleyn heesteragtig of houtagtig gewas, omtrent een voet lang, hebbende dunne struykjens en rijskens, met een groene schors bekleet. Daar aen wassen donkergroene rontagtige bladerkens, die van den grooten bux of palmboom gelijk, dog wat dunner en rontom de kanten wat geschaart, de bladen van een slag van mirtus¹⁷¹ wel gelijkend van gedaante. De bloemkens zijn ront, hol, voor open en wassen langs de tackjes tussen de bladeren. De besien zijn ront, van groote als geneverbesien, aen haar opperste een diep kroontjen of naveltjen hebbende, eerst groen, dan root en ten lesten als sij rijp zijn donker blau van verw, van smaak wat amper en samentrekkende. De wortel is houtagtig, taay en lang. En zij zijn dienstig om te gebruyken als bij de swarte violetten gezegt is en de verligters en schilders gebruyken se.

Purperhout wast in America, 'twelk een schoone peerse verwe 't geeft. 't Wort wel somtijts *provenshout* geheeten, maar uyt Vranckrijk komt een andere, te weten de wortel van palmboom.

41 [52nn]

Mede¹⁷² is dienstig in de rode verweryen. Walstroo *cruciata*, betstroo en kleefkruyt¹⁷³ zijn mede soorten van mede en verwen misschien ook root.

Nota Dodoneus:

De verwe die met enige samentrekkende dingen vermengt is, blijft de schilderijen langer bij en vergaat zoo haast niet als ander zoo zulx niet waar. Dit is hen wel bekend die uijt sappen van de bloemen of kruyden verwen vergaderen willen, want zij doen er daarom aiuyn (dus staat er, ik meen, aluyn) bij opdat de verwen te langer duren.

Mirrhe¹⁷⁴

---

¹⁷¹ mirtus = *Myrtus (communis)*

¹⁷² Hier wordt de plant meecrap bedoeld

¹⁷³ walstroo *Cruciata* = kruisbladwalstroo (*Cruciata laevipes*, soms ook wel *Galium cruciata*), betstroo = Lievevrouwebedstroo (*Galium odoratum*), kleefkruyt = kleefkruid (*Galium aparine*)

¹⁷⁴ mirrhe, myrrhe, mirra = mirre, gomhars gewonnen uit verschillende soorten *Commiphora*; 'trogloedita' verwijst waarschijnlijk naar het gebied rond Berenice Troglodytica in Egypte

is een traan of gom die in Arabia en Indiën wast,
is geel, witagtig en ook groen. De beste is de myrrha troglodita.

Lisbloemen

zijn endeloos van soorten, maar de onse daar
wij van te zeggen hebben is blau en ~~bij de~~
~~Latynen iris of hemelskruit~~ *urania* in 't Grieks,
in 't Latyn *calestis*¹⁷⁵ ~~geheten~~ ~~geheten~~ geheten; de
Duitsen noemen 't *Blauwgilgen, Blauw-*
schwertel, Himmelschwertel; de Brabanders
lis-van-overzee of *lis-over-zee*. Nog hetet in
't Latijn heden *iris*, omdat het zoo schoon is
als de regenboog of meest nogtans *lilias*.

't Wast zomtijts hier te land in 't wilt
maar doorgaans in de hoven. Twesnydend¹⁷⁶,
de bladen zijn bijna van gedaante als een sweert¹⁷⁷;
de stelen rond en glad, anderhalf voet hoog, op de top van
welke enige een 3 of vier bloemen wassen, van ses bladen gemaakt waarvan
er drie nederwaarts gekromt zijn als een boog; d' andere drie staan
omhoog, dan zijn op haar top regt tegen malkandren inwaarts
gebogen. De bladertjes die opwaarts gekromt zijn, zijn bleek en
bijna hemelsblau of waterverwig, de ene soort bleker dan de andere;
die neerwaarts krommen zijn, zijn aan haar onderste bleek, aen haar
opperste fraij purper of violetblau, dog wat bleekagtig, somtijts
doorregen met witte strepen. Die van 't onderend van 't blat en ook van
de gele fregnie begint, die haar oorspronk neemt aen dat deel der bladen
dat aen de knop vast is en vandaar opwaarts tot het midden geleyt wort,
in gedaante als een ruijghairige rusp¹⁷⁸ en enigins bedeck wert van drie
blaatjes die er nog buyten die 6 zijn, die aen 't eynde zijn gespleten.

42 [53nn]

Scharlakengreyn wast aen een boom

*Ilex*¹⁷⁹

die bij tijden soo hoog en regt opwast als een boom, somtijds
slegs een heester blijft. Veel verscheyden tackken, dunner
en korter van **eene** wortel uytshietende, die wederom
in kleyner telgjes verdeelt worden, en met langworpige
gescharde bladen die op yder punt een doorntjen hebben,
kleyner dan wilde ekelbladen, zijn belovert.
Aen deze tackjes hangen etlijke kleyne besikens of
greyntjes zonder enige steeltjes daaraen vast,
eerst witagtig, daarna asverwig als zij rijp zijn;
zoo groot als erwten, waarin enige kleyne

---

¹⁷⁵ calestis = caelestis, hemelsblauw

¹⁷⁶ twesnydend = tweesnijdend, aan beide kanten een scherpe rand

¹⁷⁷ sweert = zwaard

¹⁷⁸ verschrijving: rups

¹⁷⁹ ilex = *Ilex coccigera* of *I. coccifera*, *Quercus coccifera*

wormkens groeyen, die eerst stil leggen en zig niet rueren alsof er geen leven in waar, voordat se wat in de zon hebben gelegen, dan kruypen zij voort en zoeken 't te ontgaan, maar dit wort er van de oppassers belet, die ze in een lijnen doeckjen doen, en haar daarin ter dood toe schudden. Behalven deze bezien, draagt dese boom zomtjits ook kleyne eekelkens, die zeer vast in een doornagtigen dop hangen. Het wil egter niet overal nog op alle tijden greyn geven, want als het groot is als 't een ekel, draagt het geen meer greijn. Des wort de stam dickwils geknot opdat het wortelschueten en vrugten, besien zou dragen.

Hoewel het in Provensen, Spanjen, Candia, Langedoc, Galatiën, Pisidiën, Ciciliën¹⁸⁰ en andere landen van Asia en Afryka - na Plini zeggen - groeid, men zeyt ook van bij de zee te Benadir¹⁸¹, ook in Grieken Macedoniën en Phocis¹⁸² in Beoten en de omleggende landen van Parnassus zijn er rijk, of zoo Pausanias¹⁸³ betuygt. 't Wil nochtans omtrent de Middellzee daar de zon heet is, alleen of immers best vrugten geven.

62 [54nn]

Gemeenlijk wort dit boomken ~~ble~~ bij meest alle volken *scharlakenboom*, ook *concenilseboom* en *karmozijnboom* geheeten. De vrugt wort van de Hoogduitsen *scharlachbeer* genoemd, van de Fransen *vermillon* en *graine escarlate* of, om Duits te spreken, doorgaans bij alle volken *scharlakenbesien* of *-greijnen*, *verwersbesien*, in 't Latijn *Cochenilia* op 't Latijns, hier doorgaans *greijn coccenilie* en *karmezijn*. Bellonius¹⁸⁴ beschrijft de oegst daarvan aldus (ick stap zijn beschrijving over om geen ding twemaal te zeggen): De herders en kinderen die dit in Kandia oegsten stappen in braakmaent te velt, met een vurxken¹⁸⁵ in de slinkerhant om de takken neer te duwen en te beletten dat de stekelige bladeren hun niet beletten of quetsen.

---

¹⁸⁰ Galatië = in de oudheid een streek in Centraal-Anatolië; Pisidië = historische regio en Romeinse provincie in Anatolië, nabij het huidige Antalya in Turkijë; Cicilië = landstreek in zuidoosten van Klein-Azië (nu Turkijë)

¹⁸¹ Benadir = Banaadir, hoofdstedelijke regio van Somalië

¹⁸² Phocis = Fokida, een historische Griekse landstreek in Centraal-Griekenland

¹⁸³ Pausanias (ca. 115–180 n.Chr.), Grieks reiziger, aardrijkskundige en schrijver; auteur van *Beschrijving van Griekenland*

¹⁸⁴ Pierre Belon (Petrus Bellonius Cenomanus, 1517–1564), Frans ontdekkingsreiziger, bioloog, schrijver en diplomaat

¹⁸⁵ vurxken = vorkje

In de regter dragen zij een mes of zejne¹⁸⁶ daar zij de zelve mede afhouden en de de ronde asgrauwittagige blaesjes afnemen, die vol klene beestjes zijn, kleijner dan de neten, en zig openen en gapen aan de zijde daar se de struijk naast zijn, uit welke opening de beesjens dan loopen en de blaes ledig laten. Als de kinderen een sekere menigte deser blaasjes vergadert hebben, brengen zij die hunnen heer, die hun daar een gesetten penninck voor geeft. Dan worden zij door de zift van de blaasjens gescheijden en daar worden ballen van gemaakt, zo groot als henneneijren. Dog in 't maken daarvan moeten se maar even teer met de vinger gegrepen worden, want zoo zij die hart nepen, zoo zouden se zap worden en de verwe vergaen.

Hij zegt voorts: De schilders bewaren dit greijn nadat se het in een root poeder gebragt en met asijn of witten wijn besproeijt hebben. De blaesjes worden zoowel gebruickt als de ~~beesjens~~ diertjes maar de ~~dier~~ binnenste stof is 4 maal dierder dan de blaasjes.

[in marge: Den vermaarden Tournefort¹⁸⁷ zegt er dit af de kermes¹⁸⁸ of conchenille, zie hieragter folio 848.]

63 [55nn]

Nogtans is de Westindiaanse concenille de beste en dese wert gevonden aen een gewas, de Indiaensen vijgboom, zeer gelijk omtrent den oorsprong van bladen en tackken, en d' olijven-, eijken- en mirtusboomkens geven ook een diergelijk root of geel uitworpsel in Italiën. Van de conchenillie, zie Chardijns reijs¹⁸⁹, pagina 350, 1^e deel.

Lapis lazuli

anders *Lapis cyaneus*, heeft een schadelijke, ja doodlijke, kragt. Dodoneus 1297.

Lac

Sommige zeggen dat men met het lac, te weten datgeen daar de zegels van gemaakt werden, 'twelk hier te lant gebrogt wert, leer root kan verwen; dog dit schijnt ongelooflijk wijl het

---

¹⁸⁶ zejne = zeis of zikkel

¹⁸⁷ Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), Frans botanicus en arts

¹⁸⁸ kermes = rode kleurstof bestaande uit kermeszuur gewonnen uit het bloed van de wijfjes van schildluizen uit het geslacht *Kermes* (*Kermes vermilio*); werd verdrongen door de cochenille (karmijnzuur)

¹⁸⁹ Jean Chardin (1643-1713), Frans juwelier en reiziger, auteur van *Dagverhaal der reis van den ridder Chardyn na Persien en Oost-Indien, door de Swarte Zee en Colchis*, Amsterdam, 1687

te wasagtig is. Dog 't is zeker dat men
root kan verwen met het lac dat
Dodoneus Lacca artificialis noemt,
dat van de verwers verkoft en gemaakt wort
van droesom van bresiliehout en van concenille.

Dracenvloet (zie ook 847)

is de traan uit zekeren boom¹⁹⁰ in Westindië.
De Peruaanse velden geven er bij Cartagena die
zeer goet is. De schors deser boom wort [*gesneden*] met
een mes, waaruijt deze gom dan loopt;
is twederleij: als vogt en 'tgeen aen koekjes
is en des *Sanguis draconis in lachrijma* of
in pane wert genoemt; de laatste is drooger.
Deszelfs naem komt van de vrugt die onder
zijn bovenste schelleken, een draakjen met gapenden
mont, langen hals, scherpen stekelden ruggraat, langen
staart en merkelijke voeten. Schilderagtig vertoont
is beijde matig van aert dan schijnen wat hotten¹⁹¹ te
hebben. Zijn dienstig om schoon root te
schilderen.

64 [56nn]

Gumi Arabia

is een gom, die uit vermenging van verscheijde gommen
gemaakt wort, 'twelk haar verwe wel te kennen geeft.
Gom is allerleij traan die uit herstgevende
bomen vloeijt, maar opregt gom Araybia komt
van d' Egiptischen doorn Acacia.

*Sandaracha grecorum*¹⁹² is geen gom maar
een orpiment¹⁹³, maar *Sandaracha arabum*¹⁹⁴ is
genevergom, welke in de apteek *vernix*
genoemt wort, waarvan den Hollantsen naem
vernix komt. De Griekse sandrak is vergiftig en,
als geseijt is, een slag van orpiment, 'twelk
in de zelve gebergten en bij 't orpiment wast.

Elzenschorsen dienen ook
om in plaats van galnoten inkt van te maken.

---

¹⁹⁰ drakenbloedboom = *Dracaena draco*; de traan is de roodachtige hars daaruit

¹⁹¹ hotten = schiften

¹⁹² sandaracha grecorum = 'Griekse' sandarak, kleurstof bestaande uit rood arsenicumsulfiet; zie orpiment

¹⁹³ orpiment = ook auripigment, mineraal, arseen-sulfide (As₂S₃)

¹⁹⁴ sandaracha arabum = 'Arabische' sandarak, witte gomhars van *Tetraclinis articulata* (= *Callitris quadrivavis*)

Galnoten

zijn de besten swaar en niet gegaat. Men gebruikt die tot ink en schilderen.

Water marubium¹⁹⁵ verft een eeuwig swart aen linnen.

~~Hadd~~ Haddickbesien

Haddick¹⁹⁶ is een kruijt dat wat van bladen en besien na den vlier gelijk; de besikens zijn rossagtig swart en dienstig om haar, vederen enz. swart te verwen, namelijk 't zap ~~in alluyn-~~
~~water gezoden~~. Deszelfs bloemen zijn wit.

[*in marge*: De hadickbesie verft de wijn hoog rosrood maar geen papier.]

Harst

h is een als colophonie¹⁹⁷, dog deze is wat rosser, beter en komt bij vanouts bij Colophon in Asiën, een stat daar ze nagenoemt wort en de droogste soort wort zoo geheten. Ja, ook heten sommige deser harst of colophoni *pix greca*. Men vergaart den rook daarvan als die van witrook¹⁹⁸ en

65 [57nn]

[*in marge*: **Nota**]

wort desen rook of roet in 't Latijn *fuligo*, in 't Griex *lignis* geheten¹⁹⁹. 't Is een swartzel, 'twelk men ook maakt, na

Discorides swartzel,

als men in een lamp wat teer aansteekt en den rook in een stenen dekselken, dat onder met een gat en boven eng is, vat. 't Welck verbrant wesende, moet er weer vers teer of murw²⁰⁰ peck bij totdat men genoeg heeft.

Nota: Honig

Om de weijnig honig die wij gebruijcken is 't niet waardig daar een beschrijving van te maken, ik

---

¹⁹⁵ water marubium = *Marrubium aquaticum*, 'thee' gemaakt van de malrove; de gewone malrove heet *Marrubium vulgare*; hier wordt waarschijnlijk de 'zwarte malrove' of stinkende ballote (*Ballota nigra*) bedoeld

¹⁹⁶ haddick = hadich, hadik of ebulus, kruidvlier (*Sambucus ebulus*)

¹⁹⁷ colophonie = *colophonium*, pijnhars uit diverse naaldboomsoorten

¹⁹⁸ witrook = niet gevonden; misschien een verschrijving van wierook?

¹⁹⁹ fuligo lignis = swartzel, lampenzwart

²⁰⁰ murw, morwen, murwen = week, zacht

~~zal alleen des zelfs soorten optellen zooals die onvervalst zijn~~ en vooraf zeggen dat men slegs ongepijnde honing, dat is: die zuiver is zonder met andere sappen of kruiden vermengt te zijn. Zij is veelderleij; 'tgeen bij ons in aenmerking komt is datt men hier te lant de roode voor best hout en die met een ook zeer zoet en niet zeer vogtig is. Misschien wert se daarom met zijroop vervalst. D' Ytalianen kiezen de zuijveren, blinkende, witagtigen, die gekorent²⁰¹ is en dick.

Wierroock²⁰²

is een harst, doorlugtig, suiwer en klaar. De beste is wit al se gebroken is, van binnen vet en terstont brandende, en dit is 't manken. 't Wijfken is niet zoo wit nog hart, maar harsagtiger schoon se niet strax brant.

Men heeft ook nog een Indiaens dat ront gerolt en swart is en temets²⁰³ geler wort; ook een Arabisch dat kleijner en geeler is. Ook een slag amonita²⁰⁴ die wit is, dog vervalst met hars en gom; men maakt er fuligo²⁰⁵ of swartsel van als van de hars. De beste brant terstont.

66 [58nn]

Wijnsteen

[*tussengevoegd*: die geen olij of geest²⁰⁶ van noden hebben maken 't zout als hier geseyt wort en ook voorts de olij, maar als blijkt dese olij verschelt veel van degeen die door destillatie daarvan gemaekt wort.]

is wijnmoer, gist of droesem van wijn die aen de ~~wijnkuypen~~ of vaten als een schors gedroogt en bequaem is tot poeder gebragt te worden. De Latijnen noemen 't, zoo 't schijnt, met de Italjanen met een naam die evenveel is als *wijnmoer*, maar de Latijnse aptekers *tartarum*.

Men hout doorgaans de beste te zijn die uijt de wijntonnen genomen is van alle wijn die niet root is en deze heet *tartarum vini albi*.

De zilversmeden gebruijken die om hun silver wit mee te koken, enz.

---

²⁰¹ gekorent = met korrels, korrelijg

²⁰² wierroock = wierook, hars (*olibanum*) van planten uit de genus *Boswellia*

²⁰³ temets = langzamerhand

²⁰⁴ amonita = niet gevonden

²⁰⁵ fuligo turis, naar de schors, *Cortex turis*, genoemd

²⁰⁶ geest = algemene benaming van vluchtige stoffen, die zich van een vaste stof of van een vloeistof afscheiden

Gemeenlijk heeft hij een samentreckende kragt of somtijts, na de wijn daar hij van komt. Als men die branden wil, heeft men te weten dat hij gebrant moet zijn totdat hij heel wit is: eer is hij niet wel gebrant. En datt gedaen zijnde, heet hij *tartarum ustum* of *tartarum calcinatum*, en is zeer scherp en samentrekkende; en men moet hem vers gebruiken, want zijn kragt verdwijnt haast; ook sou hij ligt smelten. Des moet gij er op een warme, drooge plaats bewaren in een verglaast vat, glas of pot dat wel digtgestopt is.

Als gij ~~***gebranden~~ gebranden wijnsteen in een koude, vogtige kelder of plaetse in een lijnen sakjen ophangt, ~~en smelten laat, zoo is~~ zoo zal ze geheel versmelten en allengs in water dat de olij van wijnsteen is, veranderen, 'twelk gij kunt vergaderen.

't Nat, hetzij water of iets anders, daar wijnsteen in geweekt is, is *cremor tartari* of *saan*²⁰⁷ van wijnsteen.

Nota:

Wijnsteenzout en gebrande tartar schijnt één te zijn.

[*in marge*: Lemmery²⁰⁸ beschrijft de making van *sal tartari* heel anders op deselfde wijs, en de olij daarvan op een wijs als dese gemaekt noemt hij *oleum tartari per deliquium*, na de gewoone dag, zoo hij zeg oneygentlyk.]

67 [59nn]

Mumia²⁰⁹

De opregte mumia is niet anders dan een mengeling van peck (ik meen dat hij cederpek meend) met bitumen of een soort van taras²¹⁰, schoon enige en d' aptekers voor *mumie* houden 't mensenvlees 'twelk met cederpeck geheel overstreken en daarvan gedroogt is; of zoo andre menen, van aloë en mirrha¹⁷⁴ met

---

²⁰⁷ saan = room

²⁰⁸ Nicolas Leméry (1645–1715), Franse chemicus; auteur van o.m. *Het filosoophze laboratorium, oft' Der chymisten stook-huys, Leerende alle gebruikelijke medicamenten kort en ligt op de chymische wyse te bereiden*, Amsterdam, ten Hoorn, 1691; voortaan Leméry *Stook-huys*. Eikelenberg spelt zijn naam vaak als Lemmerij of Lemmery

²⁰⁹ mumia, mummi = mummiezwart, bruinzwart pigment uit Egyptische mummies gewonnen; Eikelenberg beweert hier dat het ook zonder 'mensenvlees' gemaakt kan worden

²¹⁰ taras = tras, soort tufsteen die als gruis of poeder verwerkt wordt in mortels, met name die welke moeten dienen voor bijzonder vast en waterdicht metsel- of pleisterwerk

enig vogt van 's mensenlichaam, die daarbij gevoegt wort.

Termenthijn

[*tussengevoegd*: is een dunne hars in dikte als een balsem] of **terpenthijn** is een hars van een boom die van de Latijnen *terebinthus*, van de Fransen *terebinte* en hier *terpentijnboom* geheten wert, en voornamelijk in de landen omtrent de Middellzee en deszelfs eijlanden wast; in 't wilde ook in Spanjen, Portugaal, Provençen en Langedoc.

[*in marge*: Dodom]

De herst of terpentijn wort van de Latijnen *terebinthina* genoemd en is den opregten hier te lant onbekent bij de aptekers want hetgeen zij daarvoor gebruiken is anders niet dan de morwenhars van van den witten denneboom of lorckenboom²¹¹ als geseijt is. Enige agten der Languedacsen of Fransen, andere die van Sicilië voor best; dog de Asiaanse is de beste, als die wit, doorlugtig, blauagtig of glasverwig en goet van rueck. Die uijt het eijlant Chios komt wort best geagt, dog 'tgeen hier te land voor terpentijn verkoft wort is hars, als gesejt is, van lorcken of witte den. Des eerste wassen op de Alpes, Lombardijen, bij de Po en elders. Dog deze herst is even goet dan die van de lorcken, zegt Galenus, en niet beter; de lorckenharst is de witste en klaarste de beste. Dog elders zeg Dodon dat d' opregte terpenthijn veel van die verscheelt.

Veneets terpentijn is een murwen harst die uijt de schors der jonge witte dennen loopt en is scherper dan de opregten terbenthijn en eens van kragt als de hars der wilde pijnboomen.

68 [60nn]

Vlierbesien

Omdat de vlier zoo gemeen is, ga ik de beschrijving daarvan voorbij en wijs slegs maar aan dat se in mej of wat later bloeijt en in september of october rijpe vrugten heeft; en datter een gom uit loopt die swartagtig is en *Judasoor* of *vlieroor* heet.

69 [61nn]

---

²¹¹ lorckenboom = larix

Saffraancrocus²¹²

't Kruijt heeft lange, smalle bladeren; de bloemen zijn die van *Colchicum* gelijk maar donker purper en blinkend van verf; elke bloem heeft in 't midd drie of vier lange draatjens, **vlaammig** of gloeiend roodagtig van verf en deze worden in deze bloem meeste gezogt en geagt, vergadert en met den naam van *saffraen* vervoert en verkoft.

Verscheijde slag van zaffraen iszer maar deze is alleen tam en dienstig tot ons gebruik.

Cijren en Ciliciën laadt er zijn akkers mede; de beemden²¹³ van Ytaliën en de Siciliaanse velden zijn er mee gepront als met vetkoren of welige wijnakkers; Germaniën, Vrankrijk en Engelant bezajit er hele velden, groote stroken lant met; en men zegt dat het weliger groeijt als 't vertreden wert en dat het daarom lustiger aen welbegane wegen wast dan elders.

Men plant het mits de blagtige klisteren der wortels vaneen doende en die in d' aerde stekende. 't Bloeijt in de herfst ~~daerop~~ als natte, Vergiliae ondergaande²¹⁴, regen **stromen**. Dan komt de bloem uijt en korts volgen de bladen en de heele winter pronkt hij in spijt van koude, enz. Maar in de bloembarende lente, dan vergaan zij en de zoomerzon mach er noijt beschijnen.

De besten is degeen, waar zij ook gegroeijt is, die zeer vet, vers, welriekende en kragtig van riek en ros of gloeiend van verf is. De vermufte en schimmelige is onnut ende schadelijk. Dodon telt onder de beste die omtrent ~~het Italiaans~~ **Aquila**, bij Wenen in Oostenrijk, in Vrankrijk bij Agen en Narbornne, of in 't zuijdergewest van Engelant groeijt.

70 [62nn]

Men plant de saffraen als de camille en zij kost wel enigen arbeit om die t' onderhouden, maar geeft weer groote winst. De aarde moet niet te swaar

---

²¹² saffraankrokus = *Crocus sativus*

²¹³ beemden = graslandpercelen in een beekdal

²¹⁴ Vergiliae = de Plejaden of Zevengesternte, open sterrenhoop in het sterrenbeeld Stier (Taurus). Deze passage luid bij Dodonaeus *Cruydt-boeck*: 'Den Saffraen begint in den Herfst te bloeyen, soo Theophrastus schrijft, stracks nae dat de eerste regenen vallen, omtrent den ondergangh van Vergiliae. De bloeme spruyt eer uyt dan de bladeren, die korts daer nae volghen, ende blijven den gheheelen winter door groen tot in de Lente, ende dan beghinnen sy te vergaen, ende en worden des Somers nerghens ghesien.'

of zeer gemest zijn, maar middelbaar en wel op de zon gelegen. 't Groeijt geern daar ayuyn²¹⁵ gestaen heeft, zoekt geen water, vreest de muysen en mollen en wil beter van klisters geplant dan van zaat gesayt zijn.

Men laat de wortelen omtrent 8 dagen uit de zon op een drooge plaats leggen ryen ~~dan~~ en zayt men se ~~namelyk~~ in april met voorkens in welgebonde aarde omtrent een halve palm van den andren, drie vingers diep. Negen jaar mag se dus staan en dan nog elders verplant zijnde nut doen, hoewel men de kleyne afzetsels of boltjes die er ter zyden aenwassen, alle drie jaren moet afnemen. Zommige²¹⁶ planten van half oogst²¹⁷ tot half september en laten se 2 of 3 jaar in d' aerde.

Maar alle jaren in april of mej bint men de drooge bladers samen en men treec/t se 2 vingers diep in d' aerde zonder de klisters te quetsen en nadat men 't onkruijt wel uitgewiet heeft. Als de bloem rijp is, als in oogstmaant of daaromtrent, plukt men den saffraan soodra de son opgaat of bywylen 's avonts. Dat is: men trekt se uyt zijn huyskens en bloempjes en legt die op slaaplakens uit de zon te droogen, reynigt die wel en bewaart ze in een droge plaats. Als nu deze wortelen drie jaar aen-een bloemen gehad hebben, sal men die in meert in 't vierde jaar uyttreken, in de zon droogen zoo zommige doen en op een drooge plaats bewaren tot de tijt der planting in september.

71 [63nn]

Men kent er als zij grof van bladen is en in een vogt geleyt strax verw schiet (schoon den opregten geen verf pleeg te schieten) in sap dat met honig of enig soet vermengt was. Ook agt men goet dat se onder 't handelen in d' ogen bijt, de vingers verft, een sterken riek heeft en niet kortbruekig, gebroken, is.

Somige bedriegers weten die met wilden saffraenbloemen te vervalsen of met wyn te besproeyen of te weeken of in een put over de damp van 't water te hangen om er des te swaarder te doen wegen; maar gelijk men 't een door de verschillentheyt der

---

²¹⁵ ayuyn = uien, *Allium cepa*

²¹⁶ zommige = sommigen (mensen)

²¹⁷ oogst = oogstmaand (augustus)

verf kan ontdekken, zoo blijkt het ander als deze door de ingetrocken vogticheyt eerder vermuft.

Arabise gom

groeijt aen een zeker boomken of boomagtig heester in Egipten, *acaetia* genoemd, en deze is de opregte gom en samentrekent en verkoelent van aart en klevent. Andere seggen dat ze ook in Westindiën en Peru valt.

De gom die Egipten levert is opregt. Schoon Disoorid²¹⁸ zeyt dat se van gedaante als wormen behoorden te zyn, dog 't is allegader²¹⁹ niet doorlugtig en klaar, nog de wormen gelijk, want als de schors heel dick is, dan lekt se niet zeer na beneden maar stolt byna zoodra zy er uyt is kernsgewys. Maar als het zap dun en wateragtig is, dan is ze worms-gewijs en lang, dog doorgaans als de kerse- en pruymegom. Elders wort se vervalst, want Arabiën nog Egipten, zegt men, heeft geen bomen die gommen dragen tot dat bedrog dienstig, dog veel worden se vervalst en in verwerijen en inkten gebruykt. Discorides zegt dat den besten is als wormkens zaamgetrockken, doorlugtig als glas en zonder enig hout, waarna de witte volgt maar de vuyle of hersagtige duegt niet.

Arabise gom komt ook uyt Westindiën (Nilant²²⁰).

72 [64nn]

Ladanum

wort van ~~de~~ 't gemeen *laudanum*²²¹ genoemd en is de vettigheyt van een ~~boom~~ **Cis** houtagtige heester, *Cistus ledon*²²² genoemd, die in Spanjen, Cypers en Candia groeijt. Zij is, zeg ik, een vettigheyt die er op de blaen van deze heester groeyt en tezamen daar afgeschraapt en in klonten gebragt wort. D' apteken noemen 't met een bedorven naam: *lapdanum*. 't Is een stof die onder de voornaamste die tot berokingen en parfumeren gebruykt worden. Gestelt wort de beste is vants de welriekenste en dat ook groengeelagtig

---

²¹⁸ verschrijving: Dioscorides

²¹⁹ allegader = allemaal, alles te samen

²²⁰ Petrus Nylandt (ca. 1635– ca. 1675), arts; auteur van het *Nederlandtse Herbarius of Kruydt-boek*, 1682

²²¹ Eikelenberg gebruikt hier onterecht *laudanum* als synoniem van *ladanum*. Uit Wikipedia: '*Laudanum* is de tinctuur van opium die vroeger werd gebruikt als geneesmiddel. ... De naam *laudanum* werd vermoedelijk bedacht door Paracelsus, als afleiding van het Latijnse *laudare*, 'loven'. Een alternatieve verklaring zou afleiding van het Latijnse *ladanum* zijn, een gom of hars (met name uit de *Cistus salviifolius*), van het Griekse *ladanon*. *Ladanum* werd gebruikt als een algemene benaming voor de hars van planten en wordt in het algemeen niet beschouwd als de waarschijnlijke etymologie van *laudanum*.'

²²² *Cistus x ledon* = cistusroos, kruizing

van verw is, vet, taij, niet sandig, nog ligt om breken, maar harstagtig.

Okernoten²²³

De beste zijn dun van schilp, langworpig, wit, vol en groot, vers maar rijp geplukt (dat is als de bolster begint te splijten) en dan in de zon gedroogt. Zij is vol olij en hoe ze langer weggeleijt wort, hoe ze vetter wort, ja dan geeft se meer oly alwaar ze verschimmelt. Men distileert of stampt en perst er de oly uyt.

Mastic

is een harden harst die uijt een boom vloeyt, die in 't gemeen *lentiscus* of *masticboom*²²⁴ wort genoemt en in Vrankryk, Ytaljen, Siriën en Kandia wast, dog die van Chios²²⁵ is de beste. De beste is klaar, blinkende, wit, welriekent, suyver sonder vuilnis, geluytgevend en brosagtig is. De groenen is quaat²²⁶: deze mastic is niet gelyk andre harsten vogtig en aan klonten vergaart, maar in kleyne stuxkens zoo groot als een tarwkoerm.

73 [65nn]

Kersen en deszelfs gom

'tgeen Goeree²²⁷ *kriek* of *boomgaartkers* noemt, is onse gemene kers²²⁸, die van enigen *wilden kars* en *kriekelaar* genoemt wort. De vrugten zijn root maar ook somtijts swartagtig of bruyn, de schors is wat effen, uyt den schil peersen bruyn of taneijt, die haar laten afbleken als de schorsen van berkenboomen.

[*in marge*: Eylants van Goere²²⁹]

De Spaanse zijn zoo hoog niet dan deze, dog anders byna eveneens van bladen, bloemen enz. De vrugt is doorgaans half root, half wit. De swarte kriecken, die men hier slegs kriecken heet, zyn dunner van struijk en leger van gewas en

---

²²³ okernoten = okkernoten, noten van de walnoot of okkernoot (*Juglans regia*)

²²⁴ masticboom = mastiekboom (*Pistacia lentiscus*)

²²⁵ Chios = eiland in Griekenland

²²⁶ quaat = kwaad, slecht

²²⁷ Willem Goeree (1635-1711), ook bekend als Wilhelmus Goeree of Simon Witgeest, Nederlands boekverkoper, uitgever en schrijver; voornamelijk bekend door zijn werken over kunsttheorie. Als Goeree auteur van *Inleydinge tot de al-ghemeene teycken-konst*, 1668; voortaan Goeree *Teycken-konst* en, als Witgeest, auteur van *Het verbeterd en vermeerderd natuurlyk toover-boek. Of 't nieuw speel-toneel der konsten*, 1698; voortaan: *Witgeest Toover-boek*

²²⁸ zure kers (*Prunus cerasus*)

²²⁹ waarschijnlijk het eiland Gorée, voor de kust van Senegal, in 1617 (voor het eerst) gekoloniseerd door Hollanders

ruwer van schors dan de voorgaande en wat kleyner bladen en is voorts als de voorgaande.

Uyt al deze boomkens gø vloeyt een gom, sonderling als de schors wat gequetst wort, die eerst week en bleekagtig geelverwig is maar mettert yt swart wort.

Pruymegom,

die uijt de pruymboomen vloeyt, is pappig en klevend en vermog alles wat die van de persak en kers vermogen.

Persakgom

Beyde uijt de persak en de vroege persak of abricoos, vloeyt een gom, die taij en lymagtig is en in azyn ontdaan kan worden.

Assa of asafetida²³⁰

is een zeer stinkende Indiaase gom. 't Wast ook in Arabia. ~~Galbanum is een sap of gom van een Sirise boom, ferula genaemt.~~

Galbanum, sagapenum en ammoniacum of serapinum,

is alle een zap of gom die uyt een kruyt, *ferula*²³¹, vergaart wort, dog na 't lant daar se wast, wortseden se genaemt: de Afrikaense, die omtrent Cyrenen²³² wast, heet *ammoniacum*; die van Siriën *chalbanum*; de Medise²³³ *sagapenum*.

74 [66nn]

't Zap van **zagapenum**, anders **serapinum**, kent men voor best als het ligt in water smelt of ontdaan wert, klaar van verf, geel van buyten, wit van binnen is, en een rueck heeft die die van loock gelijk.

Galbanum

De beste is knoragtig en van klonters vergaart, wat zaat van fyn ferula, daar hy aenwast, behoudende, vet en taij, niet vogtig of droog, suyver en swaar van rueck en zonder houtagtige splinters.

---

²³⁰ assa, asafetida = gedroogde gom gewonnen uit de tapwortel van duivelsdrek (*Ferula asafoetida*)

²³¹ *Ferula gummosa* (synoniem *F. galbaniflua*) = moederhars

²³² Cyrene, Kyrene = in de oudheid een Griekse stad, gelegen in het huidige Libië

²³³ Media = een regio in noordwest Iran

Ammoniacum

is ook een gom uijt een ferula, die *agafyllis* genoemd wert, die omtrent het Africaans Cyrenen en ook in Libiën wast bij 't orakulume van Jupt Ammon²³⁴, waarvan de naam schynt te komen. De beste is vast en zuijver en zonder enige houtagtige splinters, gruys of ander vuyligheyt en wat bitteragtig van smaak, in kleyne stukjens verdeylt, als de wierook in 't aensien, van rueck byna als castoreum of beversijn²³⁵. De apteckers noemen se *gummi armoniacum* of *armoniacum*.

Indien gij deze of d' andere gommen wilt zuiver maken, zoo legt die in warm water, want als hij gesmolten is, zal de vuyligheijt boven drijven, die gy dan ligt kont afnemen, of doet de gom in een doekjen en hangt het in een pot met heet water of doet het dus in een ketel met water dat het de gront niet raakt en laat het water zieden. Zoo zal de vuylnis in de doek blijven en de gom in de pot vallen.

Lemmerij zegt:

Al se die zuiveren, smelten sij se in asyn, wringen se door een doek en wasemen daarna al 't vogt op 't vuur uijt en op die wijs vervliegten de vlugsouten daarvan of worden door den asyn gebroken of vast gemaakt. Soo doet men ook oppoganacum galbanum.

75 [67nn]

Opopanax (of opoganacum, in d' apteek)

is het sap of de gom van een kruijt, *panax*, dat voornamelijk in de oosterse heete landen wast, maar ook in Nederlant wert gevonden. De alderbitterste en die binnen ook wit of geelagtig is, van buijten saffraanverwig, glat, vet, breukig, teer en terstont in 't water smeltende en sterk van ruek. Dog 't wort gevalst met ammoniac of wasch, maar dit is ligt te merken wijl 't ongevalste tussen de vingers in 't water gemorselt zijnde, terstont smelt en melkagtig wort.

Guaiacum, pokhout,

anders, na zijn kragt in de medesyne,

---

²³⁴ orakulume van Jupt Ammon = het oraculum (tempel) van Jupiter Ammon, figuur uit de Romeinse mythologie

²³⁵ castoreum of beversijn = ook bevergeil genoemd; een uitscheidingsproduct van bevers; donkerbruine harsachtige substantie met kenmerkende dierlijke zoete geur en bittere sterke smaak, die kan worden vergeleken met die van muskus

ligium sanctum, groeyt voornamelijk in St. Domingo maar ook in andere Westindise eylanden; is verscheyde van verf, dog die ontstaat egter niet uijt de verscheyden soort, maar uyt zijn ouderdom of joncheijt. Dan men vint er die groot zijn en dat is eygentlijk 't gemeen pokhout, maar 't opregte *palo santo* is kleyn, dunner van tacken, byna zonder merg, beter van ruck, bitterder van smaak dan d' ander en eenverwig van schors. Het beste is swaar, digt en vast, binnen swart, buyten geelagtig, bedeckt met een effen schors aan 't hout klevende dat men se niet afnemen kan zonder ook iets van 't hout mede af te treckken, want dat is een teken van vettigheyt. Ook is 't zeer goet als 't water daar 't in gesoden is, veel smaak, ruck en verf heeft of, soo andere zeggen, als 't is binnen en buyten wit, zonder kleven, scherp van smaak, wat bitteragtig, want het swart of bruyn, zeggen se, is out en kragteloose. Nogtans seggen weer andere dat het swart best is, dog op de verf is zoo zeer niet te passen, als 't maar vet en olyagtig is. Soo komt het ook so nou niet of de stucken groot of kleyn zijn, als 't maar niet lang geraspt is geweest want deszelfs kragt vergaat haast want het is fyn van delen, logtig van loof en haragtig.

76 [68nn]

Benjoin, benzuin of benzoin²³⁶

is een Oostindise gom. De meest geagte heeft witte plackken als d' amandelen en na 't getal dezer placken wert se meerder geschat en daarom ook *benjui amygdaloides* genoemd. Dezelve zoorte heeft drierleye gedaanten, want somtijts is ze dicht, dan weer weeker en vogter en somtijts bijna heel hart, die daarna van de zon verbrant zynde, witter wort. De 2de soort is swarter en in Java en Sumatra beter koop.

De derde is ook swart, vloeyt uyt de jonge boompjes en heet om haar goeden ruck *benjui de boninas*, die tienmaal dierder is dan de voorgaande en tussen de vingren gewreven zynde, een zeer lieflyken ruck geeft.

Dan omdat het wit en out de oogen het swart de nues best behaagt, daarom wortet van enige vermengt.

---

²³⁶ benjoin, benzuin of benzoin = benzoë (benzoëhars, styrax); hars van boomsoorten uit het geslacht Styrax

Vernis

Jenevergom wort bij de Latijnen *vernis* genoemd.

Gutta gammau

is een sap of gom uit China als aloë, aldaar *ghittaiemou* genoemd, is heel droog, helder oranje-root, bruekig als gesmolten hars of terpentyn die gezoden is geweest; dog als men daar wat speeksel of water bij doet, geel verwende als aloë, niet bitter nogtans, maar in 't eerst weynig smaak hebbende en ten lesten in de keel scherp brandende.

Nog uyt Nilant:

Gitta jemou of gitta gamba

is een uijtgedroogt sap van een onbekende plant, waarom sommige menen dat het van verscheyde sappen gemaakt is. Voor 't best hout men 't gom zuiver en geelagtig van verf is.

Nota:

Dit zou wel kunnen zijn, wijl er uijt verscheyde stoffen dikwils iets bysonders kan gemaakt worden die door een seker mengsel zoo een verf geven.

77 [69nn]

Van blauwe klokjeswinde; van *granum nil*

1. Dese blauwe kloksjenswinde is teer, lang en rank van steeltjes, die bequaam zijn om zig vast te vlegten en te slingren om alles wat se beklimmen, 'tgeen se ook doen. ~~te~~ 't Is kantig, breed, sagt en grooter van bladen dan d' oude gehoekte veijl, een weynigsken harig en niet heel kaal of effen; de bloemen zijn als die van de sagte- of klokjeswinde, bellekens of klokjes van gedaante gelijk, maar rontom gekant of hoekig, van verf uit den blauwen paars; 't zaat is swartagtig, de wortel dun geveselt. Dit van deze. Dodoneus zegt voorts van een ander kruyt, 'tgeen hij *nil* noemt, dat het zaat hem van elders was overgesonden, aldus:

2. 't Had zeer lange steelen, die zig gelyk dese om de naastbystaende staken wisten te vlegten. Een van die had den steel met veel korte doornkens beset, maar d' anderen hadden er geen, niet allen. 't Was zagt, glad en breed dog niet kantig van bladren, aen de soort sonder doornen waren se aan d' onderste zijde witagtig, de bloemen van beyde hadden een schone peerse verwe en beyde hadden se swarte, blinkende, gladde zaden.

De blauwe winde is een uytlants gewas en van elders hier gebrogt.

De soorten van nil die Dodon het saat uyt Padua van een heer had - die se uyt verre landen had - schijnen na alle schijn de Indisse nil; wil hier wel wassen zoo aan zijn schrijven blykt.

De winden bloeyen in Nederlant in 't lest van de zoomer.

Nil

noemen se ook *granum nil* en *sab anil* als by de wede geseijt is en volgens Avicenna is het juyst eveneens en 't zelve als de blauwe klokjeswinde, die *campana lazura*, *kampana caerulea* of om Duyts te spreken *lazure klokjes-*, *hemelsblauwe klokjes-* en *blauwe klokjeswinde* genoemt worden, schoon Avicenna de bloem purperverwig noemt. **Nota:** de peersblauwe verf mag wel purper heten.

78 [70nn]

In 't bijvoegsel wert er dit nog by gedaan:

Dat de bloemen purper zijn en op steelkens als die van jasmin en maagdepalm groeijen, deszelfs uiterste kanten vijfhoekig zijn als sterretjens, de bladeren zijn driehoekig als die van veijl of verkensbroot. Zommige zeggen dat zij er met ronde bladen **gehat** hebben, aen 't eynde wat puntig en dese zoude de schoonste en raarste wesen gevonden en heten *blauwe uitlantse winde* en *caeruleus hederaceus* en andre namen meer, ook by sommige *casia*, bij de Persiaanen *acasia*, *hab anil* by Serapio²³⁷, op 't Latijn *Granum indicum*, bij Aleppo daar se overvloedig wast *hasmisen*.

Dan het *nil* of *anil* (of ook *nir*), daar het indicum of Indiëblau in Arabia, Indiën en elders van gemaakt wort, 'twelk meest in Cambaye en Suratte wort gevonden. Dat is bij sommige beschreven met bladen van *glaux*²³⁸ of die van donderbaart²³⁹ wat gelykende, dog breeder.

---

²³⁷ Serapion de Jongere (ca. 12e eeuw), Arabisch arts en auteur van het *Boek der eenvoudige geneeskunde*. Wordt door o.a. Dodonaeus geciteerd.

²³⁸ *glaux* = melkkruid (*Glaux maritima* L.)

²³⁹ donderbaart = huislook (geslacht *Sempervivum*)

Nota:

Groote donderbaart is huyslook, kleyne is bergkoppen²⁴⁰. Glaux heeft bladen die deze van donderbaart ~~zoo 't schynt~~ wat gelyken, zoo men elkander wel verstaan heeft.

Gom van amandlen

is die van de persak gelyk; kan in asyn ontdaen werden.

Olij van amandelen

wort dus gemaakt: men neemt oude zoete amandelen die heel zijn, doet se in een zak of stramijn, bint het toe of stoot se zoo hij schynt te menen, verwarmt se dan zonder te verbranden en als dit gedaan is, zoo perst ze tussen een warme parse uijt.

79 [71nn]

Amel/donck

Om in alle gelegtheden niet verlegen te staan en zig met kennis van de dingen en in noot te kunnen bedienen, zal 't nogal dienstig zijn de making van 't stijfzel te beschrijven volgens 'tgeen er Dodoneus van zegt, dog met de wysen op welke de ouden dat bereyden voorbij te gaan, om dan te beginnen.

Dit is de gemeenste wijs:

neemt de schoonste en zuiverste terw²⁴¹ die gij kunt krijgen, doet se zeer kleyn malen en doet dan dit meel in een kuyp of vat, dat ge dan voorts met water op moet vullen, 'twelk gedaan hebbende, neemt al de zemelen af die boven op 't water dryven. Als dat gedaan is, moet ge 't water afgieten door een doek of zeef en weder ander in 't vat doen en dat wederom door de zeef gieten, en het dan ten lesten laten staan zinken. En dan 'tgeen er op de gront is gezonken uijt nemen en heel hart in de zon droogen en dan weer breken en tot het gebruik bewaren.

Nota: te langzaam drogen of enige vogtigheijt behouden doet het suur worden. De naam is

---

²⁴⁰ bergkoppen = *Sempervivum minus*

²⁴¹ terw = tarwe

amijlum, in 't Grieks *amylon*, omdat het sonder molen gemaakt wert, want *mylo* is in 't Grieks *molen*. D' aptekers plegen 't *amydum* met een bedorven naam te noemen, in Brabant heet het *ameldonk*, in Hoogduytslant *ammeel* of *kraftmeel* en hier te lant pleeg het ook *cratmeel* te heten, maar ick meen dat het heden met de naam van styfzel of ameldonck genoeg en best bekend is, schoon men het heden met molens maakt.

'tGeen van spelte gemaakt wort, is om te kleven, styven en plakken, zoo goet als dit en wort op een wijs gemaakt.

80 [72nn]

Aloë wast uyt een kruyt van diezelve naam, is een gedroogt zap van een kruyt dat in Asia en America, selden in Eropā wast, schoon in Andros, enige Italjaense velden en sommige gewesten van Spanjen mee gehult worden. Men kan er suyveren als vanwege eenige gommen geseyt is.

't Wort *socotrina*²⁴² genoemd na 't lantschap daer het somtijts vandaan is en *hepatica* na de gedaante die 't zomtjits heeft: van een lever. Zij is best zuyver, blinkende, bruekig, digt aen-een klevende, als een lever van gedaante en zeer bitter. **Ene** zulks is de aloë hepatica, schoon enige de aloë succotrin voor de beste houden, die ook schoon, klaar en rosagtig is en somtijts ~~xxx~~ een ducaat pleeg te gelden, dog d' eerste is overal gemeten genoeg. Van beyde moet men toesien dat zij **vet** zijn, zonder zant, haast smeltende, want de sandagtige, swarte, traag smaeltende is quaat en onnut; men kan er met arabise of andere gom vervalsen, maar dan is ze ~~zeer~~ meer samentreckend en zoo bitter niet. Dus kan men 't ligt **bekennen**.

De beste wast in Socotora²⁴³ en nota in 't vervolg: zij is zoo goetkoop dat het niet gelooflijk is dat zij ze zouden willen vervalsen, maar d' een is somtijts zuyverder dan d' ander en daarom beter.

---

²⁴² aloë succotrina = fynbos aloë; zie ook Socotora

²⁴³ Socotora = Socotra, het grootste eiland van de Socotra-archipel van Jemen. Echter volgens Wikipedia groeit Aloë succotrina alleen (nog?) in Zuid-Afrika

En men vint er maar enerley geschagt/gessagt²⁴⁴ aen/van, geen gom aen de kruyden daar se van komt, zoodat se geen gom is en dit lest best.

81 [73nn]

Bezigeel

Schoon ick tot nog uyt de groote heruitbeschryving van Rembertus Dodoneus²⁴⁵ niet volkomen verseekert heb kunnen worden, waar en aan welke kruyden of heesters de duyvelsbezien²⁴⁶ wassen, des zal ick er maar van zeggen 'tgeen ik er waarschijnlijk van vint te zijn; en vooreerst dat de bezien zooals wij die te koop vinden van groote zijn als de wickken of cicers²⁴⁷ of - om beter te seggen - als de linddebezien als die gedroogt zijn en wat kleynder; van gedaante als een kleyn peerken, dat in zijn midden van de steeltjes af tot aen de kleyne kruyn een een kerfje of kloofje heeft, omtrent op een wijs als er somtijts in de kriecken²⁴⁸ wort gevonden, in deze form:

evenals waar het schiltje of dopje van dese besie op die plaats is getrokken door het middelschotje, 'tgeen aan de eynden van de schil schijnt vast te zijn op de plaats daar se zig schijnt te sluyten, hoewel er bij wijlen behalven deze kerf, die aen beyde zyden afloopt, ook nog een wort gevonden wanneer deze bezie drie zaatjes heeft. Van verf zyn ze als eykenhout, dat wel out, dog nog niet geheel swart, maar nog enigszins geel is. De saatjes, die er in zijn, gelijken van verf en fastzoen²⁴⁹ na bruyne rijnzaden, maar zijn halfronder en dicker. Men vint er somtijts kleyne dunne steltjes van dezelve verf aan, maar de dunne stukjes van tackjes en de doortjes, die

---

²⁴⁴ misschien een verschrijving: geschlagt (geslacht)

²⁴⁵ de heruitgave van 1644 van Dodonaeus *Cruydt-boeck*

²⁴⁶ duyvelsbezien = duivelsbessen, de 'echte' duivelsbessen zijn van de wolfskers (grote nachtschade, *Atropa belladonna*); voor zover ik heb kunnen nagaan, werden die niet gebruikt om verven te maken

²⁴⁷ wickken of cicers = wikke (*Vicia*); cicers = de kikkererwt (*Cicer arietinum*) is een van de bekendste

²⁴⁸ kriecken = zure kers (*Prunus cerasus*)

²⁴⁹ verschrijving: fatsoen = vorm

men er onder vint, zijn wat groenagtiger en betuigende dat se aan een houtagtige heester of een boomken zijn gegroeyt; want tenzij dat se er niet wat witter somtijts uitsagen, men sou zeggen dat se van een pereboom waren afgebroken, soo glat van bast en zoo hart zijn ze, en zommige tannet-rosagtig pit. De beziën zijn van binnen vuyl geel-groen van verf. Dusverre onse aenmerking. Nu zullen wij de schrijvers eens hooren om te zien of wij kunnen ontdeckken 'tgeen wij begeren.

82 [74nn]

Beziegel of rijnbezie

Maar terwijl ik hiermeede bezig ben bevind ik dat se waarlijk niet anders zijn dan de sapgroen-beziën die voor haar rijpheyd gedroogt zijn, alree bij ons in 't voorgaande beschreven. En nog nader bevind ick datse ~~d~~ het hout onser beziën geelagtig is en dat tot meer sekerheyt de dunne takjes der krieckeboomen omtrent van een verf zijn, want ik bevind er ook enige bruyne onder en blijkt het dan uyt de voorgaande beschrijving dat deze de nerprunbeziën van Alexis zijn.

Dog men vint nog een ander heester en besie die **schijtbessie** heet, daar men ligt enerhant²⁵⁰ of schijtgeel van maakt. Dodoneus zegt er dit van en noemt hem:

Rhamnus²⁵¹

is een heester die zig met zijn menigvuldige witagtige takjes, die tay zijn en zig niet ligt laten breken, maar zeer wel vlegten en buygen, wijt uytspreyt; de takjes zijn met scherpe, lange doornkens zeer beset en gewapend. De bladren lang, smaller, witter en kleyner dan d' olijfbladeren. De bloemen grasverwig; wassen veel bijeen aan de rijskens. Daarna volgen ronde besikens, bijna druifstrogewijs bijeen hangende, kleyner dan de beziën van asperges, geel van verf en met geel zap vervult. Dit gants gewas schijnt met stof besproeyt te zijn. Het geheele jaar door wort het nu tegen de hitte dan tegen de koude van zijn bladeren

---

²⁵⁰ enerhant = van gelijke aard; betekenis hier mij onduidelijk; ligt = licht

²⁵¹ Uit Dodoneus *Cruydt-boeck* blijkt dat de naam 'Rhamnus' op verschillende soorten heesters kon slaan; hij onderscheidde er drie soorten. Bij het overschrijven uit Dodoneus haalt Eikelenberg de namen en eigenschappen van de verschillende soorten door elkaar.

bedeekt wijl ze er altijd aan zijn. Ja, 's winters
vint men de vrugten nog aen de telgen hangen.

83 [75nn]

Nog in 't vervolg Dodonei

In de bezien zijn geen meer dan één, maar één zaadjen,
langwerpig, blinkende, bedekt met een velleken dat
buyten swart, binnen wit van verf is, en d' orange-
gele vrugt is zelf ~~zuur~~ of rinsch van smaak.

Het heesterken wast veel in de duynen en aan de
Hollant- en Zeelantse zeekant en inzonderheyt
aen de Vlaenderse, schoon se ook in de dellingen
der bergen en aen frisse wasserstroomen in Duytslant
overvloedig groeyt. En enige noemen 't *Oleaster
germanica*, Lobel²⁵² [*noemt ze*] *schijtbesen*, niet na hun kragt
maar na hun verf. De Hollanders en Zeeuwen

[*in marge*: de gemene man]

noemen de bezien *duynbesien*, de gemene man
noemt se *duynbesien*; in Vrankrijk worden se
dog t' onregt
cruysdoorn, *neprun* of *burguespin*
genoemt, want de opregte nerprun of *Spina
burgi* is de rijnbezie, reets beschreven, gelijk
men voorts uyt Alexis kan zien (fol. 288 en 290).

De bezien heten in Hollant ook *schijtbesen*, al
schoon se een verstoppende kragt hebben en de
rijnbezie wort ook dus genoemt, en

[*in marge*: spinervenappels²⁵³]

de spinervenappels zijn waarschijnlijk niet
anders dan de een of d' ander van deze of
diergelijke vrugten;
en is de kruisbesie van Battus²⁵⁴ en Houtman²⁵⁵
die geel verf gene andere en van enerleij
kragt als de rynbesie.

---

²⁵² Matthias de l'Obel (1538-1616), Vlaams arts en plantkundige; auteur van o.a. *Cruydtboeck oft beschryvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren ende gheboomten*, Antwerpen, Plantijn, 1581

²⁵³ spinervenappels = niet gevonden (Eikelenberg heeft er ook geen definitie van kunnen vinden)

²⁵⁴ Carel Batens, alias Carolus Battus (circa 1540-1617), arts te Antwerpen en Dordrecht; auteur van het *Secreet-boeck van vele diversche en heerlicke consten in veelderleye materien, met veel remedien teghen de innerlijcke en ytterlijcke gebreken der menschen. Uyt Latijnsche, Francoische, Hooghduytsche ende Nederduytsche autheuren vergadert*, Amsterdam, 1650!; voortaan: Battus *Secreet-boek*

²⁵⁵ Cornelis de Houtman (1565-1599), Nederlandse koopman en ontdekkingsreiziger die als opperkoopman met de eerste Nederlandse expeditie naar Oost-Indië voer; zijn broer Frederick Pietersz de Houtman (1571-1627), voer mee

Lappa major zijn grote, *Lappa minor* kleyne klissen²⁵⁶.

84 [76nn]

Routzia is geelhout van

Kandiën, ~~dat schoon geel verft en~~ in 't Latijn *Licium creticum*, is geel maar de wortel nog geler, want die verft ook geel; sie voorts onder.

Sauseboom of berberisgeel

is een heester die omtrent tot 10 of 12 voet hoog opwast, somtyts meer, en veel harde houte takken of rysen opregt, die met witagtige, zeer scheefsteande doornen beset, met een dunne, effene, gladde schors bekleet zijn. Dan 't hout zelf is geelverwig; kleyne witgroene, teere bladertjes die rontom gekerft en wat rouagtig²⁵⁷ zijn en zuuragtig van smaak beschaduwten se voor de zon. De bladeren, die kleyn en geel zijn, wassen veel tegader aan langagtige steelkens tussen de bladeren voortkomende en worden gevolgt van langronde, smalle besikens, die ook zuuragtig van smaak en root als zij rijp zijn, maar swart als ze dor zijn, en hebben een hart, kleyn greyntjen of zaatjen. De wortel is hart, lang, in veel takken verdeelt; vanbinnen ook, maar hooger geel dan het hout.

Het wast op ongeboude en verlaten, dog niet heel dorre, maar wat vogtige plaatsen; ook wel in de bossen of aen de kanten van dezelve, bij hagen en heyningen der velden. Krijgt niuwe bladen in april en tevens uyt d' oude struyken niuwe bottekens, die langwerpig, zagt en eetbaar zijn; bloeyt in mey, maar heeft in herfstmaant rype besien. De Brabanders noemen hem *sause-* of *suurboom*, de Duytsen *paiselbeer*, *saurig erbsel*, *versich*, de Fransen *espine vinette*, de Latijnen *Spina acida*, in d' apteken *berberis* of *crispinus*, in Neerduytslant *sauceboom*, *boomzuring*, *versilts* en somtyts *erbsich*.

85 [77nn]

De uysterste schors is asgrau en daaronder schuilt

---

²⁵⁶ *Lappa major* = *Arctium lappa*; *Lappa minor* = *Articum minus*; klis- of klitkruid

²⁵⁷ rouagtig = ruw

een dunne geele schors, in d' apteken *bugia* genoemd; 't zaat is van groote en gedaante als een roggengraan.

Dickwils heeft elke besie twee saden of steenkens met een eygen velleken samengewonden.

De binnenste gele schors wort van de schilders gebruykt en de wortel van de Candische bergsauseboom verft schoon geel.

Om papier voor de muysen te bewaren

Zoo weekt men ~~as~~ alst²⁵⁸ of assen in water en dit bitter water gebruykt men tot de schrijffinkt in stee van ander om er de galnoten in te koken. Tot papier daar men op drukt kan 't niet dienen wijl men daar olyverf toe neemt, tenzij men het papier voor de druing in dit water nat maakt en er dan op drukt.

Senesion²⁵⁹ om glas mee week te maken is de kruyswortel waarmee men de knarys voert.

Citrina is geel. **Mandragora**²⁶⁰ [*is*] mannekenskruijt.

Vitsen en wickken²⁶¹ is één.

Hennip moet ook onder d' akkers gemengt zijn.

De **am?ot**²⁶² Dodon zeggen, dat **knarijzaat** omtrent Alkmaar zoo rijklijk valt, dat het van daar na de Knarische Eylanden gevoert wort.

86 [78nn]

Wollekruyt of kaarsebloem²⁶³

bloeyt van hoymaant²⁶⁴ tot diep in de herfst. Men geloof dat hun geele bloemen 't hoofthaar geel kunnen verwen. De bloemen vallen d' een voor d' ander na af als men de plant 's morgens, als de bloemen opgaan, maar eens aenraakt, 'twelk enige wonderlijk weten te maken met het prevelen enige woorden als kwam het daardoor.

---

²⁵⁸ alst = alsemkruid

²⁵⁹ senesion = kruiskruid (*Senecio*)

²⁶⁰ *Mandragora officinarum* = alruin

²⁶¹ vitsen en wickken = namen van soorten van het plantengeslacht *Vicia* (wikke); met vitsen wordt vooral de voederwikke, *V. sativa* L., en de vruchten daarvan bedoeld

²⁶² waarschijnlijk afkorting van 'annotatie', een verwijzing naar de bijvoegsels van de heruitgave van Dodonaeus *Cruydt-boeck*

²⁶³ wollekruid = toorts (*Verbascum*)

²⁶⁴ hoymaant = hooimaand, juli

Wie 't haar geel wil verwen moet de blaadoemen
in loog leggen en 't haar daarmee wassen.
De bladen daarvan door droging ineen gekrompen
zijnde, branden als keersen en dienen voor lemmet²⁶⁵
in de lampen en daarom wort datselve
vunk²⁶⁶ vergadert van de grauwig mosagtigheyt
of wol, die op deszelfs bladers groeijt.
De Italiaense boeren gebruijken 't sap van dit
kruyt om hun melk daarmee te doen runnen.

Smak

is een boomken, dat in Spanjen, op d' Apennijn, Pontus²⁶⁷
verbij bij Grieken en in Siria wast. Wert *Rhus* genoemd
en van de leertauwers²⁶⁸ gebruyk voor run²⁶⁹ om 't leer
na de Spaanse wijs te bereyden.

Facet- of fustethout komt van

is een heester die in Italiën, Vrankrijk, op d' alpes
van Istria, in Hongariën, Oostenrijk en Bohemiën
in hooge, digte bossen wast. *Verfloof* noemen 't
de Duytsen; is ook dienstig voor de huyvetters²⁷⁰,
ook om lakenen root te verwen. De schors is rootagtig
en van binnen geel, bequaam om laken geel te verwen.
Dog de wortel schijnt root te verwen en Plinius zegt
dat deze heester, te weten haar wortel, zoo nu is
als het *conchylum*, dat zijn de roode verf-
schilpen daar men eertijts purper mee schilderde.

87 [79nn]

[de twee volgende alinea's zijn doorgehaald]

De lasuuren²⁷¹

De lasuuren zijn menigerlij, waarvan het één het ander te boven gaet. Men sal
den swarten lasuur op een harden steen met gomwater afwrijven, doetem daarna in potjens
en bereyt hem met een water van de 5de temperature, die hier voornoemt is²⁷².
Doet een weynig suikerbrandys daerin dese lasuur; laet hem uyt de penne schryven.

---

²⁶⁵ lemmet = pit

²⁶⁶ vunk = tondel, heel licht ontvlambaar materiaal

²⁶⁷ Appenijn = de Apennijnen, bergen in Italië; Pontus = landstreek en kustregio gevormd door het centrale en oostelijke deel van de Zwarte Zeekust van Klein-Azië. De streek ligt tegenwoordig in Turkije

²⁶⁸ leertauwers = leerlooiers, lederbereiders

²⁶⁹ run = gemalen (eiken)schors met daarin looizuur

²⁷⁰ huyvetters = huidenvetters, leerlooiers

²⁷¹ Uit Battus *Secreet-boek*, hoofdstuk *De Secreten van 't Illumineren, en van het maken van alderley Verwen*

²⁷² temperatuur = menging van bestanddelen; temperatuurwater = gomwater om verf te temperen, in de juiste verhouding te brengen. 'Hier voornoemt' slaat *niet* op de tekst van Eikelenberg maar is letterlijk overgenomen uit en slaat op de inhoud van een hoofdstuk in Battus *Secreet-Boek*, waarin 6 soorten 'temperaturen' worden genoemd

Smalte²⁷³

Dit is een kostelijk blaeu dat men niet en derf wryven, want het is so schoon, datet alle temperaturo aenneemt. Men gebruykt dat op een ligtblauw of ble bleek verwen; dit blau wort zelden gevonden.

Transmarijnblau is van alle blauwen het kostelijkste; men mag dit bereyden met een van den bovengenoemde temperaturen. **Nota:** dit en lazuur is hetzelfde.

Asblau

Neemt smeltassen²⁷⁴, sift se door een fijne zift opdat het zant daarvan mach gescheyden worden, want zij heeft veel gruijs bij haer. Wrijft dese assen met een weynig lootwit en tempert het in dezulk temperatuur als 't u belieft, uytgenomen²⁷⁵ met pargamentlym²⁷⁶. Daer zijn nog veel andre asblauwen, die wel te vinden en gebruykelijk zijn; daarvan niet nodig ect.

Blau tornesol. Neemt krakenbesien die wel rijp zijn. Stoot se tot pap, doet se ^{??} in een pot en laet se also staen. Neemt daarna een pot water; doet er bij 4 loot levendelkalk en een half loot ongestoten Spaens groen en een dragme²⁷⁷ salermenak²⁷⁸. Doet dese dingen in een pot en latet in 't water leggen een etmael, so sal 't een groen water worden. Kleynset²⁷⁹ dan door een digten doek; doet dan de gestooten krakebesien in dit water en latet tesamen opsieden. Opgesoden zijnde, latet kout worden en kleynst de verwe door een doek. Als 't nu begint dikagtig te worden, so doetet in een blase.

Doekblau. Neemt schoongewassen doekjes; drukt se in het tornesolblau. Trekt se wederom daeruyt en laet se droogen en doet dit so lange als u dunkt datter genoeg verwe in de doekjes getrokken is. Als zij droog zijn, vout se in papier en bewaert se also. Als gy nu van dese verf gebruyken wilt, so snijft stukjes van de doekjes, & giet er wat water op, so hebt gy schoon blau en men noemet *Tornesol finaticum*²⁸⁰; men houdet voor een besonder blau.

88 [80nn]

Waer geel

Gij moet den tijt waernemen van de ~~kruisbesien~~ rijnsbesien die niet al te jong noch al te out en zijn, plukt se, laet se in de son drogen. Als gij nu geel verf wilt maeken so doet in een mosselschilp veel water en een weijnig gestoten aluijn, laet se weeken, drukt se dan een weijnig. So geven se een schone geele verwe. Dan zij en duurt niet lang, daerom neemt geen meer als gij van doen hebt.

Scytgeel

Neemt wouwe, die men in 't Latijn noemt *Flos tinctorius*²⁸¹, dat zijn geele bloemen

---

²⁷³ smalt = fijngemalen kobaltglas dat als blauwe verfstof gebruikt werd

²⁷⁴ smeltassen = niet gevonden

²⁷⁵ uytgenomen = behalve, uitgezonderd

²⁷⁶ pargamentlym = perkamentlijm, gemaakt van gekookte perkamentsnippers

²⁷⁷ dragme, dragme, dragma = drachme, oud medicinaal gewicht, één achtste van een (medicinaal) ons; ca. 3,91 gram

²⁷⁸ salermenak, salarmoniak = *sal ammoniac*, ammoniumchloride (NH₄Cl); ook bekend onder de naam salmiak

²⁷⁹ kleynset = kleynzen het (d.w.z. zuiver het door te zeven)

²⁸⁰ Tornesal finaticum = tornisal finaticum, *vaccinium myrtillus* L.

²⁸¹ *Flos tinctorius* = *Carthamus tinctorius*, saffloer

die de werwers gebruiken. Neemt die met stelen en bloemen ondereen so veel gij wilt, maekt een kalkwater, giet dat op de bloemen in een ketel, latet zo lang zieden tot dat de geelheijt der bloemen uijtgesoden is. Neemt dan van 't vier en latet een weijnig verslaen. Kleijnset dan door een doek. Neemt dan gewreven krijt met eens so veel gewreven aluijn, roertet wel om en neemt wel agt datet niet te seer opstijgt, want het krijt en aluijn dryven 't seer op. Latet so staen, so wort het water klaer. Als haer de substantie geset heeft, so gieten 't water boven af totdat gy de verwe bloet siet en laet se dan drogen. Als gy die gebruiken wilt, so wrijft se met aluijnwater of dun lymwater.

Saffraen

Bint den hele saffraen in een doekjen, legtet in klaerij²⁸² of witte asijn met wat gom daerby.

Goutgeel

Neemt orpiment, wryft dat wel kleijn met galle van geyten of ossengal, doetet daerna in een kleyn pottjen en doeter saffraen bij na advenant. Giet daerop goede witte wijn, niet te veel nog te weynig, latet dan sieden tot datet dikagtig wort en latet dan kout worden en gebruiket. Dit is een seer schoone goutverf.

Geel oker

Is heel gemeyn. Het is een sware substantie, ondienstelyk tot het illumineren maer is alleen nut den klatschilders²⁸³. Als men hem brant dat hy gloijent wort en met wyn of met asyn bluset²⁸⁴, so wort hij vaelroot. Hij is goet om daerna op 't blote lijf te strijken.

Hoe dat men Spaens groen maken sal

Neemt koper bladers en vijtsel van koper. Doet dit in een dikke koperen busse met een deksel, daertoe eygentlyk gemaekt wesende, giet daerop goede sterke wynasyn ende een weynig honigh, set het in de sonne of op den warme oven 14 dagen lang. So sal den asyn daarvan blauverwig worden; giet daer af in een glas, stopt dat

89 [81nn]

digt toe ende giet wederom den asyn en honigh daer af en doet dit so lange als het koper verwe van hem geeft. Hetgeen datter afgegoten is, dat suldy laten staen tot dattet begint dik te worden en wrijftet alsdan met asyn en sterket met gom. So gij 't nog bruijnder begeert, zo wryfter wat saps onder.

Griekx of Spaens groen. Neemt koperen platen, bestrykt se met geschuijnde honig, hangt se in een gladde pot boven digt toegedekt, giet sterken asyn op de boodem van de pot, stel se op een warme plaets 4 à 5 weken lang. Doet dan de pot open en schraept de groene bloem van de platen, hangt de platen weer als vooren en doet ook altyt de groene bloem daarvan zo lang de platen duren. Dit noemt men als verseyt. Temperet als het eerste.

Om sapgroen te maeken

Neemt kruijsbesien die men noemt *hagebesien*, plukt se omtrent 14 dagen voor

---

²⁸² klaerij = eiwit

²⁸³ kladschilder = schilder gespecialiseerd in het schilderwerk aan huizen en inrichtingen en het aanbrengen van decoraties

²⁸⁴ bluset = blust

Bamis²⁸⁵ alee sy op den struijk week worden. Stoot se een weijnig, doet se in een pot, stroijt se wel met gestoten aluijn onder en boven, laet se also staen weeken een etmael. Gieter dan op klare loge, set de pot op 't vier en laet hem sagjens zieden 2 vinger breed en latet dan kout worden. Syget door een doek en doet de uijtgedrukte matery in een ossenblaes ende laet se in de wint drogen. Als gij daervan gebruiken wilt, so neemt daer wat uijt en giet er wat water op. So wanneer het sapgroen na den gele trekken wil, zo doet **er** bij bereijden endig – endig is een Hoogduijts woort of naem – tot datet s.groen wort. So hebdijs een goet sapgroen daermede men allerley groen kan sterken en bruijnder maken.

Schifergroen wort van een seker minerael gemaekt, het een schoonder als het ander. Het is een swarte materij gelijk het lasuur. Wryft dat niet al te seer, want het sou zyn verwe verliesen, tempert het met klaerijij of parkamentlym daer wat honig in vermengt is.

Berggroen

is een ligte groene verf waerme dat men alle dingen schilderen kan. Wryftet met dun pargamentlymwater, het mag niet wel het gomwater lijden als 't gewreven is, so sterket metet voors. lymwater. Wildij 't groender hebben, doeter wat sapgroen by en het sal lieffelyk en groentjes aen te sien wesen. Daer worden nog veel andere groenen door **mixturen** gemaekt.

90 [82nn]

 Op deze bladzijde gaat de tekst bovenaan schuil achter de strook waaraan het blad is vastgelijmd. Het betreft onderstaande tekst uit Battus Secreet-boek.

Bastart-lasuyr

Neemt twee deel gebrande Eyer-schalen, soo veel als u gelieft, ende Salarmeniack, een deel, stootet onder een, wrijvet dan soo veel Spaens-groen als gy Verwe hebben wilt, op een Wrijfsteen met scherpen Azijn, doetet onderen ...

[vervolg Eikelenberg]

... in een nuwe pot en stopem digt toe datter geen walmte uyt mag en stelt hem op een warme plaetse een maent lang en gij zult daerin een lieffelyk verwe vinden. ~~Heb genomen 2 loot virid. eris~~²⁸⁶

~~? calx ovi. ? xvi~~

~~sal ovi. ?? —~~

Vielenblauw

Dat is een zeer lieflijk verruwken dat niet allerley toeset²⁸⁷ mach verdragen, 'tzy van wat water of van wat weeke dingen, uijtgenomen²⁸⁸ klaer water. Daerom, als gy dat wilt bereijden, zo legt een stukjen in een mosselschilp, giet daerop klaer water en latet weken. Hiermede meugt gy alle blauwe afsetten en gletseren²⁸⁹. Men mach hier noch gom, nog aluijn, nog lym by doen, want het zouden afvallen,

---

²⁸⁵ Bamis = 'Baafmis' (samentrekking van Bavomis), is de feestdag van Sint-Bavo op 1 oktober

²⁸⁶ *Viridis aeris* = Spaans groen

²⁸⁷ toeset = toevoegingen

²⁸⁸ uitgenomen = behalve

²⁸⁹ gletseren = glanzend maken; glaceren

maer als gy dit blau vermeren wilt, zo doeter schoon calkwit by dat nemet geern aen. Het komt uyt Vlaanderen, daer datet de Italianen *pers de Flandre* noemen.

Indiëblau. Daer zyn veelderley soorten van Indië, doch de zekerste is de Lombaerse Indië. Wrijft se wel kleyn met dun temperatuurwater van de seste zoor voors.²⁹⁰

Hoe dat men Indië maken sal. Neemt van het beste schaerhaer van blau laken, latet 10 dagen lang liggen in natte kalk, wasschet daerna de kalk daer van en legt dan de wolle in wijn of pis; wryftet daerna en schrabbet op een hoop. Men kan op dese maniere ook wel Parysroot maken.

Huysindië. Neemt besien die men in 't Hoogduijts *kerngertenbeer* noemt, een tobbeken vol, stoot se een weijnig, doet se in een ketel, giet daerop 2 stoop water en een pot goede witte wijn, latet tesamen sieden. Als 't wel gesoden heeft, so giet daerin drie loot gestoten aluyn en latet wederom zieden. Latet dan verslaen en gietet door een doek, doetter dan noch by 4 loot gestoten aluyn, roeret wel om en giet daerna de verwe in 2 of 3 blazen, hangt se in de wint een maent lang en laet se drogen.

141 [83nn]

Lethargyrium of silverglid

is niets anders dan loot 'twelk met enige vuylicheden van 't zilver vermengt is. Doe het sulver gesuijvert word ende het loot daarby gedaan was om deszelfs vuylicheden uijt te trekken en aan de kanten van de kroes bleef hangen in gedaante van schuijm; 'twelk na syn verscheyde calcineringen verscheyde verwen bekomt of aenneemt, want nu wort het eens goudt- dan zilverglid genaamt.

Meer agt ik hiervan niet nodig te zijn, wijl de making daarvan alchimisten- of zilversmidswerk is.

Aerdige bepaling der Alchimiae

De alchimiae is een konst sonder konst, welker begin is liegen, het midden werken en het eynd bedelen (Lemmerij).

Om schilp- of poedergout te maken

Neemt fijn gesuijvert gout, slaat het tot seer dunne platen, laat se in een smeltkroes rood gloeyen met sterk vuur. Het gout moet een dragme swaar zijn. Giet daarop een once quiksilver, die uijt cijnober weer levendig is geworden, roert dese stof met een ysertjen om en als gy den rook siet uijkomen

---

²⁹⁰ verschrijving; de passage in Battus *Secreet-boek* luidt: 'Van de seste soort hiervooren beschreven'

dat een weynig daarna geschiet, zoo giet
het uijt in een vat of pot met kout water.
Het zal stremmen en **smebaar** zijn; wast die
dickwils opdatter de swartigheyt af ga. Soo hebt
gij een amalgama, van welke gy alle de quik
die niet vereenigt is sult afscheijden: dezelve in een doek
doende en met de vingers de quik daaruijt drukkende;
het gout behout omtrent een derde van de quik.
Om 't nu tot poeder te brengen moet men dit
amalgama in een kroes in swak vuer setten; soo
zal de quik wegvliegen en 't gout blyven leggen
in forme van een ontastbaar poeder. Is nu

142 [84nn]

voor de vergulders.

[*in marge*: Lees van tin *De Brandende Salamander*²⁹¹ en van desselfs aart en soorten]

Om tin te poederen

Smelt soo veel tin als gij begeert op 't vuer.
Giet het dan in een ront houte doosjen, dat
eerst met krijt gestreken is om 't branden, en
wel digt is zonder spleten. Dekt het toe en
schut het om totdat het tin kout is; soo
zult gij dat onder gedaante van een
witagtig poeder vinden. Op deselfde
wijs kan men ook loot poederen (Lemmerij),
men telkens daar wat weynig in doen, op-
dat de delen te beter van elkander scheijden.
Engels tin is 't best.

Spaans wit

Ontdoet in een matras een once grof gestoten bismuthi
of bismuth met dry onsen *spiritus nitri* of
salpetergeest. Doet het gesmoltene in
een niuw aarde panneken, giet dan daer bij
vijf of 6 oncen fonteijnwater in welke
eerst een half onc zeezout gesmolten is.
Zoo scheyt zig de bismuth van 't vogt en
zinkt in gedaante als een wit poeder.
Giet daar het water zagtjes af en wast het dikwijls.
Droogt het in de schaduwe. Zoo hebt ge
negen dragmen. Het is een blanketsel²⁹².
Men noemt het *Spaans wit* en men bruykt het

---

²⁹¹ Carlo Lancillotti (levensgegevens niet gevonden), *De Brandende Salamander ofte Ontleedinge der Chymicale Stoffen, ... Item Den ontwaakten chymist, met een byvoegsel van de verkiesinge des vitriols: uit het Italiaans vertaalt door Jacob Leeuw. Verciert met nooten van SB, M.D.*, vertaald door Jacob Leeuw, uitgever J. ten Hoorn, 1680, Amsterdam; voortaan *Lancillotti Salamander*. De initialen *SB* verwijzen naar de arts Steven Blankaart (zie hierna onder *Menij*).

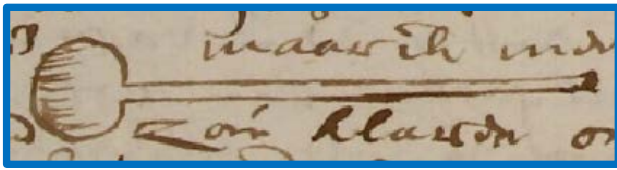
²⁹² blanketsel = een stof die op de huid wordt aangebracht om een blanke kleur te geven

in enige pomaden met lelywater gemengt om te blanketsen.

Nota:

Matras is een glas met een lange hals of pijp, aldus:

maar ik meen dat men 't wel met een **end/ind** zou klaren omdat hij niet zegt dat het gedeckt moet zijn maar wel dat het wijt moet wesen om ruymte te geven aan de geweldige opsieding, die er ontstaat zoo ras de bismuth en salpetergeest bijeen komen, welks damp men uyt nues en mont moet houden want sijn de borst schadelijk.

143 [85nn]

Dit kan ook wel geschieden sonder dat er sout in 't water zij, maar rasser met zout, omdat het zout enige suur schut en breekt die 't water alleen niet konde vermeesteren met die te dilueren.

De vermeerdering door bismuth die men hier ziet als hij tot een magisterium²⁹³ gemaakt wort, komt door een gedeelte van de geest van 't steenzout die daarin gebleven is, na de scheijding en wassing.

[in marge: De schrijver van *De Brandende Salamander* meent dat het een slag van regulus antimonij²⁹⁴ is]

Bismuth marchaseta d'argento

is een swavelige marcasita²⁹⁵, werdende in de tinmijnen gevonden. Veele meinen dat het een onvolmaakt tin is en van naturen den arcenicum deelagtig want desselfs sweetgaten zijn anders gestolt dan het tin, 'twelk hieruyt kenbaar is, dat het vogt

---

²⁹³ *magisterium* = in de alchemie: een chemische staat die het proces van extraction volgt en waarin een stof is ontwikkeld en verbeterd ('exalted') door het scheiden van zijn externe onzuiverheden (uit: *A Lexicon of Alchemy* door Martin Rulandus)

²⁹⁴ *regulus* [van] antimonij = in de alchemie: een *regulus* ('kleine koning') is de zware substantie die naar de bodem van een smeltkroes zinkt; met 'antimonij' werd toen bedoeld kohl (antimoontrisulfide of stibniet, Sb₂S₃); regulus van antimony verwees dus naar de pure metaal die uit kohl geïsoleerd werd. Uit: *The names of alchemy*, op www.zompist.com

²⁹⁵ *marcasita* = marcasiet of speerkies, mineraal, bleekbronsgeel tot tinwit ijzer-sulfide met chemische formule FeS₂

met welk de bismut geheel ontdaan wert,
het tin niet volkomenlijk scheidt.

Daar is nog een ander slag van marcasita
die men *zinch* noemt, zijnde de bismut
zeer gelijk, uyt welke ook dese preparatie
schijnt gemaakt te kunnen worden.

Marcasita is niets dan een uytdijgsel
der metalen of een aarde met metalen
vermengt.

De tinnegieters mengen de bismuth en
zinch met het tin om dat klinkende te
maken (Lemmerij).

~~van plumb~~ Van lootswart

Smelt 2 deel loot met een deel swavel.
De swavel gebrant zijnde, wert de stof
als een swart poeder bevonden dat
plumbum custum of brantloot genoemd
wort. Het loot kan men tot een **klijn**
poeder krijgen als men dat slegs met
een weijnig water stoot.

144 [86nn]

Menij

Als men tien deelen loot tot menij maakt,
zal altijd een deel vermeerderen.

De menie is niet anders dan loot dat
door de mesjes van 't vuur tot een poeder
gekorven is, tusschen welke enige deeltjes van
't vuur blijven zitten. Door dien se om haar
diepe indrang daar niet uyt kunnen geraken;
welke door om sterker vier bewogen sijnde
eyndelijk uyt de boeyen gejaagt werden en
wederom de gedaante van loot aannemen.

Want dese vuurdeeltjes tussen de zuyverten
van 't loot sittende gaven door een andre
weeromstuyt des ligts een gedaante van een
ander lichaam, dat men menie noemt.

(Aantekeningen van Blankaart²⁹⁶ op Lemmerij)

Ceruys²⁹⁷

~~Lemmerij~~ Men kan [*toegevoegd*: ook nog een seer fijn] 't fernys maken van loot-
zout, maar wijl wij dit genoeg agten
laten wij dit na en wijsen den leser na

---

²⁹⁶ Steven Blankaart (1650-1704), Nederlands medicus, natuurkundige en entomoloog; auteur van o.a.: *Nieuw lichtende praktyk der medicynen, gefondeert op de gronden van de deftighste authouren deses tijds: nevens de hedendaagse chymia, als ook de Nederlantsche apothekers winkel; rijkelyk met inlantsche genees middelen voorsien* (1678)

²⁹⁷ ceruys, cerussa = loodwit, loodverbinding ($2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb}(\text{OH})_2$) die als wit pigment wordt gebruikt

't Stookhuijs der Chimissen van Nicolaus
Lemmerij, zoo gij dit lustig is.

Making van 't staal

kan men vinden bij Lemmerij, 134.

Quiksilver

wert in Polen, Hongarijen, en ja selfs
in Vrankrijk gevonden, want **oover/ook er** enige
jaren, digt bij een kleyn stedeken in Normandiën,
Sint Lô genaamt, een mine vol cinnaber
is gevonden, uyt welke veel quik gehaalt
wert. De quik is zeer swaar en nogtans
aan 't vuur komende, vervliegt ligtelijk om-
dat dit lichaamspijpjes sodanig van gedaante
zijn dat de vuurdeeltjes daarin verswarende
en geen ******** vindende, 't zelve door haer smeltbeweging.

145 [87nn]

***Cinnabaris nativa* of**

mineralis bestaat uyt een mengsel van
quik en swavel, door een onderaarts vuur
met malkanderen gesublimeert.

***Cinnabaris artificialis* of vermilioen**

is een mengsel van swavel en gesublimeerde opgevene
quiksilver. Is drierleij: 1. als *nativa*, zoo
Ongerse²⁹⁸ als Indise; ten 2. van antimonie²⁹⁹
gemaakt; en 3. dese die ik sal beschrijven.

Smelt een deel swavel in een pot die
groot is, mengt daar allenskens in dry deelen
vloeyende of gemene quik. Roert het om en
hout het zoo lange in smelting tot
men geen quiksilver meer ziet. Stamp
dan deze stoffe en sublimeert se in potten
allenthens met een open vuer stokende. Zoo
krijgt gij een zeer harde roode klomp en
zoo onder de mercurius enig metaal
mocht gemengt geweest zijn, dat blijft
onderin de pot leggen.

Een pont gesmolten swavel is bequaam
om dry pont quik vast te maken en tot
een masse te brengen.

---

²⁹⁸ Ongerse = Hongaarse

²⁹⁹ antimonie = antimoon, ook antimonium of stibium geheten, element Sb, zilvergrijs metalloïde

D' oorszaak deser verandering des quiks in cinnabar is dat de zure deeltjes des swavels de quik doordrongen, deszelfs delen verswaarde en soo bond en vastmaakte, dat het niet magtig was na gewoonte te bewegen en op te wegen, maar door 't vier genootsaakt wiert op te klimmen en boven aan de pot te blijven hangen. Want anders, als 't alleen is of met enige stof vermengt die haar niet vasthout, dampst de quik geheelijk weg.

146 [88nn]

De cinnaber heeft een gedaante als naalden, dat van de zurigheid des swavels komt die de quik heeft doorgedrongen en zoo een figuur hebb gegeven. De roode koluer kan van de swavel komen, welke sodane verf krijgt als zij logtig gemaakt wert³⁰⁰.

Zij is zeer donkerroot als zij nog in groote kluyten is, maar nadat se gemalen en gewreven is, schoon root dat men *vermilioen* noemt. En ook van de juffers onder pomade gebruikt wort om de wangen te verwen.

Men kan dese verfsel weer tot quik of de quik die daarin is weer levend maken maar wijl er ons niet aengelegen is laten wij dat.

Van *arsenicum* of rottekruijt, Rusgeel en oprement

Rottekruijt is een mineraal bestaande uijt veel bijtende souden. Daar sijn drierleije soorten: wit, 'tgeen men eijgentlijk en alleenlijk rottekruijt heet, geel, *auripigmentum* geheeten en rood *risigillum* of *sandaracha* gezegt. (Door dese sandaracha verstaat men *Sandaracha grecorum*, want daar is nog een ander *Sandaracha arabum* of anders *gummi juniperi* die wel hiervan scheelt.) Zommige stellen nog een vierde soort, namelijk een geel dat van 't auripigment verscheelt omdat het minder geverft en doorschijnig is.

---

³⁰⁰ Zwavel krijgt een soortgelijke (rode) kleur ('sodane verf') als ze luchtig ('logtig') wordt gemaakt; luchtig maken = verhitten?

Sal gemmae

is gegraven zout, scherper als 't zeezout.

Nitrum, salpeter of steenzout

is vol logtsgeesten welke dat vlug maken. 't Wert gehaalt uijt stenen en oude gebouwen. Men vint het ook in wijnkelders en veel andere plaatsen die vogt zijn, omdat de logt in die plaatsen verdicht en sig ligtelijk met de stenen vast maakt. Komt ook uijt turf, is half-vlug maar 't andre deel is sal gemmae gelijk. **Nota:** 't schijnt dat het *aqua fortis* niet anders bevat dan een *spiritus nitri* en misschien zou de *spiritus* gelijke kragt omtrent de metalen hebben. *Spiritus nitri* smelt het zilver.

Sal armoniack

is natuurlijk of door konst gemaakt. De eerste groeyt in de heete landen omtrent de sona torida of **sonnekoers**³⁰¹; de andere wort gemaakt van pis, gemeenzout en schoorstienzout door sublimering.

[*in marge:* Het kan gout maar geen silver smelten.]

Koningswater of aqua regia

Doet vier oncen gestooten sal armoniack in wijt glas of ander vat, giet daar 16 onsen *spiritus nitri* over, zet het een weijnig op warm zant of een kleijn kooltjen tot dat als de sal armoniack gesmolten is, doet dan de solutie in een fles en stop se met was toe. En dit is aqua regia waarvan gij maar 17 ons zult hebben wijl er onder 't opsieden 3 sijn vervlogen. 't Glas moet seer wijt sijn opdat het niet zou bersten als zig de geesten uijtbreijden en men moet het van 't vuur zetten zoo men veel water maakt als de sieding begint.

Vitrool of koperrood of kalkanton of *calcantum cuparoza*

is een mineraal bestaande uijt suur-sout

---

³⁰¹ sona torida of sonnekoers = zona torrida, de tropen; sonnekoers = zonnekeerkringen, equator?

en swavelige aarde. Daar is vierderley, als blau, wit, groen, root.

De kopermijnen van Cyprus en Hongariën geven de blauwe, onder de gedaante van schone kristallen, die zeer vol koper zijn. **Bij**

Bij de fonteynen vint men witte, die aldermeest van hare metale substantie gesuijvert is.

Groene zijn in drierhande als Engelse, Hoogduijtsche en Roomse. De Duijtsche helt wat na den blauwen, hebbende wat koper bij zig en is beter om aqua fortis te maken als d' andre. De Engelse is aen 't ijser deelagtig en dienstig om de spiritus vitriol uijt te maken.

De Roomse is d' Engelse gelijk, dog smelt wat swaarder.

Duijtslant geeft een roode.

[*in marge*: De Ciprese en Roomse is best maar d' eerste seer dier en degeen die men voor de leste verkoopt tenemaal vervalst. Des moet men d' Hongarise verkisen, die hemelsblau is of anders groene. Dog dat de blauw als kandy-suyker verenigt sijn en 't groen suyver en dat aan d' handen gaat setten alsof ze gesmeert waren, en dat als men 't breekt op een ysere plat, 't zelve de verf geeft als koper. 'tGeen dese proef niet kan uitstaan is niet goet, dewyl 't berooft is van de oker die 't goutmakende sout in sig bevat.]

***Alumen rupeum* of klipaluijn**

is een zeer samentreckkend mineral 'twelk op vele plaatsen in Eropa in d' aderen van de d' aarde groeijt. Men haalt er hele groote, doorschijnene **stecken** uijt. Men vint nog meer mineralen die de naam van aluijn dragen als *succharinum* en *pluijen-alluijn*. Dog 't eerste is niets als aluijn, eijwit en rooswater ineen gemengt; het leste een soort van talken van enige lapis, *Amianthus* genoemt. Wort van sommige in een ysere pan gekalsineert.

149 [91nn]

Swavel of solpher

is een soort van lijm of bitumen, die men in verscheyde plaatsten van Italiën en Spanje vint. Zij is twederlij: *Sulphur nativum*

die ook *Sulphur vivum* of levende swavel genoemd wort en asgrau is; de andre is geel en niets anders dan asgrauwe swavel die van sijn dicke aarde gesuyvert en tot rollen gegoten is, gelijk de gemene is.

***Succinum, carabe*³⁰² of barnsteen**

groeyt bij de Baltise Zee en in daar in zomige rivieren die Pruysen voorbij vloeyen; is een gestremt bitumen; 't wort ook *Electrum glessum* en *ambra-citrina* geheten.

Is verscheyden van verf, als witte, gele citroenverwige en swarte.

De eerste wort meest geacht, schoon ze niet beter is als de gele; de swarte is de onkrachtigste.

Candysuyker

is niet als³⁰³ gezuiverde of witte suyker die in water tot een dikke syroop gekookt wort en voorts in een pot gegoten daar kleyne stokjes in gelegd zijn, die men na enige dagen vol kristallen vint, die ik geloof "stoksuyker" te zijn als men ons verkoopt. De roode wort op gelijke wijs bereyt en is 't wel te gelooven dat gemene suyker ons even dienstig zou zijn.

150 [92nn]

Als de kalk, wijnsteenzout of enige alcali met swavel tesamen in water gekookt wort, wert de swavel rood.

***Flores antimonii rubrum*: roode bloem van antimonie**

Mengt behoorlijk vier pont gestoote salpeter en een pont antimonie onder een, doet dit mengsel in een stenen of glazen retort, die met leer omkleet is, laat omtrent de helft ydel blijven. Stelt het in een reverbereeroven³⁰⁴ (ik meen dat het op 't vuer kan geschieden, mits

---

³⁰² carabe = *Succinum flavum*

³⁰³ is niet als = is niets anders dan

³⁰⁴ 'De vlam- of reverbère-ovens hebben eene vlakke naar het midden en naar voren hellende grondvlakte; de vlam treedt uit eenen van achteren aangebragten vuurhaard over de vuurbank in den oven en wordt door het platte bovendek zoodanig naar beneden gedrukt, dat zij door het metaal moet strijken en het aan het smelten brengt.' *Boek d. Uitv.* 2, 2, 210 [1865]

dat men maar wat meer turf verstook)
en doet er een wijden ontfanger aan.
Luteert³⁰⁵ alles digjes toe, stook in 't begin
met een zagt viertjen, opdat de retort
eerst warm werde, en te mets wat
harder. Zoo zult gij daar rode flores
uyt en in 't recipient, den ontfanger, sien
komen. Stookt zoo lang tot er niet
meer opklimt, 'twelk gij kont weten
als gij het lutum afdoet en de ontfanger
afdoende, vergadert de flores en bewaart se.
Haar roode koluer verf komt van de groote
menigte swavels van antimonie, met
welke zij vervult is, en men kan
zeggen dat de zalpeter, 'twelk een
alcali is, in dese sulpher woedende
ook een roode verf verschaft, op een
wijs als hierboven.

151 [93nn]

Antimonie of spiesglas

is een mineraal bestaande uit ~~gemeene~~ swavel
de gemeene gelijk, een metaalagtige substantie.
De Latijnen noemen 't *stibium*, gemeenlijk
is 't in een piramidale ~~voorn~~ form gegoten
en men moet het blinkenste en langste van
stregen uytkiezen.

Wie belust is cinnobar hiervan te maken,
ga na 't *Stookhuys der Cymisten* van Lemmerij.
Wij hebben niet voor dingen te beschrijven
die veel omslag en een gehelen alchimist
vereysen.

Haematitis of bloetsteen,

't zoo genoemt of na de kragt van 't bloet
koluer stempen of om zijn roode verf, vint men
gemeenlijk in de ijsermijnen en heeft ook iets
van dat metaal in zig. Men hout voor
best die zuyver is en swarte liniën heeft
en bereyd se met lang te wrijven op een
porfyrsteen met een weynig *aqua plantaginis*.
Het droogt en treck samen.

Asijn

De wijnen en alle gestende vogten werden suur
als haar tarter in de tweede solutie solveert.
Dese solutie geschiet gemeenlijk als de wijnen,

---

³⁰⁵ luteren = dichtsmere of vuurvast maken

verouderende, de fijnste deelen van hare geesten quytraken, in welkers plaats de tartar succederende, figeert en bint de oferige geesten, sodanig dat se zig niet meer bewegen.

Dese fixatie is oorzaak waarom weynig van de suirenden wyn vermindert en weynig wynsteen in de azynvaten gevonden wert.

152 [94nn]

Om de wijn haast zuir de doen worden moet men de wyn op een warme plaats brengen, en daar somtijts droesem onder mengen. Want dese tartarum, door de warmte aengeport zijnde, zal ligtelyk solveren.

Men moet ook weten dat hoewel de wyn suyver en klaar is, altijd het soutste en subtylste deel der tarters bij het heeft, welke uytgebreyt wort en geëxalteert, en zig zichtbaar verthoont. Want se sig van de swavelige geesten heeft uytgebreyt, van welke zij wiert gebonden. En alsoo versuurt de wijn die alleen klaar was maar verandert niet zoo ras nog in zulken sterken asyn als die met tartarum gemengt is.

De gedistileerden asijn is wel suyverder en met minder aardagtige deeltjes vermengt, maar verliest ligter zijn vlugzout - dat is, zijn kragt - dan 't gemene, 'twelk uyt aardagtiger sout bestaande dat zoo haast niet vlug wert, sijn kragt langer behout.

153 [95nn]

Tartarum oft wynsteen

is, soo men segt, een dicke en aardagtige stoffe, die door fermentatie van enig vogt scheydende, aan de zyden van de vaten blyft hangen; maar hier willen wij slegs van degeene die men van de wyn verkrygt spreken.

Men vint het aan de vaten hangen, onder de gedaante van een zeer harden steen, die na de wyn wit of root is.

De witte heeft de voorrang boven de rode omdat se zuyverder is en minder aarde heeft.

In de warme landen vint men van beyde een grote menigte, gelijk als in Vrankryk en in andre gewesten, maar Duytslant beschikt ons de beste.

Zij moet swaar sijn, wit en vol kristallen.

De droesen van wyn

is niet anders dan een gesolveerde wynsteen; dese brant men en d' asse noemt men *cineres clavellati*; bij de Fransen *cendres gravelées*.

***Crystalli tartari* of gekristalliseerde of gesuyverde wynsteen**

Kookt in een genoegzaam deel waters zoo-veel wynsteen als gij wilt tot die tenemaal gesmolten is. Giet het vogt door een hipocras-zak³⁰⁶ in een stenen tijl. Dampt de helft van 't vogt uijt op 't vier, set uw pot dan in een koude plaats en laat se daar soo 2 of 3 dagen staan. Zoo zullen daar kleyne kristallen groeyen welke gij daar af moet scheyden. En wederom de helft van 't vogt uyt dampen, 'twelk gedaan zynde, set het als voren in de wijnkelder en doet dit zoo lange tot al de wynsteen is uytgetrocken, droogt se in de son en bewaart se.

 Halverweg bladzijde 154 [96nn] zijn twee fragmenten over de oorspronkelijke tekst geplakt.

---

154 [96nn]

Door dese werking wert de wijnsteen van sijn aardagtigste deelen gesuyvert en dese gezuiverde verschilt niets van de gemene dan in zuijverheijt en ~~zijn~~ is bujten twijfel beter voor den verligter.

Het vliesje dat in 't koken bovenop drijft is de *kremor tartari* en een selfde stof als de kristallen, 'twelk eerst cristalliseert.

Wijnsteen wil niet wel in kout water smelten, schoon er veel sout in is, want sulks wort van de olij en aarde daar 't zeer vast mee verknogt is, belet.

Meer agt ik niet nodig van dese stof te zeggen.

---

³⁰⁶ hipocraszak = een zak om de drank hipocras, een sterk gesuikerde wijn met honing en specerijen, te filteren

[opgeplakt fragment 1]

Zap van **kweën** wort met koken root. Vele kolueren kan men met digestie zeer hoog xalteren. En de corruptie van groene kruiden kan somtijds een root liqueur daaruit maken.

De tincturen van swavel, jalappa, caijacum³⁰⁷ of bensoin en andere - hoe geel of root dat se sijn - worden wel wit en melkagtig door additie van water of asijn. Maar dese verandering is conkocktie nog coruptie maar een transmutatie die in een ogenblik geschied.

[einde fragment 1]

[opgeplakt fragment 2]

Ex althea-, consolida-, malva-³⁰⁸ enz. wortels kookt men een lil of lijm.

Olij van terpentijn, gom en zout zijn hete olijen, de andre niet dan boomolij daar krijt in gekookt die half verbrant is en daar niets van de kragt der kruiden in **heeft**.

Azijn om de gom te doen smelten bederft de gom of 't vlug-zout datter in is.

[einde fragment 2]

155 [97nn]

[in marge: Men neemt veelyt hiertoe zuur wij om de minste kosten en de kragt blijft even onverandert.]

Makinge van de cerussa

Doet in eenig vat zuure vogtigheit, 'tsij azijn of om de minste coste neemt men gemeenelyk zuere weij. (De kragt wort door de weij geensins te kort gedaan.) Hangt daarover plaate van loot en stelt het in een werme plaatse. Soo sullen de zuure damppen opklimmen en met haar scherpe deeltjes het loot aanbooten **kappe fijnje/sijnje steeken** en bij vervolg verdeijlen en witmaken, hetwelck men *ceruijs* of *lootwit* noemen, zijnde niet anders als loot met zuere punten van den azijn of weij vervult.

---

³⁰⁷ jalappa = *Mirabilis jalapa*, wonderbloem; cayacum = gayac, *Guajacum officinale*, pokhoutboom

³⁰⁸ althea = heemst, consolida = ridderspoor, malva = kaasjeskruid

De alchimisten weten nog
wel enige andre ceruijsen te maken, maar
meen datt dit genoeg is.

De ceruijs in 't vuer gezet zijnde,
wert hij geelachtig, daarna wat groen-
achtig. Na dese weederom geel en eijde-
lijck roodt en ten alderlaaste swert.
Welcke veranderinge komt nadat de
pijpjes losgemaakt werden en haar zuere
deeltjes min of meer verliese, waardoor de
oppervlackte komt te verandere.

't Vat daar men ceruijs in maakt moet eng van
hals zijn. Daarin moet men de plaat leggen
dat se 't vogt niet en raakt, stoppen 't digt toe
en setten se op hete as of paardemest. Het wit
dat op de bovenzlake versamelt **schrap** af en **doetter** ...
*[de rest van de tekst verdwijnt in de beschadigde
onderrand van de bladzijde]*

234 [98nn]

Terwijl ~~wij~~ wij nu van ~~de dingen~~
its geschreven hebben 't welck van
loot gemaackt wort, sullen wij eer
wij overgaan tot de maaking van 't
Spaans groen, nog van its meer zeg-
gen dat zijn voortkomst uijt loot
heeft.

*[in marge: 't Vat daar men menij in brant moet breed en vlak van bodem zijn, dat men op een fornijs
stat totdat het gloeyent wert, en omroert met een ijser totdat het een geelachtig poeder wert. Dan zal
men 't van 't vier doen en door een teems³⁰⁹ en dan weer in een reverbereeroven totdat het menij
wert (*Brandende Salmander*). Nota: als de hitte anders groot genoeg is, soo is 't reverbereren niet
nodig. De stof zal swaarder zijn na de branding dan 't loot tevoren was.]*

Makinge van de menie

Smelt het loot in een onver-
loode pot. Roert het gedurig met
een ~~lepel~~ spatel om totdat het loot
in poeder verandert is. Indien men
het vuur vermeerdert en de stof-
fe in een uer of twee gecalcineert
wert, sal het rasser poederen en
van het zuer doordrongen werden.
Wanneer dit poeder 3 of 4 uren
gereverbereert werde, zal het

---

³⁰⁹ teems = zeef

root zijn, 't welck men *menie*
noemt. (Lemmerij.)

**Making van de lithargirium
of zilverglit en met
eene van de zuijveringe des zilvers**

Neemt een vat, een kom gelij-
kende, die magtig is om de hitte des

235 [99nn]

vuers te kunnen te kunnen tegenstaan.

Vult die met een mengsel van

asse die van haar sout ontbloot zijn

(gelijck als daar zijn de asse van beenderen die haar sout door 't branden is weggevlooden omdat het
vlug was). In 't midden wert een genog

groote holte opengelaaten. En

laat die dan in de schaduwe droogen.

Doet in dese opengelaaten holte:

loot lb iiiii,

ongesuijvert zilver lb i.

Het loot moet eerst gesmolten

zijn eer men het zilver daarbij

kleijne brockjes in smeijt, 't welck

dan datelijck smelt. En blaas-

balckt op de materie opdat

de ~~mat~~ se reverbereeren. Soo sullen

sich de onsuijverheeden des sil-

vers in het loot vermengen en

het zilver sal in 't midden van de

kroes schoon en helder blijven

leggen.

(De onsuijverheden des zilvers zijn niet anders dan eenige deeltjes van andre metalen, dewelcke bij
het zilver gebleven zijn doen het uijt de mijne gehaalt wert.)

En het loot met des sil-

vers onreijnheeden aan de kante

als schuijm blijven hangen, die men

met een leepel kan afneemen

en kout laaten worden, 't welck

dan *zilverglit* of *litergirium*

genoemt wert, 't welck naa de

verscheijde calcineeringen oock ver-

scheijde coeleuren aanneemt, 't welck

dan eens *goutglit* dan eens *silver-*

glit genaamt wort.

(Soo men 't in de kroes liet kout worden, ~~soe~~ sou het schuijm door de logtgaatjes van de kom uijtvlieten, vermits het dan de beweging van de deeltjes van 't vuur geen tegenstant ~~doen~~ behoeft te doen. Men moet dan soo lang het vuer stookten tot er geen roock meer van komt.)

236 [100nn]

[*in marge*: Spaans groen is anders niet dan een koper dat doordrongen en verroest is door de fermentatieve geesten des wijnsteens, die er in de Franse en Duijtse druiven meer is dan elders. Ik meen egter dat men onse met een weijnig wijnsteen vrij wat zou kunnen versterken soo de noot zulks eijste.]

Makinge van 't Spaans groen

Neemt coopre platen en
besproeit se met het sap
uijt druiven geperst.

(Dit is juijst niet van noode. Men kan 't meede seer wel doen met azijn van wijn of bier of zure weij, verrotte appelen en diergelijke zueren meer.)

Als dese soo eenige tijt geleege hebben,
sal een gedeelte desselfs
tot Spaans groen gekeert
zijn, dat men met een mesje
kan afschrappen. Welcke
platen men dan weeder tus-
sen uitgeperste druiven legt
als vooren. Dan soo komt er
al weeder dit groen aan.
Dit wert soo lang ingeligt,
afgeschrap tot dat de
platen teenemaal in
Spaans groen verkeert zijn.

Daar heb je in 't kort de maaking van 't
Spaans groen. En als men dese kleijne
moeijte selfs wilde doen, soo sou men
versekert kunnen sijn van zuijvere
en onvervalste Spaans groen te hebben.
Omtrent het Spaans groen kan ligt in
aanmerking komen dat het koper
een metaal is daar veel swavel
en vitriol in is.

237 [101nn]

Aaart des kalcx

Hierin, te weeten in den aart en samestel des
kalcx, is meer verschil ~~van~~ onder de schrijvers
dan over desselfs maacksel.

[*in marge*: Lemmerij, apotheker des koonings van Vrankrijck, seijt er dit van]

De kalck is een steen (hier te lant neemt men schelpen, 't welck oock steenen zijn) wiens vogtigheijt door het vuer is uijtgedroogt, in welcx plaas wederom eenige andre vuerdeeltjes hebben ingenoomen, door welcx lichaamtjes hij³¹⁰ besluit dat de stercke fermentatie geschiet als men der waater bij giet. 't Welck soo lang moet wercken totdat de pijpjes van de kalck die de deeltjes van 't vuer in sich besluitooten verwijderd zijn. En alsoo de deeltjes van 't vuer gelegentheit geven van weg te vliegen, ~~waardoor dan~~ waaruijt dan de deeltjes van 't vuer met soo groote kraft en geweld soecken uijt te barsten, dat se door haar snelle beweging soo groote hitte veroorsaaken dat se de omliggende deeltjes die tot de branding bequaam zijn, kunnen in vlam zetten. En als die weg zijn gevloot, de wercking op hout op.

Hij stelt verders dat door dese vuerdeeltjes des kalcks colesies-
heijt³¹¹ wert veroorsaackt. En hij geeft er dese reede van: omdat de steen daar de kalck van gemaackt wort ~~komt door~~ door sijnselvs niet brandent is.

238 [102nn]

Van dit gevoelen is meede T. Willus³¹², die meede verscheyde experementen te bort brengt om sijn stelling te bekragtigen. Maar ick sou liever oordeelen dat diegenen die dit volgende stellen, nader aan de waarheijt zij, ahoewel het eerste schijn van waarheijt heeft.

Nadat door Doctor Majuuw³¹³ met verscheyde blycken en experementen getoont is datter in de kalck een alcali (zoutzuer) en een acidum is, seyt ~~Willus~~ Blancaart dit volgende van de sieding:

---

³¹⁰ hij = Leméry

³¹¹ colesiesheijt = misschien wordt 'cohesiteit' oftewel cohesie bedoeld, de onderlinge aantrekkingskracht van bijvoorbeeld moleculen of atomen

³¹² Waarschijnlijk Thomas Willis (1621–1675), Engels arts; speelde belangrijke rol bij het ontwikkelen van de wetenschappelijke disciplines anatomie, neurologie en psychiatrie; mogelijk refereert Eikelenberg aan Willis' boek *Nieuwe en geneeskundige verhandeling vande fermentatie ofte rysing*, Amsterdam, Goeree, 1676

³¹³ John Mayow (1641–1679), Engels chemicus, arts en fysioloog; vooral bekend om onderzoek naar de ademhaling

[in marge: Bij het eene sout meen ick dat hij een suerzout verstaat.]

Dat dese tweederley souden in de kalck zijn kan men wel gelooven, wyl het wel zeeker is dat se tevooren in den kalcksteen waaren. Maar behalve dit, is het zeeker dat als dese steen tot kalck gemaackt wort, de uysterste soute deelen meerder door het zuer zijn bewoogen als de innerlycke. Soo is 't niet tegen-sprekelijk dat de langst bewoogenen door het gins en weeder slingeren scherper gesleeven zijn dan de laatsten, want hierdoor werden de zoute deeltjes nootsaakelijck nootzaakelijck meer gebrooken, fijnder

239 [103nn]

en scherper gemaackt. Dog soo zijnde moet voegen dat alle de deeltjes van de kalck van figuer verschillen, want den eene is ~~groeter~~ groover, puntiger, snijdender en diergelijcke. Het water nu hier opgegoten werdende, werden alle dese deeltjes vloeybaar, waardoor zij mackelijcker van plaats kunnen veranderen en verschicken. Want tevooren wierden zij te zeer door de logt aan malcandre geperst, maar konnen in het waater door de siptile materie³¹⁴ beeter bewoogen werden, soodat alle dese deeltjes in het waater (evenals de muggen door malcandre door malcandre vliegen) op ontelbare wijze aan alle kanten gins en weder slingeren. Hierdoor komt een geleegentheyt van oneyndige verscheydene weegen, door welck het heemels suptile vuer heen stroomt. Item **vaste** weege afhangende van de deeltjes die stantfastig de uysterlijcke tegenstantscheer van 't vuer hebben tegengestaan. Uyt dese bewee-

---

³¹⁴ siptile/suptile materie = Descartes' 'subtile materie', materie bestaande uit miniscule, snelbewegende deeltjes

gingen volgt de opsieding effervescentie
wijn die van de *geene* 't *eijje* of slijmige

240 [104nn]

deelen belet wort. De woeden-
de effervescentie der persende
logt uyt en van sig dringende
laat niets toe dan de suptile
materie, waardoor de deeltjes meerder
woeden, heet en vlammig werden.
Want daar de grofste deeltjes
der subtile materie geplaast
zijn, aldaar is vuer en ligt,
want die stoffe is niet anders
als vuer en ligt. Na dit
effervesceren maaken de deel-
tjes malcandre door het gedu-
rig woeden stomp en worden
in malcanders pijpjes gedree-
ven, waardoor daarnaar
een stilstant volgt.

Wanneer de kalck eerst uyt
een ooven komt, heeft se nog
het fatsoen van een steen en is
kout in 't aantasten, 't welck
dat de naam van *ongeleste*
kalck draagt totter tijt daar
waater op gegooten wort, en
dan verandert se in poeder en
krijgt de naam van *geleste*
kalck.

241 [105nn]

Van de terpentijnolie

Ick meen dat men deselve
slegts maar kan maaken in
een gemeene keetel ('t sou best zijn deselve digt toe te stoppe). ~~maar~~
~~maar~~ Echter omdatter van
distileeren geseyt is, sou 't wel
schijnen dat het in een distileer-
keetel moest geschieden. Maar
omdatter niets overgehaalt
wort ~~maar~~ en dat de olie slegs
op 't waater dryft, ~~g~~ kan
ick dat juyst niet soo noot-
wendig achten. Dogt de onder-
vinding sou de beste scheydsman

zijn.

In 't neemen van den terpentijn staat dat dit in agt te neemen: dat de beste, dierste en suyperste is diegene die uyt het eylant Chins³¹⁵ komt. Sij wert oock meest gebruyckt en gemeenelijck *Veneetse terpentijn* gemaant³¹⁶. Moet zijn (asse³¹⁷ goet is) klaar, doorschijnt, ruyckent en een weynig scherp; hebbende de dichte als balsem. 't Is eygentlijck een dunne hers die uyt sekere boomen vloeyt.

242 [106nn]

Nu staat me nog twee questis op te lossen, te weeten: ten eerste dat als den olie ligter is dan 't waater, waarom dat se dan sig wijder laat uytspreyden (of 't soo is, heb ick nooyt bevonden) dan het waater.

Erasmus³¹⁸ besluyt dat den oly dun is omdat se digt is, dat ick versta, omdat de deeltjes van de oly weynig tussenwijte **in** sich openlaaten. Het bewijs is omdat sig den olie wijder laat uyt-smeeren dan water, 't welck niet sonder smeerdersupstantie kan geschieden. Sijn tweede bewijs bestaat hierin, dat se laater droogt dan 't water.

Aangaande het eerste

't Is een tegenstrekelijcke zaack, dat its dat geslooterder van deele is dunder zou zijn dan een ander ding dat uyt opender ~~van~~ deele bestaat. Want het zeeker is dat de swaarte, dichte, **etc.** alleen afhangt van de gesloten-

---

³¹⁵ Chins = waarschijnlijk wordt het Griekse eiland Chios bedoeld

³¹⁶ verschrijving: genaamt

³¹⁷ verschrijving: als se

³¹⁸ Desiderius Erasmus (tussen 1466/1469–1536), Nederlands priester, augustijner kanunnik, theoloog, filosoof, schrijver en humanist

heyt der deele van de lichamen.
Hier blijkt dan zeker, soo 't mij
toeschijnt, een contradictie in
dese eerste stelling.

243 [107nn]

Het bewijs

Omdat se sig wijder laat
uytsmeeren dan 't waater.
't Was een braaf argument geweest
bij, aldien Erasmus had willen
bewijse dat den oly dicker was
als 't waater. Maar nu kan
ick niet zien dat se eenig
slot aan zijn stelling geeft.

Ick had lang gemediteert
om een reeden uyt te vinde
die magtig sou zijn om te
betoone ~~dat~~ hoe de wijde uijt-
smeering van de ~~oyl~~ oly quam
te geschiede alear ick
tot het ondersoeck selfs
overtrat. Ick nam dan twee
druppelen, den eene olij en de
ander water en smeerde se
beyde soo wijt uyt als ick
konde. Maar ick kon niet
bevinde of het waater liet
sich soo wijt als den olie
uytspreyde. Soo egter het
tegendeel beweesen kon
werden, souwer misschien wel
eenige andere reeden weesen
tegen te vinden, als datter
terstont meerder vogt in 't
uytbreyden **want** [*of van 't*] **in 't water** ols **in** oly vervliegt;
oft dat de slangswijse deeltjes
van 't water rasser in de pories vann de lichamen
daarme**e**

244 [108nn]

oft uytbreyt, indringe, dan
wel de tackachtige van de
oly.

Tweede bewijs

Dat de olie langamer droogt

dan 't waater kan mijns
oordeels geenssins tot
een bewijs dienen dat se
dunder is. Want de tackag-
tigheyt van de oly belet
dat ~~de~~ haar vlugtige vlugtige deeltjes ~~die in de oly zijn~~ soo
ras niet van den andre
kunnen ~~scheyden~~, ontslagen
worden om door de wermtte
op te trecken, als wel de
slangswijse deeltjes van 't
waater.

Het geloof van dat des olysdeel-
tjes tackjes zijn kan ick u
niet geeven. Maar ick meen
dat het met de experementen
en de achtbaarheid der schrij-
vers klaar te toonen is.

245 [109nn]

Beenswardt

De schilderijen van Jan Maat³¹⁹
werden niet zoo hoog als voor deze
bij d' Amsterdammers geagt, omdat
zij zeggen dat het ~~lampswart~~ lampzwart, 'twelk
hij in zijn werk gebruykte, versterft.

Engelse as³²⁰

versterft beyde in d' oly en waterverf.
Met oly wert se allengs zeegroen als
zij met wit gemengt is. Met andere
verwen na advenand.
Met gomwater en wit gemengt en op
een rookige plaats gehangen word ze bijna
evenals met de oly. Alleenlijk gebruykt
heeft ze er zoo veel nood niet af.

Het Spaans groen en zapgroen ~~roet*****~~
dooreen aan 'tzelve stuk gebruyckt was alleen
wat van zijn glans kwijt, ook dus ~~de*****~~
de aardverf van Zoutman³²¹, schoon 't veel
jaren had gedaan geweest. Het fermiljoen was wat

---

³¹⁹ Jan Theunis. Blanckerhoff (1628-1669), bijnaam Jan Maat (of Maet), kunstschilder die voornamelijk bekend werd door het uitbeelden van zeegezichten

³²⁰ Engelse as = een bleek-blauw pigment

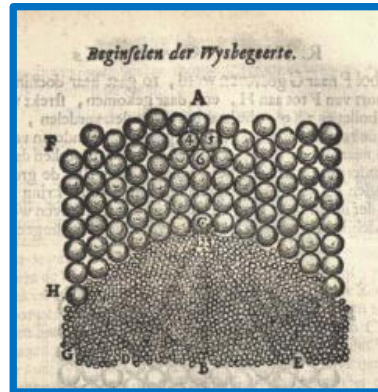
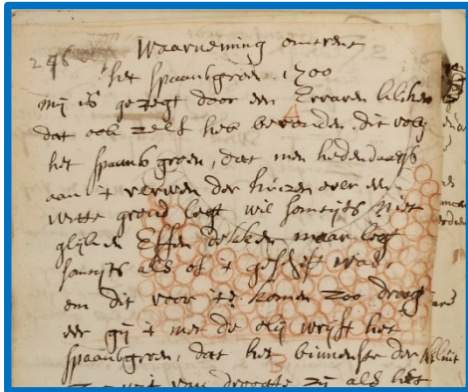
³²¹ aardverf = verf gemaakt van delfstoffen, bijv. oker; Jan Dirksz. Zoutman (ook: Soutman; 1613/1618-1679), Alkmaars cartograaf, landmeter, tekenaar; Eikelenberg was zijn leerling en heeft in die hoedanigheid een afschrift van een werkboekje van Zoutman kunnen maken; zie Bijlage II.

bruinder en doover geworden en een w wapengrond van as, groen.

Spaans groen en besigeeel tot veltferf dooreen roedverwig en bezi gelijk oud sapgroen.

246 [110nn]

i De tekst op deze bladzijde is over een tekening heen geschreven, die een kopie lijkt te zijn van een illustratie over de wanschaduwing in René Descartes Principia philosophiæ: of beginselen der wysbegeerte (rechts). Het werk van Descartes komt in Deel II van Eikelenbergs Aantekeningen Schilderkunst uitgebreid aan de orde.

Obser Waarneming omtrent het Spaans groen, 1700

Mij is gezegt door een ervaren kliker³²² dat ook zelf heb bevonden, dit **volgende**: het Spaans groen, dat men hedendaags aan 't verwen der huizen over een witte grond legt, wil somtijts niet gelijk en effen dekken, maar legt somtijts alsof 't gescheft was. Om dit voor te komen zoo droogt eer gij 't met de olij wrijft het Spaans groen, dat het binnenste der kluit zoo wit van droogte zij als het gemeenlijk van buiten is, en dan zal 't goed zijn. Het suuragtig sout dat er in dit groen is, wort met het minste vogtig weer vogtig en dan wil de olij zig niet wel met het groen vermengen. En daardoor ziet men het als geschift.

³²² kliker = misschien klieker, aanplakker (van aanplakbiljetten), of huisschilder?

Van indigo³²³

[*in marge (deels overgeplakt; slechts enkele letters per regel zichtbaar):* Guseratta ... ort ...art ... rtu-
...esen ...amb ... yn ...heet ... nant.]

De platten indigo³²⁴ wast twee mijlen
buijten Amadabat, hoofstat van
Gusuratta³²⁵, in een dorp Chirches waar-
van zij den naam voert. Het kruijt
waarvan de indigo gemaakt wort, is
niet veel verscheelende van de geele peen, dan
weijnig korter, en bitter, hebbende klijne houte
takjes, gelijk de bramen wassende, bij goede
jaren wel een manslengte hoog; haar bloesem
is gelijk die van de distels, en 't zaat,
gelijk Grieks hoij³²⁶, wort gezaijt in jułnij
en wederom gesneden in november en december.

Dese indigo Chirches, eens geseijt zijnde,
duurt drie jaren. De eerste wort omtrent een
voet van de aarde afgesneden en de bladeren
van de takken afgescheijden, die een dag in
de zon te drogen leggen; gedroogt wesende,
worden 4 of 5 dagen gelegd in roode stene
tanken of kuijpen, daartoe gemaakt, met
schoon water omtrent een manslengte
diep bedekt, roerende dat somtijts om, op-
dat het water de kragt en verf van het
kruijt na hem trecken zoude; latende dan
het water daar de kragt van den anil
in is in een ander tancke of kuijp, welke
daar digt bij staat, loopen en een geheele nagt
in staan zinken, blijvende de dichte of
substantie van den indigo op de gront leggen;
daar uijtgehaalt, door ijlle doeken gekleynst
en dunagtig op schoone plaatsen in de zon
te drogen geleijt wort. Dit is dan zuijver

indigo, wanneer se door de boeren om 't gewigt
te vermeerderen, met een slag of specie van aarde
van verwe de genaamde indigo zeer gelijk

---

³²³ indigo = *Indigofera tinctoria*

³²⁴ platten indigo = een gewaardeerde soort indigo dat in platte stukken wordt verkocht

³²⁵ Gusuratta, Amadabat = Gujarat, eerder sultanaat, nu deelstaat in het westen van India, waarvan Ahmedhâbâd tot in de 20ste eeuw hoofdstad was

³²⁶ Grieks hoij = fenegriek

of om in het water te ligter te drijven,
met olij niet vermengt of vervalst wort.

Het tweede jaar wast de indigo wederom
aan den afgesnede struijken die op 't velt bleven
staan en soo goet of beter valt dan den
gijngey (dat is wilde indigo). Maar zoo
zaat van den indigo begeren, om wederom
te zaijen, moet men de tweede reijse de stuijken
op het velt laten verdrogen en dan afsnijden om het
zaat te vergaderen. Den indigo van 't laatste
gewas wort van de inwoonders veel gebruikt
tot verwen van lijnwaten³²⁷ alzo van geen
uijtlantse coopluijden gekoft of begeert
wort.

De voornaamste kentekenen zijn
haar droogte, lichtigheijt, dat zij op 't water
drijft, een hooge violle koluer heeft en
wanneer ze op de gloeiende kolen geleijt wort,
een violetten rook geeft en weijnig asse maakt.
Het lant daar den anil gesaijt wort
moet na het darde gewas een jaar stil leggen
of met iets anders beplant worden, eer se
daar wederom indigo op mogen saijen.

Nota

Elders zegt hij³²⁸ nog gelijk hier, om een
goede quantiteijt anil, die na de plaatse
daar se meest valt, genaamt is *indigo*
Chirchees.

Zoo dat het schijnt dat indigo
en anil één is, gelijk ook aan Dodoneus
hiervoor beschreven. Dit is uijt de beschrijving
van India van Johan Twist³²⁹, gewesen overhoofd
van de Nederlantse comtoren³³⁰ Amadabat, Cambaja, Brodera
en Brotchia³³¹.

249 [113nn]

Om goud of silver t' amalgameren

Slaat gout of silver in heel dunne platen
of neem vijlsel, met 6 of 8 delen quik, mengt

---

³²⁷ lijnwaten = lijnwaden, linnengoed

³²⁸ hij = Johan van Twist (zie hieronder)

³²⁹ Johan van Twist (?-1643), Nederlandse handelaar en gezant van de VOC; auteur van o.a. *Generale beschrijvinghe van Indien, ende in't besonder van't coninckrijck van Guseratten, staende onder de beheersinge van den ... coninck Chaiahan: anders genaemt den grooten Mogor*, 1638

³³⁰ comtoren = openbare handelshuizen in India

³³¹ Brotchia = Bharuch

het ondereen tot een eenparige massa, set het op 't vuer. Soo vervliegt het quiksilver en 't gout blijft in een seer fijn poeder leggen, zuijverder dan tevoren.

Spaans wit (*Brandende Salamander*)

Neemt soo veel *marchassetta argenti* als gij wilt, dissolveert se met sterk water gemaakt van alluijn en salpeter, giet op de solutie gesout water om de ontdane stof te doen sinken en scheijen, die als kalk soo wit als sneuw nedersinkt; die men terdeeg moet wassen op een wijs als de smalt en de laatste maal met een welriekend water. Dan maakt men se tot koekjes of trochissen³³², of laat se anders drogen uijt alle stof en vuilnis³³³. Dog eer men de marchassetta ontdoet in scheijvogt, moet se eerst wel stampen en dan wassen met gemeen water totdat het water klaar werde.

[*in marge*: Sterke waters]

Het scheijvogt met aluijn en steensout

Neemt steensout en steenaluijn, die men ontdoet ~~in water~~ en wat opdroogt, van elks even veel, pulviseert het, mengt het ondereen en laat het afdruipen (distilleren) door een geluteerde retort. **Nota:** In 't maken der sterke waters moet men aanmerken dat de retorten ruijm genoeg sijn en dat de samenvoegses³³⁴ van de retort en ontvangers wel dicht sijn gesloten opdatter geen geesten vervliegen; en men moet den ontfanger laten berusten en de wateren of geesten niet afnemen voordatter 2 dagen verlopen sijn.

Azuur wert

van d' aptekers gebrant, om desselfs quaat te weren.

250 [114nn]

Van de bloemen die wij gebruiken

moet men weten, dat de eijndekens waarmee de bloemen zig aan de knop hegten en wit sijn, *ungues* genaamt, van d' aptekers wegge worpen werden en ook ons niet dienen.

Mastic wert ligt met een weijnig

water gevreven en tot poeder gebragt.

---

³³² trochissen = trochiscen, trochisk, geneeskundige term voor een koekje onder welke gedaante men soms geneesmiddelen toediende

³³³ bedoeld wordt: afgeschermd van vervuiling door stof enz.

³³⁴ samenvoegses = de plekken waar de onderdelen met elkaar verbonden sijn

Van de sappen

Men kan sommige klaarmaken door gessen in de zon, als men er een onrijpe mespel, wat gest of suurdeeg in doet, en dan kan men die lang bewaren.

Filtratie der vogten

Doe 't vogt in een pot, stelt hem opsij, legt een wolle lap die aan 't onderend spits is met het breed eijnd daarin. Het smalle ent sal de vogt aflaten die brede inzoog, waaronder gij een vat om 't te ontfangen moet stellen. Of legt een enkel of dubbel grau papier in een teems of tregter en sijgt er u vogt door.

Caroten

of bieten werden in stee van tornesol gebruikt om peren in d' apteek te rooden.

In 't verf bereijden

~~Neemt waar dat men de loper³³⁵ mollet³³⁶ heet en de gewreven stoffen aan brokjes op papier kan droegen.~~

263 [115nn]

[*in marge*: **Van den azijn nader**. Den azijn bestaat in platte, scherpe en ronthom snijdende en steeken deeltjes met waater vermengt. En naader meer of min van deeltjes in den azijn gevonden worden, is se min of meer suer.

Merckt aan dat alle soute deelen in zuere kunnen veranderen, te weeten: als de soute deeltjes, die als stijve, korte, scherpe, steekende stockjes worden aangemerckt, door eenige **doening** werden plat geklopt, en alsoo door dese **saeken** middel in **snijdende** platte en andre deeltjes veranderen die dan door ~~haer~~ door de **zeenue** aan te **raken**, **weer** suer denckbeelt **vormen**.]

... [*vervolg van een tekst die op de verwijderde bladzijde 262 stond*]

en is de principaalse oorsaack van alle rysing en gisting. De spijs wert meest in onse maagh door suer bereijt en heeft ontallijcke nuttigheden meer, dog veroorsaken oock veel ongemackke.

Olije

Ick sou u hier meede wel wat van schrijven, maar weet

---

³³⁵ loper = stenen of glazen stamper waarmee de verf fijngeveven wordt

³³⁶ mollet = molette, rollet, gekarteld wielkje in een kleine ijzeren mik met handvat, voor verschillende doeleinden in de nijverheid gebezigd

niet of u lieden oock voor hebt
de olijverwen te beschrijven³³⁷.

Eijwit

Wat of het is, en hoe 't gegene-
reert wert, sou voor omhaale
aan vast zijn. Het wert in de
meedecijne gebruijckt omme eenig
drabbig vogt te suiijveren, 't welc
men dan met wit van een eij
opkoockt, waarin dat dan al
de drabbigheijt in blijft
hangen.

Saffraan

Is van verscheijde soorten als
curcumae, Indische saffraan,
crokussalfraan (zijnde bloemen
ehar carthami³³⁸), bastartsafrään;
werden seer veel gebruijckt
øpe in de medesijnen, soo in past?en³³⁹
als om its, 'tgeen lichaam ong qua-
lijck gestelt maackt, te doen
naar buijten slaan, etc.
(Doet oock freij sweeten en wert mede gedroncken als tee.)

264 [116nn]

Brasilianum, brasiliënhout

Sijn oorspronck en gedaante is u
bekent en hiervooren isser reets
its van geseijt. Sijn nut omtrent de
medecijne is me onbekent.

Galle, galnooten

Haar gebruijck mij onbekent.

Galle

[*in marge*: Misschien komt het, dat de gal de verru³⁴⁰, alse niet wil vloejen, vloeijbaar maackt,
omdat dese spherpe/spherpe delen de vettigheijt der verwen temperen. En oock door haar scherpe
deeltjes breeckt se te tackjes van 't smeer die dickwils het papier besmette.]

Sij bestaat uijt loogachtige souden,
sueren en swaavel, etc.

---

³³⁷ Het lijkt alsof dit een opmerking is van een andere persoon, die Eikelenberg vraagt of hij van plan is om over de olievert te
schrijven; zo zijn er meer aanwijzingen dat dit stuk door een ander is geschreven

³³⁸ carthami = *Flos chartami*, *Crocus hortulanus*

³³⁹ misschien pasta (deeg) of pastille

³⁴⁰ verru = verf

Haar gebruijck en dienst is in 't
lichaam menicvuldig, maar in de
medecijne weijnig.

Roetbitter

[*in marge*: Uijt dese scherpigheijt van deelen, bijt het als men se voor veruw gebruijct lichtiglijck door het papier].

Het schoorsteenroet heeft
tweederlen sout in sich (oock mede swavel, geeft water en aarde), nament-
lijck één dat seer vlugtig is
en door distileeren uijtgehaalt wort;
het ander is vast en dat soude
met gedistileerde azijn uijt het
gecalcimeert schoorsteenroet
(want in het calcimeeren snapt
het vlugtig sout weg) gehaalt
worden. Dat het zijn gebruijck
meede in de medecijne heeft,
blijckt omdat het altijt in de
apoteecklijst onder de medicamen-
ten gestelt wert.

Rechts onder, in potlood:
Siet het vervolg op 't andere blat.

324 [117nn]

Geel vernis die men op de Spaansche leer en leijt ende doet se schijnen vergult te weesen³⁴¹

Neemt een nieuwe pot wel ver-
loot van de groote na³⁴² dat ghij
wilt u werk maken ende stelt
die op een forneijs ofte ovenken
soo dat de vlamme niet in en slaa,
want het is bijkans gelijk een
Griecks vuur³⁴³ ende daarom
moet men toesien. Neemt dan
~~40~~ 40 oncen lijnsaatolie ende
doet het soetjes siedereren in de
voorseijde pot, totdat het genoegh
gesooden is, 'twelk ghij sult

---

³⁴¹ Tekst overgenomen uit Jan Bisschop, *Pharmacia Galenica & chymica, dat is: De vermeerderde ende verbeterde apotheker en alchymiste licht ende distilleer-konst, begrijpende de beginselen ende fundamenten der selver. Verdeylt in acht boecken, tot onderwijsinghe der apothekers*, Amsterdam, Johannes van Ravesteyn, 1657; voortaan Bisschop *Pharmacia*

³⁴² 'na' in de zin van: naar

³⁴³ Griecks vuur = wapen van het Byzantijnse rijk dat een stroom brandende vloeistof produceerde en over enige afstand kon spuiten

sien is 't dat ghij, een hennenveer
daarin stekende ende met
een rassigheyt uijttrekkende,
siet dat sij verbrant daaruijt
komt. Maar soo sij niet verbrant
en is, moet het nogh soo lange
laten sieden totdat
sij, daarin stekende, verbrant
wort. Dus dan gesooden sijnde,
doet daarin aght oncen
colophonie ende sooveel ...
[deze zin gaat verder na de volgende margetekst]

325 [118nn]

[in marge: Uit de aantekeningen van B. Maijburg³⁴⁴, schilder:
Neemt 1 lb lijnolij, ¼ lb lijm; kookt dit en daarna barnsteen [één] once, sanderak [één] once, aloë
enz. De bereijding ten naasten bij als hierneffens. Maijburg beschrijft ook een vernis om tot
vergulden, bestaande: Veneetse terebintyn [één] dragme, sandrak [één] once, aloë [anderhalf?]
once, oli-terebinti 9 [onbekend teken]. Deze, zegt hij, zal 't vergult doen schijnen.]

[vervolg laatste zin van bladzijde 324 [118nn]]

... *gummi sandarac* ofte
gummi juniperi en vier
onsen *aloës hepatica*
en maakt dat alle dese dingen
wel kleijngestamt sijn
ende al t' seffens³⁴⁵ in de olie
gedaan ende altoos geroert
met een stock soo verre als dese
dingen als eenen bol ineen
loopen en klonteren. En weest
niet verbaast maar maakt
sterker vuer ende en hout niet
op van roeren, want 't selve,
gevoelende de groote hitte,
sal smelten ende dun worden.
Daarna laat het saetjes sieden
een wijle tijts, de proeve nemende
op een tailliore ofte pampier³⁴⁶
of het vastigheyt genoomen heeft
of niet. Ende is dat het te klaar
of te bleek is, doet daarin van
anderhalf once tot twee once
toe *aloës succotrina* ende als 't
u dunkt dat het genoeg gesooden

---

³⁴⁴ Bartholomeus Meyburg of Meyburch, ca 1625-ca 1708, portret- en historieschilder

³⁴⁵ al te seffens = tegelijkertijd

³⁴⁶ telliore of pampier = teljoor (schotel) of papier

is ende wel van passe, neemt
terstont de pot van 't vuur
maar en set die niet ontrent
de vlammen, want het trekt

326 [119nn]

terstont de vlammen naar hem.
Ende giet het door een subtyl
doeckxken ende d' ongesmolten
materiën, dewelke hiertoe niet
meer en deught, is somtijts meer
dan de helft. En op deser maniere
sult ghij u vernis gemaakt hebben,
hetwelke lange tijt goet blijft
ende hoe het ouder wort, hoe het beter
effeect doet. Stopt het wel
nauwe toe opdat er geen stof
in en koomen. De aloë geeft het
koleur ende doet van goude schijnen.
Daarom soo het niet geel genoegh en
is, moet er meer aloë bij doen. De
andere dingen geven de vastigheijt.

Verwonderlijke manieren van schrijven

Neemt goutglitt, kookt die met
water en asijn, schrijft daarmede
op papier, laat het droogen, legt
dan boovenop het schrift een boeck-
papier, strijkt dan boovenop dit
boeckpapier een papier van water,
auripigment en levende kalk
gemaakt; soo sullen de letteren
daaronder te voorschijn koomen.

327 [120nn]

Om Turks ofte gemarmelt papier te maken

Men laat gom dragant oft
Arabische gom in water weeken,
'twelk soo dik moet werden dat er
de verf op kan drijven. Sommige
konnen dit wel met lijm- of stijfsel-
water doen. Daarna doet men het
door een doeck of seef om van alle
vuiligheijt te suijsveren. Dit gedaan
sijnde, wert dit voght in houte
backen gedaan, die soo groot sijn

als een vel papier en omtrent
twee of drie vingeren diep.
Dan soo ~~brengh~~ sprenght men
daar de koleuren op en werden
van malkander verspreijt.
Hierop leght men het papier
gelijk terstont sal
geseght worden.

Maar men moet letten dat
het water niet te lijmigh sij of
te dun, want soo het water
te dik was, soude de verwe niet
vloejen en te dun sijnde, sou de
verf meest na de gront sinken.

328 [121nn]

Hoe de koleuren lighter sijn,
hoe sij tot dit werk bequamer sijn.
Lak gebruijkt men tot dit root,
indigo oft lakmoes tot blaau,
voonamentlijk daar een weinigh
lootwit mede vermenght, want
anders is 't al te blaau. Auripigment
is goet tot geel en cerusa ofte
lootwit tot wit, alhoewel
het swaar is; maar men moet het
uijt noot gebruijken dewijl er
geen wit gevonden wert dat
wit is.

Elke verwe wert dan besonder
gevreeven met wit van
een eij en ossegal waar-
bij sommige een weijnigh
peterselij doen, dogh dat is soo
nodigh niet. De verf aldus op
een marmer steen fijn gevreeven
sijnde doet men in backjes. De
verwen moeten niet te dik nogh
niet te week sijn, 'twelk men
beproeven kan met die op het water
daar de gomme ingekookt is
te spatten. Soo se dan op het
water drijven en fraijtjes

329 [122nn]

van elkander verspreijden, is het
goet; soo niet søø moet men
daar nogh wat ossegal in
doen.

Men doet dan in ijder verfbakje
een quast, met welke men
op het water uijt elke bakje
spat tot het water meest
bedooken³⁴⁷ is. Het water aldus
bedooken sijnde, heeft men een
kam die men uijt ijserdraatjes
maakt, door een houtje gesteken,
met welke men door de verf
haalt die op het water gespat
is, welke ronde droppelen
sigh dan sullen verspreijden
als veeren, pluijmen, etcetera.
Dese kammen werden meede van
verscheijde wijdte en digte
gemaakt, om de figuren
verscheijden te maken,
'twelk de ervarentheijt
best sal leeren.

Wanneer men het papier op
sijn Frans nu glat wil hebben,
moet het geglat werden
op een lektafel of gladt-
tafel, die van een groote

330 [123nn]

marmer steen of twee
gemaakt is, over welke twee
sware pokhouten rollen lopen,
tusschen een schuijf die daar
met enigh gewicht bovenop
gemaakt wert, om des te
swaarder te sijn.
[de rest van het blad is afgesneden]

---

³⁴⁷ bedooken = verborgen, dus met verf bedekt

---

i *Bijzonderheden t.a.v. bladzijden 330 [123nn] t/m 333 [126nn]:*

De teksten op deze bladzijden zijn door Eikelenberg overgenomen uit Witgeest Toover-boek. Enkele hoofdstukken zijn later door hem verwijderd door bladzijden geheel of gedeeltelijk uit te snijden. Wat hij daarvan heeft laten staan, kennelijk omdat er aan de andere kant van het blad teksten stonden die hij wilde behouden, heeft hij doorgehaald. T.b.v. de volledigheid wordt hieronder sumier aangegeven welke teksten uit Witgeest Toover-boek er oorspronkelijk stonden, gevolgd door de aansluitende teksten van Eikelenberg die zijn blijven staan³⁴⁸.

---

*Onderaan 330 [123nn]: Hier stond eerst een niet meer te achterhalen stuk, gevolgd door het begin van: **Om sonder wegen te weten hoe veel sout in allerley sout waater is. Of welke vogt dikker of dunder is** (Boek II, hoofdstuk V).*

331 [124nn]

[aansluiting Eikelenberg; alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

... sijn als aan 't ander eynt, laat
het dikste ofte onderste eynd
uytgeholt werden. Giet dat
dan vol met loot, opdat als
het houtjen in 't water geset
wert, lynregt oft
perpendicular overeynde
staat en niet aan ...

De rest van het blad is afgesneden. Hierop stond het vervolg van Boek II, hoofdstuk V.

332 [125nn]

*De bovenkant van het blad is afgesneden. Hierop stond het slot van het citaat uit Boek II, hoofdstuk V, gevolgd door een nieuw citaat: **Een werktuyg tot de doorzigt-kunde of perspectief, om alderley saaken naa het oog af te meten en te vormen** (Boek IV, hoofdstuk XIV).*

[aansluiting Eikelenberg; alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

... te dekken soodanigh
soodanigh nogthans dat men
hetselve kan af en aan
doen.
[II.] In het deel E van de sijde CD
is de lat overdwars beweegelijk
HEF, om dit na beleieven
voorwaars en agterwaars in
de spleet E te trecken. De lat
HEF is de looper van 't werktuiyg.

---

³⁴⁸ zie voor de volledige teksten de transcriptie van Witgeest Toover-boek op DBNL

De bovenkant van het blad is afgesneden. Hierop stond het vervolg van Boek IV, hoofdstuk XIV.

[aansluiting Eikelenberg]

~~... koomen als men begeerde.~~

[einde citaat Boek IV, hoofdstuk XIV]

[de volgende alinea is doorgehaald]

**Om het koper te doen schijnen
als gout, waarvan men allerley
watte³⁴⁹ kan maken**

Neemt

quiksilver, twee oncen;

Spaans groen, drie oncen;

tutia³⁵⁰ of niet,

curcuma, elks twee oncen;

borax, één drachma;

wynasijn, één mengen.

[dit recept wordt voortgezet op blz. 336/127nn]

334 [geen nn]

335 [geen nn]

[van dit blad rest alleen nog een rand]

336 [127nn]

[de volgende alinea is doorgehaald]

De quicksilver en het Spaans
groen werd in een ysere pot
of panne tesaamen geroert
en voort den asyn daarbij gedaan,
roerende het om tot een massa.
Dan snyt men het kleyn, daar-
na mengt daarbij de tutia
en curcuma onder malkanderen
in een smeltkroes, te weeten:
dan een lagie van de massa,
en dan een lagie van het ander.
Dight toegedaan sijnde, laat
het drie uren langh in het vuur
staan gloejen. Gevreeven zijnde
met de hant, wert het als
hagel. Dan snyt men daar de
borax bij om te smelten. Soo
hebt ghij een metaal als gout
van welke men allerley

---

³⁴⁹ verschrijving: vaten

³⁵⁰ tutia = gesublimeerd zinkoxyde

soorten van vaten kan
laten gieten die men begeert.

Maniere om de marmersteenen te koleuren en te schilderen

Dit geheym heeft P. Baldigiani³⁵¹
aan de heer abt Nasari³⁵² bekend
gemaakt en is veel makkelijker
en lighter om te doen dan

337 [128nn]

pater Kircherus³⁵³ in sijn *Mundus
Subterraneus* gedaen heeft.
De koleuren die hij daertoe neemt
sijn gommen. Tot root neemt
hij [1.] *sanguis draconis in guttis*³⁵⁴; 2.
tot geel gegrukt³⁵⁵ hij *gutta gamba*³⁵⁶;
3. en om swart te maken
dient hij sijn van de gommeuse
substantie van welke de
mumiën vol sijn.

De maniere om de koleuren te
bereyden is dese: hij maakt
van de gommen een fijn poeder;
dat weekt hij op een marmersteen
met goede brandewijn en als
hij de koleuren daerop leyt,
laat hij de marmer dien hij
beschilderen wil eerst warm
worden opdat de koleur des
te dieper mogte indringen.

Door dit middel kan men ~~daar~~ op
marmer schilderen hetgeene
men begeert en de saken staan
daar so natuurlijk op alsof se
daarin gegroeft waren.

Pater seght sulks beproeft te

---

³⁵¹ Pater Antonio Baldigiani (1647-1711), Italiaans jezuïet en wiskundige

³⁵² Giovanni Battista Nazari (16e eeuw), Italiaans alchemist; auteur van o.a. *Il metamorfosi metallico et humano* (1564)

³⁵³ Athanasius Kircher (soms Kirchner) (1602 –1680), Duits jezuïet en geleerde; auteur van o.a. *Mundus Subterraneus* (1664)

³⁵⁴ *sanguis draconis in guttis* = drakenbloedtraan

³⁵⁵ verschrijving: gebruikt

³⁵⁶ gutta gamba = guttagom, hars van *Garcinia hanburyi* of *Garcinia cambogia*

338 [129nn]

hebben met goet succes op marmer
van Carara, maar hij durft niet
versekeren of het ook op ander sou
gaan dat harder is, want daar
is tusschen de marmersteen
groot onderscheyt.

---

i *Bijzonderheden t.a.v. bladzijden 338 [129nn] t/m 342 [131nn]: Ook hier zijn teksten (uit Witgeest Toover-boek) later verwijderd; de restanten zijn echter niet doorhaald.*

Te schrijven dat niet kan gelezen ...

*De rest van het blad is afgesneden. Hierop stond het begin van: **Te schrijven dat niet kan gelezen werden ten sy in enig vogt, by het vuur, of ligt** (Boek IV, hoofdstuk I)*

339 [130nn]

[aansluiting Eikelenberg]

Ten derden smelt aluyn in wat
water, schrijft daarmede en
laat het droogen. Als ghy dit lesen
wilt, soo steekt hem in 't water.
Soo sullen ~~dat~~ de letters
terstont verschynen.

[einde citaat uit Boek IV, hoofdstuk I]

*De rest van het blad is afgesneden. Hierop stond het begin van: **Een altijd springende Fonteyn** (Boek II, hoofdstuk XI).*

340 [geen nn]

341 [geen nn]

[Van dit blad rest alleen nog een rand. Hierop stond het vervolg van Boek II, hoofdstuk XI.]

342 [131nn]

[aansluiting Eikelenberg]

... welk water reght neder-
vallende komt weder in de
bak A, 'twelk algedurigh
omloopende een altyts
springende fonteyn kan
genoemt werde.

[einde citaat van Boek II, hoofdstuk IX]

**Een figuur of counterfeytsel
alsoo te stellen dat alles
wat daarin geschildert is
sigh mismaakt vertoone**

Dit kan geschieden door middel
van een kaars of sonneschijn.
Vooreerst laat men een figuur
afmaken, 'tsij een aangesicht,
heel menschenlighaam, vogels
of ander dier in goede proportie
afgemaakt. Sulc een gedaant
set men schuyn tusschen
het light en een meur of wit
papier. Daar de figuur na de
perspectief op sal ontworpen
werde soodanigh dat de af-
schijningh der figuur afgrij-
selijk door een gat tegens het
papier komt te schijnen.

345 [132nn]

Dan haalt men alle de liniamenten
met rootaart of potloot na,
soo hebt ghij die mismaakt figuur.
Dan soo zoekt men het punt om
de figuur oversijde aan te sien,
soo sal de geheele proportie
weeder recht schijnen.

Om meetalen te vergulden

Neemt salarmoniak en
wit calcanum³⁵⁷ van elk
vier gelijke deelen, salpeter en
Spaans groen van elks drie
deelen, stoot se tesaamen
in een poeder. Neemt dan
'tgene ghij vergulden wilt
en bedeckt het met dit poeder
in een smeltkroes en hout
het een uur langh in gloejende
vuur. Smijt het daarna in
t' saamen in goede pis en
wast het wel af. Of neemt
verniss een pont, terpentijn,
lijnolie van elks een once,
menght het wel onderreen
en bewaart het tot

---

³⁵⁷ verschrijving: calcantum (koperrood, vitriool)

gebruyk.

[einde citaat uit Boek II, hoofdstuk XI]

349 [133nn]

**Om goude letters sonder
gout te maken**

Neemt auripigment
en fijne kristal van elks
een once, stoot se elk
bijsonder tot poeder en
menght se onder malkanderen
met wat wit van een ey
en schrijft daarmede.

**Om silver te maken
sonder silver**

Neemt tin een once,
quiksilver twee oncen.
Smelt de tin en smelt daar
de quiksilver bij. Set het van 't
vuur af, roert het om tot-
dat het kout is en tot
een poeder geworden, welk
men dikwils met water
moet afwasschen totdat
het water daar soo klaar
af loopt als ghij het daar
hebt opgegooten.

Menght dan dit voorschreeven
poeder met wat gomwater
en schrijft daarmede.

350 [134nn]

**Om een gulde koleur sonder
gout te maken**

Neemt gestoote saffraan,
beste auripigment,
hasegal of van een
snoek, die beter is.

Menght dit alles onderen en
doet het in een glas, welke
ghij eenige dagen langh in de
paardemest begraven
sult. Doet het dan daar uyt
en bewaart het.

[de volgende alinea is doorgehaald]

**Om te beletten dat het ijser
niet roest**

Neemt kleyn gevijlt loot,
giet daar soo veel oly van olijven
op totdat het tedegen bedekt is,
laat het soo negen of tien
dagen staan.

Maakt dan u ijser schoon
met schuren en vijlen
en smeert dan met die olie.
Soo sal het niet roesten.

353 [135nn]

**Om pluymen van gevoogelte
te verwen**

Wanneer men de pluymen
met verscheyde koleuren
wil verwen, moet men haar
eerst met regenwater
wasschen en dan in aluyn-
water kooken en terwijl se
nogh warm sijn, in enigh saffraan-
water of ~~wyk~~ wieksel³⁵⁸
van indigo, van sapgroen
en diergelijke smijten om
soo een ~~kole***~~ koleur aan
te neemen als het behoorlijk
is.

[*Van de sepk*en*]

**Een vernis om schilderijen uyt
te haalen**

Wanneer de schilderijen doot
~~sijn~~ van koleur geworden
sijn, haalt men die met eenige
vernis uyt, waardoor se
weederom schijnen of se
nieuw waren. Soo
neemt hars die geel is, 1 pont;
jenevergom, twee oncen;
Veneetse terpentijn, 1 once;
lijnolie, twee oncen.
Laat de harst eerst op het

---

³⁵⁸ wieksel = weeksel

354 [136nn]

vuur smelten en giet se daar-
op dat se suyper sij. Smelt de
jenevergom in de olie en doet se
mede door. Menght dan alles
ondereen en kookt het met
een saght vuurtjen, gedurigh
omroerende tot alles wel
vermenght is en bewaart
het in een glas. Met welke
ghij de schilderijen kont ophelderen,
die met een wolletje in dat
vernis bevoght bestrijkende.

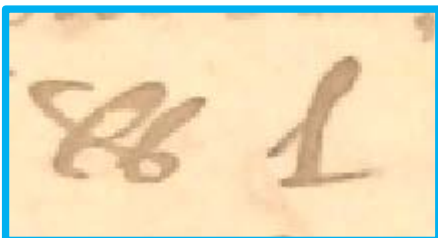
**Een ander dat eerder
drooght**

Neemt suyperen wierook,
jenevergom, van elks even-
veel, stoot se beyde tot een
fijn poeder, doet daar soo
veel Veneetse terpentijn
bij als ghij dunkt dat het
genoegh is, menght se op het
vuur en giet se door. 'twelk
gij tot het eygenste gebruyk
als vooren kont bewaaren.

355 [137nn]

**Van de apothekersgewichten ende
matene die hedendaaghs in 't
gebruyk syn**

Één pont der medicynen heeft
twaalf oncen ende wort dus
getekent:

Één once heeft acht dragme en wort
dus getekent:

Één dragme heeft drie schrupels ende wort
dus getekent:

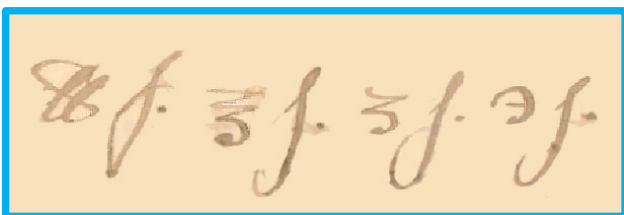
Één schrupel heeft twintigh asen ofte
greynen ende wort dus getekent:

Één aas ofte greyn is het alder-
minste gewichte ende wort aldus
getekent:

Een halfpont, halfonce, half-
dragme, halveschrupel worden aldus
getekent:

ende

dit wort *semes*³⁵⁹ genoemd. Daar syn nogh andere gewichten maar doordien sy in 't gebruyk niet en syn **en schryven** die niet. Sommige stellen in één dragme 72 asen, welke opinie men behoorde te volgen want sy de waarschynlykste is; maar veel synder, ende namelyk in Nederlant, die maar maar 60 asen in één dragma stellen.

356 [138nn]

Volght daarin de opinie van de stadt daar ghy woont, want soo verre men daar dragmen van 60 asen gebruykte ende ghy een dragma van 72 asen name, soude men den doctoer ende de kranken bedriegen mits ghy 96 asen op een oncen den patient meer soude ingeven dan den doctoors myninge is. Hetwelke in sommige purgerende en slaapmakende medisynen seer schadelyk soude weesen. Sooveel als de mengelingen der medicamenten aangaat: waar ghy een dragma van 60 ofte van 72 asen gebruykt is al eveneens mits alle de andere **gewicht**e vervolgen. Alle de **swarigheyt** is maar geleegen in het **uytryken** ende daarom moet men volgen het gebruyk van de stadt daar men woont.

*Manupulus*³⁶⁰ is “een hantvol” te seggen. Met hantvollen worden de kruyden en bloemen gebruykt maar **selden** de wortelen en saden ende worden dus getekent:

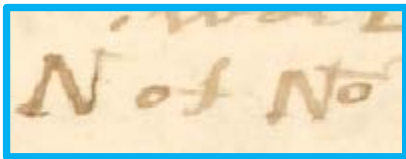
³⁵⁹ *semes* = *semis*; de ‘s’ na elk teken in het voorbeeld is daar de afkorting van en betekent 1/2

³⁶⁰ moet zijn: *manipulus*

Pugillus is te seggen “soo vele als men met ~~die~~ drie vingeren grypt” en wort aldus getekent:

Als men 't getal van enige **vregste** wil voorschryven wort met dese letter betekent:

dewelke betekent *numero*; by exempel *prunorum N vi*, dat is “neemt pruymen ses in 't getal”. Ofwel *par*, dat is *paria*; by ~~vøøb~~voorbeelt *dutylor par vi*, dat is twaalf dadels.

Een halve Vlaamse pinte waters weeght effen één lb; dat is twaalf oncen. ses

[*in marge*: tot Amsterdam en gans Hollant, Zeelant en Vrieslant door heef yder dragma 60 greynen]

Een half pinte wyn weeght twaalf oncen, ses dragman.

Een halve pinte olie weeght elf oncen en een half.

Een halfpinte syroop ofte geschuymde hooningh weeght seventien oncen. Alhoewel dat anderen schryven dat een mate van negen oncen olie weeght tien oncen wyn en den helft meer hooning, dat is dertien oncen en een half, hebbende nogh **anderen** metterdaat anders bevonden. Misschien syn onse waters etc. lyghter ofte swaarder.

**Maniere om lapis lazuli
te prepareren**

Neemt lasuursteen, wryft hem
teenemaal fyn, wascht ende wryft
hem met schoon water soo dikmaals
totdat het water geen coleuring [*of*]
smaake meer en heeft van der-
selve. Drooght hem dan ende
bewaart hem tot het gebruyk.

[de volgende alinea is doorgehaald]

Maniere om loot te branden

Neemt sooveel loot als ghy begeert [*en*]
smelt dat. Gesmolten synde, doet daar-
by een deel gestamte solfer, het-
welke terstont branden sal. [*Dit*]
brandende, sult ghy geduriglyk met
een yserken omroeren ende daar
soo lange gestamte solfer bydoen
totdat het loot tenemaal verbrant
is ende niet meer gesmote loot
hem en verthoont maar bruyn-
blaaue poejer ende steckens, de-
welke geen gedaante van loot
meer en hebben. Laat dit dan
verkoelen ende bewaart het
tot het gebruyk. Sommigen
wasschen daarna het loot met
veel water om de solfer te weren.

**Maniere om minium ofte
menie te maken**

Neemt loot soo veel als 't u belieft.
Laat het smelten in een aarde- of
ysere pot. Gesmolten synde, weert
de vettigheyt af die booven swemt.

Maakt dan u vuur sterker tot-
dat den boodem des pots gloeje,
geduryglyk omroerende met een
ysere spatel totdat het loot
in graau asschen verandert. Stamt
dan dit ende sift het ende laat
het dan lange tyt op het vuur staan
ofte in de potbakkersoven
ende het sal in menie veranderen.

Maniere om cerusa te maken

De serusa wordt aldus gemaakt:
in een aarde pot wort gedaan
een weynigh asyns ende in deselve
pot wort geleyt een loode plate
ineen gevouwen alsoo dat de-
selve den asyn niet en raakt. Dan
wort den pot, met een tichel³⁶¹
bedeckt synde, begraven in peerde-
mest ofte in de sonne gestelt
14 dagen ofte 3 weeken langh.

360 [142nn]

Dan wort de plate uytgehaalt,
al bedekt met witte materiën
die uyt het loot geslaagen is
ende wort *cerusa* genoemd.
Sy is wit en soet van smaak
in 't eerste maar daarna
wat bijtende ende seer
~~astringhent~~ astringent.
Op dese maniere maakt men
ook het Spaans groen.

Maniere om Spaans groen te maken

Spaans groen is anders niet
dan koper in groen verkeert
ende cerusaloot verandert
in witte materie. De beste
is de aldergroenste ende niet
bleeke ende wort aldus gemaakt.
Men moet een weynigh asijs
in een tonneken doen ende
aan den opperste **bodem** van
binnen worden gehangen
sommige platen van root-
koper alsoo dat de platen
den asijn niet en geraaken.
En soo dicht toegestopt
wort geset 14 dagen in de

361 [143nn]

sonne, opdat de dampen van
den asijn aan de platen

---

³⁶¹ tichel = tegel

kleevende die doorbijten
ende in groen veranderen
moogen, hetwelke daarna
van de platen wert geslagen
ende bewaart, ende de-
selve platen weer in 't tonneke
geset als vooren. Sij geeft
haar *** tincktuur uyt
in olie, wijn en asijn.

Terra verd³⁶² komd van een slag van
steen die in 't gebergt van 't Italiaans
Verona gevonden word, zoo mij gesegt is.

Napels geel vind men te koop
te Amsterdam, derjere la maison de
la ville ou l'environ³⁶³.

Kyrcherius zegt ~~van conchilie~~
ik heb met vermaak ~~gezien~~ aangemerkt, dat
de conchilie aan **stuk**....

362 [144nn]
[Lege bladzijde]

363 [145nn]

Poeder om te verzilveren

Smelt een stuck zilver of 2 in sterk water.
Gesmolten zijnde, doet daar poeder van zout
en wijnsteen bij, tot het sterk water tot een poeder
gebragt kan worden. Wrijft dan met dit gedroogt
poeder ijzer, koper of enig ander metaal,
zoo zal 't verzilvert worden.

Wijse van verlakken

Neemt van de beste saadlack³⁶⁴ twee oncen,
zet die op tien oncen zeer sterke voorloop³⁶⁵
van brandewijn, laat dit enige dagen
in de heete zonne staan. Zoo zal de
voorloop heel schoon root worden, welke gij dan
tot het gebruick zult bewaren.

Kookt dan lijm in water met zodanige
verf als gij begeert dat u koluer zal zijn

---

³⁶² terra verd = *terra verte*, groene aard; pigment ontstaat door verwerking van bepaalde mineralen, is een silicaat van aluminium, magnesium, ijzer en wisselt in samenstelling

³⁶³ Frans: achter het stadhuis of daar in de buurt

³⁶⁴ saadlack = zaadlak, gestampte stoklak; stoklak = schellak, materiaal gewonnen uit de afscheiding van bepaalde luizen

³⁶⁵ voorloop = eerste distillatieproduct

totdat se dick genoeg is, bestrijckt daer 't gene mede dat ge wilt verlacken en laat het droogen. Zoo 't ergens oneffen is, zoo moet gij dat een weynig gladden.

Maar zoo gij u lakwerk zilveragtig wilt hebben, zoo lijmt eerst maar met zimpel gekookte lijm, stroyt daarover nog nat zijnde, kleyn gesneden, plat geslagen zilver of klaterzilver, dat de verciersters gebruyken om haar bloemen op te pronken, zoo digt datter geen plaats open blijve, en lekt het als 't droog is overal effen.

Dit nu gedaan zijnde, neemt de boven ~~gesch***~~ gemelde tinctuer van lak en strijcker die zoo dickwijls over tot er een bequame korst lak overheen gedroogt is, dog droog het niet dan in de zon want anders zou 't niet blinken.

364 [146nn]

Een ander slag van verlacken

Neemt:

gomlak

copal³⁶⁶

barnsteen

hedere, van elks evenveel.

Smelt se elk bijzonder en wrijft se dan gezamentlijk zeer fijn en laat se in voorloop van brandwijn smelten en doet als voren geseget is met een gront te leggen.

Nota: Wanneer gij verschiltpadden wilt, moet gij lootwit in u lijm doen met wat curcuma, daer gij als het droog is met Kuelse aarde zulke figuren in maken kunt als 't u belieft.

Chineese wijs van verlacken

[1.] Neemt welgesuiverde gomlacke (waarvan in 't vervolg), doet deze in een wijd glas opdat die niet en breke.

2. Giet hierop tot de hoogte van 4 vingeren zeer goede voorloop.

---

³⁶⁶ copal = kopal, halfgefossiliseerde hars die voorkomt in de meeste tropische landen; volledig gefossiliseerde en dus zeer oude hars wordt *barnsteen* genoemd

3. Laat dit een dag of 2 staan, onderwijlen 't zelve eens omroerende opdat de gom niet aan de vles blijf hangen.
4. Zijgt het dan door een doek, perst het met de vinger uit en doet het in een naugehalsde fles.
5. Laat dit op een warme plaats staan gisten of rijzen of op warme as 24 uren.
6. Zoo zult gij de vernis zeer klaar en doorschijnend zien bovendrijven en dit is dan de vernis om alle dinge te gladden.

365 [147nn]

Om de lacca te zuijveren

7. Moet men 't van stockjen doen daar 't aangewassen is.
8. Dan zal men die tot een grof poeder in de vijsel stooten.
9. Doet dan dit in een grove doek met enige stuckjes zuivere Spaanse zeep en laat 't een nagt in een kan met schoon water wecken.
10. Als dit gedaan is, zoo roert de doek met lak zoo lang door 't water totdatter een rode kluer uitgeverft is; bij welk men wat aluijn doet, nogtan zonder zeep, dat tot verscheyde gebruik bewaart wort. 'tGeen dan in de doeck blijft is de gezuiverde vernis.

En om stokjes of ander huisraat te vernissen

[Roode vernis]³⁶⁷

11. Neemt de beste tranen van drakenbloet, smelt die in dit vernis die (no. 10³⁶⁸) in 't zakje bleeff en bestrijkt de stok mee, waarvan vervolgens meer.

Swarte vernis

12. Tot een swarte gront is beenswarte het beste, 'twelk men fijn wrijft en onder de vernis no. 10 mengt (vernis of lack).

---

³⁶⁷ Dit kopje werd vergeten bij het overschrijven uit Witgeest *Toover-boek*

³⁶⁸ bedoeld wordt: het vernis uit stap 10 daarvoor

Om dit in 't werk te stellen

13. Maak een kisjen, stok enz. van ligt hout dat ge zeer net moet polijsten en zoo gij 't veelverwig gevleekt wilt hebben, zoo neemt vernis die zeer fijn is en mengt die onder de no. 6 gemelde vernis.

366 [148nn]

14. Bestrijk u werk met dit mengsel tot driemaal toe. De eerste niet heel dick, de tweede wat dickter, de derde nog dickker. Dit wrijft als 't droogg is met zeer fijn gewreven puimsteenpoeder opdat het glad wert.

15. De vlekken maakt men met de swarte vernis (no.) 12, die men zoo hoog van verf kan maken als men wil, en leggen dan daarover de vernis no. 6 tot 4 à 5 maal toe, 'twelk men weder plijst als 't droog is. Men moet letten dat de vlekken zig als schiltpat vertonen.

16. 't Werk dus gepolijst en gezuivert wort ten laatsten in 't het verfsel no. 10 2 of 3 maal overgehaalt. Voorts met puimsteen, dan met gebrant tin geplijst dat eerst met een natte lap geschiet.

Om gesprenkelde gulde lijsten en kassen te maken

17. Knijpt het gout dat de borduurders of knoopmakers gebruiken zoo fijn als zant.

18. Mengt dan onder u vernis wat root, groen of violet.

19. Strijkt met het neerzetsel van 't vernis en stroijt zoo als't nog nat is u gout daarop en laat het droogen.

20. ~~Neemt~~ Bestrijkt het dan met u vernis met drakebloet vermengt ~~2 maal na 't eerste droog wert~~ als 't droog is nog eens; strijkt het dan weder met de vernis no. 6 en plijst het voorts op met puimsteen en gebrant tin.

- [149nn]

*De bovenkant van het blad (met nummer) is weggesneden. Het betreft een citaat uit Bisschop Pharmacia: **Distilleer-konste. Van het lutereren der vaten.***

[aansluiting Eikelenberg; deze en rest van de tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

... glazen bijeen te maaken, neemt
bolus armenus, minium en cerussa,
van elks even veel, ende fijn
gepulveriseert, mengelt samen
onder een met oude lijnsaatolie
ofte vloeiende vernis oftewel
neemt levende kalk met vernis
alleen.

Om glazen aaneen te lutereren
als is [*****] den kolf met
den helm, neemt koeje- ofte
verkensblasen ofte wel
lange bandekens lynwaat in
waater natgemaakt, in het
welke terwebloem is onder-
gemengelt.

Om te lutereren den helm met
den ontfanger, neemt een
once was, colophonie, spigelhars ...

363-bis [150nn]

De bovenkant van de bladzijde is weggesneden; de tekst betreft waarschijnlijk de rest van het citaat uit Bisschop Pharmacia. Daarop slaat ook de margetekst.

[aansluiting/vervolg Eikelenberg]

[in marge (fragment): alle [*****] de vaten te heelen en hermaties te segelen]

Manniere om cinaber ofte vermeljoen te maken

Daar sijn twee soorten van cinaber:
een naatuurlyk hetwelke als
andere mineralen uyt de aarden wort
gegraven; het ander wort gemaakt
aldus: neemt twee pont solfer
ende smelt het, ende doet daarin
twee pont quicksilver, ende
soo verre de materie ontsteekt
soo dekt het fray toe, dat de loght
in de pot niet en passeeren. Een

sekere tyt daarna doet in een
verlooden pot te vuur 23 uren lank
ende ghy sult goede vermelioen
hebben. Het sal weesen tenemaal
bruyn, maar als het gevreeven wort
met water krijght sijn natuurlyke koleur.

367 [151nn]

**Een gulde voght om leer,
silver en glas te vergulde**
Neemt dri pont lynolie,
kookt se op een saght vuurtjen
totdat je dunkt dat het
genoegh is, 't welk ghy probeert
met een hoendereveer daar-
in te steeken, want
als ghy hem straks daar-
uyt haalt en dan verbrant,
soo is 't genoegh; soo niet,
soo moet die nogh meer gekookt
werden. Maakt dat onder
het kooke de vlamme
daar niet in en slaat;
dan is best over een f fornuys
te kooken. Genoegh gekookt
sijnde, doet daar bij
spigelhars
harde vernis, 3 pont
aloës hepatica, een vierendeel pont.
Stoot se alle tot poeder en
menght se bij de olie en kookt
alles behoerlijk ondereen.
Indien het te klaar is, soo
doet daar nog anderhalf

368 [152nn]

once of twee oncen olie bij.
Giet het dan daarop dat het
suyver sy. Als ghy nu vergulden
wilt, behoeft ghy maar met
een penceel te strijken,
soo sal het als hout³⁶⁹ vertoonen.

[Hier staan 5 regels onleesbaar doorgehaalde tekst; de rest van de tekst op deze bladzijde is met een verticale rode streep doorgehaald]

---

³⁶⁹ verschrijving: gout

Den H. Anastazius³⁷⁰ zeyt dat
de Pheniciers haar dogteren door strenge
wetten verpligten voordat zij huwden
hun maagdom te laten plukken,
Strabo³⁷¹ dat d' Armeniers de
haare om van dat pak ontlast te
worden, opofferden in godin Anaïtis
tempel.

In sommige steden in Spanje vertoond men
de met bloed beplekte lakens uyt de
vensters der kamer van niuwgetroude,
zeggende 'wij hebben haar maagd bevonde'.
De Joden bewaren deze lakens altijd
en ten zelven eijnde ook die van Marechs
en Fez³⁷².

369 [153nn]

[Er is een stuk uit de bovenste rand van deze bladzijde uitgescheurd.]

**[Van de] verwen en gereetschap die men
[tot het] schilderen gebruykt**³⁷³

Eer dat wij sullen spreken van het temperen
en gebruijken der verrwen, soo zullen eerst wij alle
voornaemste dingen die men in 't schilderen gebruijkt
eens aenroeren, beneffens d' andere weijniche
gereetschappen vervolgens aenwijzen, opdat
den liefhebber weten mach van welke dingen
hij sich zal moeten versien om alles wat door
het schilderen kan gedaen werden, daermede
te kunnen uijtvoeren,

Geereetschap tot het schilderen voor eerst

Van wrijfsteen

Men sal sich versien van een goede wrijfsteen
die wel glat en hart is en in 't wrijven niet
af en neemt, want de verruwen werden door het
afnemen van den steen of sachticheijt van den
looper seer bedorven en den leventheijt als
uijtgeblust.

---

³⁷⁰ Er zijn meerdere heiligen met de naam Anastazius. Misschien wordt hier bedoeld: Anastazius de Sinaïet (of ook Anastazius van Sinaï) (voor 640-na 700), Grieks ecclesiastisch schrijver, priester, monnik en abt van het Katharinaklooster in de buurt van de Sinaïberg

³⁷¹ Strabo (ca. 64 v.Chr. – ca. 25 n.Chr.), Grieks historicus, geograaf en filosoof

³⁷² inwoners van Marrakesh en Fez in het huidige Marokko

³⁷³ Het betreft een citaat uit het boek *Verlichterie-Kunde, Of recht gebruyck der Water-Verwen*, oorspronkelijk uitgegeven door Gerardus ter Brugge; herzien door W. Goeree, 1670. De titel van dit (eerste) hoofdstuk luidt: 'Vande Verwen en Gereetschappen die men inde Verlichterie gebruyckt'

D' ondervindinge heeft geleert dat de porphy-
ijrstenen zeer goet sijn; ook wel eenige platte
afgesaegde keijen en harde marmerstenen
dan die vallen veeltijts ewat sacht doch kunnen

370 [154nn]

somige goet gemaekt w[orden door]
een maent 10 à 12 in den olij [te leggen]
en dan wederom een gansche somer
in de ðij sonne te late drogen.

En die stelt men dan op een vierkante
stellinge van een drie, vier voet hooch,
nadat men se begeert te hebben. Om 't
gemakswille daer kan men dan zijn
verw bequamelijk op fijnwrijven en stry-
ken se bij malkander met een dun hoorntie.
En als 't vijn genoeg is, zo doet men se
in een mosselschilp of een salfdoojsje
of een klein kopje. Men kan ook voor een
steen een spiegelglas gebruyken, 't welk in een uytgeholt
bort³⁷⁴ of blok met pik is vastgekleeft.

Ook so moet men hebben een **esel** of
driebien om sijn stuken op te setten als men
schildert. Die sijn op de kant of op de 2
voorste bieten vol gaten geboort, daer
steekt men dan penne in, en een bortie
daerop, daer kan men dan zijn panneel
op setten so men begeert.

371 [155nn]

Van de penceelen

Aengaende die penceelen: daarvan moet men
der veel hebben, opdat men in sijn dingen niet
verlegen en sij maer ligt en schoon nemen kan.
De borstelkens of wispencelen komen 't meest
te pas in de logte en andere groote dingen
die men verdrijven moet.

Nota: Men moet zoo veel pencelen van
elke verwe gebruyken als er menigerhande
diepsels³⁷⁵ getempert zijn.
En elk penseel moet schoon en zuiver
gehouden werden, dat het een in 't ander niet

---

³⁷⁴ bort, bortie = plank(je)

³⁷⁵ diepsels = de geschaduwde partijen in een schilderij

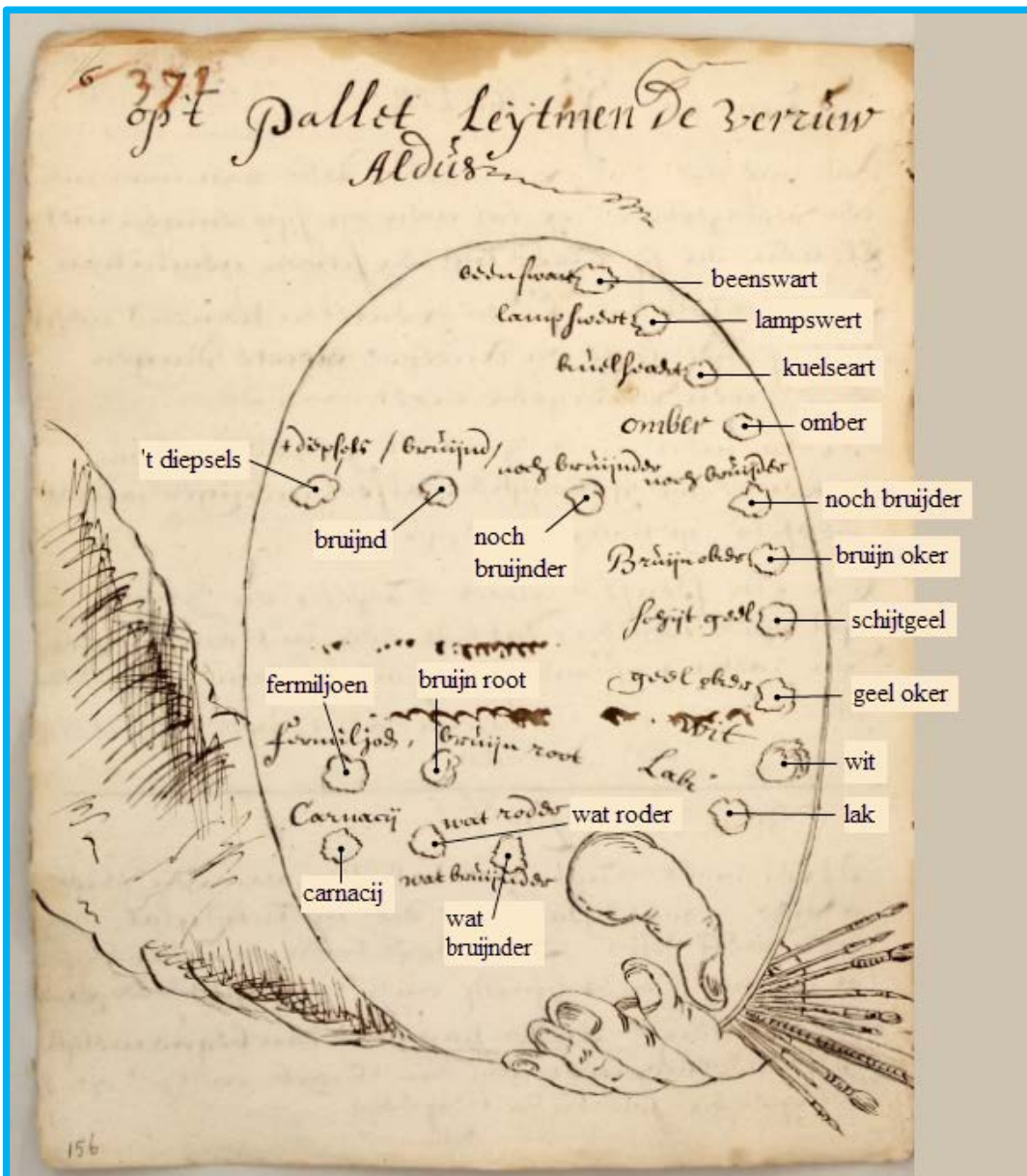
en raekt, of men kan niet schoon schilderen.
Men moet die in hop bewaren voor 't bederven
der wormen.

Van het pallet

Men moet sich ook versien van een drie
à vier houte pалlette die lustich glat
geschaeft zijn. Die strijkt men dan een vijf-
of sesmael met lijnolij om het inschieten der verwen
te beletten. Daer kan men dan bequamelijk
zijn verruw met een dun swak mesje op
temperen soo men begeert.

372 [156nn]

Op 't pallet leytmē de verrew aldus

De soorten der verwen die men in 't schilderen gebruikt zijn dese navolgende:

Swart	Beenswart	Brant men van oude schaeps-kootjes, doch van yvoor is beter
	Lampswart	Is ordinaris swartsel dat men gebruikt om schoorsteen en schoenen te swarten
	Koolswart of blauw-swart	Brant men van wijnranken of wijngaerthout en men gebruikt het tot de lucht
	Keulse aert	Gebruikt men tot klederen om diepsel te doen gloijen
Wit	Melantius ³⁷⁶ wit	Was gemaakt van tripoli ³⁷⁷ of melimum ³⁷⁸
	Ceruywit	??poeder???
	Lootwit	Is ???????? Wrijft men met Walse neutolij
	Blijwit	Is oock schoon wit, is lootwit
	Parrasius ³⁷⁹ besigde zekre aarde, gebragt van Eretria, hoofstat van Negropont ³⁸⁰ . Deze was wit als krijt en een goet geneesmiddel.	
Blaeu	Smalt	Is licht; om luchte mede te schilderen
	Indigo	Is donker; mengt die met terpentijn-olij in 't temperen, anders droogt se lelijk op
	Blaew as Blauw lak	Om klederen meede te schilderen

Groen	Spaens groen	Is te wreed, segt Hoogstraten, en terra verde te swak en d' as te onbestendig
-------	--------------	---

³⁷⁶ Als stofnaam niet gevonden; misschien vernoemd naar Melanthius, Griekse schilder van 4e eeuw v.Chr.

³⁷⁷ tripoli = ook tripel; zeer fijne polijstaarde, bestaande uit kiezelzuur met ijzer- en aluminiumoxyde, of uit puimsteenpoeder

³⁷⁸ melimum = niet gevonden

³⁷⁹ Parrhasius van Ephesus, schilder in het antieke Griekenland

³⁸⁰ Eretria, Negropont = Eretria was, naast de grote concurrent Chalcis, in de antieke tijd de belangrijkste handelsstad op het Griekse eiland Euboea (v/h Negropont)

	Sapgroen	~~Is groen van vuilboome³⁸¹-besikens in den blaet gedroogt, maer die wert maer in de waterverw gebruikt~~
	Groen as	Om lantschappen mede te schilderen
	Berch groen	Wiert vanouts gebruikt tot het aansmeren van kladderijen
Geel	Schijtgeel	Tot bomen en schaduw van geele kleederen
	Geel oker	Tot gront van lantschappen ende gele kleederen met doot verwen
	Bruijn oker	Wort van het water ligte en bruijne roomsen oker genoemd
	Masticot ³⁸²	Licht geel
	Opriment ³⁸³	Zeer schoon geel
	Omber	Is houtkluer
Root	Fermiljoen	't Root der ouden was <i>sinopis pontica</i>
	Rubriek	Donkerroot
	Cenober	Van de natuur in 't gebruik der menij en fermiljoen. Zie Acosta ³⁸⁴ , L. 4, Cap. 11
	Bolus	Bruijnroot
	Roose root	Is sanguijs
	Menij	Is lichtroot of orangien en Plinius zegt dat se vanouts zoo sparig als bij ons de geneesmiddelen wiert gebruikt
	Lak	Kost den onc 7, 8, 10, 20, 40 st. Hoogstraten telt ook Indiaens root.

³⁸¹ vuilboom = vuilboom (*Rhamnus*)

³⁸² masticot = gele verfstof die van loodwit door zachte calcinatie gemaakt word

³⁸³ verschrijving: orpiment

³⁸⁴ José de Acosta (1540–1600), Spaans jezuit en historicus, auteur van o.a. *Historia naturalijke y moral de las Indias* (*Historie naturael ende morael van de Westersche Indiën*, Nederlandse vertaling, gepubliceerd in 1598)

[*In marge*: Van de menij: zie Ezechiël, cap. 23, v. 14]

376 [159nn]

Paers	Tempert van lak en wit
Purper	Tempert van indigo en lak van smalt en lak van blauw as en lak

Plomuren of pannelen te bereyden

Een goet eijkenhout dat slecht geschaeft is bestrijkt eerst met lijm en krijt wit dat op 't vier wel gekookt is om de wurmgatjes en andere hollicheijt te vollen datter de verruw niet te veel in en trekt. Al se hiermede wel gedroocht zijn strijkt se dan over met hetgeen datter in de klatpot³⁸⁵ is ende gedroogt zijnde met wit van ceruijswit ende dit gedroogt zijnde zijn se bereijt om op te werken.

Koopere panneelties

Bestrijkt met wit

of {
    groen as
    fermelioen
    geel oker

377 [160nn]

[*in marge*: van 't plumeren: zie breeder, fol. 742]

Plumuren op doeck

Neemt pap van tarwenmeel, strijkt met een mes op een stijf gespannen doek zoo lange datter den dach niet duer en schijnt, daerna met plumuursel, met een mes als het droog is schrap al de nopjes en verfelleties schoon af, tot welken eijnde is zeer goet dat men met een baksteen of puijmsteen daer wel op wrijft om de gladdicheijt te krijgen; plumuurt het dan noch eens of twemael over. Als men het plumeert moet het op een plumeerraam gespannen zijn, 't zij met bintgaren genajft of met spijkers gehegt, want het rekt in 't plumeeren. Doch als t gedaan is, zet men 't op zijn eijgen raam.

't Plumuursel

Dat moet niet al te swart zijn maer

---

³⁸⁵ misschien kladpot, d.w.z. pot met 'onbestemde' verf (kladden)

neemt wat omber en een kleijn weijnigje
bruijnroot daerbij, dan voort wat wit en een
luttel uijt de penselierback. Ofte uijt de
klatpot maer een weijnich want dat is taij
en doet het inschieten.

Geplumurde doeken en pennelen
vint men te koop tot Amsterdam
op de Harelemmerdijk bij ~~Bikkers~~
~~Eijland~~ bij de Eenhoornsluijs bij
een kerkgangbidder³⁸⁶.

380 [161nn]

Verwen en koluren

Lootwit

Als men verwen wrijven wil, zo neemt eerst
wat lootwit om den steen wat zuijver te
maken en als 't gewreven is zo doet er wat
indigo bij, want dit wit dan niet zuijver
genoeg is om alleen te gebruiken. Daerna
neemt ander loot-wit en die zal zuijver zijn.

't Wit kont gij wrijven met water, en laeten
droogen en temperen 't met nuetolij of lijnolij.

Lootwit wrijft met pis of asijn
en als se gedroogt is en gij die wilt
gebruijken, zo tempert se met olij.

Indigo

Is vet en daerom zo dekt se wel, en se
is goet te bewerken, maer zij droogt
qualijk, die moet gij temperen met
terpentijnolij, moet niet in 't water
staen.

381 [162nn]

Lak

Droocht qualijk en moet niet in 't water
staan. Als lak met geen gekookten olij
getempert is en dat se zuyver blijft, droogt se
langsaem maer schoonder.

Nota: Op een steen daer lack opgewreven is
moogt gij wel omber op wrijven, want

---

³⁸⁶ kerkgangbidder = niet gevonden

den omber wort niet dan te schoonder
van de lak.

Bruijn ooker

Is quaet te wrijven en het besterft
niet heel moy en de schilders gebruiken se
niet veel tot lijfverf omdat se niet wel
besterft, maer zij doet wel gloeyen.
Oker schijnt een mijnstof te sijn; sie bij de vitriols beschrijvinge.

Fermilioen

is best als gij dat wrijft met terpentijnolij.

Opriment

Is een schoon geel maar zeer vergiftig.
Daerom moet men se van de mont houden.
Men wrijft die met oude pis en als 't gedroogt
is, zo tempert men 't met olij. Kan egter
in schone kledingen te pas gebrogt worden.

382 [163nn]

Menij

Is ligtroot of orangien. Dit sal men soetiens³⁸⁷
siften door een fijne kamerdoek want van
't wrijven wort hij strang en verliest zijn
kluer. Dit zal men dan temperen met olij.
Zo men menij doet onder grauw, zoo zal 't
eerder droogen

Grauw

Van wit en swart

Smalt

Terpentijnolij doet de smalt gemakkelijk
werken in lugten maer niet in klederen.
Mij dunkt dat ik van een bereyding van loot gelesen heb
't wel eyndelijk de gedaante van een bruyne smalt
bequam, zoo dat het misschien daarvan gemaekt kan werden.

Blauw lack

Dit komt bijna van kluer den indigo gelijk.
Wert veel gebruikt omdat hij minder
versterft als den indigo.

Geel ooker

Moet ook wel gewreven werden. Is een vette
en nutte verruw, daerom dekt se wel. Men

---

³⁸⁷ soetiens = zoetjes, zachtjes

gebruijkt se tot gront van lantschappen
en de gele klederen met doot verruw.

383 [164nn]

Goutverruw

Maekt men aldus: Neemt wat omber en
geel ooker, wrijft die met oude olij die
is vet en taij, want anders als den olij
vers is zoo schiet het in en dan wil
het gout niet houden. In 't gemeen
zo leijt men 's avonts de goutverf en 's an-
derendaegs het gout daerop. Dan men
moet weten dattet de ene tijt harder droogt
als den anderen; daarom dat men wel moet
toezien dattet niet te nat is of te droog
want als het te drooch is zo wil het goudt
niet houden, en is 't te nat zoo verdrenkt het
gout daarin. De goutverruw moet so glat
zijn of 't gout is als se geleijt is.

Item. Het gout overgelacceert met lack
is een schoon root kluer.

Van gelijken het zilver met Spaens
groen gelakseert.

Nota: Als men het een of het ander ver-
gult heeft, hetzij een strik ofte naem
off in een wapen, soo **leijt men** daer
een blauwe gront, en dat doe men met
smalt of stroijblauw.

384 [165nn] / Zoutman 35

Om een muur te maken

Neemt lak of brasieliehout met
lootwit dat heel dun is en diepet
met brasielie en wit dat wat diker
en donkerder is.

Bruyneerde goutgront

Neemt een van dese ses ondergesch.
gommen dien gij wilt, het derden deel
en wrijft se wel, wrijft daartoe
tweemaal zoveel gebrant krijt dat
schoon is zonder steenkens en wat
bolus Armenus of zijnober, en dat
met water niet te dunne, en tempert
het met wit van eij, latet droogen,

bruijneert de grond zo telkens en
legt er 't gout dan op en druktet aan
met boomwol³⁸⁸.

Gummi { amonialij³⁸⁹
galbani³⁹⁰
opoponaris³⁹¹
serapini³⁹²
aloepatici³⁹³
assafetide³⁹⁴

Een ander

Neemt schoon krijt dat niet zandich
is en gebrant dat het gloeiend is.

Lesschet in een kop met sterken asijn
en een weijnich honingh, laat het
also een nacht staan, dat het krijt
in de asijn murw is en neemt er dan
't krijt uijt, wrijvet wel met wit van
eij, en wrijft er een weijnich zijnober
en tweemaal zoveel lapis hematitis³⁹⁵
daeronder en dat wel onder 't krijt.

Als 't dan droog is mach men 't
aldus gebruijken.

385 [166nn] / Zoutman 36

Neemt daarvan omtrent een hasenoot
groot en wrijftet in klaer waeter en
een errit groot en en halve zo veel suijker.
Tempert se wel onder den ander met
klaareij, strijckt de gront met parga-
mentlijm met een penseel en laat
het drogen, poleer de gront lichtelijk.
Neemt dan een drop mundelin³⁹⁶ en een
drop louter water en een weijnich
saffraans in een doek en legt se in
deze vochticheijt, strijkt de gront daar-
mede en legt terstont u gout daar-
op, laat se droogen en poleert dan zoetelijk.

---

³⁸⁸ boomwol = katoen

³⁸⁹ gummi ammonialij = waarschijnlijk gummi ammoniacum, gewonnen van *Ferula ammoniacum*

³⁹⁰ gummi galbani = moederhars, gewonnen van *Ferula galbaniflua*.

³⁹¹ gummi opoponaris = gummi opoponacis, gewonnen van *Pastinaca opoponax*

³⁹² gummi serapini = gewonnen van *Ferula communis* (Narthex)

³⁹³ gummi aloepatici = gewonnen van *Aloë vera*

³⁹⁴ gummi arsafetide = gewonnen van duivelsdrek (*Ferula asafoetida*)

³⁹⁵ lapis hematitis = bloedsteen, vormvariëteit van hematiet (Fe₂O₃, ijzeroxide).

³⁹⁶ mundelin = niet gevonden (misschien iets van munt?)

Een ander

Neemt wit van eij en wat saffraen,
dat is goet goutgront.

**Een ander om met de penseel
te leggen**

Dese zal men leggen van menij en
schijtgeel, meer schijtgeel en
verdiep 't met brasielie en wit en
verhoogen 't met puur brasielie of lak
versieren 't met schilpzout.

Om schoon blau te leggen

Neemt schoon aschblau en een
luttel lootwit, verdiept het met
lakmoes en wit, verhoget met
puur lakmoes ofte wit met
gout.

386 [167nn] / Zoutman 3

**Maniere om gomwater
te maken**

Neemt gom Arabici of gom draganti
en laet se in schoon putwater smelten.
Is 't dat u vingers daerof nat zijnde
aan malkanderen kleven, zoo is 't sterk
genoeg en isser eenige vuylnis in,
zoo doet er wat goutsmitwater in
en 't zal klaer worden.

Item. Men mag 't van maertswater
of sneeuwwater maken, dat blijft 't
heele jaar goet en verrerscht.
Ende om 't selve te zuyveren, zoo doet er
gul zand in, 't welck al den droesem
nedertrekt en dan kleynsen 't door
een doek.

Om wit van eij te bereyden

Neemt wit van eij, dat zal men zo
lange roeren totdat het altemael
in schuym verandert is, also dik dat
men de kop daer 't in is omkeren mach
en niet uyt en loopt. Daarna zal men
de kop laten stilstaen een dach of een
nacht en 't zal tot water dyjen maer
men moet het gedekt houden voor
vuyligheyt die er in zou mogen vallen.

En 't zal nut wesen om veelderhande
verwen mede te temperen.
Hoe dit water, 'twelk men *klarij*
noemt, verscher is, hoe dat het
beter is.
Sommige doen een stukjen klamij³⁹⁷
daartoe, zoo en wert het niet
lang nog stinkende.

**Verwen haest te doen
drogen**

Men zal een groot stuk krijts
nemen, maken daar een kuyltjen in
met een mes, in 'twelke de gewreven
verwen gestort zijnde, haar vochtichz
haast verliesen zullen, daar se
mede gewreven zijn.
Is niet goet omdat ~~het~~ de verf
krijdig wort.

Schrijversverniss te maken³⁹⁸

Neemt henneneysdoppen, schoon
gewaschen, en van hen vlies wel
reynigen en die in een vijsel tot stof
stooten of wrijven op een wrijfsteen
en siften. Desgelijks neemt ook spiegel-
hars gestooten of gewreven als
vooren. Van dese voors. doppen en hars
elks evenveel gedaen in een zand
en stroyien 't op u stof als te glad is.

Rood inkt te macken

Wrijft fermiljoen op een harde
steen totdat se geelagtig wort met
schoon water, en doet se dan in een kryt-
steen als voors., en wel gedroogt zijnde
doet se in een doosjen; en in de zomer
zal men nemen een weynig van de
voors. fermiljoen en mengen 't met klarij
alzo dik als brij en laten 't drogen
in de son in een schoone tinne schottel
of glas; wel gedroocht zijnde doet

---

³⁹⁷ klamij = klamei, witte (honden)drek

³⁹⁸ Zie http://www.dbnl.org/tekst/_ver016200101_01/_ver016200101_01.pdf vanaf blz. 299. Tekst van Eikelenberg is bijna gelijk en grotendeels in dezelfde volgorde als Antwerps manuscript van Van Baren

se 'r af met een mes of anders, en hout dien op zijn zelven in een doosien, en wanneer gij wilt, mengen een hooren met roden inkt. Zoo zult gij de fermilioen meest met water en een weynich klarij mengen, en laet het een dach lang weeken, ende roert het dikwils om; komen daar eenige bellekens in, zoo doet er wat materie in uyt u oor en zij zullen in 't roeren terstont vergaen, en dan mach men daarmede schrijven.

Ende of de inkt te out worde of te vet, zoo dat het schuerden, zo zal men den hooren vol water doen ende laten 't weder een dach en nacht staen sinken en gieten dan 't water af

389 [170nn] / Zoutman 6

en ander klarij of gedroogde widt van ey weder opgedaen, gebruyken 't dan als vooren.

Nota

Men doet ongeslagen widt van eij ook wel in een schapenblaas of glas ende stellen ze in de lucht daar de son veel schijnt en laten ze droogen; bewaren se zoo in een doosien.

Ende als men hier rood inkt van maken of mede ververschen wil, zoo doet hier af een weynig in een hoorn met gomwater bij den fermilioen ende wel geroert zal goeden roden inkt wesen.

Blaau inkt te maken

Neemt wel gezuyverde smalt, mengt die in gomwater 'twelk niet te sterk wesen mach, alzoverre als de smalt daar niet af en blinkt. Maar wilt gij se op 't schoonste verwerken zo zult gij het gomwater matig maken, 'twelk gij aldus zult weten: gij zult er 2 of 3 letteren mede maken en als die ingedroogt zijn, zoo zuldij een pampierken daarop leggen ende daerop wrijven met

de hant en zien of daar eenig smalt
aan kleeft; is 't dat het niet aankleeft,
zo is 't sterk genoeg. Bij aldien gij daar
niet op verdiepen noch verhoogen wilt

390 [171nn] / Zoutman 7

met verwen, want dan moet gij se zo
sterk verwerken als men mach, behoude-
lijk dat se niet en blinkt, zo en dringt
de verwe daer niet in, ende als men daar
mede schrijven wil, zo moet men 't wel
omroeren want het beste onder leyt.

Ende of de lazuur te bruyn wierd
door lankheyt van tijt in den horen,
zoo zal men se aldus suyveren:
laat se een nacht of dach sinken en
en dan 't gomwater af gieten, en klaar
water daarop, roeren den lasuer daar-
mede om, laat se wederom zinken
tot 2 à 3 mael, dat se weder schoon is
ende dan giet men dat gomwater daer-
af, en een ander simpel water daarop,
ende laten 't daermede staan ter tijt
toe dat gij de lasuur wederom gebruyken
wilt, wandt anders zoude se te herd
worden.

Geel inkt te maken

Zult gij orpiment wrijven met
klareye.

Item. Gestooten saffraen getempert
met klarij of gomwater.

Item. Tempert gewreven masticot
met gomwater en doet er wat
saffraen bij.

Wrijff saffraen met kruysbeyen
en roert dit wel onder malkanderen;
laat het een nacht staan.

391 [172nn] / Zoutman 8

Item. Legt zout te week in gom-
water, doet er aluijn toe en roeret
wel om.

Groen inkt te maken

Stoot wijnruijt in een vysel en wringt se uijt door een doek in een schoone kop, doet er gewreven Spaens groen in totdat er genoeg in is, en tempert dat met gomwater, en latet 2 of 3 dagen staen, zonder omroeren, want het beste boven leijt, en dit moet gij boven afschrijven, en men mach dese inkt wel een halfjaer goethouden in een glas.

's Winters mag men voor den wijnruyt masticot met saffraen nemen en en mengen 't met asijn of Spaens groen met wat saffraen; 't samen gewreven met honing en getempert met asijn of met wit van eij is zeer goet.

Wit inkt te maken

Gewreven lootwidt zult gij met sterk gomwater bereyden op een steen of lootwidt met klarij leyt uijtermate schoon op 't swart.

392 [173nn] / Zoutman 17

Tornisol

Om die op 't schoonste te verwerken, znijd een stuk van de tornisol zo groot als anderhalf lit van een vinger, een legget in schoon water te week een nacht lang of beter in klareij een uur lanch, en daarna uijtdouwen en verwe laten stijven ende daarmede werken met de penne of penceel.

Als de tornisol te dick is geworden of verdroogt, zoo zal men een stuk doeks daar de verwe uijtgedrukt is in wat waters of klareij nat maken en dan daarmede dunnen, en dat niet meer als men teffens gebruijken wil. Nadat se verdroogt is geweest mach men se tot de derde mael gebruyken.

Nota

Tornisol ongedroocht - te weten: als

zij uijt de doek gedout en gesuijwert
is - gemengt met wat geelachtig
dat is ongeroerde brasielij inkt en
zeer weijnich gebrande aluijn
daarin geroert.

Dusdanige ongeroerde, ongedrooghde
en getemperde tornisol is een
propere scharlaken verwe.

393 [174nn] / Zoutman 18

Purper

Purper verwe maekt men van roose,
wit en blauw lazuur te samen getem-
pert met schoon gomwater.

Maar asblauw met lasuurblauw en
weijnich wits daar toegemengt
maekt donker purper als fioelen
of akoleijen.

Van geele verwen

Masticot zal men in klaer water
door een doek spoelen en daarna 't water
afgieten, en droogen se en bewaren se;
ist er iet grofs in doek gebleven,
dat zal men zachjens wrijven en
waschen 't als smalt, en drogen en
bewaren uijt de zon; in 't gebruiken
tempert men die masticot met
gomwater.

Operment

Men moet operment wel hard
wrijven met klaar water en
temperen 't met gomwater.

Ooker

Daar is {
lichte ooker
bruijne ooker
doorschijnend ooker

394 [175nn] / Zoutman 19

De lichte en bruijne ooker zal men
wrijven als masticot,
maar de doorschijnende moet seer wel
gewreven zijn met schoon water
en daarna laten drogen en voor

onzuijverheijt bewaren en wort getempert met gomwater.

Witte

Loodwidt wrijfte men met schoon water. Wil men 't schoon hebben, zo laet het uijtespreijt leggen op den steen als 't gewreven is en besprengen 't met schoon water en laten 't zoo staan bleeken in heete zon, en als 't drooch is zal men 't weder vochtich maken en wrijven 't weder een wijl tijts en wederom droogen en bleeken tot 4 of 5 maal toe. Dit is schoon wit en als men 't verwerken wil, zal men 't met gomwater temperen.

Nota

Als men dit lootwit wrijft, zo moet men het loot datter gemeenlijk in is daaruijt zoeken of het zonder zonderlinge af besmet worden.

Seruijswit is lootwit
~~zal men met dun gomwater niet
zeer hard wrijven en temperen.~~

Spaans wit

Zal men wel wrijven met klaar water, en als men 't met gomwater verwerken wil, wert het doorschynig.

395 [176nn] / Zoutman 20

Blywit is lootwit.

Is 't alderschoonste en edelste en kostelijkste en dient best in verlichterije.

Dit moet zeer wel gewreven zijn en men verkoopt het met kleyne kluijtjes. **Nota:** blij is in 't hoogduits loot

Swert

Neemt peerzackensteen en wel gebrand onder een schoonen pot of bekken, ook wijngaertranken gebrant, en wrijven se met schoon water en laten 't drogen en bewaren 't gelijk van d' ander verwen geseijt is.

Als men dese verwe verwerken wil,
zal men die temperen met gomwater.

Lampswert

Behoeft men niet zeer te vrijven
tenzij datter zand of andere
vuijlicheijt in is en wert getempert
met gomwater.

Witte broot

Witte broot zal men branden
tuschen gloijende koolen, zoveel als
drie vingeren groot van het weekste
en fijnste, ter tijt toe dat het hart
des broots zo swart is als 't buijtenste;
daarna droog op een steen wrijven
een wijl tijts.

396 [177nn] / Zoutman 29

Een ander

Neemt een loot gom Arabia, een halve
boon groot gummi draganti, giet daar-
toe schoon regenwater na proportie.
Dektet voor vuijlicheijt en late 't alzo
3 à 4 dagen staen weken. Daarna roert
het wel door malkanderen, zetet op een
kooleviers³⁹⁹ en doet als voors. is.

Gom draganti

Is een gomme bijsonder en die zal men
met den anderen gebruiken want
zij maakt lichte verwe.

Lijmwater te maken

Pargamentlijm maakt men van
onbeschreven pargament. Men moet
het pargament in regenwater doen
en zieden 't wel. Het is suptijl als
horenlijm en is schoonder om te houden.

Edik⁴⁰⁰

In verlichterije behoort men altijd van
schoonen, sterken wijneedik verzien
te wesen, want zij is goet onder de
verwe.

---

³⁹⁹ kooleviers = steenkolenvuur

⁴⁰⁰ edik, wijneedik = wijnazijn

Aluyn

Is seer goet en maekt de verwe licht en schoon. Maer daar zijn zommige verwen die se niet verdragen kunnen, daer neemt men gebrande aluijn toe.

397 [178nn] / Zoutman 30

Berghgroen

Neemt berggroen, wrijft het met dun pargementlijmwater, strijkt daarmede. Verdiepet met sapgroen, verhooget met geel en een luttel wit. Men kan 't ook verdiepen met Indi of blaau, zoo is 't een goede kleding.

Meny

Wildij goede menij hebben, zo en doet er geen gom in noch tempert se daer niet mede of met gomwater, want se die niet verdragen kan. Neemt menij met loutere loge, laet se drogen, wrijft se dan met dun water en een errette⁴⁰¹ groot schone honich. Dan is 't zeer schoon.

Om rose te maken

Neemt 2 loot brasilienhout kleijn gestooten tot anderhalf pinte waters ruijm. Latet dan een wijl zieden, doet daerin een loot gewreven aluijn en latet dan te-samen zieden. Doet er dan 3 of 4 lepelen oude pis in en als 't wel gezoden is op de helft, kleijnse 't door een doek en maekt de pot schoon en doet er 't sap weer in. Doet er dan in een vierendeel loots wel gewreven eijerschalen en latet zieden op de helft en dan kout worden. Laet de materie wel zinken, giet het klaer boven af in een krijsteen en latet drogen.

398 [179nn] / Zoutman 31

Purper

Zal men maken en temperen

---

⁴⁰¹ errette = erwtje

met brasielie en wit en aschblau
of lasuurblauw verdiepen 't met
lakmoes of Indi-blauw.

Geel

Neemt geel ooker die zeer schoon
en fijn is door een doek gespoelt en
weijnich saffraans. Dat is goet
geel om gewreven gout aen te leggen.

Gewreven goutgront

Die leijt men eerst met geel van
besien en als 't droogh is, dan 't gemalen
gout over gestreken staat heel wel
en glat.

Om gewreven gout te leggen

Men zal in de schilp doen een drop
waters zonder gom en roeren se
dan met de penseel en leggen 't zo.

Om paars te leggen

Neemt brasilie dat zeer schoon is,
menget met lakmoes geeweekt met
looge. Dat is een schoon paars en wildij 't
licht hebben, zo doet er wat meer
brasilie bij want hoe meerder brasilie,
hoe lichter en hoe meerder lakmoes,
hoe donkerder dat het is.

399 [180nn] / Zoutman 32

Om groen te maken

Men zal nemen van 't beste Spaans
groen dat men krijgen kan ende dat
al drooch wrijven zoo kleijn als men
kan en doen 't dan in een geglaasde pot
en doen daartoe van de beste wijnedik.
Roeren 't wel om en mengen 't wat
dik, doet er dan noch bij zoveel wijn-
steen als Spaens groen, die ook droog
gewreven is. Roert het dan wel met
malkanderen en latet een dach of twee
staan zinken. Als gij het gebruijken
wilt, neemt dan van 't bovenste sap.

Item. Als gij hebben wilt dat dit
bovenste groen wat licht is, zo strijkt
u verlichterije of 't gene dat gij groen
hebben wilt eerst met besie-geel en

latet drogen en dan met het groen daerop, dat valt licht en goet. Anders is 't groen van zijn zelven wat blauwachtig.

Groen dat doorschijnich is

Neemt sapgroen, tempert het met wijnsteenwater. Zo geeft het een doorschijnich groen.

Een ander

Neemt operment, wrijvet wel en doet daaronder lazuurblauw ofte aschblauw. Dat is goet groen voor bloemen of gras. Men verdiepet met Indiblauw of Parijschroot, verhogen 't met lichtgeel of met operment alleen.

400 [181nn] / Zoutman 9

Wit schrift te schryven

Temper 't wit van eij met water en schrijft daarmede, en als 't gedroogt is, zoo gieter swert inkt op, en als 't droogh is, dan schrap het eijs door weder af en 't geschrift zal widt staan en perfekt.

Paars inkt

Neemt een kleijn stukien tornisol en zettet te week in klaareij een nacht langh en drukt het dan uijt.

Item. Doet wat bereijden zoo in een hooren, giet er water op, roert dat wel tesamen om ende laat het een etmael staan. Daarna moogt gij daarmede schrijven. Dit moet men met water verversen en als men 't verwerken wil of schrijft met brasiliewater daar gom in is.

Van de blau verwe

Men zal weeten dat men alle blauw en bijzonder smalt lazuur noemt. Omdat de oprechte lazuur duer is, op wiens plaats smalt gebruikt wert, hoewel dat die een weijnig na de paarsich kluer swijmt.

Hoe men simpele verwen wrijven ende temperen zal

Om smalt te bereijden

Smalt wrijft men met regenwater
maar niet al te seer, omdatte
tegens 't wrijven niet en mach.

In regenwater aldus gewaschen,
doed se van de steen in de schilp
die groot is, giet er schoon water op
en roert se wel om en laat se zoo een
halfuur staen zinken. Giet er
dan dat vuyl af, doet weder schoon
water op en laat het sinken, en
doet als voren tot 4 à 5 maal toe.

'tGeen daar overblijft na 't wasschen
zult gij laten droogen en in een
zuyver doosien bewaren.

En als gij daaraf gebruiken wilt,
zult gij de smalt met sterk gom-
water mengen maer niet zoo sterk
datte blinkt.

Nota

De eerste, 2e en 3e wassing
van de smalt zal men te reed houden,
want zij is goet om
metselarijen
landschappen en
doodverwen⁴⁰²
mede te leggen of met het blauste
te storeren⁴⁰³.

Item. Men mach weten wie de
laasuur met de penseel verwerken
wil dat hij de penseel altemaal
moet vochtich maken in de materie,
anders en sou de smalte niet willen
volgen uijt de penseel.

---

⁴⁰² doodverwen = grondverven

⁴⁰³ storeren = stichten, basis leggen

Lazuur te wrijven

Hebt gij lazuur die te grof is om te verwerken, 'twelk gij aan een suyver mes aldus muegt bezoeken, steekt het in de lazuur. Is 't dat ze niet aan en hangt of glinstert als sant, zoo isse te grof. Zo zult gij se weder wat wrijven op een harden steen, niet veel teffens, en dat met een door van een ey en daarna wel gewassen met lauw of warm water zo- als men de smalt wascht, ter tijt dat de laazuur zeer schoon is en klaar. Laat se dan droogen in de schulp en bewaart se voor alle onsuyverheijt.

En als men se verwerken wil, zo zal men die met schoon sterk gomwater temperen.

Indigo zal men een weijnich wrijven met schoon gomwater en temperen met gomwater.

Indigo gewreven met operment: dat is berggroen.

403 [184nn] / Zoutman 12

Berggroen

Berggroen moet men zeer wel reijnigen van de steentjes of ander vuyligheijt datter gemeenlik in leijt al zoude men 't door een doek siften en lezen dan 't beste uijt van 'tgeen datter dan gebleven is.

De gesifte berggroen moet men wel wrijven met gesaffraande gomwater en wassen 't zo men de smalt doet met schoon water totdat zijn witticheijt weg is. Als dan zal men 't drogen op een krijsteen ende bewaren 't voor de sonneschijn.

En als men 't verwerken wil, sal men dat met matelijk gomwater temperen. Die duegt van berggroen zal men kennnen uijt sijn blauwicheijt dat niet asachtig ziet. Hoe de kluijten blaauwer zijn, hoe de verwe edeler groen is.

Spaans groen

Spaans groen wrijft men met rinsen wijn of asijn, dan 't en duecht niet in verlichterije dan alleen leege plekken te verwerken in florace⁴⁰⁴ of geprinte beeldekens.

I(t)em. Men zal de Spaans groen wrijven met sterken wijnasijn en laten 't drogen. Als men 't gebruiken wil, zo zal men 't temperen met widt van eij.

Item. Wrijft Spaans groen met honing en wat saffraan en tempert het met wit van eij. 't Zal schoon groen zijn.

404 [185nn] / Zoutman 13

Item. Spaans groen gewreven met wijnruijt. Het wert schoon groen met edik of gom.

Item. Spaans groen. Legget te weeck in een glas met wijnasijn en latet staan totdat de kracht in de wijnasijn is en giet den asijn in een schilp. Laat se droogen. Als gij daar schoon groen af hebben wilt, zo doet er masticot toe.

Sapgroen

Doet den sapgroen in een schilp en bedekt se met parkament en legt ze op een redelijk vochtige plaats maar den schilp omgestort zo dattet parkament onder leijt. Als men daaraf gebruiken wil, zo zal men met een mes een weijnich in een ander schilp doen en temperen 't met asijn van Spaans groen gegoten. Omgeroert, met dusdanigh sapgroen verdiept men en verhoogt men bloemen, fruijten, etc.

Asuurgroen

Lasuurgroen is al gewreven en gewaschen maar men moet het met gomwater temperen.

---

⁴⁰⁴ florace = niet gevonden; misschien stillevens met bloemen?

Van de roode verwen

Fermiljoen zal men met schoon water wrijven totdat het geelachtigh wort en dan zal men 't doen op krijt om 't water haast te verliesen.

405 [186nn] / Zoutman 14

Gedroocht zijnde zal men 't in een doosien wel bewaren.

Als men dit in verlichterije gebruiken wil, zal men 't met gomwater temperen.

Meny

Menij is van loot gebrant, is zeer teer om wrijven. Men zal 't niet hart wrijven in gomwater en ververschen 't met water.

Meenij is 't lichste rood dat de verligters gebruiken.

Menij zal men eerst te week leggen in water en dan 't water afgieten en laten 't droogen. Men zal 't gebruiken met matelijk gomwater of wit van eij niet hard op een steen die schoon is gewreven en doen 't in een krijtsteen totdat het droog is en bewaren 't in een doosjen.

Menij verduijstert men met rubriek⁴⁰⁵ en verhoogen 't met masticot.

Menij zal men spoelen door een doek en het water afgieten totdat het klaer wort en het dick dat in de doek gebleven is zal men niet te zeer wrijven op een steen en *nadat* men wrijft, moet men waschen

406 [187nn] / Zoutman 15

als smalt totdat se klaar is en op krijt gieten, wel drogen en bewaren

---

⁴⁰⁵ rubriek = rubriek, roodaarde

gelijk men den fermiljoen doet.
En als men dese verwe verwerken
wil, zal men ze temperen met
matich gomwater.

Roose

Roose zult gij terstont wrijven
in gomwater en op krijt doen te
droogen en bewaren die voor de lucht.
En als gij die gebruiken wilt zult
mengen met gomwater.

Roose zal men wrijven op een steen
met water en temperen met
gomwater en ververschen
met gomwater.

Roose is 't diepsel van menij, rubriek,
Franse roose en al dat men Franset
van Franse verwen die rood zijn.
Maer men macht daarmede niet
mengen maar alleen diepen.

Roose tempert men met gomwater
en als men daarmede werken wil,
maakt men 't soo mager als men kan.
Daarom moet men water bij hem
hebben opdat men de gom daarin
leggen en de roose haar verwe behout
en niet en verdrinke noch swart
en werde.

407 [188nn] / Zoutman 16

Wil men een dode verwe hiervan
hebben, zo doet men een weynich
seruza daartoe en verheffen 't met
seruza en diepen 't met roose.

Gentsche roose wrijft men met
water en een droppelken gomwater
tot diepsel van purper en doet wat
in een ander schilp en menget met
wit tot u aenlegsel, verhoogtet
met wit.

Van gelijken doet men lak.

Item. Roose die schoon is, tempert men
met gom en laet het sinken

en giet dat bovenste af in een schilp.
Dat is een goede afsettinge.

Roose is't schoonste nochtans
neemt men meest lak om-
dat ze best duren mach.

Roose met widt getempert is
carnatij⁴⁰⁶, diepet met lak of
dikke brasilij.

Lak wrijft men als rooze.

408 [189nn]

Om dit te doen soo

Maekt hetgeen gij vergult (hebt) ront
met een vette, witte gront neties uyt, dan
zo neemt wat smalt ofte stroijblauw en
doetet in een papier en droogtetet wat
over een heete test of op een warme stoof.
En als 't gedroocht is, soo stroytet op die natte,
witte gront; daer steket gout dan moy
op af.

Het gout sal men verdiepen met omber
en een weynich lak.

Het gout sal men aldus handelen:
Als uwe gront pas van droogten is, soo
muecht gij daer aentijen⁴⁰⁷ te vergulden.
Dan soo moet men een stille plaets verkiesen
daer geen wint en is ofte altoos hoe
minder, hoe beter. Daer heeft men een
kussentie daertoe gemaekt om 't gout op
te snijden daer sommige een vierkant
dik bortie toe hebben met een een seemleer
daerover gespijkert, en dat dan lustich
met krijt gewreven, anders hangt het
gout daeraen, ende daer snijdt men dan
het gout met een mesje so groot als men
wil en leytet op een papiertie en dat leijt
men dan op de goutverruw en strijktet
met een drooge penceel gelijk.

---

⁴⁰⁶ carnatij, karnacij, carnacij = carnatie, huidskleur, vleeskleur

⁴⁰⁷ aentijen = aantijden, aanvangen

Laxeeren

Dat is met doorschijnende koluere overschilderen.

Lak is doorschijnend en heeft geen vetigheid.

Schijtgel is doorschijnend.

Spaens groen is doorschijnend.

Maer om te lakseren gebruykt men gedisteleert

Spaens groen, hetwelk suyverder is als

't andere en schoonder van kluer.

Verruwen die in 't water goet blijven

en die men in 't water moet houden.

Te weten van de natte verruw:

Wit

Masticot getempert

Omber

Meeni getempert

Fermilioen

Bruijnroot

Blauw as } getempert

Groen as }

De verruwen die niet gewrewen moeten

(maer getempert) zijn dese navolgende.

Nota: Daerom soo moet men van de fijnste sien te krijgen die men kan.

Masticot

Meeni

Blau as

Groen as

Lasuur

Smalt

Maer die anderen verruwen: zijn hoe fijnder gewreven, hoe beter.

Schilderijen schoon te maken

Neemt een koleviers, laet die vergaen in een test datter geen sant bij en komt met dese as bestrijkt de schilderijen en wascht se met regenwater weder af. Al se nu afgewaschen zijn en gedroogt, zoo strijkt men se met klaer gomwater met een sponsie.

Nota: Men bleekt die schilderijen ook wel 's nachts in de lucht.

Nota: Als men het een of 't ander schilderen wil, zoo moet men het eerst neties met krijt of teykenen. Hiertoe zo neemt men gebrant krijt, hetwelk beter is om te handelen als 't ander en 't mortelt zo niet af. **Item.** Neemt de pennetties krijt als men se gesneën heeft en legt se in 't vier en laet se eens gloijent werden.

411 [192nn]

Nota: De bortseringen met krijt gedaen zijnde, so trekt men die na, met lak met die penceel en also die lak, dikwils niet wel gegomt zijnde, qualijk droogen wil en hem dan in 't schilderen vermengt met de anderen verruw, soo doet daerbij gekookten of droogenden olij; alsdan droocht de lak mitter haest. Also ook indigo, die wil mede qualijk droogen.

Gekookten- of droogenden olij (anders olijcoet)

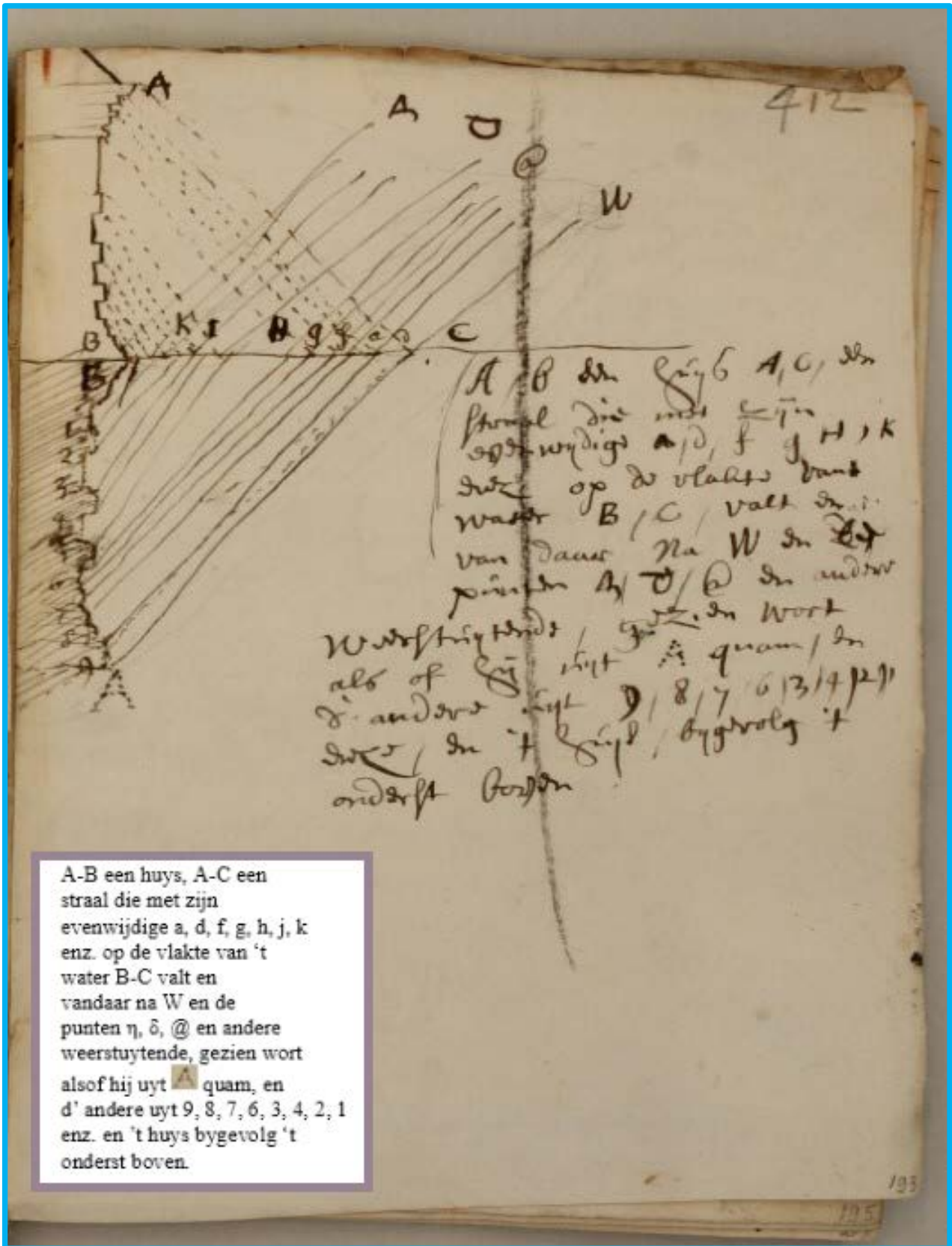
Doet men bij die verruwen die qualijk drogen willen, maer niet voordat men se besigen wil.

Neemt schuym van gout (anders litarguen of litargen ofte trasilj), kooct daer de olij mede; sij doet wel droogen.

Item. Neemt witte klamij, stotet wat fijn en neemt wat menij. Kooct daer de olij mede; sij droogt metter haest.

Item. Neemt wat spiegelhars en wat schuym van gout. Kooct daer de olij mede; die glimt wel.

[Op deze bladzijde legt Eikelenberg aan de hand van een tekening uit hoe men een spiegeling op/in het water in een tekening of schilderij moet construeren. De tekening is doorgestreept.]

A-B een huys, A-C een
 straal die met zijn
 evenwijdige a, d, f, g, h, j, k
 enz. op de vlakke van 't
 water B-C valt en
 vandaar na W en de
 punten η, δ, @ en andere
 weerstuytende, gezien wort
 alsof hij uyt quam, en
 d' andere uyt 9, 8, 7, 6, 3, 4, 2, 1
 enz. en 't huys bygevolg 't
 onderst boven.

- [194nn]

Schets van een fermilioenbranderij

478 [195nn]

De tinober⁴⁰⁸

**Om den tinober te maken en dien
oock in groote broode te redigeren als
van hondert ponden swaer of alsoo**

⁴⁰⁸ verschrijving: cinober = cinnaber, kwiksulfide (HgS); rode variant is vermiljoen

**swaer als ghy wilt, gelyck men
in Duytslant maect, hetwelck tot
nogh toe in geheel Italië onbekent
is geweest**

Alle degheenen die haer met sechreeten⁴⁰⁹
vermaken, en principalyck met
saken die metalen aengaen, connen
den cinober wel bereyden, maer in
kleynder quantiteyt als een pont
of twee t' eenemale en niet meerder.
In Duytslant en in sommige plaetse
Vranckryck synder die 't met groote
broode in Italiën en alle de weerelt
door senden, maer sy houden 't sechreet
ende willen 't niemant mededeelen. Wy
wylieden, dan willende den gemenen
profyten soecken alsooveel als Godt
graetsie ydereen sal, willen oock
nogh dit sechreet, hoewel dat het in
seer weynigh saken geleegeen is, den
liefhebbers te kennen geeven: Neemt
quicksilver neegen deel, *sulpher
citrinum*⁴¹⁰ 2 deelen. Hoewel dat sommige

479 [196nn]

drie deelen sulphers toe neemen
tegen de negen deelen quicksilvers,
d' ander vier deelen, en d' ander van
elckx eeven veel; maer als 't tot
schilderen dienen soude, soo en kan der
niet te veel sulvers by syn, want
het couleur wort er levender af,
maer tot andere affeyeren⁴¹¹ is 't
beeter datter tot één pont
quicksilvers maer drie of vier
oncen sulfers en syn. Laet dan
den sulfer in een breede, vlacke
panne over een kleyn vierken
smelten, en als hy wel gesmolte is,
neemt het quicksilver in een doeck
in de slincker hant en wring het
allenskens in 't voorschreeve sulpher,
dewelcke al tevooren van het
vier behoort genoome te syn, en
menget wel met eenen stockjen

---

⁴⁰⁹ sechreeten = secreten, geheimen, geheime recepten

⁴¹⁰ *Sulphur citrinum* = gemene, gele of pijpzwavel

⁴¹¹ affeyeren = zaken (verg. Eng. 'affairs')

opdat het wel ~~incorporeere~~
onder malkanderen incorporeere, roeret
en vryft het altyt wel van de panne
totdat het al kout geworden sy,
en s ghy sult een swartaghtige
substantie hebben, dewelcke
nogh den quicksilver ~~g~~ nogh den sulpher

480 [197nn]

gelyck syn en sal. Stamt dese
mixtie ende breeck se seer wel,
doet se daerna door een seve en
maeckt van dit poeder een alsoo groote
quantiteyt als ghy wilt en doet het
altyt in een groote panne. Willende
dan den cinober bereyden, soo sult ghy
neemen een glasen bocael alsoo
groot als ghy wilt; in sulcker voege
noghtans dattet voorschreeve vat
maer 't vierendeel vol en sal ~~syn~~
weesen van 'tgeene dat ghy er in doen
sult en nadat gy 't wel geluteert
sult hebben met een substantie of
sament dat van cryt en scheer-
haeyr gemaeckt wort, 't welck
lutum sapientie genaemt wort
en waeraf wy hierna de waeraghtige
compositie leeren sullen; en
als wel droogh geworden is, soo
doetter van 't voorschreeve
poeder in, sooveel datter den
bocael 't vierendeel vol af sy of nogh
inne, en sonder den mont van 't
voorschreeve vat te stoppen, sult
gy 't aldus op een groote vornuys
schicken. Is 't dat gy veel substantie
hebt, maeckt er daerna een ligt vier
onder twee of drie uren langh

481 [198nn]

en daerna grooter. Maer als ghy
een groote quantiteyt maken
wilt, soo moet men over ander
reyse van 't voorschreeve by doen,
latende alsoo het voorschreeve
glasen vat op 't vier staen
om te sublimeeren. Daerna
sult ghy eenen stock neemen

die daertoe bereyt sy en die tot
op de gront koome ende meer dan
een palm breet van buyten uyt,
ende aen 't buytense eynde suldy een
knobbel of kloot maken van 't
voorschreeve *lutum sapientie*, op-
dat den stock in 't voorschreeve
vat gesteecken, den mont wel
dicht toestobt en opent, en
als ^{???} den stock opklimt, dat alsoo
den knobbel oock opklimme,
en 't voorschreeve vat opene. Oock moet
men een treghter daertoe
gereet hebben, die altyt in de voor-
schreeve vocael steecke, en den
stock door den pype van den treghter
soodat met synen knobbel de treghter

482 [199nn]

ende met den treghter de voorschreeve
bocael wel dicht gestobt sy. Alle
dese dingen aldus geördineert
hebbende, moet men het voorschreeve
poeder by den viere houden, opdat
het warm werde, want waer 't
dat men 't al kout op het warm
poeder deede dat in den bocael is, soo
soude men de sublimatie van den
cinober beletten en veraghteren⁴¹².
Als nu d' eerste poeder vyf uren
langh op 't vier geweest sal hebben
en dat teraltemael of een deel
gesublimeert sal weesen, soo heft
den stock wat op die in de voorschreeve
treghter steeckt en doetter nogh
twee of drie lepelen ~~by~~ van 't
poeder by dat al warm by het vier
staet en laet dan den voorschreeve
knobbel weder needervallen.
Dan den treghter weder gestobt
sy als vooren. En 't is te noteren
dat de voorschreeve stock met den
knobbel om geen andere saken dan
den treghter in de bocael en steeckt
dan om het voorschreeve poeder

---

⁴¹² veraghteren = verachten, belemmeren, hinderen, vertragen

483 [200nn]

datter in den gront leyt al
sublimeerende niet rontom den hals
van den vocael en blyft hangen,
want dan en soude men geen ander
poeder daerby konnen doen als den
hals gestobt ware, nogh men en
soude geene groote broode konne
maken als booven geseyt is, en
hierin is al 't cecreet geleegeen om
groote cinoberbroode te maken.
Want waer 't dat ghy er alle de substantie
teffens in doen wildet, te weten:
hondert of twee hondert ponden, de
massa soude soo groot syn dat se
nimmermeer tot perfectie komen
en soude, ende men sou 't vier soo
groot ~~????en~~ moeten maken dat den
voorschreeve bocael ~~?~~ en oven
eer smelten soude eer haer de
voorschreeve materie sublimeere
soude. Maer als deselve daer
allenskens in gedaen wort met
het stockjen daer middenin staende,
soo **konne** haer alle de substantie
sublimeeren, backen en rootworden
ende kleeft allenskens aen 't

484 [201nn]

alderhooghste van de voorschreeve
bocael, ende als men daer versch
poeder bydoet, soo gaet het
te gronde, al daer 't alle dingen
warm ~~??~~ vint, en mist-
dien⁴¹³ dat het oock warm is en
een kleyne quantiteyt, soo
sublimeeret, backt, wort
root, en incorporeeret hem
terstont met d' eerste. Aldus
daer daer altyt versch warm
poeder bydoende en het vier
in een stant onderhoudende,
sult gy 't alsooveel maken
als ghy ~~w~~ wilt, en ghy sult
een schoon, groot cinoberbroot
hebben, 't welck alleen een gat

---

⁴¹³ verschrijving: mitsdien

dwers door 't midden hebben sal
daer de voorschreeve stock
gesteecken sal hebben. Ten
lesten **wed** meught ghy er
wederom versch poeder by-
doen, en trecken den stock uyt
den mont toestoppende en
stoocken u vier, soo sal die

485 [202nn]

leste poeder hem oock sublimeere
en eenen bodem aen 't voorschreeve
cinoberbroot maken. **Aenmerckt**
oock dat groote vier lange
gecontinueert niet schaade
en kan, en men moet de
voorschreeve stock dickwils
ommeroeren, opheffen en neder-
laten, opdatter den cinober
niet aen en kleeft en dat
het alsoo den hals van de
voorschreeve bocael niet
en sluyte soodat men der
geen ander poeder by en soude
konnen doen, gelyck voor-
seyt is. Dit is de waeraghtige
en opreghte manniere om den
cinoberbrooden alsoo groot
te maken als men wil,
't welck tot nogh toe in Italië
is **on** onbekent is geweest.
Hetselve meugh ghy doen in
witte aerde bocalen die welgelo-
yt sullen weesen, soodat se in 't
vier wel duren mogen.

486 [203nn]

**Om yser met water
te vergulden (foly 380)**

Neemt putwater, revier- of
fonteynwater en tegen drie
ponde waters neemt twee
ponden rootsaluyn; één once
*vitriolum Romanum*⁴¹⁴; Spaens
groen, een halfdragma
swaer weegende; drie once sal-

---

⁴¹⁴ *Vitriolum Romanum* = Rooms koperrood; vitriool

gemma; één once *orpimentum*.
Laet dit altesame sieden en
als 't gesiet is, *tartarum*
*vini*⁴¹⁵ ende gemeyn sout,
van elckx een halfonce,
tende⁴¹⁶ als 't een weynigh
gesooden sal hebben, neem 't
van den viere en schilderen
u yser mede ende nadat ghy 't
ghewarmt sult hebben, soo
bruneeret⁴¹⁷.

Hetselve op een ander manniere (folij 381)

Neemt lynsaetolie, vier oncen;
tartarum, twee oncen; harde
doojers van eyeren gestamt,
twee oncen; *Aloë cicotrinum*⁴¹⁸,

487 [204nn]

één once; safferaen, een
vierrendeel van een dragma.
Laet dit altesame sieden in
een nieuwe eerde pot een
goede wyltyts langh, en is dat
de lynsaetolie alle dese dingen
niet en bedeckt, soo doetter
nogh water by, totdat se
genoegh sy. Daerna stryckt
u yser met deese mixtie
nadat gy 't eerst wel gebruneert
sult hebben; soo sal 't goutverwigh
worden.

Om yser met geslaagen gout of quicksilver te vergulden gelyck de goutsmeeden 't silver vergulden

Neemt *vitriolum Romanum*,
één once; rootsaluyn, twee
oncen; *sal armoniaeckum*,
één once. Alle deese dingen wel
gepulverseert en in gemeyn
water gesooden, neemt het

---

⁴¹⁵ *tartarum vini* = wijnsteen

⁴¹⁶ verschrijving: ende; bij het overnemen uit Piedmont *Secreten* heeft Eikelenberg een dubbele punt voor een letter 't' gezien

⁴¹⁷ bruneren = oppervlakte van metaal behandelen door polijsten of onderdompelen in een bepaalde vloeistof

⁴¹⁸ *Aloë cicotrinum* = *Aloë succotrina*, Fynbos-aloë

yser wel gebruneert ende
maeckt het in dit water nat
seer styf vryvende; daerna

488 [205nn]

doeter het geslagen gout op
en laet laet het by de viere
droogen; daerna bruneeret
met een hemathites⁴¹⁹, gelyck
de gewoonte is, en 't sal seer
schoon weesen. Wilt gy 't met
gout vergulden dat met
quicksilver geämalgameert
is, gelyck de goutsmeeden
vergulden, soo doet nogh by dit
voorschreeve water één
dragma Spaens groen, een
halfonce sublimaet en laet
het wel altesame sieden.
Daerna laet u yser in 't voor-
schreve water sieden en
is 't soo groot dat het daer niet
al in en can, strycket met
dit siedende water en warmet
om den amalgama van 't gout
en van 't quicksilver te ontfangen.
Denwelcke amalgama wy
in 't voorschreeve gaende boeck
leeren maken ~~s????~~ hebben,
soo verguldet met geämalgameert
gout of dat met quicksilver

489 [206nn]

vermenght sy, en laet het
berooken met een lampe of
met sulter⁴²⁰, gelyck gemeynlyck
de goutsmeeden ~~in duytslant~~
pleegen. Of oock een met wasch
als de goutsmeeden in
Duytslant doen, 't welck oock
beeter is. Waeraf wy hierna
een manniere leeren sullen
die nogh beeter is dan de Duytse
manniere, en dan eenige
manniere die totnoghtoe

---

⁴¹⁹ hemathites = hematiet, bloedsteen

⁴²⁰ verschrijving: sulfer

bekent is geweest.

**Om het yser metaelverwigh
te maken en om 't silver te
vergulden dattet veel
schoonder schyne en duer 't
oock veel langer (foly 383)**

't Is een seer sekere sake dat
gout op 't wit yser of op silver
geleyt niet soo schoon is als
op metael want terstont
als 't wat begint te slyten,

490 [207nn]

soo siet men de witheyt van 't
yser of van 't silver, dewelck
op eenige ? rosse verwe niet
soo haest en geschiet. Daerom
is 't dat sommige practykige
geeste, willende eenige
houten of andere dingen
vergulden, leggen eenen geele
gront en niet eene
roode, gelyck de meeste
meenighte doet opdat het
gout niet soo haest en
schyne versleete te syn
als op de roode gront, en
nogh meer op de witte.
't Selve geel magh men op 't yser
of op 't silver appliseeren.
Maer alle dese dingen aghter-
gelaten als gy 't silver
vergulden of het yser
metaelverwigh maken
wilt. Soo doet in dese manniere:
neemt Spaens groen coperrose
(moet in meerder quanti-
teyt syn dan d' andere dingen).

491 [208nn]

Doet al dit gepulveriseert in
stercke asyn ende laet het
een halfuer sieden; en als
gy 't van den viere gedaen
sult hebben dewyle dese
substantie nogh sieden doetter
het yser in dat ghy verwen

wilt, den pot wel deckende
met syn deksel, en daer-
enbooven met nogh een doeck
opdat het niet en verschaale.
Daerna laet het al kout worden
en u yser sal seer schoon
metaelverwigh syn, en ???
alsoo sult gy 't met quick-
silver mogen vergulden als
of 't metael waer. Onthout dit
voor een schoon en seer
prophytelycke secreet.

492 [209nn]

**Een seer exelente ende
lichte manniere om yser,
kooper ende silver te vergulde
dat het geelgout schynt te
weesen (foly 399)**

In den eersten: wilt gy
silver of yser vergulden, 't sal
van nooden weesen dat gy 't eerst
kooperverwigh maeckt, als booven
geseyt is. Daerna s neemt geslagen
gout 't welck ghy met quicksilver
amalgameerden sult als voors. is
ende doet den voors. amalgama in
een schootelken, gieter op 't sap
van *cucumis asinimus*⁴²¹ in sulcker
qualiteyt dat het een vinger
hooger legge dan de voorschreeve
substantie. Bewaert dit gout alsoo
geprepareert en bedeckt opdatter
geen vuylygheyt in en valle om
te gebruycke als ghy sult willen.
'tGeene dat ghy vergulden wilt
moet wel reyn syn en wel
effen; dan sult ghy er met een
pinceel 't gout op legge aldus geprepa-
reert met het quicksilver

493 [210nn]

overall wel vryvende. Of ghy
moge 't vergulden gelyck gemeynlyck
de goutsmeede doen, noghtans
met geämalgameert gout, het

---

⁴²¹ *cucumis asinimus* = wilde komkommer

werck eerst met sterck water
vermengende, daerna doet het
quicksilver verstuyven. Gelyck
de goutsmeeden in Ytalië doen,
te weete: met een lampe met
lynsaet, smout⁴²² en sulpher, en maken
daerna een vergult op 't werck
alsof het saffraen ware. Maer
ick soude meer tot de navolgende
manniere raden, dewelcke byna
de manniere is van herwaerts
geberghte⁴²³ maer grootelycken verbeetert
ende is aldus:

**Om yser 't koleur van 't gout te geeven
(foli 48, tweede deel)**

Neemt aluyn van *melancia*⁴²⁴ gepul-
veriseert en menget met wat see-
waters, dan gloejet u yser en legget
in dit water; voorts stellet een
dagh in de sonne en het sal 't koleur
van gout hebben.

**Om yser schoon en sterck te
maken gelyck silver
(foly 48, tweede deel)**

Neemt sal armoniac gepulveriseert
en menght het met ongeblust

494 [211nn]

kalck, dat werpt samen in kout
water ende roeret wel onderen.
Daerna gloejet u yser en steeckt
het in 't voorschreeve water. Soo
sal 't wit worden gelyck silver.

**Om alle metael of steen te geven
't koleur van gout sonder gout
(foly 17, 2 deel)**

Neemt sal armoniac, wit
kopperroot, salpeter en Spaen
groen, en stooten alt'same wel
kleyn. Dan leght van 't pulver op
u metael of steen die ghy 't
koleur wilt geeven totdat het

---

⁴²² smout = dierlijk vet (varkensvet), reuzel

⁴²³ van herwaerts geberghte = betekenis? 'zoals hiervoor gezegd'?

⁴²⁴ *melancia* = watermeloen (*Citrullus lanatus*)

wel met pulver overdeekt is
en leght hem alsoo op 't vier,
hem daer ~~een~~ latende een
groote ure tydts. Daerna neemt
hem uyt en lesschet hem in
vers urine.

[de volgende alinea is doorgehaald]

Om asyn te maken

(foly 37, 2 deel)

Neemt cornolie⁴²⁵ als sy beginnen
root te worden, moerbesien en
brembesien eerdat se ryp syn,
drooght se en stoot se tot pulver
ende met wat sterken asyn
soo maeckter balletjes af
die ghy drooge sult in de sonne.

495 [212nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

Dan maeckt de wyn ~~heet~~ heet
en doeter dese compositie in en hy sal
terstont veranderen in een
stercken asyn, want het is
versoght geweest.

Om asyn te maken (2 deel, foli 61)

Doet den wyn in een vat daer
asyn in geweest is, en legh hem
in de son of by het vier, of doetter
in nieuwe tichelen of bricken die
schoon syn en gloeyende.

**Om welrieckende asyn van
roosen te maken (2 deel, 62)**

Neemt stercke ~~asyn~~ witte
asyn, doetter in verse rode rosen
of drooge en laet se samen staen
in een glas ses weeken tyts.
Dan neemt de rosen uyt en
doet den asyn in een ander glas
ende bewaert het in een
koude plaetse.

---

⁴²⁵ cornolie = wilde kornoelje (*Cornus sanguinea*)

**Om te maken alsulcke quantiteyt
stercken asyn als ghy wilt**

(2 deel, 83)

Neemt een squelle⁴²⁶, treck se de
blaaderen af en ryght se aen eenen

496 [213nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

draet en laet se soo hangen tyt
of ses dage langh in de lucht.
Dan laet se vallen in 't vat met den
wyn daeraf ghy asyn wilt maken,
maer daer moet sooveel leege
spaetsie weesen in 't vat
dat de squille, in 't boomgat vast-
gemaect synde, den wyn
niet en rake, en laet se daer-
in hangen vyf of ses dagen. Soo
sal den wyn sterck worden
ende veranderen in goede asyn.

Om sal armoniacum te maken

Neemt één pont mensbloet,
twee pont ossebloet of van
andere beeste, en ses pont put-
waters, menget al samen onder-
een ende syget door eenen dighte
lynen doeck. Dan settet op 't
vier te sieden en laet het daer
soo ~~st~~ staen totdat al 't water
ingesooden is, want datter
blyven sal, dat sal goede sal armoniac
weesen.

497 [214nn]

**Water dattet koper 't koleur
van gout geeft**

Neemt een galle van eenen bock
ende een van een geyte, met soo-
veel arsenicum als u dunckt
genoegh te weesen ende distileert ~~er-~~
af een water; daerin leght
u koper te weeck nadat het
schoongeschuert is, ende het
sal terstont 't koleur van
gout krygen.

---

⁴²⁶ squelle = squille, zeeajuin, zeeui (*Drimia maritima* (syn. *Urginea maritima*))

**Een seer exelente manniere
om te vergulden ende om 't quick-
silver van 't vergult te doen
verdwynen (foly 100, eerste deel)**

Doet in een panne kopersindelen
en vylsel van yser en daerop
stercke en ongedisteleerde asyn
totdat het twee of drie vingeren
overswomme ligge. Laetet daer-
na een ure sieden ende giet
dan den asyn wegh en doetter
andere by, latende die oock sieden
als booven, ende dit tot vyf of 6
reyse toe. Daerna sult ghy alle
de voors. asynen tegader gedaen

498 [215nn]

doen verdroogen of evaporeeren,
of doen hem distileeren. Soo
salder een exelente asyn
afkoomen, die tot veel dingen
dienen sal. Dit gedaen synde,
sult ghy tot het poeder dat-
ter **in-gebleeven** in den gront
gebleeve sal syn het aghtse
deel sooveel Duytsche coperrose
doen en alsooveel spaente⁴²⁷
ferrette⁴²⁸, de helft sooveel
Sal armoniacum met een
weynigh sulphers. Daerna in
een weynigh gesmolte **ge???**
wasch, dat met wat lynsaet-
smout of oly van olyven gesmolte
is, sult ghy allenskens de
voorschreeve poederen doen,
wel ondermalcanderen gemenght.
Ten lesten neemt het-
geene dat ghy met het
geämalgameert gout en met
het quicksilver bedeckt sult
hebben en met een pen-
ceel sult ghy 't met 't voorseyde
wasch wel overdecken ende

---

⁴²⁷ spaente(n) = spaantjes, spanen

⁴²⁸ ferrette = niet gevonden, een stof met ijzer? Ferrette is ook een plaats in Frankrijk.

499 [216nn]

leggen 't aldus in 't midden van
de gloeyende kole totdat al 't water
en geconsumeert is. Soo sult ghy de ver-
gult hebben alsof het enckel gout ware.
Ten lessten meught gy 't polysten
~~Soo sult ghy een p^{???} hebben~~
~~als ^{??}ser ^{???} g^{????}re~~
~~te se^{sr??}meugt ^{????}~~
met koperdraetborstelkens
ende schoon water of ghy
moghe 't bruneeren alsoo ~~s~~
ghy wilt.

**Een vernis van mastick
gemaect om op schilderyen
van olyverwe te leggen
(foly 106, 2 deel)**

Neemt twee oncen mastick
ende één once olie van
denneboom, dan neemt een
nieuw potken en leghter in u
gestooten mastick ende laet
hem smelte met saght vier.
Dan doet de olie daerby ende
laet se samen een weynigh sieden,

500 [217nn]

altyts roerende maer dat het
soo weynigh sieden dat met⁴²⁹
nauwe en siet, want anders
soude den vernis te tay worden.
Ende om te weeten of 't genoegh
gesooden is, soo steeckter of
werppter een hennepluyme in.
Is 't dat se terstont verbrant,
het is een teken dat het genoegh
is ende wagt⁴³⁰ het dan wel
van het stof. Als gy 't
wil gebruycken, soo stellet
in de sonne, dat het warm
sy, ende als 't drooge is, soo
sal 't een hupse luyster
geeven.

---

⁴²⁹ verschrijving: men 't (dat men het nauwelijks ziet sieden)

⁴³⁰ waghten = wachten, afschermen; hier: stofvrij bewaren

**Om alderhande schilderye
eenen schoone luyster
te geeven (foly 157, 2 deel)**

Neemt één pont schoone
witte spigelherst met
twee oncen pruymboom-
gomme, twee oncen Veneetse
terpentyn, twee oncen
lynsaetsmout. Maer neemt
eerst de spiegelherst en

501 [218nn]

en smelt se en syget
terstont al het door een doeck.
De gomme sal men te weeck
leggen in oly van olyven tot-
dat se geheel gesmolte is.
Dat syget dan oock door een
doeck en doet dan terpentyn
t'saamen metter oliën in
een eerden pottteken dat niet
vet en is, en stellet op een
saght vier, altyts roerende
totdat het alt'same seer wel
geïncorporeert is. Dan neemt
van 't vier en bewaert het.
En als gy 't wil gebruycken,
siet dat u figuren wel reyn
syn ende den vernis wat
warmaghtigh en legget op
de figuren gelyck men andere
vernis pleegt te doen, en 't
sal een schoon en blinckent werck
syn. **En om te maken een
ander vernis dat terstont drooge
sal weesen van datter**

502 [219nn]

op geleyt is: Soo neemt witte
wieroock en sandaraca, d' welke
gomme van geneverhout
is, alsooveel als u goet dunckt,
stoot se soo kleyn als 't u mogelyck
is en menghte wel t'saamen.
Dan neemt Veneetse terpentyn
en doet het in een pottteken
dat niet vet en is, en laet het
smelte. Dan doetter in de

voorsejde poeders allenskens,
altyts roerende totdat se
wel geïncorporeer syn en maect
dattet niet te dun en sy. Dan
syget alsoo heet wesende door
een stramyne. Maer als ghy 't
gebruycken wilt, soo maect
het warm en stryckt se
seer dunne over de figuren.
Soo sal u werck seer
blinckende syn en terstont
drooge. **En om te maken een
olie die men gebruyckt in steede**

503 [220nn]

van vernis op de figuren:

Soo neemt lynsaet
en disileeret in **glase** glassmout⁴³¹ vaten.
Dan neemt drie oncen ambre
vernis dat schoon is en één
once van 't voorschreeve smout,
incorporeert die saame
seer wel op een saght vier.
En als gy 't gebruycken
wilt, soo maect het warm
gelyck 't vernis ende ghy sulter
wel mede vaaren, soo-
wel op hout als op lynwaet
en op ander werck **t?? is 't** dat
gy 't wel verwerckt.

**Om verhevene letters van gout
en silver te maken**

Neemt twee of drie bollen
looghs, maect se wel schoon en
stoot se en parsset sap uyt alsoo
styf als ghy meught. Dan doetter
in een weynigh incts totdat het
swert is, of een weynigh safferaens
sonder inckt en schryft daer-

504 [221nn]

mede grootachtige letters of andere
en laet se droogen. Daerna soo over-
treck se nogh een om soo dick
te maken als ghy die begeert

---

⁴³¹ glassmout = schuim bovenop gesmolten glas dat gedroogd tot zout verkeert; anatron, *Sal vitri*

en laet se drogen. Als ghy u
gout daerop leggen wilt, soo
maeck se warm met u aessem⁴³²
ende legget daer op u goutblat.
Dan decket terstont met katoen
en vryvet. Soo salder afgaen
dat niet gevat en heeft ende
soodoende sal u werck vergult
blyven en verheven, 't welck
lustigh sal weesen om sien.

Om een ander soorte van groen klaer water te maken

Neemt niepen⁴³³ die ryp zyn en
klaer swart, breeckt se wel
en doet se in een pot die niet
vet en is met een weynigh
gestooten aluyn, en stelt
hem dan ses of aght dagen
tyts op een warme plaetse.
Soo sal hy sieden gelyck een
wyn in de kuypen. Dan doetter

505 [222nn]

in een stuck kanefas⁴³⁴ en
douwet sap uyt met een
perse; doende voort daerin
een weynigh Duytsch blau.
Soo salt 't een schoon groen maken.
Maer duncket u nogh te doncker
wesen, soo doeter nogh wat
aluyns by en doet dese compositie
in een blase en laet se soo
droogen uytter sonne. Soo sult
ghy hebben een seer schoone
massa, maer niet soo hardt
als hiervooren. Niette-
min sy syn beyde goet.

Om letteren uyt te doen op 't papier

Neemt salpeeter ende Hongers⁴³⁵
koperroot van elckx één pont,
distileeret tesamen. Dan neemt
een-† een spongie ende maeckt

---

⁴³² aessem = asem, adem

⁴³³ niepen = duindoornbessen (*Hippophae rhamnoides*)

⁴³⁴ kanefas = canvas

⁴³⁵ Hongers = Hongaars

die nat in dit water ende
vryft **het** daermede de letters.
Soo sullen sy terstont uytgaen.
Of anders neemt poederen

506 [223nn]

waer/wit van wit been ende
plaestert⁴³⁶, twee oncen, vryvet
wel kleyn ende menght se
t'saamen ende tempert se
dan met een**en** doyer van
een ey ende bstryckt daer-
mede u letters ende laet se
dan alsoo droogen. Dat gedaen
synde, schrabbet af met
een pennemes; soo sal het
papier wit blyven.

[de volgende alinea is doorgehaald]

L??? Een schoone en
lichte manniere om
sterck water te maken
dat alle sterck water
te booven gaet

Neemt rootsaluyne en coperrose
of *sal nitrum* of alle drie
tegader, van elckx even
veel, alle wel gecalcineert
ende gevreeve of gebrooke.
En wilt ghy stercker,
soo doetter alsooveel *sal
nitrum* by als coperrose
en aluyn tegader. Doet

507 [224nn]

al dit in een wel geluteerden
bocael en in den recipient doet
twee oncen putwaters tegen
elck één pont van de voorschreeven
substantie, den recipient sy in
koudt water en altyt van
booven met eenen natte doeck
nat gemaect, soodat hy nimmer
meer drooge en sy; soo sullen
de exhalatie des te beeter met
haer water onderen mengen
nogh sy en sullen aen den recipient
niet blyven aenkleeven. Dit
gedaen synde, neemt den bocael
wel geluteert en bereyt hem

---

⁴³⁶ plaestert = pleister(kalk)

in sulcker voege dat den mont
om leege hange ende voeght hem
met den recipient sonder capelle,
alle de junckture wel luterende
met meel en het wit van
een ey en schickt hem in sulcker
manniere dat 't vier tot aen de
recipient niet en koome. En in 't
beginsel sult ghy wat gloejende
koole op de boodem van de bocael
doen totdat de matterie al
dissolveere en haer eerste furi⁴³⁷
over sy. Dit gedaen synde, suldy
't al geheellyck met koole over-

508 [225nn]

decken, ende 't vier moet wel hooge
syn, en om des te beeter te doen
daer behoorden kleyne muurkens
te weesen om de groote koolen
met groote hoopen op de voors.
bocael te sustenteren⁴³⁸. Een
sulck groot vier, drie, vier of ses
uren langh onderhoudende hebbende,
soo sal 't al gedaen. Laet het
al kout worden en neemt **et**
water af, 't welck seer exelent
is. Dit waeter suldy in een glasen
vat met wasch digh toegestobt
bewaaren.

[de volgende alineas is doorgehaald]

Om wapenen klaer en blinckende te houden

Neemt seer stercke asyn en menget
daer onder gestoote aluyn, dan
vryft daermede de wapenen
en sullen altyt schoon en
blinckende weesen. Of ghy kunt se
oock smeerren met heete mergh
ende sy sullen schoon blyven.

509 [226nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

**Om lym te maken
die alsoo vast hout
als enen nagel**

Neemt kolophonie, spiegelharst
en pulver van brycken, menght

---

⁴³⁷ furi = furie, wilde uitbarsting

⁴³⁸ sustenteren = ondersteunen

dat samen ondereen en als gy 't
gebruycken wilt, soo maect het
heet, en als ghy 't gebruycken wilt
soo maecte 't heet en als 't kout
sal weesen, so sal 't **va** vast-
houden als eenen nagel.

**Om yser schoon en sterck te maken
als silver**

Neemt *sal armoniac* gepulveriseert
en menght het met ongebluste kalck,
dat werpt samen in kout water
ende **?????** roeret wel ondereen.
Daerna gloeiet u yser en steecktet
in 't voorschreeve; soo sal 't
wit worden gelyck silver.

510 [227nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

**Om te geneesen de lippe die
geklooft syn van wint of
vorst**

Neemt gom van Arabiën en
gomme dragant, van elcks even
veele, stoot se wel kleyn
en menght se met violette
olie en stryckt daermede
u lippe.

**Om medaliën ende verhevene
figuren te maken met
vislym**

Neemt een stuck vislyme meer
ofte min en kloppet wel op een
keye met een haamer; dan wasset
wel eerst met kout water,
daerna met lau water; dan
doetet in een nieu potteken
en giet erop klaer water, ende
laet het een **†** naght staen
weecken. Dan neemt wat viers
in een caffoor⁴³⁹ en laet dit
potteken saght staen sieden
een ure tyts of meer, totdat
ghy meught merken dattet lyvigh⁴⁴⁰ is
of ghy meught u proeve ~~doen~~
aldus doen: leght een droppel

511 [228nn]

op uwe nagele en is 't dat se vast

---

⁴³⁹ caffoor = komfoor; toestel om iets warm te maken

⁴⁴⁰ lyvigh = lijvig, dik

en suyver blyft, so neemet
van het vier en giet het op de
medaliën die ghy daertoe bereyt
hebt als hierna volght: neemt
u verhevene medaliën en legher
rontom aen een kleyne wassen
keerse omdat 't voorschreeve
lym niet afloopen en soude;
en smeert se met hooningh en
gietter u lym op, soo dicke
dat al het verheeven overdeckt
sy; dan leght se in de sonne, maer
dat se oock gelyck sy ende effen
en laet se droogen, want alsoo
wel drooge syn, sal soo
sal se vanself afgaen van
de medaliën ende sal soo dun wese
als papier en alle de liniamente
sal men daerin sien, hoe
subtyl dat se oock weesen
moogen. Sy sullen oock luyster
hebben en ghy sult se mogen
vouwen op welcke syde dat
ghy wilt sonder breecke;

512 [229nn]

ende wilt gy se een andere
koleur geeven, verft se met
safraen of Spaens groen
maer soo luttel dat het water
naeu gevervet sy en gebruyckt
van dit water om het
lym te **sieren**, indien dat het
niet te dick en is, want u
werck soo te grof **vallen**
nogh ten soude niet lustigh
om sien syn. Of ghy meught se
oock koleur geeven van
binnen of van buyten
schilderen, 't welck seer
frey **s** staen sal.

**Om alle groene bladeren te
konterfeyten⁴⁴¹ dat sy schynen
sullen te weesen natuurlyke
bladeren**

Neemt groene bladeren van
wat soorte dat ghy wilt, en
breeckt de groote aderen van
de averechse syde met een
mes. Dan maeckt dese na-
volgende vorme: neemt olie van

---

⁴⁴¹ konterfeyten = nabootsen, afbeelden, uitschilderen.

olyven of lynsaet of andere olie

513 [230nn]

die roock geeven en brant se
in een lampe; daerover soo
leght een pot omdat het swart
daeraen hangen magh. Dan
neemt swartzel af en
breecktet in een schootel met
wat oly of vernis, incorporeeret
wel t'samen en maeck het blat
dan swart met dese verwe
daer ghy 't gequetst hebt, met
een doecksen of metter hant
op het voorschreven blat tot
ghy siet dat het syn verwe
heeft gelaten op 't papier;
dan neemt rustigh af. Soo
sult ghy vinde op u papier
het natuurlyck betreck van 't
voorscreeve blat tot de minste
ader toe, soo dat het seer
fray sal weesen en hebben
alle **zo** natuurlycke tekenen.
Maer wilt gy 't groen maken
na haer nature, soo neemt
stercke asyn, Spaens groen,
gom van arabiën, sapgroen
en menget al ondereen,

514 [231nn]

laettet sieden. Soo sal 't groen
weesen als vooren geseyt
is en met dit water sult
ghy alle dese bladeren groen maken,
't welck seer lustigh **groen** om sien sal
weesen. Om te maken daer-
af een schildery rontom u kamer
ter principalyck in den winter.

[de volgende alineæ is doorgehaald]

Om kackhielen⁴⁴² te geneesen

Neemt dragant en galbanium,
van elckx even veel, en stoot het
wel kleyn. Dan neemt nieu mengel
olie van violetten ende een

---

⁴⁴² kackhiel = kakhiel, winterhiel, eeltige uitwas aan de hiel

luttel geyten- of osschenreut⁴⁴³,
stellet te smelte op 't vier ende
doetter dan in de voorseyde
pulvers en maeckt er een
salve af waarmede dat
ghy smeeren sult de hielen
ende sy sullen terstont
geneesen.

515 [232nn]

**'t Waeraghtigh sechreet ende manniere
om te maken *asur dacre*⁴⁴⁴ dat seer
schoon is en staende op alle
proeve ende oock op om te maken
het sterk pastel om daerin te
incorporeeren den asursteen
genaemt *Lapis lasuli* ende weder
uyt te trecken als 't tyt is
of als u goet dunckt.**

[*in marge*: **Nota** dit vind men ook in Petrus Caneparius⁴⁴⁵ van de inkten]

Ten eerste soo neemt vier
oncen suyvere en klaare
terpentyn met ses oncen schoone
spiegelhers ende soo veel colophonie,
drie oncen schoone mastick en
soo veel nieu blinckende wasch,
anderhalf oncen gereynight
lynsaetsmout of één once
olie van bitteren amandelen. Maer
aldereerst sult ghy neemen
een nieuwe aarde pot die wel
verloot is en natgemaect.
Daerin doet den terpentyn,
staende op een koolviers dat
saght genoegh is, totdat den ter-
pentyn gesmolte is, altyt
dit roerende met een houte spaatel.
En als het wel gesmolte

516 [233nn]

soo doetter oock in allenskens

---

⁴⁴³ reut = hard vet van dieren

⁴⁴⁴ *asur dacre* = azure d'acre, ultramarine

⁴⁴⁵ Pietro Maria Canepari, Italiaans arts; auteur van *De atramentis cujuscunque generis* (Venetië, 1619; gedrukt 1718 door Fritsch, Rotterdam), waarin formula's van inkten worden beschreven

het spiegelhers, kleyn gestoote.
Daerna op deselve manniere de
colofhonie en mastick, kleyn gestoote,
in twee of drie reysen, dan 't
gesneeden wasch, altyt wel
roerende met den spaatel
tотdat het alt'samen wel
geïncorporeert is sonderlingh. Met
een saght vier want andersins
het soude verbernen en 't
vier soude mogen daer inslaen
mits dat het al heete dingen
syn, die haest onsteecken
soude. Ten laeste soo doetter
d' olie in - wel is waer dat het lyn-
saetsmout ongelyck veel
beeter daerin is dan d' olie
van bitter amandels, niette-
min ghy meughter indoen
'tgeene u best te pas komt - en
laet dan den pot alsoo staen
op 't vier dat de compositie
magh een vierendeel van
een uere staen pruttelen

517 [234nn]

of langer sooverre als noot is.
Ende als dit pastel sal
genoegh gesooden syn, dan sult
ghy weeten by dese proeve:
neemt u houte spatel en roert
daer mede wel om, ~~tre~~ treckt
hem dan uyt en laet drie of
vier druppels daer af vallen
in een schootel kout water.
En is 't dat de druppels haer uyt-
breyt in 't water, soe is 't
een teken dat het nogh
niet genoegh gesooden en is
en daerom laettet nogh langer
sieden totdat de druppels
haer niet uyt en spreyt
ende byeen blyft. Ghy meught oock
nogh doen dese andere proeve:
steect u vingers ~~in het waters~~ in 't
water en douwet deselve druppels.
Is 't dat se dan intrecken, haer
laet uytrecken en vanselfs af-
gaen, dan is 't een teken dat het

genoegh gesooden heeft. Neemt van 't
vier en gietter al **heet** in een langh,
scherp sackje gelyck eender
ipocrassack, dat eerst in

518 [235nn]

warm water natgemaect is
geweest. En laet u pastel daer-
door loopen in een becker dat
staende is in een emmer kout
waters en doet het daer wel
neerstelyck⁴⁴⁶ op, dat het daer al-
door loope en douwet den sack met
twee stocken om eer gedaen te
hebben. Als 't nu al kout geworden
is, soo neemt uyt het water en
handel 't wel tusschen u handen
totdat ghy siet datter geen water
meer in en is. En is 't dat het **komt**
blyven hangen door de warmte aen
de handen, soo stryckt u handen
met het lynsaetsmout, dat
wel gesuyvert is als wy hierna
u sullen leeren in 't kapittel
van de suyveringe der oliën. Na-
dat ghy het tusschen u handen
wel sult gewroght hebben
en dat het wel gesuyvert
is van het water, soo is 't bereyt.
Maer bewaeret altyt in kout
water. Maer is 't in den soomer,
soo vernieuwet 't kout water
alle daagen eens of tenminsten
ten twee dagen eens. 't Welck doende,
soo magh men 't houden, altyt goet
sterck pastel synde, aght jaer langh.

519 [236nn]

**Om te maecken het
tweede pastel dat **soer** soeter
is, om te maken asur dacre**

Neemt vier oncen schoone terpentyn,
ses oncen klaer spiegelhers, ses
oncen klare colophonie, één once
schoon wasch, drie vierendeel
lynsaetsmout en laet het

---

⁴⁴⁶ neerstelyck = nernstelijk, met diligentie, nauwkeurigheid

samen sieden als hiervooren
verhaelt is. Wel is 't waer
dat het eer gesooden is, om-
dat het saghter is, dat is 't te
seggen: het sal den asur veel
eer leveren dan het eerste
dat veel stercker is. Maer
wilt ghy wercken in den
asur met beyde de pastels,
soo laet het saet eerst weesen;
en is den steen van den beste
niet, hebbende de gout aderen, soo
en geeft hem nimmermeer beyde
de pastels. Maer noteert dat de
reghte konste van te maken
den reghte asur dacre is
geleegen in dese twee pastels,
want daerin is de winninge of
verlies geleegen. Daerom maect se
met aller neerstigheyt.

520 [237nn]

**Om het lynsaetsmout te
suyveren tot het maaken
van den asur**

Neemt soeveel lynsaetsmout
als u goet dunckt, indien dat
het schoon en klaer is, geel als
gout en doetter in een glasen
hoorn of in een ossehoorn die
in de boodem een gat heeft
en gieter op kout water en
roeret wel om met een stockjen.
Laettet dan wat **soe** staen **??????**.
Doet dan 't gat onder open en laettet
water uytloopen. Dat doet
seven- op aghtmael of totdat
het water alsoo klaer daeruyt
loopt. Als 't van u daerop gedaen
was, en bewaret dan in een glas
toddats ghy 't van doen hebt.
Maer is 't dat ghy van dit smout
niet krygen en kunt, soo neemt
olie van bitteren amandelen,
dewelcke men gebruycken magh
sonder te suyveren. Wel is waer
dat se wat meer kost nochtans
en dient se daer soo wel niet toe
als d' andere doet. En weet als ghy

hoort spreecken van oliën, dat
is van dit gesuyvert lynsaet-
smout of -olie.

521 [238nn]

Looge om te wasschen den asur dacre

Neemt aght of tien greepen
wyngaertasschen die wel gesift
syn en doet se in een vat dat
tenminste hout anderhalf emmer
water en onder in den boodem
een kleyn gat heeft, het-
welck alsoo sal **sa** bereyt worden
dattet water sal mogen door-
lopen sonder eenige asschen.
Stopt dit gat van buyten
en doetter dan in u voorschrev
asschen. Wel styf op een **gedout**,
alsoo styf als 't mogelyck is. Dan
doetter allenskens op een emmer
waters, nogh en doet het gat
onder niet open voordat het
water al te gronde gesoncke
is. Dan doet het gat allenskens
open en laettet water
druppen alsoolange als het
magh. En bewaert dese eerste
laage in een glas en distileert se
door den vilt - dat is, door een
stuck wit out lakens - en dan
nogh eens **s** door een stuck vilten
of wit lakens en dan sal sy
suyver en schoon weesen.

522 [239nn]

De welcke bewaert wel van het
stof in een glas. Dan doet
een emmer warm water
weeder op u asschen en laet
het deurlopen als het **ander**
gedaen heeft. Ende hebt
altyt by u gereet van dese
twee loogen tegen dat ghy die
van doen hebt. Ghy sult oock
maken de derde looge op deselve
mannier en houd**en** elck
op haerselve, want de eerste
wa is de aldersterckste, daer-

na de tweede. De derde is de
slegtse ende soetste en
van dese looge gebruyckt men
om te wasschen het pastel als 't
asur niet uytruysen en wil
gelyck ghy hier vooren gehoort.
Als ghy nu dit gebruycken
wilt, soo neemt van dese
drie soorte soo u goet duncken
sal; men magh oock maken
nogh een andere looge om het
pastel te wasschen ende te
suyveren van syne vettig-
heyt. Neemt soo veel gecal-
cineerde wynsteen als ghy
wilt ende **siet** se in schoon
water een vierendeel van een

523 [240nn]

ure ure ofte meer. Laet het
dan sincke ende gietet
klaer booven af, want ghy
sulttet mogen gebruycken als 't
pastel vet sal weesen.
Ende oock om te wasschen het
asur dacre doordien dat het
vermeerdert en verligh syn
koleur. Dese looge is oock goet
om te geneesen de schurfftheyt,
serigheyt ende laserye⁴⁴⁷. Is 't
dat **niese** daermede **onderhout**
te wasschen en maeckt alle
mensen suyver en wit.

Hoedanigh dat het vat moet
weesen daer men alle de
wateren in giet daermede
het assur dacre gewasschen
wort, dewelcke eenen gift
maeckt, die men vergaert
ende leyt by het ander assur.

Het vat moet weesen
van gebacken aerde wel
verloot en effen in de bodem

---

⁴⁴⁷ schurfftheyt = schurfft; serigheyt = zergicheid, pijn, vooral van een aandoening; laserye = lazerij, lepra

of en waer 't van geen
aerde, soo waer 't goet van
kooper of latoen⁴⁴⁸, wel
effen gesleeven in den
boodem, 't welck moet hebben
drie trappen, een in de mitte,
eene wat lager en een derde
op twee vingers na aen de
boodem. Maer is 't dat u dunck
dattet geen asur en is datter
in gebleeven is, soo laet het
staen aght of tien dagen
totdat het geset is. Soo
sult ghy een weynigh asur
vinden in den gront. Dan
wasschet met kout water
soo **sal** als ghy 't ander gedaen
hebt en legget by de ander
of houdet alleen, want het
is goet en schoon.

**Het eerste deel om te kennen
de kraght, deugt en tekens van
den asursteen, en om te
maken oprecht asur dacre
in alle perfectie stande
op alle proeve**

Maeck aldereerst den voors. steen⁴⁴⁹

nat met speecksel of water
en hout hem tegen een seer wit
laken. Soo sult ghy hem daer-
op sien geeven een schoone
lusster van violet couleur,
die u het gesicht verheuge sal.
En wilt ghy weeten of hy
oprecht is, soo neemt er een
weynigh af en leght dit op gloejen-
de koole en laettet wel
gloejen. Dan neemet af en
is 't dat gy 't siet dat het niet
verstroyt en is, soo is 't een
teeken dat hy goet is; maer

---

⁴⁴⁸ latoen = geelkoper, messing

⁴⁴⁹ 'steen' is een custode die op de volgende bladzijde ontbreekt

is 't dat hy niet verandert
en is, soo is 't van de beste
doordien dat hy voor het
vier niet en wyckt, maer
eer syn beste reghte koleur
vermeerdert. Wilt ghy
dan nogh een andere proeve, soo
leght se op een vierschop⁴⁵⁰ of op
een ander yser, laet hem
wat gloejen, dan lescht hem
in stercke witte asyn en

526 [243nn]

neemt hem dan uyt. Siet ghy dan dat
hy geensins verlooren heeft nogh verandert
en is in syn koleur, soo is hy goet, maer is
dat syn koleur gebeetert is, soo is 't van
den alderbeste en perfecktsten, en
konst men krygen van deese laeste
diens koleur in 't vier beetert, men
soude hem wel 13 of 14 kroone de once
verkoopen, maer men vintter seer
weynigh die haer natuurlyck koleur
blyven houdende, of sy veranderen altyt
wat in dese proeve. Men moet oock
weeten in 't doen van dese proeve met
den viere is 't dat den steen niet
geheel en al syn koleur blyft houdende,
dat het asur van de schoonste niet
en sal weesen, maer van de middel
soort. Nu om te kennen u poejer of het
van de beste is, soo neemt een smelt-
kroes en doetter in soo veel u goet
dunckt, stelt se op 't vier en
laet het gloejen, daarna laettet kout
worden. Is 't nu geen fyne asuur, soo
sal het gesmolten syn gelyck glas,
maer is 't fyn, soo sal 't blyven
onverandert. En hoewel dat het in
pulver is, soo en sal 't daerom niet
te weesen van de fynste. Maer
waer 't dattet vermenght ware
half goet half quaet, soo sal 't goet

527 [244nn]

blyven in syn weese, en 't quaet

---

⁴⁵⁰ vierschop = langstelige schop om de as onder het haardijzer weg te halen

in een loopen en worden gelyck een
koeck. Maer dit bedrogh geschiet
gemeenlyk onder degeene die ´t
verkoopen, daerom magh een jigelyck
voor hem sien. Ende van de drie
soorte van asur sult ghy
trecken uyt elck pont steens, te
weeten die de gloet verdraeght
ontrent 5 oncen en een half
asur dacre, waeraf eerste het
fynste sal weesen en sal wel
gelden 12 of 13 ducaten d´ once;
het tweede sal gelden 3 of 4 ducaten
en het derde 1 croone d´ once. Daerna
sult ghy uyttrecken d´ asschen van
asur, die niet seer veel en gelden,
noghtans sullen se betalen de oncoste
van u pastel. En door sulcke middele
meught ghy maken de rekeningh van ´t
profyt van u werck. Maer is ´t gemaect
van de steene, dewelcke in de proeve
koomen te minderen of te verliesen
in ´t koleur, soo en salder sooveel
nogh soo fynen asuer niet afkoomen.
Maer wilt ghy de arbeyt doen om die
nogh fynder te maken, soo sult ghy
daertoe moeten gebruycken alsulcke
pastels als hierna sal verklaert
worden, maer ghy sult veel
verliesen in ´t gewichte. Maer die sal

528 [245nn]

dan oprecht ende perfectelyck weesen,
dewelcke is vol goude aderen en wel
blinckende: het is degeene die ~~wel~~
kraghtigh draeght alle proeve van den
viere ende andere meede.

Hoe men den asursteen moet bereyden en calcineeren eer men die gaet malen

Neemt den voors. steen, te weten
die goude aderen heeft en die de
voorschreeve proeve gepasseert is,
breeckt hem in stucken gelyck
asibioten⁴⁵¹ en wascht die in warm
water. Dan stelt se in een smelt-

---

⁴⁵¹ asibioten = hazelnoten

kroes op gloejende koole ende laet se
gloejen en treckt dan uyt het een
na het ander en leght se in witte
gedistileerde asyn, te weeten drie
of vier mael door den vilt of leght
die in gesonde kinderepisse, maer den
asyn is beeter. Deese calcinatie
sult ghy doen ses of seven mael,
want soo sal hy in ´t stooten te
beeter breecke, ende te beeter
om vryve weese. Maer is hy niet
wel gecalcineert, soo sal men
hem qualyck kunnen stooten omdat
hy ~~gaen~~ gaen sitten sal in ´t
kooper. De andere steen die ´t vier
niet verdrage en magh en syn

529 [246nn]

koleur verliest in ´t gloejen en
behoeft deese calcinatie niet
want hy soude al syn kraght
en koleur verliesen en ghy sout
uwen tydt verliesen en arbeyt.

Om het gout te trecken uyt den asur- steen nadat hy gemalen is

Neemt van den voorschreeve steen die
bereyt is en gebroocken in *** een koperen
mortier en vryft hem wel kleyn op een
*** harden steen, maer datter
niet min en sy dan een pont. Leght
een once quicksilvers onder dat poejer
en doettet t´samen in een lynen doeck
en drucket wel styf uyt. Soo sal
het quicksilver daer uytloopen,
dragende ´t gout met hem. Dan doet
het quicksilver in een smelt-
kroes en stellet op ´t vier; soo sal ´t
quicksilver weghroocken en het
gout sal blyven in den boodem
van de kroes. Dan doet met dat
weynigh gouts dat u goet duncken
sal, want het is uytermate fyn.
Niettemin het is geen groot
profyt het gout te trecken daer-
uyt op dese mannier, maer ick
hebbe u altyts de weete willen

schryven, omdat dit middel
 light genoeg is. Ick wil u oock nogh
 wel seggen dat dit gout dat in
 dese steen is, het opreghte asur dacre
 is, want het vermeerdert synen
 glans en lustigheyt en is seer goet
 en soet onder het pinceel om
 in 't schilderen te verwercken
 en streckt hem soetelyck uyt.

Om nu dese voorschreeve gecalcineerde
 steen of ongecalcineerde steen te
 stooten, soo doet se in een kopere
 mortier en stoot se al gedeckt.
 Daerna sift se door een fynen seve
 die overdeckt is, want dat is syne
 fynigheyt, schoonheyt ende
 deught.

**Om water te maken daarmede den
 asursteen gevreeve wort, om daer-
 af te maken asur dacre**

Neemt 3 of 4 glasen putwaters,
 distileeret door den vilt soodatter
 in als over de 3 glasen niet en zy;
 dan doet in een nieuw potteken
 en doetter by een eygroote rouwe
 hooninghs soodat het water wat
 geel siet en siettet soo-
 langh tot datter geen schuym
 meer op en komt, want

dan sal 't gesooden weesen
 en sullet neemen van 't
 vier; bewaaret dan in een
 glas. Dat gedaen synde, neemt
 fyn drakenbloet, de groote van
 een notemuschaet, en vryvet
 op een steen met een weynigh
 van 't voorschreeve hooninghwater
 en bewaret in een ander glas,
 doende nogh daerby sooveel van
 het voorschreeve water tot dat
 het wort violet van couleur
 en dit is het water daer 't mede
 gevreeve wort; wagtet wel

van ´t stof. Maer is ´t dat uwe
asursteen daeraf dat ghy
u asur dacre maken wilt een
levende ~~root~~ violet koleur heeft,
soo doetter op van het voorschreev
water tot dattet van couleur
sy gelyck van een pau, die
niet te seer hooghe van verwe
is, eer treckende op het light
dan op het root. Maer is uwe
steen hooge van koleur, soo maeckt
dat u water wat donckerder en
klaer sy van verwe, en is uwe
steen ligh van verwe, maeckt
dat u water meer verandert sy.

532 [249nn]

Maer noteert dat ghy moet alle
de soorten van couleur daer-
toe appliseeren, na u fantasye
doende weynigh of veel materie
daer in, nadat ghy siet de couleur.
Oft neemt oock van het drake-
bloet dat de goutsmits besigen;
hoewel dat sy gemeynlyck
gebruycken van den traen, maer
en neemt niet van ´t ~~dit~~ geene
dat poeder is. Daer synder
sommige die ´t malen en vryven
met twee deelen van de voors.
looge en één deel dragant⁴⁵²; andere
malen ´t met bdellium⁴⁵³ in wat
water gesolveert ende ´t sal
oock goet weesen.

Om asursteen te vryven op eenen steen ende van syn teeckens

Neemt van de voorschreeve
gestooten en gesiften pulver
en beginnet te vryven allenskens,
wat nat maeckende met het
voorschreeve water, houdende
en stryckende het pulver altyt
byeen alsoo seer als ´t mogelyck is,
want in ´t verspreyen soo verliest

---

⁴⁵² dragant = tragant, gom uit heesters van het geslacht *Astragalus*

⁴⁵³ bdellium = guggul (ook wel bedolah of Indische mirre), hars afkomstig uit de schors van de balsemboom *Commiphora wightii*

533 [250nn]

men veele en 't wort oock
veeleer⁴⁵⁴ gemaalen als 't
vast byeen blyft. Nu moet
men een pont van dese steen
in twe of 3 reysen neemen
en niet min; nogh oock niet
min daerover vryven dan
telken twee uren tyts, is 't
dat ghy u gelt daerof wilt
weederkrygen; en maken 't
rontomme nat ~~meet~~ met
den voorschreeve water, op-
dat niet en blyve hangende
in 't vryven aen den steen;
en weet dat ghy daertoe
wel gebruycken meught een
vol glas waters tot één pont
steens. Als ghy dan een deel wel
gevreeven hebt, soo neemet
as en vryft de reste soo verre
als 't mogelyck is op deselve plaetse,
maer siet wel toe dat ghy anders
geen water daerop en doet dan
van desen. En als ghy wilt weeten
of 't genoegh gevreeven is, soo
neem een weynigh daerof op u
voorste tanden ende is 't dat
dat het kraeckt gelyck poejeren,

534 [251nn]

soo is 't tamelyck genoegh gevreeven.
Maer siet oock wel toe dat het
soo kleyn niet gevreeven en sy,
dat het syn koleur verliese
maer wel dat het redelyckt
gemalen sy. Nu om desen steen
te droogen als sy al gevreeven is,
soo leght hem op een schoone steen
en laet hem droogen uyt der
sonne, en niet in de son
want dat is hem seer quaet.
Ende als u dunckt dat hy drooge is,
soo komtter aen met u vingers
en is dan het pulver gelyck aerde
of droogh slyck, soo en behoeft men

---

⁴⁵⁴ veeleer = beter

niet af te neemen wantten
schaade niet veele. Maer †
waer 't dat droogh ware en
terstont tot pulver wert, soo
moet men dat afneemen ende
is oock een teeken dat het pulver
vet is van den hooningh. Daerom
moet men dat suyveren om-
dat het soude mogen, als 't tyt
is, vallen uyt den pastel. Daer-
na om te wasschen 't voorschreeve

535 [252nn]

asur dacre, soo neemt een
barbierbecken of een kleyne
ander teyle daertoe ~~ext~~ expresselyck
gemaect die van binnen ovelal⁴⁵⁵
wel effen is sonderlingh in den
booden, ende doet daerin de voorschreeve
asur. Dan gieterop van de sleghte
looge daerover al geseyt is tot
dat je ontrent vier vingers breed
daerop staet, ende wasschet wel
met u handen. Dan laet het
staen sincken tot dat het al
wel geset is; en giet dan u
water prooperlyck⁴⁵⁶ af in 't vat
daervooren afgeseytet; ende
laet het asur een weynigh droogen
in 't becken uyt der sonne. Dat gedaen synde,
neemet neerstelyck uyt en
spreydet uyt op den wryfsteen
en laet het daer voortdroogen.
Dan menget met den pastel
en incorporeeret als hierna
volght.

**Om den asursteen te incorporeeren
in het sterckpastel of in 't
ander dat soeter is nadat zy
gemalen is**

536 [253nn]

Neemt een pont asursteen
nadat gevreeven en bereyt

---

⁴⁵⁵ verschrijving: overal

⁴⁵⁶ prooperlyck = properlijk, op een rustige, bedaarde wijze; zachtjes, voorzichtig

is als voors. is ende neemt een
pont van 't sterckpastel,
't welck het eerste is, en wasschet
wel van buyten met de hande.
Daerna snydet in kleyne stuckjens,
dewelke doet in een wel verloot
pottteken dat natgemaect is,
stellet op warme assche en laet
het pastel smelte. Maer siet toe
dat het niet en preutele en of 't
geraect te knorre, soo doetterin een
druppel van het voorschreeve smout:
het sal terstont ophouden. Als 't
pastel wel gesmolte is, soo neemt
u houten spatel daer ghy in 't
bereyden medegeroert hebt ende
stryckt die met de voorschreeve
smout. Ende als het pastel uyt-
gegooten sal worden, soo menget
en roeret wel, daerentusschen
sal een ander het voorschreeve
poeder al bereyt hebben synden
allenskens daerin doen, gelyck
men de oli doet op salaedt,
maer en hout niet op van daer-
op ~~de~~ te doen alsoolange als er
eenigh is met een weynigh

537 [254nn]

t' seffens, altyt een lange tyt
omroerende met den spatel
tot dat ghy siet dat het poeder
wel daeronder gemenght is, en
datter geen meer op het pastel
en ligge maer sy al seer wel
daermede vereenight. 't Welck
siende, soo neemt terstont den
pot al siedende en gietet uyt
in een becken vol kout water
en maect den pot soo schoone
als 't u mogelyck is met den
pastel, soo datter niet in
en blyve. Als het pastel wel
koudt is en dat gy 't handelen
meught met u handen, soo smeert
u handen met de voorschreeve olie
of smout en siet ghy dat het wel
geverwet is, soo is 't voor u een
goet teken. Vryvet en werkt

het door u vette handen ander-
halff uer langh, altyt langhs
en dwers uyttreckende, omdat
het wel soude mogen incorporeeren
waer 't datter eenige blaesjes binnen
geweest hadde. Ende weet hoe
gy 't meer werckt tusschen
u handen, soo veel te eer sult
ghy daernaer in 't wasschen u

538 [255nn]

asur daer uyttrecken. Dan
maeckter brootjes af, langh of
ront als u goet dunckt, en
leght dan u pastel in een effe
~~deeken~~ becken met **vers** water
dat wel klaer is ende laet het
daerin leggen wycken, 10 of 15 dage
langhe. Want hoe dattet meer
weeckt, hoe dattet schoonder
sal weesen en perfeckter
en sal oock veel beeter en veel
eer uyt den pastel rysen.

Om het asur dacre uyt den pastel te trecken

Neemt u geprepareert
pastel, wasschet wel en lustigh
van buyten met u handen
in kout water ende legget
dan in een becken dat eerst
in den booden met de voors. olie
of smout gestreecken is
en dat wel effen en glat
verglaest is. Dan gieterop lauw
water dat nau warm is ontrent
een paer vingers hoogh leggende
booven het pastel. En ware
dit water gedistileert door

539 [256nn]

den vilt, soo soudet nogh veel
beeter weesen. Ende om
wel verseeckert te weesen,
soo sult ghy u pastel weegen
nadattet wel gewasschen is
omdat ghy sout weten mogen
wat ghy te doen hebt ende

hoeveel dat ghy daer uyt trecken
moet, considereerende na u
beste myninge hoeveel olie dat-
ter in 't handele magh ingegaen
syn, ende laet het leggen, is 't
in den soomer, in dit warm
water een quartier van
een uer maer in den winter
soo lange niet. Maer onthout
wel dat ghy alle dese wateren
sult afgieten in 't voors.
vat met die drie buysen;
ende als ghy het eerste water
afgegooten hebt, soo gieter
ander lauw water op om-
dat het pastel te saghter
soude weesen, soo sal allens-
kens het goet daeruyt gaen.
Want wout ghy het ateffens⁴⁵⁷
uyttrecken, ghy en ~~sou~~
soudt niet wel u profyt

540 [257nn]

doen, en roeret dickwils
u pastel soetelyck met de
voorsejde spatel. Maer
gevilt⁴⁵⁸ dattet pastel kleefd
aen den booden, vryft of strykt
u handen met olie en keeret
rustigh om, soo dickwils
tot dattet peers begint te
worden, en als gy 't water
sult geverwet sien, soo giet
het af op het ander, houdende
't pastel vast met de kleyne
stockjens omdat het niet meer
kleeven en soude aen den booden
van 't becken. Ende weet
dat een seer weynigh van dit
asur dat eerst uytkomt
verwen sal seer veel waters
ende als 't pastel is op weege
van 't assur te geeven, soo sal 't
geschieden in 't water gelyck
of het sommige peersche strale
van de sonne ware. En dan

---

⁴⁵⁷ verschrijving: 'al t' seffens' (allemaal tegelijk)

⁴⁵⁸ gevilt dattet = van 'gevielen': gebeurt het dat, in het geval dat, voelt u dat

sult ghy dat water afgieten
by 't ander, maer gietet door
een stramyn, om te houden
sommige stuckjens pastels
die geraken te koomen onder

541 [258nn]

het asur; soo sal 't seer net
en suyver uytkoomen. Dat
gedaen synde, doetter tellekens
weer vers lauw water op en
keeret lustigh om en wederom
met de voors. roedkens, 't welck
doet geschickt ende met moett⁴⁵⁹
sonderlingh in 't eerste opdat
het pastel niet en komt te
dunnen en d'asur t' seffens
te verlaten, want dat en soude
niet wel te passe koomen; nogh
men soud 't achterna niet wel
sorteren konnen. Nadat ghy [*t*]
dan sult vier- of sesmael
ghekeert hebben, soo duwet
weeder ~~datter uytgekoome~~
t'saame. Soo sult ghy sien
hoeveel datter uytgekoomen
is, want van de eerste
behoorter uyt te koomen vier
of vyf oncen en een half,
't welck hem verstaet als
d' asursteen fyn is, daer en
behoort dan niet min uyt
te koomen. Ende omdattet
beste is, soo legget alleen om
~~datter~~ hemselven, want
het is oprecht asur dacre.

542 [259nn]

Op deeseselve manniere soo
vervolget voorts uyt te trecken
de tweede soorte van het asur
en legget oock alleene op hem-
selve, van dewelcke ghy sult
bevinden drie of vier oncen.
Deselve manniere sult ghy
houden om uyt te trecken

---

⁴⁵⁹ verschrijving; 'moett' moet zijn 'moete'; 'met moete' = wanneer het gelegen is, wanneer het u uitkomt

de derde soorte van⁴⁶⁰ hetselve
lauw water, soodat de koude
nauwe uyt en is, ende keeret
en wendet met de stockjens.
Daerna so meught ghy uyt-
trecken (wilt ghy) de vierde
soorte die men asschens heet,
dewelcke is 't dat ghy se uyt-
trecken wilt, soo moet u water
wat warmer syn, en sullen
weese grau als assche van
coleure. Ghy sult oock het pastel
wel styf douwen met de stocken
maer wil het met 't water
niet uytkoomen, soo doetter
van den voorseyde looge op.
Dat gedaen synde, soo leght
elcke soorte op hemselve,
want de een soude d' ander
bederven, sonderlinghe deser
laeste soorte.

543 [260nn]

Ghy moet oock verstaen dat
men behoeft wel acht uren
tyts eerdad men al de soorte
van dit asur magh uyttrecken
ende eerdad se gesoncken syn
niet min 10 of 12 uren, want
daerin is u winninge geleege.
En giet het water rustigh af
ende is 't dat in 't opgieten van 't
warm water het asur niet
wil uytkoomen dan een
weynigh teffens, soo neemter
toe twee delen waters ende
één deel van de sleghte looge
en wiltter dan nogh niet meer
teffens uytkoomen, soo
doetter meer looge. Wil 't
daerdoor nogh niet koomen,
soo gieter op de koude looge.
Maer helpt dit altemael
niet, neemt een pot, en doetter
in wyngaertassche en klaer
kout water en laet het
staen sieden een half-

---

⁴⁶⁰ verschrijving; 'van' moet zijn 'met': '... de derde soorte met hetzelfde lauw water ...' (zie *Piedmont Secreten*)

quartier van een uer.
Giëttet dan af ende laet het
klaer worden, maer dat
het ~~seher~~ scherp sy op de tonge
en dat sult ghy neemen
voor de uysterste ~~red~~ remedie

544 [261nn]

principaellyck om uyt te
trecken de laeste soorte.
Ghy sult oock mogen de looge
warm daerop gieten om het
pastel te wasschen maer
werpt het pastel daerna
wegh, want ten deught dan
niet meer. Ende weet dat
in 't uyttrecken van den asuren
is geleegeen u profyt en verlies.
Voorts weet dat de stockjens
die men beesight tot ***
't pastel te roeren moet
weesen van boeckenhout⁴⁶¹
of van ander fray hout
gedrayt, een paer palmen
of meer langh en een vinger
dick of wat meer en booven
wat dicker en plat gelyck
een amandel.

**Wat koleur dat deese asuren
hebben als sy gaen uyt den
pastel ende wat tekenen
dat sy geeven**

Het merckelyck teken van
d' eerste asur is dat het wat
groover schynt te weesen

545 [262nn]

dan de ander in 't uytkoomen,
't welck is om de goutaderen
die in de voorschreeve steen
syn; tweede is fynder maer
ghy en sult soo schoone verwe
niet sien; het derde sal u nogh
subtylder en kleynder schynen
maer het sal bleecker weese

---

⁴⁶¹ boeckenhout = beukenhout

van verwe, en opender en
klaerder. Maer dit verstaet
hem als den asur **steen**
k goet en perfeckt is. De
prys van dese verwe is
voore geseyt, den asursteen
kost gemeynlyk ses of 8
kroonen 't pont nadat de
plaetse is daer sy verkoft
wort. En is den steen oprecht
en fyn gelyck sy behoort,
soo sal men tenminsten
al wel gereeckent uyt
een pont hebben 10 oncen een
half; maer is hy soo fyn niet,
soo sult ghy tenminsten
8 oncen daeruyt trecken.
Niettemin, hy soude soo
sleght mogen weesen
dat ghy eer daeraen soude
verliesen dan winnen.

546 [263nn]

**De manniere manniere van
te wasschen het asur soo
haest als 't uyt den pastel
getrocken is**

Nadat ghy de asuren getrocke
hebt uyt den pastel en 't
water afgegoten sult
hebben, soo gieter op van
die soete looge die klaer is
ende wasschet rustigh met
den handen. De welcke ghy
doen sult elcke soorte
op haerselve en gietet
elck water af op hem-
selve en laet het soo staen
sincken te gronde, eerd
dat gy se eydelt⁴⁶² in hun be-
ckens en wascht se soo dick-
wils tot dat se wel gesuy-
vert is van alle vet van de
pastel. Dan spoelt se twee-
of drie-mael met kout water
omdat se ~~des~~ soude worden te
suyverder ende schoonder.

---

⁴⁶² eydelen = ijdel, leegmaken

**Om de asuren perfeckelyck
te suyveren met den dojer
van een henne-ey**

Neemt 5 tot 6 dojers van henne-eyeren, dewelcke met graen en niet met kruyt syn gespyst syn geweest en steeckt den dojer door met een scherp ~~punt~~ punt ende stort hem hier en daer, gelyck men de olie op salaet giet, op elcke soorte van den asur een weynigh. 't Welck ghy doen sult op elcke becken en menget seer wel metter hant u asur met de dojers van de eyers, en wasschet wederom met een seer soete looge soo lange tot datter de loogh alsoo claer afaet als sy daerop gegoten wort. Dan spoelet drie- of viermael met vers water. En dit is de reghte manniere van wasschen ende reghte suyveringe dewelcke alle de asuren den glans geeft. Ende dit cecreet gebruycken alle exelente meesters, maer boovenal soo laet altyts

't waater setten eerdat ghy het afgiet in de andere becken, want anders ghy soudt de groote masse van den asur te veel verminderen.

Daer is oock nogh een ander schoon cecreet om dese asuren den luyster te geeven, 't welck ~~bekent~~ weynigh menschen bekent is, dat is: als 't asur wel gewasschen en gesuyvert ~~is d*****~~ als vooren verhaelt is, soo neemt de galle van eenen stier ende bestroeyt daermede u asuren gelyck ghy gedaen hebt met de dojers van de eyeren

na datter het asur is over
elcke soorte. Vryft se dan wel
met de handen ende wascht se
als vooren. Ende weet dat
dese suyveringe geschiet
al de een na den ander
nadat de asuren syn uyt
den pastel. En ghy sult alle
dese suyveringe doen in het
becken met neerstigheyt,
geschicktheyt ende patientie
vant⁴⁶³ het is een schoon
cecreet.

549 [266nn]

**De manniere om den
asur door te doen⁴⁶⁴ nadat dat se
gesuyvert ende schoon-
gewasschen syn**

Het is van noden dat men
de asur dacre ende oock andere
doordoe of daer by avonture
in gebleeve ware eenigh
smout of vuyligheyt
of brockelinge van de pastel,
want dese asur moeten
wonderlyken wel bereyt
worden, gelyck wy vooren
geseyt hebben. Daerom
sult ghy aldus doen: het laetste
water dat ghy daerop doen sult
nadat se suyver syn, sult
ghy gieten door een seve,
daerna nogh door een ander
ende laetse reyse door een
stramyn. En als ghy dese
wasschinge doen sult, laet
altyt 't water staen rusten
tot dat ghy siet dat het wel
klaer is of trekter 't water

550 [267nn]

allenskens af met een
spongie. Maar siet wel toe
dat het asur niet en treckt

---

⁴⁶³ verschrijving: want

⁴⁶⁴ doordoen = door een zeef doen; zeven

in de spongie. Als ghy nu
sult uytgetrocken hebben
alle het water, soo laet het
water in syn beckens en
stellet te drooge uyt ter sonne,
want de son en is hem niet
goet, en sonderlingh soo
waghttet wel van het stof
of ander vuyligheyt. Ende als
sy droge syn, vergaert se wel
nau byeen, elck op hemselve,
en doet se in lere sacken, de
glade syde van de leere binnen
synde ende als 't sal toe-
gebonde weese, soo vryvet
wel met de hant, want
het wort daerdoor te fynder
en hoe langer dat gemaect
is, hoe schooner koleur dat
krygen sal [*als*] gy 't hout in de lught.
Maer wilt ghy de asuren nogh
fyner maken omdat se te
kostelyker soude weesen,
soo moet men die nogh eens
incorporeeren in het
sterckpastel aghter-

551 [268nn]

volgende de mannier die
wy vooren verhaelt hebben
en laet het soo staen drie
dagen tyts. Daerna trecket
uyt gelyck vooren geseyt
is, want hoe dickwilder dat
ghy dit doen sult, hoe fyner
dat het worde sal. Maer
het sal altyt minderen
in 't gewichte, maer een
once sal in 't verwercken
meer doen dan drie van
de andere. Daerom moet ghy
in allen wel neerstigh weesen,
sonderlingh in 't wasschen,
omdat ghy geen verlooren
arbeyt doen en sout. Weest
oock wel kloeck ~~in~~ ende geschickt
in den steen te kennen,
in u proeve te doen ende in 't
maken van u pastels.

552 [269nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

Aqua dissolventia

Zie Acidum en alcali [in] C.B.⁴⁶⁵ fol 44.

Verscheyde oliën

Zie dito 48 - 72

Asphaltum en gagates⁴⁶⁶ enz.

Zie dito 72

553 [270nn]

[Lege bladzijde]

554 [271nn]

[Lege bladzijde]

555 [272nn]

[Lege bladzijde]

556 [273nn]

[Lege bladzijde]

557 [274nn]

al Asuur van silver te maken (Br. Salamander)

Men moet de zilvere platen eerst 4 of 5 uren lang met quik roken, tot dat men siet dat er een deel van aan 't zilver vastkleeft; dan zal men een vat half vol zeer sterken asyn doen, waarin een derde van 't gewigt des asyns sal armoniac is gesmolten; hier legt men de platen over en laater op een wys als 't lootwit 15 dagen in een stove staan, en schrabben se dan af, enz. (Sie onder
tot asur van

Calcinatio lunæ Alexius⁴⁶⁷.)

Kalcineert het in sterk water; als 't onttaan is, soo gieter soutwater op, soo sal 't sinken in seer wit poeder dat men met gemeyn water zal afzoeten en opdrogen. Dit, meen ik, is genoeg, maar den outhuer⁴⁶⁸ vervolgt aldus:
Dan neemt men tot yder onc deser kalk 2 dragmen sal armoniac en 2 onc gemeen sout en alles wel in een marber of glase mortier

---

⁴⁶⁵ C.B. = Cornelis Bontekoe (1647-1685); pseudoniem van Cornelis Dekker, arts en schrijver (vooral over thee). Eikelenberg verwijst hier naar Bontekoes *Van het Acidum en Alcali*, 1683

⁴⁶⁶ gagates = zwarte kielnaaktslak (*Milax gagates*)

⁴⁶⁷ verwijzing naar Piedmont *Secreten*

⁴⁶⁸ outhuer = auteur (van de *Brandende Salamander*, C. Lancilotti)

ondereen roerende, reverbereert men het 2
dagen lang, en dan zoet menett met
verscheyde wassingen af.

De rokinge

waarvan boven gesegt wort, geschiet dus: men
doet de quik in een vat met een nauwen hals
op 't vier, daar men de platen opgelegd heeft
om de damp t' ontfangen en breekbaar te werden,
'twelk se ook werden in voegen dat men se met sout
stampen en calcineren kan.

Kalcineert koper

met eenig vlugzout; zoo zal
't blau zyn, met zuur groen.

[Los onderaan: **hanah/lanah**]

157⁴⁶⁹ [275nn]

Om een urinael te foeliën

Neemt tin, loot en quikzilver, smeltet zamen
in een lepel en gietet dan in een linnen doek.
Wringt het daer door en daer zal **iets** uijtdruppen
'twelk niet zal stijf werden. Dit moet gij in 't urinael
doen en rontom hutslen; so sal 't daer zeer dun gaen zitten.

~~**Om een emeralde te**~~

Om een smaragde te maken

Neemt een van de klaerste en bruijnste vierstenen,
maekt hem gloient en lest hem in kout water, tot 3 mael
toe. Stampt hem dan tot pulver en set dit op 't vier;
zo zal daer een papken af worden etc.

558⁴⁷⁰ [276nn]

Jacob Erasmus, lystemaker op de Elandgragt
tot Amsterdam

Jan Muys, lystemaker in de Runstraat dito

Daniel Weygman, penseelmaker by de Bullebak of
by de Raampoort in de Gruttersgang

Kornelis Willemsz., penseelmaker tot Amsterdam op
de Princegragt, over de Westertoorn, boven van der **Kayer**

---

⁴⁶⁹ afwijkend paginanummer, misschien werd 557 bedoeld (het zou dan een duplicaat zijn); verso heeft nummer 558

⁴⁷⁰ nummer behoort niet tot de in rood potlood geschreven 5xx-reeks

in de Langestraat tot Amsterdam, pennelen⁴⁷¹
en lysten

1701

Op de hoek van de Passeregragt⁴⁷² op de Princegragt
tot Amsterdam verguld en verlakt men lyste

De eerste kruyenier in d' Angelierstraat:
blom van zoethout

558-bis [277nn]

Om een exelent laseur van oversee⁴⁷³ te maaken

Neemt in den eersten een lb lapis lasuli,
die gemarbert sy en lasuuraghtigh van
kooleure, met sommige goutaghtige en
groene aderkens, waeraf gy de proeve
neemen sult in de navolgende manniere:
neemt een stucxken en leght het
op gloejende koolen, een ure langh met
een blaesbalck blasende. Daerna
laet het kout worden en stoot er aen.
Is dat het vaneen gaet gelyk aerde,
soo en deught het niet, maer is dattet
hart blyft en lasuuraghtigh, soo is 't goet.
Neemet daarna een lb, breeck het in
kleyne stuckgens, dewelke gy over 't vier
te smelte doen sult, een geheel
uur langh altyt blasende. Dit gedaen
synde, neemt goede gedisteleerde asyn
in een vat, in dewelke gy de voorschreve
stuckjens blussen sult. Laet se droogen
ende neemt daarna sulck waater als
hierna volght: neemt een geloyt
panneken en doet er in een pot
schoon klaer waater en een weynigh

559 [278nn]

witte hoonichraten⁴⁷⁴, ~~laet~~ laet
het opsieden en schuymen 't soolanghe
tot datter geen schuym meer op en
komt en laet het daarna kout
worden. Neemt daarna *Sanguinis draconis*

---

⁴⁷¹ pennelen = panelen (om op te schilderen)

⁴⁷² Passeerdersgracht

⁴⁷³ laseur van oversee = ultramarijn (van Lat. *ultramarinus*, de steen waaruit oorspr. de kleur werd gewonnen kwam van over zee)

⁴⁷⁴ hoonichraten = honinggraten

een ockernote groot, seer wel gestamp
en temperet allenskens met het w
voorschreve water. Getempert synde,
suldy 't door een schoone doeck in een
geloyt vat zygen. En het is te aenmerken
dat het waater noch te ros noch te klaer
en behoort te weesen, maer tusschen
beyde, opdat den lasuur violetverwigh
werde. Breeck daerna deese lapis lasuli
aldus gecalcineert ~~synde~~ met het
voorschreven water, gelyk men gemeynlyk
den vermeljoen breeckt, een geheele
uur langh of nogh langer. Daerna
vergadert se weeder in een geloyt vat
dat wyt en breet sy en laet het in de
lommer droogen (niet in de sonne, want
hy souder syn couleur door verliesen) en
als hy wel droogh syn sal, pulveriseert se
wel en bewaert het ~~wel~~ in een
schoone witte doeck, wel toe gebonden,
makende daerna dit volgende deegh:

560 [279nn]

neemt twee oncen witte *resine pini*⁴⁷⁵,
twee oncen *pix greca*⁴⁷⁶, twee oncen mastix,
lymoly, terpentyn en nieuw was van
elcx twee onsen, stampt hetgeene datter
te stampen is, snijdt het was in kleyne
stuckjes en doet het altesamen in een
nieuwe pan, laet het soo lange sieden, tot
dat het genoegh syn sal, 'twelk aldus
beproeft sal worden: werpt een dropper
in kout waater en neemt het daerna
met de hant al nat uyt. Is 't dat het aen
de hant niet en kleeft, soo is 't genoegh;
alsdan soo syget al werm door een schoone
doeck in een vat vol kout waters
(want waer 't kout, ten soude hem niet
laaten doordoan) en laet het soo langh
in 't waater liggen tot dat het hart
geworden sy en dan neemtet uyt
en laet het droogen. Als gy 't met het
poeder incorporeeren wilt, soo doetter
by een once olie van bittere amandelen
en laet het sieden twee ~~miss~~ *miserere*⁴⁷⁷

---

⁴⁷⁵ *resine pini* = pijnboomhars

⁴⁷⁶ *pix greca* = colophonium

⁴⁷⁷ *miserere* = aanduiding van een tijdspanne: de tijd die nodig is om een *miserere* (gebed) uit te spreken

langh, terwyl en beryt het poeder
van lapis lasuli in een vat met een
kleyn stockjen, dat daertoe gemaect sy.
Daerna neemt den keetel en gietet
allenskens in 't voorschreeve vat

561 [280nn]

op het poeder van lapis lasuli, tot dattet
wel al ondereen geïncorporeert sy,
altyt en sonder ophouden met het
voorschreeven stockjen wel omroerende.
Dit gedaene synde, laet het kout
worden, smeert uwe handen met oly
van olyven en neemt de voorschreeven
substantie met de handen wel onder-
een kneedende, om des te beeter te
incorporeeren. Ende als ghy er 't
fatsoen van een brootken afgemaect
hebt, doet dat in een geloyt vat
en bewaert ~~het~~ het alsoo tien dagen
langh ten alderminsten; en als gy er
de lasuur af hebben wilt, soo maeckt
eerst klaare loogh met wygaert-
asschen, daerof gy eenen keetel vol
over hangen sult en laet se alsoo
heet worden als gy er de hant
in lyden kunt. Doet daarna van de
voorschreeven confectie of deegh in
een geloyt vat ende doeter alsoo-
veel van de voorschreeven loogen
by als u goet duncken sal; roert
dan de voorschreeven substantie al
soetjes om tot dat ~~gy de~~ ghy er de
lasuur siet uytkoomen; en gesien

562 [281nn]

hebbende datter lasuur uytgekoomen
is, soo giet de lasuur met de voor-
schreeve looghe in een geloyt vat,
welke vaaten gy ~~er~~ een meenighte hebben
moet, en doeter weeder andere
warme looge by, doende als booven, giet
het daarna weeder in een ander
vat, alsoo continueerende te doen
tot dat gy siet datter geen lasuur
meer uyt en komt en merckt datter
van een lb lapis lasuli, indien hy wel
fyn sy, maer één once verlooren ~~g~~

en gaet, soo datter elf once lasuur
af koomen, te weeten: 5 5 oncen fyne,
drie oncen middelbare en drie once
van de minste. De fyne is tenalderminste
weert twee kroone en een half [de]⁴⁷⁸ once,
*** de middelbare één kroon en de
sleghte een halve kroon. Als gy er
nu al de lasuur uytgetrocken sult
hebben, soo bemerckt welk malkander
gelykt, om elk b bysonder te
leggen in drie deelen als booven verhaelt
is. Wascht se daerna wel met
schoone en klaare loogh, van 't eene
vat in 't ander gietende, tot dat het
goet van couleur en wel reyn is.

563 [282nn]

Hetwelk gedaen hebbende, laet
het in de lommer droogen in een
kaamert⁴⁷⁹ en als 't droogh is, neemt
een glas goede gebrande wyn en
later een weynigh goede brasilie in
wyken. Daernaer bereyt de lasuur
met de gebrande wyn en laet se
droogen aldus drie daagen langh,
continuerende tot dat de lasuur sulker
voghtigheyt deelaghtigh sij en 't sal
seer exelent van couleur syn. Bewaert
elke soort op hemselves in reere⁴⁸⁰
sackjens wel ~~genaeyt~~ genaeyt
en v vast toegebonden.

Om lacca te maken van fyne greyne

Neemt scheerhaeyr⁴⁸¹ van fyn schaar-
laaken in een nieuwe panne vol
looghe die niet te sterck en sy en laet het
sop lange sieden tot datter de looge
de ~~verwe*~~ verwe afgenoomen hebben.
Dit gedaen hebbenden, neemt een
sackjen dat onder ee enge en booven
breet sy, in 'twelke gy 't voorschreeve
scheerhayr metter looge gieten sult

---

⁴⁷⁸ verschrijving: het woord 'de' is weggelaten; de fijne kost 2,5 kroon per ons (Piedmont *Secreten*)

⁴⁷⁹ kaamert = camere, kamer; waarschijnlijk wordt bedoeld: in een gewelf van een stookplaats

⁴⁸⁰ verschrijving: leere

⁴⁸¹ scheerhaeyr = schoorhaar, wolafval

en doeter een vaetjen onder.
 Dout dout daerna het sackjen wel
 styf uyt, soo datter alle de substan-
 tie ende de verwe die er in is, uytloope.
 Daerna wascht het sackjen en het
 scheerhaeyr uyt in 't selve vat daer
 de verwe in gelooopen is. Ende dunckt
 u dattet scheerhaeyr *** noch eenige
 verwe in heeft, soo laet het nogh met
 andre loogen opsieden, doende als
 booven. Dit gedaen synde, doet de geverfde
 loogen over, maer en laet se niet sieden. Ende
 men moet een reyn panneken met schoon
 waater al gereet aen 't vier staen
 hebben, in 'twelke, als 't waater heet
 is, ghy 5 oncen gepulveriseerde rootsaluyn
 doen sult en terstont als ghy 't siet
 dissolveeren, neemt een sackjen als
 booven en als de verwe werm is, doet se
 van de vieren, doeter den voorschreeven
 aluyn in en gietet alsoo altesaamen
 in 't voorschreeven sackjen, daer een
 geloyt vat onder geset hebbende en
 siet offer de verwe root onderuyt
 leckt. Alsdan neemt werm waater
 en giet het in de sack, mitsgaders ook
 al 'tgeene datter in 't vaetjen onder
 de sack gelooopen was, ~~en gieter~~

en gieter 'tgeene datter onder uyt
 uytleckte weederom soo dickwils op
 tot dat gy siet dat het niet meer root
 en sy, maer klaer als looge. Dus sal al
 de verwe in de sack blyven, dewelke gy
 met een houten spatule breecken sult
 in den gront van de sack als een kloot
 dryvende. Maeckter daernaer een
 klomp of koeckjen af, na u believen,
 laet se daerna op een schoone, nieuwe
 kareelsteen⁴⁸² in de lommer, of in de loght
 droogen, en niet in de sonne. Soo sult
 gy een seer exelent stuck hebben.

---

⁴⁸² kareelsteen = vierkante baksteen of vloertegel

Om been groen te maken

Neemt een panneken vol schoon, klaer water,
doeter in een groote klomp levende **
kalck en laet het alsoo een heele dagh
langh staen. Des anderen daeghs, onderroeret
wel met een stock en laet het soo langh
resten, des middaghs roeret nogh eens
en desgelyks ook weederom 's avonds.
Des anderen daegh 's morgens suldy 't al
reyn afgieten en bewaaren 't.
Terwyl sult gy de beenen al gereet

566 [285nn]

hebben die gy verwen wilt en laet se
in ander gemeyn water wel sieden,
in 'twelke gy te vooren rootsaluyn
sult hebben laten dissolveeren. ** Als
gy sy een wyle tyts gesooden sullen
hebben, neemt se van den vieren en
laet se droogen. Daerna schraept se met
een mes wel styf af en leght se in 't
voorschreeven eagekalck water, daer-
by doende Spaens groen. Laet se wel
sieden en neemt se dan van den vieren
en nadat gy se afgedrooght hebt,
bedryft ermeede wat gy wilt. Gy
sult se seer schoon ** vinden en in
plaese van de voorschreeven gekalckte
waater, meught gy urina of pis neemen,
die al deselfde operatie hebben sal.

Een ander manieren om been of yvoor groen mede te verwen

Neemt sterk water ~~ges*****~~
separationis en leghtter sooveel koopers
of mittaels⁴⁸³ is⁴⁸⁴ te dissolveeren als gy kont.
Leghter daarna een sulck stuck werks
in als gy wilt, in sulke forme gesneden
als u belieft: als heften van messe,

567 [286nn]

kookers, figuren of sulcks als gy
sult willen. Laet se daer een nagh inleggen
en sy sullen van coleure syn gelyk een

---

⁴⁸³ mittaels = metalen

⁴⁸⁴ verschrijving; 'is' moet zijn: 'in'

amerautsteen⁴⁸⁵ ende waer 't dat gy in de
plaes van cooper of metael silver te
dissolveeren leyt, het soude des te beeter
syn.

**Om been root, lasuer of
in andere koleuren te verwen
na u believeen**

Laet in den eersten het been in ~~aluy~~ aluyn-
waater sieden als voorschreeven is.
Daerna soo neemt levende kalckwater
of urine als hiervooren verhaelt is, doet
daerin brasilie of weed of lasuur of
sulke verwe als gy wilt. Laetter dan
het been in sieden en het sal
sulke koleur na hem neemen als gy er
in gedaen sult hebben.

**Een seer schoon secreet om 't hout van
sulken koleur te maken als gy wilt,
als schrynwerkers en andere conste-
naers te werk stellen en houden 't onder
haerlieder soo secreet dat hetde het
de eene broer de ander niet leeren
wil**

568 [287nn]

Neemt 's morgens vroegh van de alder-
verschte en voghtighste paerdestront
die gy krygen kunt, t' samen met het
stroo en leght se op een hordeken⁴⁸⁶ met
een vat daeronder om hetgeene te
ontfangen datter aflecken sal. Ende kont
gy se op een morgenstont niet ~~g**g*~~ genoegh
vergaderen, soo meught gy in twee, drie
of sooveel reysen doen als gy wilt. En tot
elke potte van 't gene datter afgeleckt syn sal,
sult gy een boone groot rootsaluyn in doen
en evenveel Arabische gomme; weycket daer-
na sulke verwe in als gij wilt en neemt
dieversche vaten, wilt gy dieverse coleuren
hebben. Doetter daarna sulke stucken
houts in als gy wilt en doet se over 't
vier of in de sonne. En tellekens sult ghy er
~~sommige stuekekeen~~ sommige stucken uyt-
neemen en leggen se bysonder, d' ander

---

⁴⁸⁵ amerautsteen = amarantsteen, weinig gebruikelijke naam voor smaragd of emerald

⁴⁸⁶ hordeken = horde, raamwerk

voort daerna inlaten, want hoe gy se
langer laten sult, hoe de verwe meer en
meer ~~en-meer~~ veranderen sal. Soo sult
gy veelderhande koleuren hebben, d' een
klaerder, ~~ded~~ d' ander bruynere, van binnen
én van buyten geverft soodat se
nimmermeer haer koleur ~~vers~~ verliezen
en sullen, nogh in water nogh andersins.

569 [288nn]

**Om het ebbenhout te conterfeyten, sood-
dat men van 't waeraghtige niet en soude
onderkennen**

Alle manieren van hout die, uytgenoomen
de swartheyt, den ebbenhoute gelyk syn,
kan men swart verwen maer de harste
en vaste, als palmenhout en diergelyke,
synder de bequaemste toe en worden alder-
meest blinckende. Ende boovenal het
moerbesienhout, alsoowel het wit als 't
swart, maer het swart prinsipaelyk.
Neemt dan het voorschreeven hout
en laet het dan 3 dagen langh in aluyn-
waater leggen in de sonneschyn of van
verre by het vier, soodat het water
wermaghtig wort. Neemt daerna
olie van olyven of linsaetsmout in een
panneken met een haasenoote groot
Vitriolum romanum en effen sooveel
sulphers. Laet daerna u hout een wyl
tyts in de voorschreeven oly sieden
en het sal seer bruyn worden. Ende hoe
ghy 't langer laet sieden, hoe 't swarter
worden sal, maer van te lange te sieden
~~ver~~ verbrant het en wort seer bros.
Hierom sal men goede middelmate ende
discretie gebruyken.

570 [289nn]

**Om het leer in lasuur te
verwen**

Nadat gy het leer wel gewasschen en
wel uytgewrongen hebt, neemt besikens
van den ebulus⁴⁸⁷ of vlierbesien en laet se
in rootsaluynwaater sieden, treckt
u leer eens door dit geverwt water

---

⁴⁸⁷ ebulus = kruidvlier (*Sambucus ebulus*)

ende laet het alsoo opdroogen. Daerna treckt weeder door 'tselve water en als weeder opgedrooght is, waschtet in klaer waater uyt en schraept dit water af met de rugge van een mes; treck het daarna nogh een **Error! Bookmark not defined.** door deselve verwe en laet het opdroogen. Soo sal 't een seer schoone lasuurverwe hebben.

Om leer in weedt te verwen

Nadat gy het leer gesmeert, gewasschen en uytgewasschen gewrongen en uytgespreyt hebt als voorschreeven is, besprenght het met waater dat op tartarum van witte wyn en gemeyn sout gesooden sy en wringht het uyt. Neem daarna crabben- of kreeftschelpen tot asschen verbrant, dewelke gy met het voorschreeven waater temperen sult. Vryft er

571 [290nn]

alle het leer wel styf meede. Wascht het daarna uyt in klaer water en wringht het wel styf uyt. Neemt daarna het rood dat met ~~wa~~-water van tartarum geweyckt sy en vryvet wel daermeede overal; daarna oock met de voorschreeven assche. Wascht het aldus en wring het wel uyt tot driemael toe. Ten lesten, nadat gy het aldus gewasschen en uytgewrongen hebt, dunckt u dattet nogh niet genoegh en sy, soo geeft hem een brasilie-verwe: de weed* moet men met water temperen daer den tartarum ingesooden hebben en het voorschreeven water moet lau syn als gy de substantie root hebben wilt. En laet dit dan aldus staen een geheele nagh langh. Doet daarna op de voorschreeven weed een weynigh *aluminis catini* of *aluminis fecis*⁴⁸⁸ in waater gewykt. Ook meugh gy er verwe van ~~schaerlaken~~ ~~scheer~~****
schaerlakenen scheerhaeyr by doen, dewelke siedende door de looge getrocken

---

⁴⁸⁸ *aluminis catini* = potas; *aluminis fecis* = misschien allume di feccia: wijndik, de as van verbrande wijnranken

heeft geweest. Dit is een sonderlingh
schoon secreet.

572 [291nn]

Om leer groen te verwen

Smeert het leer en ~~wass~~-wascht het
wel in kout water uyt. Daerna
in warm water en laet het alsoo
droogen. Neemt daarna de besien daer
men het sapgroen af maeckt (waer-
van de decoctie⁴⁸⁹ in 't eynde van dit boeck⁴⁹⁰
met alle de andere gestelt syn) maer
de voorschreeven besien moeten
wel ryp syn. Leght se daarna in
klaer waater soodat se een vinger
breet onder water liggen; doet er ook
by rootsaluyn en laet het sleghs een
welleeken sieden⁴⁹¹. Dit gedaen synde,
soo laet het in een vat verlecken.
Neemt daarna het leer, vouhet in 't
midden toe, vryvet seer wel van
buyten beyde syde met de voorschreeve
besien die in de pan gebleeven syn en daer-
naer met rouwe, gepulveriseerde aluyn.
Dit gedaen synde, neemt asschen van gebrande
schaepskeutelen en tempert se met de
uytgeleekte verwe, wel styf het leer daer-
mede overal wryvende. Hiernaer sult gy 't
met klaer waater afwasschen ende laeten
droogen sonder af te veegen. Ten lesten,
geeft hem twee glasen vol van deese koleur
of verwe en het sal schoon groen syn.

573 [292nn]

Een ander maniere om leer groen te verwen

Smeert, wast, wringht en spreyt
u leer uyt als voorschreeven is. Daer-
naer neemt de rype besien daer men het
sapgroen af maeckt, dewelke ghy
stampen sult en laten se wel sieden
in rootsaluynwater. Geeft daarna
het leer twee **soppen** sopen⁴⁹² van deser

---

⁴⁸⁹ decoctie = afkoking

⁴⁹⁰ dit boeck = verwijzing naar Piedmont *Secreten*

⁴⁹¹ een welleeken sieden (Piedmont *Secreten*: walleken) = eventjes laten opkoken

⁴⁹² sopen = zopen, zoop = nat waarin men iets kookt of dat men verkrijgt door iets in water te koken

verwen ende late 't opdroogen. Geeft hem daerna een ~~geheele~~ geele verwe die gemaect sy van ~~*****~~ nerprunbesien⁴⁹³ in water gesooden met aluyn ende een weynigh safferaens, ende gy sult een seer exelent groen hebben.

Om 't leer op een andere manniere groen te verwen

Neem 't leer, nadat gy 't gesmeert, gewasschen en uytgespreyt hebt, verwet met sapgroen en doetter wat assche by in water gewykt. Daerna vryvet wet⁴⁹⁴ styf overal en nadat ghy 't leer gewasschen ende gedrooght hebt, soo geeft hem ~~het~~ een Indische ~~✚~~ verwe gesooden in den rootsaluyn. Als 't drooge is, soo geeft hem het voorschreve geel en gy sult een seer schoon ende levendigh groen hebben.

574 [293nn]

Om het leer op een ander manniere seer schoon ende lasuur ~~wet~~ verwich te maken

Neemt de basten van blauwe druyven, vryft er u leer wel styf meede tot dat het blauaghtigh worden en vryve 't wel met poeder *Indicum*⁴⁹⁵; alsdan wasschet, latet droogen en maeket effen. Weykt daernaer den indicum in grooven rooden wyn en, nadat gy 't leer uytgewasschen hebt, stryket hiermeede en gy sult een schoon lasuurverwich leer hebben.

Om het leer root te werwen

In den eersten wasschet u leer wel en leght het in galle te weyken twee uren langh, wringht het daerna uyt en geeft hem een gront of streck van legustrum⁴⁹⁶ in waater en ~~aluyn~~ *alumen fecis* gesooden en geeft hem dan Spaengroen tamelyken en

---

⁴⁹³ vuilboom (Rhamnus) (waarschijnlijk duplo endnoot)

⁴⁹⁴ verschrijving: wel

⁴⁹⁵ *Indicum* = indigo

⁴⁹⁶ Legustrum = waarschijnlijk *Legustrum Aegypticum*, oftewel *Alkanna tinctoria* of alkanet, kruid met donkerrode wortel

met goede discretien. Hierna geeft hem tweemaal bresilieverwe die alleenlyk in loogen gesooden is en slaet wel gaede. Wilt gy ~~andere~~ corduanen⁴⁹⁷ verwen, ~~soo meught~~ soo moet ghy den lugustrum in soete en klaere looge sieden.

575 [294nn]

Om 't leer op een andere manieren groen te verwen

Neemt wel rype vlierbesien en ~~besien~~ besien van epulus⁴⁸⁷ en sapgroen- ~~be~~ besien. Al dit welgestamt zynde, doetter rootsaluyn by alsooveel als u goetduncken sal, maer liever te veel dat te luttel. Daerna neemt looge, leght er van de voorschreeven sapgroenbesien in en laet se een welleken⁴⁹¹ sieden. Dit gedaen synde, doetter den voorschreeven vlier- of ebulusbesien by en laet se ook een welleken sieden. Neemt se van den viere, laet se kout worden en vryft er u leer dan meede. Ten lesten suldy 't ook wel styf vryven met asschen van gebrande schaepskeutelen. Hierna verwet in datselve water daer de voorschreeven besien in gesooden hebben. Schrabbet daerna ~~al~~ af met een leertouwersinstrument en laet het opdroogen. En is 't van nooden, geef ~~h***~~ hem nogh meer verwen en geeft ~~he~~ ghy hem dan nogh het gesooden *indicum*. ~~en het~~ Het en sal des maer te beeter syn.

576 [295nn]

Om corduen groen te verwen soowel in galle gereyt als in bladeren

Effent eerst u leer wel met een puynsteen. Daerna strykt met olie ende wasschet seer wel, daerna neemt een once of twee gestamte galnooten en laet se een ure langh in warm water leggen. Hierna suldy 't door een doeck sygen en in dit water suldy den corduaen

---

⁴⁹⁷ corduanen = schapenleer

leggen, 't selve wel styf met de handen
vryvende en laten 't alsoo een ure langh
leggen. En nadat gy 't uytgenoomen hebt,
wringet en sprejet uyt. Neemt
daerna nerprunbesien daer men het
sapgroen meede maect, die in julio
gepluckt syn als se nogh groen syn.
Drooght se en stampt se wel en tot elken
leer suldy er nogh twee oncen gepulveriseerde
rootaluyn [*doen*] en mengen dien met het
poeder van de voorschreeven besien.
Daerna suldy op 't voorschreeven poeder
siedende water gieten en laten 't kout
worden. Dit gedaen synde, giet van
deese water op u leer en vryve 't wel
met de palm van u hant. Hierna suldy
in 't waater van de voorschreeven
besien asschen van geytekeutelen te
weyke leggen en met dit waater

577 [296nn]

suldy ook desgelyks het leer wel styf
vryven als voorschreeven is. Hierna
wasschet, schrabbet af met een
leertouwersinstrument en sprejet
uyt ende neemt anderen nerprun-
besien die wel ryp syn en laet se een
weynigh algeheel in water sieden
met rootsaluyn ende laet se daer-
na kout worden. Neemt daarna
van deese gesooden besien, vryft er
het leer meede en doetter assche
op, dewelke ghy in 't selve water
temperen sult daer de voorschreeven
besikens in gesooden hebben. Ten
lesten wascht het leer, schrabbet
af met een messe ende overstrykt
het met een borstel in 't voor-
schreeve groen water nat gemaect.
Hierna laet het droogen en bereyt
het. Soo suldy een uytgenoome schoon
groen hebben. En wilt gy 't bruynder
hebben: als ghy de voorschreeve
besien met de aluyn wilt doen sieden, soo
doet er een weynigh wel gestooten
indicum by en slaet gade dat het
water warm sy als ghy er de assche
in wykt met het water van
de nerprunbesien.

**Om leer groen te verwen met irisbloemen
of li*~~e~~ lis van oversee**

Neemt versche bloemen van lis oversee⁴⁹⁸,
stamp se seer wel; daerna neemt
drooge nerprunbesien en stoot er
rootsaluyn meede na u goetduncken;
al isser veel, ten magh niet schaden.
Doet er wat reegenwater by en mengh
dit altesamen met de voorschreeven
gestammte lisbloemen. Bewaert dese verwe
in een suyver vat en neemt het
leer gestreecken en gewasschen
als booven ende doetter by de nerprun-
besien met het poeder op deselve
mannieren als wy van d' anderen geseyt
hebben. Wasch het en schrabt het af
met een mes. Daerna laet het droogen
en verwet ten lesten eens met de
er verwe die gy bewaert sult hebben.
Laet het nogh eens opdroogen en
bereyt het na de konste ende gy
sult een seer exelente verwe hebben.

**Om been in turkoys couleur
of in roodt te verwen**

Alle manniere van been kan men wel
w verwen, maar hertst hertshoorn
het beste van alle. Neemt dan sulcken
been als gy wilt en laet het snyden
en effenen na uwe believeen. Daerna
laet het een wyltyts sieden in roots-
aluynwater en laet het droogen. Hier-
naer neemt goet groen en legget
te wyken in geytepisse. Doet het
daerna in een koopere of ** mittalen
vat, wel dicht overdeekt en graeft
het onder eenen mesthoop 15 of 20
dagen langh en alsdan suldy se seer
schoon geverwet vinden. Ghy moget
ook doen met menschenurine. En
als ghy root wilt maken, soo doetter
cinoper by, of brasilie of lack, in de
plaetse van 't groen, maer alsdan

---

⁴⁹⁸ lis oversee = blauwe iris (*Iris germanica*)

moet men dat in een houten of
glasen vat doen.

580 [299nn]

**Om verkensborstelen of andere dingen
te verwen daer men kleeibesemen
of borstelen af maect**

In den eersten wascht se wel af en
leght se daerna in rootsaluyn-
waater, tot dat se wat geelaghtigh
worden. Neemt daerna welgestamte
weedt ende legt dien in de asyn.
Hangt daerna een ~~**ete~~ keetel schoon
waater over, in dewelke gy den
voorschreeven weedt met den
asyn werpen sult. Ende als 't
begint te sieden, werptter de
voorschreeven borstelen in ende laet se
een weynigh sieden. Neemt daerna
den keetel van den vieren en
laet het al kout worden. De borstelen
sullen seer wel geverwet syn.

**Om de voorschreeve borstelen
geel, groen, lasuur of anders te
verwen**

Men moet se eerst wel wasschen
en in aluynwater laten sieden
als booven. Neemt daerna ligustrum
en saffraen wilt gy se geel hebben;
indicum, of sap van ebulus- of vlier-
besien of lisbloemen, wilt gy se

581 [300nn]

lasuurverwigh hebben. Wilt ghy se
groen maken, neemt groen en
bereyt se als booven ende proeft
somyts eens of u het couleur behaeght.
In sulke voege meught gy se verwen
na u believen.

Om ~~*****~~ te maaken

**Om purper verwe te maken de
'twelke een verwe is daer men gout-
verwe af maekt om daer me te
schryven of te schilderen**

Ghy sult een pont **fyne** fyn tens⁴⁹⁹ smelten en als gesmolte is, neemt van den vieren, en doet er aght of tien oncen quicksilvers by. Menget wel tesamen tot dat het gelyk een **papke*** papken wort. Neemt daarna een pont sulfers en een pont *Sal armoniacum* seer wel gestooten. Incorporeert dit ******* altesaemen met het voorschreeve gesmolte ende quicksilver, breeckt het wel tesaamen in een mortier of ander hout- of steene vat, maer niet in een aarde vat. Alle deese compositie doet in eenige phiole⁵⁰⁰, dewelke booven aen de mont wel geluteert of beplaestert moet weesen

582 [301nn]

see soodat de luteringe een vinger of twee overkoomen. Hiernaer suldy aldus op 't forneys doen ende stookender met den eersten een kleyn vierken onder; daarna wat grooter. Aldus suldy 't onderhouden, somtyts met een stockjen wat omroerende 'tgeene datter in 't glas is. En als gy siet dat het geel is, soo neemt van den vieren en laet het kout worden en gy sult een seer schoon purpereyne hebben als goutverwe. Hiernaer breeck se met looge ende wascht se met urine of looge, daarna een weynigh safferaens bydoende ende tempert se met goutwaater⁵⁰¹, als gy **hier** hierna klaerlyk sien sult.

**Om lack te maken van
bresiliehout**

Neemt twee emmeren seer sterke looge en doetter in een pont fyn scharlaken scheer**hayr**hayr

---

⁴⁹⁹ tens = tins?

⁵⁰⁰ phiole = fiool, fles met een lange hals

⁵⁰¹ verschrijving: gomwater

en laet het altesamen sieden
totdat het voorschreeve scheerhayr
al in waeter gedissolveer sy. Giet het
daerna in een houten of steenen vat

583 [302nn]

en werpt allenskens een pont
rootsaluyn in, met een houten
spatula wel onderen roerende,
en giet er ook allenskens by twee
emmeren schoon water. En daarna suldy 't
in een sackjen **gieten** doen en laten 't
uytlecken. Hetgeene datter in 't
sackjen blyven sal, suldy in een
glasen vat doen. Dit gedaen
synde, suldy een p pont gesneeden
bresilie over 't vier hangen in een
emmer looge tot dattet de dichte
van een vinger ingesoode sy. Hierna
laet het in een ander sackjen
verlecken en 't water datter af-
lecken sal, sult gy weeder over 't
vier hangen met een once **g*****e**
gommi Arabicum gepulverseert
tot dattet een halve vinger ingesoode
sy. **dae** Daarna giet het op de voor-
schreeven compositie die gy in 't
glas gegooten sult hebben, wel
ondermalkander mengende met
een houte spatul. Alsdan gietet
in een sackjen en laet het wel
verlecken. Het dickste van den versino⁵⁰²
sal in het sackjen blyven, waerof
gy ballekens maken sult en laten se
in de **te** lommere drogen en is gemaect.

584 [303nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

**Om witte tafelkens te maken te
maaken daer men met koopere, latoenen
of silver priemen magh in schryven,
sulke als er uyt Duytslant koomen**
Neemt gipsum door een seve gedaen
en wyket met harde lym of anderen en
legter een laghe as op u francyn⁵⁰³ als 't

---

⁵⁰² versino = Italiaans (of Latijn) voor bresilie(hout(verf))

⁵⁰³ francyn = fransijn, perkament

drooge is. Schrabbet tot dat het effen sy
ende hervat het nogh eens met den voorschreeve
gypsum of plaester en schrabbet als
vooren. Daerna neemt ceruse⁵⁰⁴ wel gestooten
en gesift en tempert die met gesooden
lynsaetolye. Smeert het francyn
met deese mixtie en laet het in de lomme
droogen 5 of 6 dagen langh. Dit gedaen
synde, neemt een natte doeck daer
ghy het francyn mede effenen sult
en laet het alsoo leggen 15 of 20 dagen
lang tot dattet wel drooge is, en dan
meught gy het gebruyken alsoo ghy
wilt.

585 [304nn]

Om roosen te maken

Neemt één once bresilie wel kleyn
gebrooken, een vierendeel van der once
ceruse en effen alsooveel rootsaluyn.
Menget wel altesaamen, stampet
wel en gieter urina op tot dattet
al overgooten liggen. Laet het alsoo
drie dagen langh staen ende onder-
menght het drie- of viermael des daeghs.
Ghy sult het daerna uytlecken
door een lynen doeck. Doet dit daer-
na in een ongeloyde panne of in een
mortier van witte witte steene
en laet het in een plaetse droogen
daer nogh dagh nogh sonne komt.
Daerna schrabt de bloeme of roosen
af en bewaert se, en als ghy er-
meede schryven wilt, bereyt se
met gomwater.

586 [305nn]

Om gout te leggen op francyn, leer of andere diergelyke dingen die men gebruykt in de steede van tapisseryen

Neemt 3 lb lynaetolie; vernis,
pix greca, van elcke een lb;
safferaenpoeder een halfonce.
Laet dit altesamen sieden in een
geloyde panne so lange tot dat een
hinnepluyme daer ingestoocken en

---

⁵⁰⁴ ceruse = zie cerussa (loodwit)

terstont weeder uytgetrocken,
schynen geheellyk verbrant te syn.
Alsdan nemet terstont van den vieren
en neemt een pont goede *Aloë*
epaticum wel gepulveriseert en
werpter dien allenskens in, terstont
met een kleyne stockjen omroerende;
of anders soudet hooge opswelle
en is dat het te hooghe opsiedet.
Neemet van den vieren en laet het
rusten; daarna hanget weeder over 't vier
en laet het **rusten** weeder **rusten**
sieden, altyt wel neerstighlyk roerende.

587 [306nn]

Ende als 't al wel geïncorporeert is, neemtet
van den vieren, laet het wat rusten.
Daerna suldy 't door een doeck doen in een
ander vat, in welke ghy 't bewaren
wilt, ende is gemaect. Ende waer 't dat
ghy in de steede van den safferaen
van den geele **draekjes** draykens daer-
in deede, die midden in de lelyen wasschen,
het souder des te beeter ende te schoon-
der om syn. En als ghy het francyn
vergulden wilt, maeckt eerst een
gront met het wit van den eye,
of gomme, op dewelke ghy geslagen tin
of silver doen sult. Maer den silver
gront is schoonder. Daarna doet dit
voorgschreeven vernis al werm op 't
versilvert francyn of leer, en ghy
sult terstont een seer schoone
goutverwe hebben. Laet het wel in de
sonne droogen ende printet⁵⁰⁵, daarna
schildert er ******* met sulke verwe over
als ghy wilt.

588 [307nn]

Om carmosyn syde te verwen

In den eersten suldy harde seepe wel
kleyn schrabben of raspen en laten
die in gemeyn water smelten. Daer-
na doet u syde in een sackjen van
ly lynwaet of fyn, ydel cannefaes⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁵ printet = 'print het'; printen = prenten, drukken; misschien in de zin van ermee stempelen (tamponneren)

⁵⁰⁶ ydel cannefaes = dun canvas

gemaect en legh die in een keetel
met de voorschreeven seepe en water.
Laet se een halfure sieden, dickwils
omroerende dat se niet aen en brande.
Daerna neemt se af en waschet se in
soutwater en daarna in suerwater.
Neemt ook tot elk pont syde een pont
of meer rootsaluyn in kout water
gedissolveert ende maect datter
waters genoegh sy, in 'twelke ghy
de syde sonder eenigh sackjen doen sult
en sonder over 't vier te doen; laet se
daer 8 uren in leggen. Daarna neemt se
uyt en wasch se in soetwater,
daerna in soutwater en ten lesten
weederom in soetwater.

589 [308nn]

Ende laet se niet drooge werden
maer leght se dus al nat in een
keetel met den cramosyn, wel
gestampt en doorgesift, te weeten
drie oncen tot elk pont syde. Wilt
gy de syde nogh stercker van coleure,
soo neemt vier oncen en leght se
in sooveel waaters, dat alle de syde
vier of ses vingeren hooge overgooten
liggen. En tot elk pont carmosyn
neemt drie oncen kleyne galnooten
van Istria⁵⁰⁷ wel gepuweriseert
of, in de steede van deese, een half-
once *Arsenicum cristallini* tot elck pont,
'twelk de couleur schoonder maken sal.
Maer het is sorgelyk om des roockx-wille
en om ander inconveniënten dier koomen
moghten, tot sulcker plaetse daer dit
waater storten moghten. Ende als 't
sal wille beginnen te sieden, soo leghter
de syde in, al geprepareert als booven, en
laet se een vierendeel van een uer sieden.
En laet se in de lommer droogen, en ghy
sult een seer exelente verwe
hebben.

590 [309nn]

Om de bresilie te bereyden en vierder-

---

⁵⁰⁷ Istria = Istrië, schiereiland in Adriatische Zee

hande verwe daeraf maken

Neemt brasilie in alsooveel klaer water als ghy wilt en laet het meer dan het derdendeel insieden of ~~*dat het ****de~~ tot dat u de het couleur aenstaet, dat is: tot dat het root genoegh is. Daerna deylt dese verwe in vier deelen. En wilt ghy van 't eene deel roode verwe maken en doetter niet met allen toe, want het sal vanselfe alsulckx weesen. Wilt ghy van ~~dand~~ d' ander deel blau maken, soo doetter wat kalckwaters by en 't sal een seer schoon blau syn, maer de brasilie moet lau weesen. Wilt gy violet hebben, soo doetter loogh by, maer wilt ghy ~~teyt~~ tenyt⁵⁰⁸ hebben, soo doetter *Alumen fecis* by.

[opgeplakt stukje papier]

Men gebruikt potaij⁵⁰⁹ of tripoli tot polijsting der gezigt of andre glasen.

591 [310nn]

Om roset van brasilie ~~te~~-maken op een ander manniere te maken

Neemt een pot waters, doetter levende kalck in, een okernoote groot, ende laet het alsoo staen een geheele naght langh. Daerna neemt alsooveel gebrooken brasilie datter het vatken daer gy se in doen wilt halfvol of sy. Daerna gieter het voorschreeven kalckwater by. Nadattet wel nadattet wel doorgedaen sy, laet het alsoo in 't voorschreeve water leggen wyken 4 uren langh. En laet het daerna sieden tot over de helft. Alsdan soo helle⁵¹⁰ vat een weynigh daer de brasilie in gesooden heeft en vergadert de verwe af in een suyckervat, daerby doende (als 't wel warm is) rootsaluyn, roots-

---

⁵⁰⁸ tenyt = taneit, taankleurig, bruin-geel

⁵⁰⁹ potaij = niet gevonden; polijstmiddel als tripoli

⁵¹⁰ hellen = schuinhouden

aluyne wel gepulveriseert, een erte
groot. Alsdan sult gy een sonderlinge
schoone verwe hebben om 't selve
te doen dat gy begeert. Wilt ghy er-
meede schryven, soo doetter wat
gomwaters by. Wilt ghy 't blau
hebben, soo doetter 3 oncen loogh by

592 [311nn]

(weynigh meer of min) in een vat
en ghy sult een uytgenoomen schoon
blau hebben.

Om lasuur van oversee se sonder lapis lasuli te maken

Neemt één once silvers gecalcineert
met sterck water en anderhalf
once *Sal armoniacum*. Menght
dit wel altesamen met ~~xxxx~~ goede
asyn, soo uwe als genoeg is,
en laet het een weynigh
klaar worden en sinken. ~~Is dat die asyn de voor-
schreeve dingen te bovengaet~~ En
~~see~~ neemt wegh hetgeene datter te-
veel syn sal ende doet de rest in een
wel gelyot vat, en wel dicht toegestopt, en laet het alsoo 25 dagen langh
staen. Ten eynde van dewelke ghy
het ~~la**~~ lasuur van oversee
seer schoon vinden sult.

Een ander⁵¹¹ vertaalt het dus uyt Alexius⁵¹²

Neemt één onc zilver dat door sterk water gecalcineert
is, *Sal armoniacum* twee dragmen en een half, asyn sooveel als
genoeg is. Menght het ondereen tot de stoffe op de gront
zinken, giet de asyn zagjes af, doet de gesonken
stoffe in een kolf die wel toegesloten is en laet se
25 dagen staan. Soo hebt gy een lasuur om te
schilderen van dit asuur gecalcineert silver.
Zie by de voorgaande beschryving van 't
asuur.

593 [312nn]

Om groen te maken daer men mede schryven ende verwen magh

Neemt Spaens groen, lithergium,

---

⁵¹¹ Een ander = wie o wie! Niet de Franse editie van Landré

⁵¹² Alexius = Alexis van Piedmont

quicksilver; stampet wel altesamen
met kindere-urine. Daerna schryft er,
verft er of schildert ermeede en ghy
sult een seer schoone koleur sien,
alsof het ammerautverwe⁵¹³ waer.

**Om het fyngout te breecken daer men
meede schildert of schryft met
een pencele**

Neemt geslagen gout en vier druppelen
hooninghs, menget wel altesamen
en doet het in een glaesken.
En als ghy 't te werke stellen wilt,
soo temperet met gomwater en
is gedaen.

Op een ander manieren

Neemt alsooveel geslaagen
silvers of gout als ghy wilt
en spreyt uyt in een glazen,
effene schale, die met schoon
klaer water een weynigh nat
gemaect sy en breeckt het met

594 [313nn]

den vinger, makende somtyts uwen
vinger nat. Maer en breyt het niet
te wyt uyt. Continueert aldus tot
dat het wel gebrooken sy, daer altyt
wat waters bydoende en als u dunckt
dat het wel en genoegh gebrooken sy,
vult de schale voort met schoon klaer
water en omroeret seer wel. Daer-
na suldy 't laten rusten een halfuren
langh. Daerna sult ghy het water
al soetjes afgieten en het gout
sal in den gront van der schale leggen,
hetwelke ghy na u believeen sult
laten droogen. En als ghy het te werke
stellen wilt, soo tempert het met
gomwater. En men moet het wel
gedeckt houden, opdat het niet vuyl
en worde. Dit is de alder aerdichtste
maniere om gemalen gout te
maken die men verdencken magh.

**Nogh op een ander maniere, te
weeten met purpureyne**

---

⁵¹³ ammerautverwig = smaragdgroenkleurig

Neemt purpureyn, bereyt se als booven
geseyt is in een schootel met
urine of looge ende breeck het
allenskens met den vinger. Daer-
na vult de schootel met urine

595 [314nn]

of looge en laet het al te gronde
sincken. Dit gedaen synde, roeret
weederom, de voorschreeve looge
dickwils verversende, tot dat het
is alsoe ghy 't hebben ~~wilt~~ wilt,
wel gebrooken ende dat de letste
looge of urine alsoo klaer blyft
als ghyser⁵¹⁴ in gegooten hebt. Ende
deselve afgegooten hebbende,
doetter een weynigh safraens by
en temmert⁵¹⁵ het voort met gomwater. Soo
meught ghy daermee schryven.
schilderen of doen al wat gy wilt.

Om den grond te leggen daer men gebruyneert op leggen magh

Neemt gipsum een okernoote groot,
*Bolus armenicus*⁵¹⁶ een boone groot
en een derden deel suykercandye een boon groot,
Aloë epaticum een boon groot.
Stamt elk besonder ende 't een op 't
ander doende, appliceer ~~een~~ in 't eynde
een weynigh civette⁵¹⁷ of hooningh.

596 [315nn]

Om het gout te leggen op een simpele gront

Neemt fyne gipsum, aloë epaticum,
bolus armenicus, van elkx even veel
en temper met het wit van een ey dat
vers sy en door een doeck gedaen. Ende is
uwe gront te sterck, soo temperet
met schoon klaer water.

Om het gout noch op een ander mannerre te leggen

Neemt sterck gomwater, met
'twelk alleen ghy het gout leggen

---

⁵¹⁴ ghyser = ghy se er

⁵¹⁵ verschrijving: temperet

⁵¹⁶ Bolus armenicus = rode aarde (een vette klei) uit Armenië

⁵¹⁷ civette, ciuette = civetolie

sult ende **s** desen gront sal goet
weesen op francyn of op vellen.
Hetselve meught ghy doen met
het wit van een ey ende oock
met vygenmelk⁵¹⁸ alleen.

**Om kooleuren van alderhande
mannieren van metael te leggen**

Neemt paragonsteen⁵¹⁹ of kristal,
breeck dit wel met het wit van een
ey en schryft ermeede. Ende als 't
droogh is, soo vryft het geschrift
met goudt of andere metael sulckx
als ghy wilt en het salder de
colour af hebben.

597 [316nn]

**Om gout op een swarte gront
te leggen**

~~Neemt lampen swaerer~~

Neemt lampswart en maeckter
uwe gront af, op dewelke ghy 't gout
met gomwater leggen sult.

**Om gout op marmarsteen of op
eenige tafel of bort te leggen**

Neemt Bolus armenicus en
breeckt het wel met lynsaet-
of notenolie. En als ghy gout
op dese gront leggen wilt, so maeckt
soo maeck dat hy nogh te
voghtigh nogh te droogh en sy.

**Om goutverwigh letteren sonder
gout te maken**

Neemt één oncen orpiment
en één once fyne cristal, breeck
elk besonder wel. Daerna menget
ondereen met het wit van
een eye en schryft ermeede.

598 [317nn]

**Om silververwigh letteren sonder
silver te schryven**

Neemt één once tins, twee oncen
quicksilvers en smeltet tegader.

---

⁵¹⁸ vygenmelk = sap van groene vijgen

⁵¹⁹ paragonsteen = ook paragoensteen; een soort zwarte marmar (paragone) uit Italië.

Daerna breekt het met gom-
water en schryft ermeede.

Om groene letteren te schryven

Neemt 't sap van ruyten, Spaens-
groen en safferaen, breecktet
altesamen, menget met gom-
water en schryft ermeede.

Om witte letteren in een swart velt te schryven

Neemt suykermelk⁵²⁰ van vygeboom
in een glas, en laetet een
halfuer langh in de sonne staen.
Daernaer tempert het met
gomwater als gy 't te werk
stellen wilt. En nadat
gy ermede geschreeven sult
hebben, soo neemt inckt
en maeckt een swart velt
alsoo groot als ghy wilt, het-
welke, nadat het droogh sal
syn, vryft het wel styf
met een doeck. Alsdan

599 [318nn]

sullen de letteren die ghy met de
voorschreeven melck geschreeven
hebt haer **s??** ontdekken en
het papier salder wit af blijven,
mitsdien dattet metten voorschreeven melck
gepreserveert is. Hetselve meughdy
doende met den door⁵²¹ van den eye
in water gewykt, met hetwelke
ghy schryven **????** sult. Daerna
suldy het velt swartmaken en
met een doeck afvryven, als booven.

Om groen te maken dat goet sy om meede te schryven of te schilderen

Neemt Spaens groen ende tempert het
aleen in asyn. Daerna suldy 't door
een doeck doen en vryvet seer wel op
een **prø** porphiersteen⁵²² met schoon klaer
water. En al vryvende, soo doetter een

---

⁵²⁰ verschrijving: moet zijn 'suyver melk'

⁵²¹ verschrijving: moet zijn 'dooyer'

⁵²² porphiersteen = porfiersteen; stollingsgesteente, bijv. graniet

weynigh hoonings by en laet het wel droogen. Daerna vryvet weederom met gomwater en is gedaen.

600 [319nn]

Om het lasuer te bereyden

Lasuer vryft men met hooningh, gelyk het Spaens groen, maer men behoeft het anders niet te purgeren. Temperet met geklopt wit van een eye of lymwater (moet men van lym maken dat van ~~fran~~ francyn gemaect is); het moet wel klaer, suyver en doorgedaen syn, gelijk gomwater.

Om het cinober alsoo te bereyden dat men daermede schryven of schilderen magh

Neemt den cinober en vryft hem seer wel op een porphiersteen met schoon, klaer fonteynwater en laet hem droogen. Doet het daarna in een glaesken of in een nieuwe, schoone inckpot (maer in den winter is het beeter in een inckpot), gieter urine by, menget wel tegader en laet het alsoo staen tot den avont, dat al den sinober gesoncken sy. Alsdan ververschet de urine, doende als

601 [320nn]

booven en laet het soo tot de morgen staen rusten. Aldus en soo lange de urine ververschende tot dat het al wel gepurgeert sy, te weeten: 4 of 5 dagen. Daerna neemt het wit van een eye, wel geklopt tot dat het in klaer water verandert sy; hetwelke ghy op de sinober gieten sult tot dat het een vingerdick booven swemt. ~~anderroet~~ Onderroeret daarna wel met een noteboome stockjen of met een droogh cornelyboomstockjen of ook met een kleyn beenken en laet de sinober sincken. En doet als ghy te vooren met de urine gedaen hebt twee of drie dagen langh. Dit sal al de stanck

van de urina weghneemen.
Hetwelk gedaen synde synde, doeter
ander wit van een eye by, menget
wel altesamen en is gedaen. Maer
men moet het wel gestopt bewaren
en telkens als ghy 't te werkstellen
wilt, roeret wel om. Als het wit
van 't eye wel bereyt is, op de booven
geschreeve manniere, soo en corrumperet
nimmer meer.

602 [321nn]

**Een gront om 't gout op te leggen syden
en te of lynen laken of ook op
marmorsteen te leggen**

In den eersten sult gy den gront
leggen van perkementlym op
syde laken opdat de gront niet
door en sla. Daerna neemt ceruse,
bolum armenicum, Spaens groen,
van elckx evenveel, en vryft dit
altesamen drooge op een porphiersteen.
En doet het in een geloyt panneken,
makende een weckaghtigh deegh
met vernis, soodat ghy 't gemackelyk
metter pencele geneemen
kont, en dat op een kleyn vierken
dat het niet siede. Noghtans en doet
men op den marmorsteen genen
lym, dan alleen de bytende substan-
tie.

**Een bijtende substantie of gront om
gout op eenigh metael of yser te leggen**

Neemt weecke vernis één pont,
terpentyn, lynsaetolye van elcks
één once; mengh wel altesamen en
het sal gedaen syn.

603 [322nn]

Om boecken op de sneeden te vergulden

Neemt bolus armenicus een ocker-
note groot, suykerandys een erte
groot; breeckt elck bisonder al
drooge en doetter by een weynigh
wits van een eye wel geklopt. En
menget daarna wel onderen.
Dit gedaen synde, neemt het

boeck dat ghy vergulden wilt
wel gebonden en gelymt, wel
effen gesneeden en gepoliseert,
prangter wel styf in de parse
alsoo recht en effen als 't u mogelyk
is. Daerna overstryk ~~??~~ de sneede met
het wit van een eye, hetwelk
ghy met den borstelken opneeme
en lightelyk overstryken sult.
Laet het droogen en geeft hem
daerna een gront van de voorschreeve
conpositie. Dewelke wel gedrooght
synde, sult ghy het afschrabben
en wel polysten. Ten lesten, als
ghy er het gout opleggen wilt,

604 [323nn]

soo maect de sneede voghtigh met een
weynigh klaer waters en terstont
daerna sult ghy er het geslagen
gout of silver opleggen, in sulke
stucken gesneeden als 't van
nooden weesen sal. En als dit
gedrooght sal syn, soo polyst het
met een honstant⁵²³. Dit gedaen
synde, meught ghy er sulcks op-
werken als 't u believeen sal.

**Om het witte van een eyer alsoo
lange te bewaaren als ghy wilt
sonder eenighsins te bederven**

Neemt het witte van een eyeren
sonder hetselve in eniger manniere
te breecken en doetter alsoo veel
witte asyns by als 't van nooden
wessen sal, te weeten: 3 ten
hondert van het voorschreeve
wit van een ey. Laet het alsoo
twee dagen lang staen. Daerna doettet
door een doeck sonder het wit van
een ey te kloppen noch te breecken

605 [324nn]

en laet het alsoo aght dagen langh.
Daerna doet het nogh eens door
en gietet in een phiole wel dicht

---

⁵²³ honstant = hondstand, hondentand

toegestopt, om te werken te stellen als ghy sult willen.

De manniere om de bytende materie te maken tot het Indicum

Neemt gummi armonicacum 3 deelen, arabische gomme één deel, serapinum een vierendeels; laet het in asyn wyken tot dat het al weeck sal weesen. Daerna menget wel en syget door een doeck en het sal seer goet syn om te werke te stellen, als ghy se van doen sult hebben.

Hetselve op een ander manniere

Neemt gommi ~~arabi~~ armoniacci één once, gommi arabici dri oncen en laet se een nagh langh in asyn weyken. Daerna neemt goede geheele hooningh een okernote groot en een bollekens loocx

606 [325nn]

wel gereynight en wel gestamt. Laet alle deese dingen t' samen sieden in goede sterke asyn, daerby doende een weynigh aloë ephaticum, en laet het een goede wyl tyts samen sieden. Hierna sult dy door een doeck doen, alle de substantie tie wel styf uyt-douwende ende dunck u dattet te weeck sy, laet het weeder sieden tot dat het u dick genoegh sy, en bewaert het in een glas of in een eerde geloyt of in een beene vat. En als ghy iet vergulden wilt, stryckter eerst deese compositie met een borstelken over. Daerna vryvet seer wel opdatter het graneetsel⁵²⁴ niet afgevult en sy. En laet het alsoo staen soo lange als ghy wilt. En als ghy het geslagen gout op-leggen wilt, soo aessemt op de

---

⁵²⁴ graneetsel: in Piedmont *Secreten* staat 'graneersel'. Dit woord heb ik nergens anders kunnen vinden; mogelijk is het een drukfout. 'Graveersel' zou niet onlogisch zijn in de context.

voorschreeve matterie ende

607 [326nn]

leghter dan 't gout op in sulker
voegen als voorschreeve is, die
wel styf daerop douwende, 't sy
met de pencele of met catoen,
ende ghy sult een seer schoon
vergult hebben.

**Een seer schoone manniere om
gepulveriseer gout of silver te
maken, seer light~~om~~ om te doen
en daer een seer schoon couleur
af komt; 't is een seer selsaem
cecreet, hetwelk tot nogh toe
onbekent is geweest, en men
kan 't seer aerdiglyken gebruneeren
of vernisse**

Neemt geslagen gout, een
goude kroone swaer weegende, of al-
sooveel als ghy wilt en doet
het over 't vier in een reyn vat en
in een ander vat sult ghy wel
~~verw~~ verre van 't vier viermael
in gewichte alsooveel quick-

608 [327nn]

silvers doen, soodattet alleen warm-
aghtygh worde magh, want anders
maghtet weghvlieden of verdwyne.
En laet oock 't geslagen gout soo heet
niet worden dattet smelte, maer
dattet byna root wort. Dit gedaen
synde, doet se van 't vier, mietsgaders
oock het quicksilvers, 'twelk ghy
al warm op 't geslagen gout
gieten sult. En terstont
menget wel al wel tesamen met
een stockjen, een paternostert
langh⁵²⁵ en giet het daerna in een
schootel klaer waters. En ghy
sult van 't voorseyde gout en
quicksilvers een papken
~~macken~~ hebben, maer het
couleur van 't gout sal alsoo

---

⁵²⁵ een paternostert lange = tijdspanne; de tijd die nodig is om het gebed *Pater noster* uit te spreken

verdonckert syn, dat men daer
niet met alle afsien en sal.

Dit is de materie die de goutsmeeden
amalgama [heeten, die geleerden seggen malagma]⁵²⁶ en [is] een Griex woort
hetwelke de Arabische gecorrum-
peert ende in *amalgama* verandert hebben. Oock meught

609 [328nn]

ghy het ~~g???~~ al kout maken:
het geslagen gout of vylsel met
het quicksilver lange onderen
roerende op eenen marmer- ofte
porphiersteen tot dattet wel al onder-
een geämalgageert of t'samen-
gevoeght sy. En is 't dat men 't met
een weynigh asyn of limoensap
ondereen gemenght, 't sal veel
veerdiger⁵²⁷ syn en beeter incorpo-
reerende. Daerna sal men 't
2 of 3 mael met klaer water
afwasschen. Nu in wat wat
mannieren ghy de voorschreeven
amalgama gemaect hebt,
doet se door een fyne en dichte
doeck opdatter eensdeels⁵²⁸ het
quicksilver doorgaet; of ghy moget
doen door een kemels- of wit lams-
vel, hetwelk veel beter is, en
douet wel uyt opdatter alsooveel
quicksilver meede doorga als 't
mogelyk is. Daerna neemt 'tgeene
datter nogh in de doeck of in 't

610 [329nn]

vel gebleeven is sal syn en neemt
schoone levendighe sulpher citrine⁵²⁹,
de helft sooveel als den amalgama
dier nogh gebleeven is. Stamt
eerst het voorschreeve sulpher
wel en menget met de voorseyde
amalgama. 'tWelk gedaen synde,
doet het op 't vier in een schootel
of ysere leepel soo lange tot

---

⁵²⁶ verschrijving; woorden overgeslagen tijdens het overschrijven

⁵²⁷ veerdiger = vaardiger, geschikter

⁵²⁸ eensdeels = voor een deel, enigermate

⁵²⁹ sulpher citrine = gele zwavelkwarts

dat al den sulfer verbrant sy
en dat al de rest al geel sy.
Daerna laet het kout worden
en giet het in een schootel, in
dewelke gy 't soo lange met
klaer water wasschen sult
dat gy er een seer schoon gout-
~~werwe~~ verwe sien sult. Dit
bewaert in een glas of aerde
geloyt vat, gelyk men 't andere
gemale gout bewaert. Ende als
gy 't te werk leggen wilt, soo
wykt het in rooswater, in 'twelke
schoone, klare Arabische gomme
gedissolveert sy. Daerna bereyt
het om mee te schryven of te
schilderen en 't sal seer † lustigh
syn. Als gy ermeede geschreeven

611 [330nn]

of geschildert hebt en als [*t*] droogh is,
soo meught ~~gy~~ gy 't met een tant
bruneeren, 'twelk men met
gemale gout niet doen en kan,
dat de schryvers ende schilders
besigen. Dit heeft van den ouden
aldus gepractiseert geweest, als
wy in sommige van haer boecken sien.
Maer men moet het practykquelyk
bruneeren, een wit papier op 't gout
leggende en eerst mael met de
voorsejde tandte op 't papier vryvende
ende dunck u dat het nogh niet genogh
gebruneert en is, soo bruneert
nogh eens met de tant op 't
nat gout.

**Een seer schoon vernis om het
voorschreeve gout en alle andere
dingen meede te vernissen**

Neemt benjoin en breeck hem
alsoo seer als ghy kont tusschen
twee papieren. Doet hem daarna
in een ~~pot~~ phiole en gietter seer goede

612 [331nn]

gebrande wyn op tot dat het 3 of 4
vingeren hooger legge dan de benjoin.

Laet het alsoo eenen dagh of 2 langh staen.
En tot een halfphiole van
sulke gebrande wyn sult ghy
nogh 5 of 6 draeykens gebrooken
of heele safferaens by doen.
Dit gedaen synde, giet het af
en met een pincele meugh
ghy er alderhande vergultwerk
meede vernissen, hetwelke
daer seer schoon en blinkende
af worden sal. Het sal haest
droogen en lange tyt dueren.
En wilt ghy het silver oock
op sulker manieren bereyden,
soo leeft in alle manieren
met het geslagen silver als
van het geslagen gout hier-
booven geseyt is, anders dan
dat ghy in de plaetse van sulpher
wit gemeyn sout neemen
sult. Daerna bereyt den vernis

613 [332nn]

als voorschreeven is, daerby doende
van 't wit datter in den benjoin
gevonden wort en doetter géén
safferaen by. En dit vernis van
benjoin en gebrande wyn sonder
iets anders daerby is seer goet
om alle dingen er meede te
vernissen, 't sy schilderyen of
andersins, en oock om de tafelen,
kisten en andere dingen meede
te doen blincken die van note-
boomenhout gemaect syn.
Desgelyks oock koopere vergulde
dingen, want het maeck blinckende,
het preserveert en helpt de
koleuren en wort terstont
drooge sonder sonder eenigh
stof daerop te vatten, soo-
dat men met eenen doeck
of vossensteert veel beter
sal kunnen reynigen dan of
het niet vernist en ware.

**Om het gout en 't silver
lightelyk te breecken op de
gewoonelyke manieren
gelyk de groote meesters
gebruycken**

Neemt geslagen gout en incorporeert het seer wel in een glazen schaale met roosenjulep, allenskens met uwe groote vinger wel in stucken breeckende, en als 't wel altesame geincorporeert is, soo breecket seer wel op een marmor- of porphiersteen ende giet allenskens klaer water op den voorschreeve steen, altyt wel ondereen mengende. Daerna sult ghy het voorschreeve gout ende julep in een glase schale of schootel laten steecken en wascht den steen wel af, datter niet meer op en blyft. Daerna onderroerent wel in de voorschreeve schootel

met den vinger en laet het alsoo staen rusten. Laet daarna het water aflecken; doetter dan weederom ander klaer warm water op, aldus soolange wasschende tot datter de voorseyde julep al afgewasschen en gepurgeert is en dat het water, in de mont genoomen, niet meer soet en smake. Daerna laet het droogen. Dit gedaen synde, doet het in een reyne glase schaale en treckt wat warme assche verre van het vier, opdat de schaale niet en barste, die gy erop setten sult totdat het gout wel warm geworden ende tot syn goede koleur weeder gekoomen sy. Ten lesten sult ghy 't met gomwater bereyden als ghy het te werk stellen wilt.

**Om een weeke substantie
te maken waerdoor
men goutverwe sonder
gout maken kan**

Neemt 't sap van safferaenbloemen
die noghal ver op de struyk syn
of gy⁵³⁰ gebreeke van dien, neemt
drooge safferaen wel gepulveriseert
en doet er alsooveel geele en
blinckende orpimentum by die
geschelfert sy en niet aerdaghtigh.
Daerna met geyte- of snoeckegalle
(dewelk de alderbeste is) sult
gyh 't⁵³¹ wel al ondereen mengen.
Dit gedaen synde, legget met een
phiole onder eenen mesthoop en
laet het daer leggen sommige 8
dagen langh. Daarna bewaert
het en als ghy ermede schryve
wilt, ghy sult een uytermate
schoon goutverwigh colour
hebben.

**Een ander goutverwige
weeke materie om mede
te schryven en te
vergulden op yser, hout,
glas, been en ander dier-
gelyke dingen**

Neemt een ey op denselve dagh
geleyt, 'twelck ghy aen 't eene eynde
opendoen sult en daerdoor sult
ghy al het wit uyt blasen.
En daarna neemt twee deele
quicksilvers, één deel sal-
armoniacum dat suyver is
en wel gestooten; van deese
twee dingen sult 8 ghy soo-
veel op het doyer doen, die
nogh in de schaale gebleven is,
tot datter vol af sy, ende
onderroerent seer wel al

---

⁵³⁰ verschrijving: by

⁵³¹ verschrijving: ghy

618 [337nn]

met een kleyn stockjen. Stoppet
daerna met hetselfde stuck
dat ghy er afgebrooken sult hebben,
met een weynigh was toemakende
soodatter niet uyt nogh in en kan
koomen. Leght daarna dit ~~ey~~ ey
onder een paerdemist reght
overeynde met het open opwaers.
En neemt dan nogh een ander half
eyschale, dewelke ghy over de voor-
schreeve openheyt welven⁵³² sult.
Overdeckt met mest en laet
het daer 20 dagen of vyventwintigh
langh leggen. Soo sult ghy een
seer schoon goutverwe
hebben, om daermede te schryven
ende al hetgeene te doen dat
ghy sult willen. Ende is 't
u nogh te hart of te dick, soo
tempert het met ~~op~~ een weynigh
gomwaters.

619 [338nn]

**Een ander seer schoone
weeke materie om gout-
w verwe te maken met
kleyne kosten en met
weynigh moeyte**

Neemt citrangel⁵³³ of seer
geele orangeschelle, doetter
't wit wel reyn uyt. Stamt se
daerna seer wel in een schoone
steen of houten mortier en
neemt sulpher die wel geel,
gepulveriseert en wel blinckende
sy, dewelcke ghy met de voorseyde
gestamte schellen doen sult en
stootet wel altesamen. Dit gedaen
synde, sult ghy dit al in een phiole
doen en bewarent in een kelder of
in eenighe voghtige plaetse 8 of 10 dagen
langh. Ten lesten sult ghy 't een
weynigh aen 't vier derwarmen, schryft er

---

⁵³² welven = als een boog overheen leggen

⁵³³ citrangel = waarschijnlijk de (gele) schil van een citroen

of schildert ermeede, en ghy sult een
seer exelent goutverwe hebben.

620 [339nn]

**Om inct of verwe te maken
daer men seer perfectelyk
mede schryven sal**

Neemt seer goede galnoten, stoot se
in stucken en leght se in een ysere
panne met een weynigh olie. Laet se
een weynigh fryten en neemt
dan een pont, 'twelck ghy in een
geloyt vat doen sult, daer witte
wyn by gietende, tot dat se een
groote palme overswomme
legge⁵³⁴. Daerna neemt een half-
pont wel gestamte Arabische
gomme en aght oncen vitriolum
wel gepulveriseert. Menght het
wel onderen en settet in de
sonne sommige dagen langh.
Roeret alsoo dickwils om als
ghy kont en laet het een
weynigh sieden, siet ghy dat⁵³⁵ het
van nooden is. Daerna syget door

621 [340nn]

en is gedaen. En op 't grontsop
*[datter inne blijven sal, meucht ghy noch een weynich wijns gieten ende latent een luttel opsieden,
ende voort doorsijghen. Op dit grondtsop]*⁵³⁶
meugh ghy alsoo dickwils wyn gieten
als ghy wilt, tot dat ghy siet datter
den wyn niet meer afgeverft en
wort. Daerna menght al de voorschre-
eve wyn onderen, in dewelke
ghy weederom versche galnooten,
gom en vitriolum doen sult, als
te vooren. Hetselve daerna in de
sonne houdende en laetende opsieden,
sult ghy een beeter inck hebben
dan metten eersten. Doet altyt
aldus, want hoe ghy 't dickwilder
~~doen~~ doen hoe sult, hoe 't beeter

---

⁵³⁴ overzwomme leggen = ondergedompeld liggen, totdat ze bedekt zijn met een laag wijn zo hoog als een grote handpalm

⁵³⁵ siet ghy dat = als ghy ziet dat

⁵³⁶ Hier is een gedeelte van de tekst bij het overnemen uit Piedmont *Secreten* weggelaten of vergeten. Omdat Eikelenberg bijna altijd alles letterlijk overneemt, is het aannemelijk dat dit per ongeluk is gebeurd (zijn oog is gesprongen van het eerste 'grontsop' naar het tweede 'grondtsop' vier regels lager)

syn sal en 't sal te minder koste.
En is hy u te dick, of dat hy niet
vloejende genogh en syn, soo
doetter een weynigh klare loogh by,
waarmede dat hy vloejende genogh
worden sal. En is hy te dun, soo
doetter wat Arabische gom by.
De galnooten moeten kleyn gekronckelt
en wel dicht van binnen weesen,

622 [341nn]

souden se goet weesen. En de
beste vitriolum of koperrose is
altyt van binnen schoon en
hoewel verwich, de goede gomme
is altyt claer en brosch, soo
dat se in 't stampen lightelyk
pulveriseert sonder aen malcandere
te kleeven.

**Een seer aardige manni-
ere om inctpoeder
te maaken dat men drooge
over hem draagen magh. Ende
daer een weynigh wyns,
asyns of ander nattigheyt
bydoende, kan men daer
terstont meede schryven.
Oock beeter dit poeder
alderhande swarte inckt,
hoe quaet en slegh dat hy sy.**
Neemt persen- of abricosen-
stenen met de kernen,

623 [342nn]

soete of bittere amandelen
met harde schelpen (en veel
beeter syn se mét de kernen
dan sonder kernen). Neemt dan
alle de voorschreeve dingen, of
immers deselve die gy sout kunnen
krygen, ende laet se op de koole
verbranden. En als se wel root sy
en wel gloejende, soo neemt se
van den viere en aldus
te koolen verbrant, sult ghy se
in een panne bewaaren. Neemt
desgelyks *Resina pini* in een panne

en ~~laetse~~ laet er de vlamme in
slaen. Neemt daerna een ander
panneken of een dun sackjen
met stuckjens kruyswys of
andersins open gespert ende
hanght het met het open
neederwaers booven de voors.
vlamme soodat al den roock van
den voors. resina ~~verbrant~~

624 [343nn]

rontom binnen de panne of sackjen
blyven hangen. Ende als de voors.
resina verbrant ende voort
alle dingen kout sullen weesen,
soo laet al desen roock op een
panpier⁵³⁷ of tafel uytvallen
ende bewaert hem ~~xxx~~. Maer en
staet u de moeyte niet aen dese
roock te maken, soo koopt
hem van dengeene die den
boeckprintersinckt maken.
Van dit swartsel of roock neemt
één deel, of alsooveel als
ghy wilt, ende van de voorschreeve
steene en kernen te koole verbrant
ook één deel; cooperroose één
deel; gefryte galnoote als
voorseyt is twee deelen; Arabische
gomme vier deelen. Alle deese
dingen moeten wel gestamt,
gesift en onderen gemenght
syn. Daerna bewaert dit poeder
wel in een lynen of leren sackjen,
hetwelck hoe het ouder wort,

625 [344nn]

hoe 't beeter wort. Als ghy 't te
werke stellen wilt om inck te
maken, soo neemt een weynigh en
temperet met wyn, bier, ~~xx~~ asyn
of water. Ende is 't dat ghy de
nattigheyt werm maeckt, den
inckt salder des te beeter af
syn, hoewel dattet oock met
kout water wel geschieden kan.

---

⁵³⁷ verschrijving: pampier (papier)

En terstont suldy een goede inckt hebben, denwelke ghy allome sult moogen draagen sonder u te bestorten. En hebt ghy inckt die niet veel en drooght, doetter een weynigh van het voorschreeve poeder in en het sal terstont seer goet en blinckent worden.

**Om terstont een groote
quantiteyt goede inckt
met luttel koste te
maken**

Neemt sulcke verwe als de leer-

626 [345nn]

touwers besigen om haer leer swart te verwen, want men heeft veel om luttel gelts. Daerna neemt de galle van een vissche, *Sepia* genaemt, die men byna om niet heeft ende bysonder in steede die op de see legge als te Venegien⁵³⁸. Deese galle meugh ghy van langerhant vergaderen. Menght daerna de galle met de leertouwersverwe; en sonder iets anders daer by te doen sult ghy een seer goede inckt hebben. En begeert ghy se nogh beter, soo meught ghy er van 't ~~voor~~ voors. poejer in doen en den voorseyden inckt sal oock goet syn om in koper te printen, als mer⁵³⁹ een weynigh vernis by doet, en een weynigh lynsaetolie alsoo dat hy van-

627 [346nn]

self vloejende werde om des te beeter in alle de gegroefde linien te loopen en des te beeter op 't pampier te vatten

---

⁵³⁸ Venegien = Venetië

⁵³⁹ 'mer' moet zijn: 'men'. Dit is een typo in Piedmont *Secreten*; het lijkt alsof Eikelenberg eerst correct 'men' heeft geschreven en daarna er toch 'mer' van gemaakt.

sonder uyt te breyde of te
kliedden.

Om boeckdruckersinckt te maken

Den inckt die myn heere de boeck-
printers besigen wort alleen
van den herftroock gemaect
als voorschreeve is en wort
met weecke vernisse getempert.
Men moet se een weyningh sieden
als men se dunder of dicker wil
maken, nadat het van nooden
weesen sal, maer in den winter
weecker dan in den soomer.
En altyt maect den dicksten
schooner, swarter, suyverder
en blinkender letteren als
den weeckste. Maer in wat

628 [347nn]

mannieren dat het sy, hy behoort
altyt wel met den voorschreeve
roock getempert te syn, en om den-
selve weecker te maaken als voor-
seyt is, soo moet men meer
lynsaetolie of nootenolie by
de vernisse doen. Wilt gy se
dicker hebben, doetter minder
olie by en meerder roockx
en laet se langer sieden. Ende
wilt ghy root drucken, in plaetse
van den voorschreeve roock soo
neemt wel gevreeve vermillioen
met den vernisse; **bg** begeert ghy 't
groen te hebben, soo doetter
Spaens groen in; wilt ghy 't
laes lasuerverwigh, gelyk hier-
voormaels somtyts de maniere
geweest heeft, soo neemt lasuur
uyt Duytslant of glaslasuur,
sulcks als men nu te Venegien
maect. En doet in alle
mannieren als booven van
de swarten inct geseyt is.

**Om witte inct te maaken,
dewelke (om synen witheyt
wil) op wit papier geschreeven
gemackelyk geleesen wort.
Een sonderlingh schoon
secret**

Neemt versche witte ende
wel gewasschen eyerschaalen,
wryft se wel op eenen porphier-
steen met klaer water wel
afgespoelt. Doet se daerna in
een schoone schootel
tot dat het poeder al te ~~gront~~
gronde gesoncken sy. Alsdan
giet er het water ligtelyk
af en laet het poeder van
self in de sonne droogen en ghy
sult een seer uytneement
schoon wit hebben, sulckx
als er ter weerelt geen ~~??~~ syn
gelyke syn en sal, by soo verre
dat men 't wel reynelyk bereyt
en bewaeret. Als ghy 't tewerck-

stelle wilt, soo neemt *Gommi
armoniacum* wel gewasschen
en gesuyvert van de geele
schellen die er om is. Laet het
daerna een nacht ~~inder~~ langh
~~inne~~ gedissolve in gedisteleerde
asyn wyken. Des anderen daeghs
sult ghy se al gedissolveert
vinden en den asyn sal wit
geworden syn als melck, ~~de~~
dewelcke ghy door de schoone
doeck doen sult, en sult er
voort een weynigh van 't
voorschreeve poeder mede
temperen. Schryfter of schilder-
ter meede en ghy sult een
sonderlingh schoon wit hebben,
boven alle wit ter weerelt. Een
groote vrouwe in Ytaliën gebruyckte
anders niet om haer aengesicht
mede te witten, en onderhielt haer-
selve seer wit, sonder dat men

konde merken, dat sy er iet toe
deede. Oock en schadet dit poeder
het aengesigt in geenderhande

631 [350nn]

mannieren, nogh oock de huyt
nogh de tanden, gelyk de sublimaet,
ceruse en andere dingen doen, die de
vrouwen dickwils gebruycken tot
haere groote schaade. Maer wilt
ghy dit wit in 't aengesicht gebruycke,
men moetet vryven en wel kleyn
breecke, dattet wel penetreere
en langh duere. Waerin een-
jigelyk syn verstant tewaterck-
leggen magh, maer booven alle
dingh: als men 't in 't aengesicht stryken
wil, soo moet men der het derden deel
gecalcineerden talchum⁵⁴⁰ by doen,
gelyk wy in 't naestvolgende boeck
leeren sullen.

**Om een poeder te maaken
daer men de inctplecken die
op 't papier gevallen syn of oock
de groote geschreeve letteren
meede uyt den papiere doet. Een
seer selsaem en prophytelyk
secreet**

632 [351nn]

Neemt wel gevreeve geruser⁵⁴¹,
tempert se met vygeboommelck
en laet se dan drogen. Dan sult gy se
weeder vryven en laet het droogen
als booven, en dat tot seven reyse
en bewaert dit aldus te poeder
gebraght. En als ghy 't gebruycke
wilt om de plecken en het
geschrift mede uyt te doen, neemt
een kleyn doeckxken in schoon
water nat gemaect,
wringht er het waater uyt en
spreyet op de plaetse daer ghy 't
gebruycken wilt. Laet het daer

---

⁵⁴⁰ talchum = talkpoeder

⁵⁴¹ geruser = bedoeld wordt: ceruse

een weynig tyts op leggen, tot dat
het papier en den inckt wel
voghtigh af geworden sy, daerna
neemt er dit doeckjen wederom
af. Op de plecken of letteren
die ghy uytdoen wilt, doet een
weynigh van 't voorschreeve ceruys-
poeder en laet het alsoo een
geheele naght langh leggen. Des
anderen daeghs neemt een drooge,

633 [352nn]

schoone doeck en vryft ermeede
op 't voorseyde poeder. Het papier
salder heel wit af blyven, om
daerop te mogen schryven als te vooren
en meer oock. Ende is 't ter
eerster reyse nogh niet al uyt,
soo doet het nogh eens, ende ghy
en sult er geen gebreck aen
vinden.

**Om een manniere van
vernis te maken, die veel
beeter en schoonder is dan
'tselve dat de schryvers besigen
en kost veel min en stinckt
niet gelyk den ander**

Het vernis dat de schryvers
gemeenlyken besigen, en is
anders niet dan gomme van
geneeverboomen gepulveriseert
ende hieraf maeckt men oock
den weeke vernis, de voorseyde
gomme in lynolie siedende. Dit

634 [353nn]

poeder gebruycken de scribenten
om te maken dat de inckt hem
niet uyt en breyde, en opdatter
de letters des te schoonder,
suyverder en netter af sy.

Om nu een poeder te maken dat
van gelyker effecten is, seer
schoon en met minder kosten,
sonder enge quade reuck,
soo neemt aeyerschaale,

soo veel als ghy wilt,
doetter het ~~binn~~s binneste
kleyn, dun velleken wel reyn
af uyt en nadat ghy se een
weynigh gestooten hebt, soo
legt se in een panne die 't vier
verdraagen magh, overdeck se
met een deksel en schiet se
in een ~~glasen~~ glaesbackers,
potbackers steen- of kalck-
oven ende laet se daer soo langh
in leggen tot dat se al in een
seer wit poeder verandert sy,
'twelk *eykalck* geheeten wert;

635 [354nn]

siftet en bewaert het. En als ghy 't
tewerckstellen wilt, soo
strooyt se wat op het papier
of fransyn. Daerna vryvet
daer wat op, 'tsy met een hasen-
poot, panpierken of andersins,
ende hetgeene datter te veel
is, sult ghy weghneemen.
Daerna schrifter op en ghy
sultet beeter bevinden dan den
ghemeynen vernis. Als geschrifte
drooge is, wilt ghy dan deese
of andere vernis afveegen, op-
dat mer⁵⁴² hem niet wit aen
en maken, soo vryft u papier
met de kruymen van een wit-
broot, dewelcke al den vernis
met haer weghneemen sal.

**Om liniën te maken, de-
welcke nadat geschrift
droge sy sal, als~~[oo]~~ ligtelyke
te uyt te doen sullen wesen,
dat het schynen sal dat
men sonder linië[n] geschreeve
heeft**

636 [355nn]

Neemt paragonsteen, stamt se

---

⁵⁴² 'Mer' moet 'men' zijn. In Piedmont *Secreten* staat ook 'mer' als typo. Eikelenberg heeft het letterlijk overgenomen, na eerst (zo lijkt het) het goede woord te hebben geschreven: in het handschrift is te zien dat een letter 't' met een 'r' is overgeschreven.

ende vryft se wel. Daerna neemt
van den alderbeste ~~tarte~~
Tartarum vini albi gecalcineert,
laet het dissolveeren in een
schootel vol schoon, klaer
waters en dan gietet af. Met
dit water sult ghy het swart
paragonsteenpoeder temperen
tot dat het inck geworden sy
daer ghy u papier of francyn
mede regelen⁵⁴³ sult; en schryft er
op de regelen s met gemeyne
inckt. Als 't geschrift drooge
syn sal, om de voorseyde liniën
te verdryven soo vryft se met
harde kruymen van tarwen-
broot en sy sullen ~~ve~~ verdwynen
alsof sy er noyt geweest en
hadde. Dit is een seer seltsaem
en schoon cecreet.

Eynde des 5de boeckx⁵⁴⁴

637 [356nn]

Foli 220 tweede deel⁵⁴⁵

**Om vergult te maaken op leer
dat het sal schynen gout te weesen;
'twelck op silver of glas geleyt
synde, sal maaken dat se sullen
schynen gout te weesen**

Neemt eenen nieuwe pot die wel
verloot is, na de groote van u werck,
ende maeckt een forneys⁵⁴⁶ van de
hooghte van uwe pot om te beletten
dat het vier daer niet in soude slaen.
Om dies wille dat het bykans gelyk
is het artificiael vier, daerom
sult ghy 't wel gadeslaen. Dan
neemt drie pont ende vier oncen
lynsaetsmout en laet het staen
sieden met klein vier in den
voorschreeve pot tot dat 't genoegh is.
Ende wilt ghy weeten wanneer
het genoegh is, soo steeckt er een

---

⁵⁴³ regelen = van regels voorzien door ze met pen of potlood te trekken

⁵⁴⁴ 5e boeckx = van Piedmont *Secreten*

⁵⁴⁵ tweede deel = van Piedmont *Secreten*, dat met twee delen in één boek is uitgegeven

⁵⁴⁶ forneys = fornuis; afgesloten stookinrichting

hennepluyme in ende treck se terstont
uyt. Is 't dat de pluyme afgaet,
soo is 't een teken dat het genoegh is;
of anders laet het nogh sieden.

Als 't nu genoegh gesooden is, soo doet er

638 [357nn]

in aght oncen spiegelhers ende
schryfvernis, vier oncen *Aloe*
epaticum, altemael seer kleyn
gestooten. Doet deese dingen aldaer
in, wel onderroert met eenen stock.
Ende al is 't dat het al een masse
wort, daerom ~~s?~~ en sult ghy u
niet verwonderen, maer versterckt
dan 't vier ende en hout niet op van
roeren, want van dat het sal
gevoelen de groote hitte. Soo sal
het alt'saamen smelten ende
~~ende~~ dun worden. Laet het dan
properlyck staen sieden een goede
wyle tydts. Daerna soo maeckt
u proeve op pampier of op u nagel
gelyck men gemeynlyck doet
als men weeten wil of een
julep genoegh gesooden is heeft.
Of oock tusschen u vingers om te
sien of 't dick genoegh is. Maer
dunckt het u nogh te klaer te
weesen, soo doetter by tot twee-
maels toe anderhalf once
Aloe succotrin, 'twelck hem geeve

639 [358nn]

sal wat donckerder verwe. Soo en
sal 't werck soo klaer niet weesen,
doetter oock wat min vernisch in.

Als ghy nu siet dat het genoegh gesooden
is, soo neemt den pot terstont van
het vier, ~~søø~~ nogh en komter niet
mede ontrent eenige vlamme om-
dat het de hitte na hem treckt;
want 't vier soude 't geheel verbranden.
Dan doet het behendelyck uyt, eer
dat het kout wort, in twee lange,
scherpe sackjens, steeckende in

malcanderen gelyck ipocras-
kousen, soo sal de matterie
die niet gesmolten is, blyven in de
sackjes. Ende daer sal wel de helft
in blyven die daer niet meer toe
duugen⁵⁴⁷ en sal. Ende alsoo hebt ghy
gemaeck u vernisch om te
vergulden, 'twelck lange goede
blyft, *want hoe ouder, hoe het
schoonder en beeterder wert*

640 [359nn]

*dat het maeckt*⁵⁴⁸. Maer wagt
het wel van 't stof en laet het
niet loopen. Ende weet dat het aloë
is 'tgeen dat hem de geele verwe
geeft ende het couleur van goude
gelyck maeckt, maer de andere
dingen maken 't dick. Maer wilt
gy 't uytermate ~~dick~~ styf hebben,
soo neemt van den oliën of smout
dat men⁵⁴⁹ behoorlyker **matterien**
maten in de pot gedaen is,
naerdat het gesooden heeft,
soo veel als u goet dunck, dan
vervolght u werck als voor-
seyt is, en als 't gemaeckt
sal weesen, soo en sulder niet
weese over de 3 of 4 ponden, en dat
is 't minsten dat ghy sout mogen
t'seffens maken. Niet te min die
huer **amb** ambaght daerof maken:
die maaken 40 of 60 pont vernissche
t'seffens en bewaren 't tegen dat

641 [360nn]

sy tot van doen hebben. Ende wilt ghy
het gebruycken op glas of tin,
soo moet de matterie of glas warm
weesen ende sy laet haer stryken
met den penceele, soo sult ghy
goet werck maaken.

397 foli Eerste deel

---

⁵⁴⁷ duugen = deugen

⁵⁴⁸ verschrijving; de oorspronkelijke tekst luidt: *want hoe ouder dat is, hoe schooner ende beter werck dat het maeckt*

⁵⁴⁹ verschrijving; 'men' moet zijn 'met'

De derde manniere om 't silver te calcineeren

Amalgeert één deel geslaage silvers
met drie of vier deele quicksilvers
als in 't vyfte boeck verhaelt is.
Daerna stoot deese amalgama
met gemeyn sout en doet het
op 't vier tot dat al 't quicksilver
vervloogen sy. Daerna wasschet
met warm water, soo lange
en soo dickwils tot dat gy er geen
sout meer uyt en smaectt. Soo
sal 't gecalcineert syn. En duncket
u goet, ghy moget weeder met
sout sonder quicksilver stooten.
Doet het daerna ten viere in een
croeset drie of vier uren langh

642 [361nn]

en wasschet van nieus aen
als voorseyt is.

2 deel, foli 86

Om gout ende silver te maken

Neemt een Engelsche vysel⁵⁵⁰ van gout
ende twee boonen groot gomme
van Arabiën, dewelcke leght te
weeck in soo weynigh waters
dat se naeu gedeckt sy, en laet se
soo daerin staen een naght langh.
Dan vryft se wat op een marmor
steen en doet er 't gout allenskens in
en mengh wel metter gomme. Dan
vryftet soetelyck een paer uren
langh, 'tselve altyts vergaderende
onder het molet, want in 't verbrede
soo wort er veel verlooren. En
maectet gout overal nat met eenen
quispel, om dat het niet droogh worde
en soude, want ghy soudet
verliesen ~~see~~ door de gom die seer
doet droogen. Dat gedaen synde,

---

⁵⁵⁰ Engelse vijzel = officieel een vijzel met 4 oren en aan 4 zijden versierd met een Tudor-roos (uit: *Natuur-Historisch Maandblad*, Limburg, 1956); over hoeveel goud het hierom gaat, is niet na te gaan

643 [362nn]

sult ghy nemen een haftonce
salpeter, en leggen dat in een
kleyn eyseren **saekjen** kasken, doende daer-
op soo veel waters dat nauwe over-
deekt en sy, en stellet soo te
sieden op 't vier, wel 't schuym
afneemende. Daerna syet door
een dubbele dichte lynen doeck
en laet het kout worden. Soo sal 't
styf en wit weesen. Dan neemt
het en vryft het anderhalf ure
tyts mettet gout, en neemt
dan op met een dun penceel, en
legget in een glasen schaal, en
resolueeret al in waater. Nogh
sult ghy daer gereet hebben
drie of vier glasen schaale om 't
water in af te gieten van den
eene in den ander. Dan giet u
water op 't gout en wasschet
wel met de punt van u vinger

644 [363nn]

van de gom ende salpeeter, en 't
water sult ghy dan afgieten in de
voorschreeve schale, van de een
in de ander. Dat gedaen synde,
sult ghy gereet hebben suyvere
schelpen die wel uytgedrooght
syn, om u gout daer in te doen.
En als 't wel gewasschen is in
de schaale, laet er een weynigh
waater op ende onderroeret met
een spelle⁵⁵¹, ende giettet allens-
kens in u schelpen, in elcke
schelpe **in** soo veele als u dunckt
dat ghy meught toekoomen
om u gelt daeraf dobbel
te maken, want men altyt de
helft profyt daer aen doet.
Ende in 't uytgieten soo sult gy 't
onderroeren, omdat het grofste
te gronde sincke soude, 'twelck
niet en sal gemenght worden

---

⁵⁵¹ spelle = speld

onder het subtyl⁵⁵² want ghy
sout u werck bederven, maer

645 [364nn]

ghy sullet bewaaren om weederom
te vermaalen. Als 't nu sal weesen
in de schelpen, soo sult ghy 't houden
over een gloeyende koole sonder te laten
rusten, maer roeret soetelyck
om tot allenskens gedroogt is en 't
sal veel schooner in 't gesicht
weesen. Voorts waght het voor
alle vuyligheyt en stof.

Tweede deel, foli 88

Om te maken schoon Spaens groen op de nieuwe manniere

Neemt sterken asyn en aght
oncen vylsel van koper dat
wel gesuyvert is van 't stof,
vier oncen gemeyn sout, twee
oncen roode wynsteen, een
halfonce cal armoniak
en een halfbroot of meer
tarwendeesem die wel geheeven
is, want dat is dat het Spaens

646 [365nn]

groen vermeerdert en lighaem
geeft. Solveeret oock wel
met den asyn en laet d' ander droogen⁵⁵³
wel kleyn gestooten syn en doet dan
den asyn daerop sonder seekre mate,
want al schiet daer iet over, het
sal altyt te passe koomen, en
menget wel ondereen. Dan doet het
in een nieuwe pot die wel verlost is
en luteert dan het deksel seer wel
opdatter geen adem uyt en magh koomen
en graeft hem in warme paerdemest
15 of 20 dagen langh. Dan neemt hem
wederom uyt en giet den asyn allenkens
af. Maer wilt ghy 't nogh multipliceeren,
soo sult ghy ander deesem wel gesolveert

---

⁵⁵² subtyl = het fijne gedeelte van iets

⁵⁵³ droogen = droggen (meervoud van drogge, drogue, drog (niet het werkwoord 'drogen'))

daerin doen en menget metter voorgeschreeve
materie totdat se hart is na u begeerte.
Dan doet het in een leeren sack wel
toegestopt en legget soo aght of tien
dagen langh in mest. Maer omdat
den sack niet rotten en soude door 't
geraken van het mest, soo sult

647 [366nn]

ghy 't leggen in een houten kasken
van een paer vingers dick om
haest bereyt te weesen. Dan neemet
uyt en ghy sult hebben een
schoon Spaens groen.

[opgeplakt stuk papier]

1696

Tot 3 lb krijdwit 6 loot bruyn ooker
en 12 loot Englis lijm. [verwijzingsteken?]

Voorts tot vernis voor stoven

1¼ lb lynolij, een kluytjen omber als 2 okernote,
8 loot goutgelit⁵⁵⁴. *Boulliez quatre huere*⁵⁵⁵.
Was zeer dik, glad en taj en droogde ras.
In voegen ik daarbij dee 28 loot oli terbinth,
waarna het beter was en evenwel zeer wel
droogde. Dus moet men nemen
lynolij en oli terebinth *āā*⁵⁵⁶

[in potlood geschreven] tot elk 8 loot krytwit 1 loot lym
en een halfloot ooker...

[met inkt daar overheen geschreven] tot elk 8 loot krijtwit 1 loot lijm

---

⁵⁵⁴ goutgelit (*Lithargyrium auri*) = 'litharge of gold is litharge mixed with red lead, giving it a red color'

⁵⁵⁵ Frans: vier uur laten sieden

⁵⁵⁶ a.a., aa, āā = *ana partes*, van elk (gelijke delen)

---

i Tussen bladzijden 647 [366nn] en 648 [381nn] bevindt zich een losse katern, bestaande uit bladzijden van het afschrift van Zoutmans werkboekje, aangevuld met bladzijden die - om aan het handschrift te beoordelen - op een andere tijdstip zijn beschreven. Zie voor een reconstructie van het originele werkboekje Bijlage II.

---

21 [geen nn] / Zoutman 21 (boven)

[De volgende alinea is doorgehaald]
en doen daar wat schoon water op
met een halve boon groot zout
met zooveel gestoten gom en wrijven
en wrijven **da??** zoo tesamen een half-
uur langh. **Daarna** in een schilp,
strijken 't en laten 't drogen. Als gij
't gebruiken wilt, zult gij 't met water
temperen of met bruijn inkt,
'twelk uytermaten bruijn is.
[de rest van het blad is afgesneden]

22 [geen nn] / Zoutman 22 (boven)

**Om gewreeven zilver in
zijn fluer te behouden**

Men zal weten dat zilver, nadien
dat het verwrocht is, bruijn wert
van de lucht. Om dit te verhoeden
zo bestrijkt u zilver als 't wel
drooch is dun met vernis.
Zo zal 't in zijn fluer blijven.
[de rest van het blad is afgesneden]

23 [367nn] / Zoutman 23

Rooden gront

Een rooden gront leyt men van
fermiljoen en verdiepen 't met roos,
verhogen 't met masticot. Of men
verdiept het met zinober en verhoogt
het met menij en wit.

Item. Lichte meni

suldij verdiepen met fermiljoen
of met fermiljoen daar saffraan
in geweekt is en verhoogten 't met
masticot.

Nota

Alle rowaansche verven⁵⁵⁷ daar lak in is, zuldij verdiepen met lak of gedroogde brasilie.

De metselarie⁵⁵⁸-grontt

leijt men van seruse en een weynich sapgroen en verhoogen ze met seruijs en verdiepen 't met sapgroen.

De groene gront

leijt men van berggroen en wat masticot of van sapgroen en masticot of van schijtgeel en blaauw en verdiepen 't met donker sapgroen en verhogen 't met masticot.

24 [368nn] / Zoutman 24

Den paarschen gront

leijt men van roose en wit en verdiepen 't met puur roose en verhoogen 't met wit; ook leijt men van roose en verdiepen se met tornisol.

Den purperen gront

leijt men van wit, roose en blaau tezamen gemengt; men verdiept se met tornisol of met roose en blaau t'samen en verhogen ze met wit en gemalen gout.
Men leyt se ook van wit, tornisol en blaau en verhoogen ze met wit of gemalen gout en verdiepen 't met tornisol en blauw.

Den geelen gront

leijt men van masticot en verdiepen 't met menij of sapgroen en verhoogt het met een luttel wits en masticot samen.
Noch leyt men se van saffraan en masticot en verdiepen 't met fermil-

---

⁵⁵⁷ rowaansche verven = niet gevonden; mogelijk rode verven (rowan = wilde lijsterbes)

⁵⁵⁸ metselarie = metselrie, metselarij: 'Eene bepaalde soort van metselwerk, eene nis. Ook bij uitbreiding als term der schilderkunst, als een bouwkundig ornament, eene geschilderde nis, de omljsting waarin een geschilderd beeld wordt gevat. ... Zeker is dat het woord in deze bet. vooral (of uitsluitend) voorkomt bij portretten.' (MNW)

joen of roose en verhogen 't
met wit een⁵⁵⁹ masticot.

25 [369nn] / Zoutman 25

Noch leijt men desen gront van
geelen, ooker en wit; die zal men
verdiepen met goeden bruijnen ooker
en verhoogen 't met masticot.

Den goutverwen gront

leijt men van menij en schijtgeel.
Dit zal men verdiepen met sapgroen
en schijtgeel gemengt en verhogen 't
met masticot.

Den swerten gront

leijt men van wit en swert
en verdiepen 't met puur swart
en verhoogen 't met puur wit.

Den witten gront

leyt men alleen van wit; men
verdiept se met swart en wit, of met
wit en blauw, of met tornisol,
en men verhoogen 't met vermalen
gout.

Grawen gront

leijt men van wit en een weijnich
swert en roet, en verdiepen 't
met swert en roet en verhogen 't
met wit en een weijnich roets.

26 [370nn] / Zoutman 26

Den houtverwen gront

leijt men van ooker en swart;
men verdiept se met een weijnich
meer swerts en verhoogt se met een
weijnich meer ookers daerin
te doen dan den gront tevooren
gehadt heeft.

Levende lijfverwe

leijt men van wit en een weijnich
fermiljoen; maer wil men de
grond van oude aangesichten hebben,

---

⁵⁵⁹ verschrijving: 'en'

zoo moet men daaer een weijnich
ookers bij doen.

De gront van levende vrouwen- en kindereenaansichten

leijt men van blijwit en een
weijnich fermiljoens met een
weijnich roose. Dees zal men t'samen
mengen ende dan nemen indigo
en lighten-ooker een⁵⁶⁰ mengen die
t'samen met een weynich van de
voors. gront en verdiepen 't hiermede.
Men zal de gront verhoogen met wit
(meer wits in de grontverwe te doen);
maar om de litmaten des lichaams
te trekken als ooren, mont, nues,
oogen, handen ende voeten etc.,
daartoe zal men mengen fermiljoen,
swert en roet.

41 [371nn] / Zoutman 41

Om te koluieren allerly dingen

Schepen

Bruijn-ooker, swart; verdiepet met
wit, geel-ooker of roet, na 't gevalt.

Riet dak

Swart, groen en wit samen gemengt;
anders met aschblaa en schijtgeel
als 't wat verder is.

Hert

Fermiljoen, schijtgeel, umber
met wit; in de diepte wat lak en
lakmoes bij den umber.

Haas

Bruijn-ooker, fermiljoen of menij
met wit gemengt.

Osse

Fermiljoen, lichte of bruijne ooker,
verdiept met lak en swart.

---

⁵⁶⁰ verschrijving: 'en'

Arent

Umber, ligten-ooker, saffraan.

Leeu

Lichten ooker, saffraan, wit;
verdiept met bruijn-ooker en saffraan.

Visch

Aschblauw, wit en sapgroen.

42 [372nn] / Zoutman 42

Paart

Umber, swart, geel-ooker, umber,
lichte ooker, fermiljoen, wit.

Moriaan⁵⁶¹

Swart, umber, geel-ooker.

Pylaren

Bruijn-ooker, bruijn-root, wit.

Schoon geel

Masticot, schijtgeel, saffraan;
verdiepet met lak en verhooget
met saffraan.

Goutgeel

Menij, geel-ooker, masticot,
saffraan.

Manshair

Umber, lichten-ooker, ligtooker,
wit, saffraan, umber fermiljoen.

Mansincarnatie⁵⁶²

Lak, fermiljoen, wit daarin wat
roets, schijtgeel, umber etc.,
na 't gevalt.
Verdiepet met lak, umber en swert,
al dunx gebruijkt.

Vrouwenincarnatie

Lak, menij, wit; verdiept met
Engelse aarde⁵⁶³ en wit.

---

⁵⁶¹ moriaan = moor, neger

⁵⁶² incarnatie = 'In vrij gebruik, in toepassing op de verschijning(en) in vleeschelijke, menselijke gedaante van onstoffelijke wezens of machten. Concreet: Het lichaam, de gestalte, de persoon waarin een onstoffelijk wezen vleesch geworden is.' (uit MNW)

⁵⁶³ Engelse aarde = waarschijnlijk een soort roodkrijt

- [373nn]

Een papegay

Op 't hoofd bruyn, blau, groen;
van halfwegen de kruyn tot
de bek een rontagtig wit plekje
regt voor 't hoofd; van onder de
bek tot de lengte van twee
zulke witte plekjes, een ovaal-
agtig roode plek op 't midden na de borst
toe; de bogt van de vluegels
by 't lijf schoon root; de uiterste
en onderste pennen der wieken swart
en gelyke veel daeraen volgende
na de rug toe blau; de staart
bovenop groen, van onderen in 't
midden root, dat in 't midden van
geel staat en zyn kanten erin
verliest, gelyk 't geel weder in schoon
groen daar de onderkant van
omringt is; de buik purper,
zomtyts met groen betrokken;
de borst groen; de bek en benen
graugeel.

Alles te verstaen van zulk groen,
root enz. als dese vogels hebben
en wy by gelegentheynt zullen tonen.

- [374nn]

Een pauwin

Van de kruijn tot het oogt omber
dat agter wat roetagtig en bruyn;
van 't agterhoofd tot de bek een
regtagtige swarte streep even zoo
breet als 't oog, ~~????~~ in welks mid[den]
het oog komt; den hals van de bek
af graublau, na 't groen verdreven;
regt van voren en omtrent de
halve omtrek van den hals tegen
de borst groen, de agterhelft gr[oen];
van daar tot halfwegen de borst
groen met grau betrocken en somtyt[s]
ook met swart; van daar gelyke
lengte blaugrau en regt neer van
de schouder na tot buik wit; voorts
de buik bleek of liever grauagtig
wit, de start grau met swart;
~~betrocken~~ of de vleugels blaugrau,

de rug en wiek rootagtig grau.
Het grau is als dat van de gans.

- [375nn]

Boomgroen vooraan wat beschaduwt

Hoog besie-geel, laxeert
met blau, Spaens groen; gediept
met sap- en Spaens groen.

Wolken

Op den dag masticot en wit;
't diepsel: as, lak **en** wit. Nog
bruynder: smalt, as, karmijn en
wat wit, dat ook bijwijlen alleen
kan passen in 't afsetten, insonderheyt
in lugten tegen de zon over
of beneden dezelve.

Bakken of branden is goet voor
't versterven der **indigo**.

Men moet de dingen, die uit hun
aart nootwendig dus of zoo
moeten geverwt zijn, eerst aenleggen
en voorts de rest na dese schakeren.

Backersdovekolen⁵⁶⁴ van de blauste
en fijnste zijn schoon blau in de
olijverf, voornamelijk met wit
gemengt.

- [376nn]

Overmatig heerlijk schakeren

Cieren⁵⁶⁵ past maar in aensienlyke,
niet in **verlegte** dingen. En de
voeglijkheijt eyst, dat men een
zugtende we[d]uwe geen geel kleet
enz. aantrekt of grijse mannen
veelverwig toetakelt. Het graauw
past de boeren en zeeluy, het
purper de vorsten.

't Roodt diepsel van lijfverf kan
een boer voor kleding verstreken

---

⁵⁶⁴ backersdovekolen = uit bakkersoven verwijderde brandstofresten (dove = verdoofde)

⁵⁶⁵ cieren = sieren, versieren

wanneer het gediept wort met r[...]
en lak nadat het dun is aengel[egd].

Ook maakt men kledingen van w[it]
en as. Verdiept se met purper en tot
het diepste wat swart, dat wel staet.

Rook

Dun wit en lak; 't diepsel wit en
heel weynig as en lak dun gemengt.

Witte gront

Wit. Een weijnig oostindise inkt
diepsel.

43 [377nn] / Zoutman 43

Kinderen-incarnatie

Lootwit, fermiljoen; verdiepet
als voren.

Indiblaau met sapgroen

verdiepet schoon op groen.

Lucht daar de zon opgaat

- 1 Masticot en wit
- 2 Menij en wit
- 3 Lak en wit
- 4 Aschblaau en wit

Wegen of rotsen van hende

Van asch, bruijnroot, schijtgeel;
verdiepet met roet, lak, swart.

Stammen van bomen

Indiblaau, wit, schijtgeel;
verdiepet diversch zoals men wil.

Weerschijnende verwen

Wit en blaau 't hoogsel;
purper 't verdiepsel.

Schijtgeel en wit de hoogte;
't diepsel groen.

Geel en wit het hoogsel;
roodt-purper 't diepsel.

Groengeel, een weijnich wit
't hoogsel; diepsel purper.

Lichtgroen 't hoogsel;
schoon blaau 't diepsel.

Masticot en wit 't hoogsel;
schoon groen en geel 't diepsel.
[de rest van de tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

Om schoon orangie te maken

Sal men nemen een pintje waters.
Doed daarin 2 loot potas met
noch 2 loot Oostindise aarde, anders
genaemt *Orliaen*⁵⁶⁶. Dit samen gesoden
een quartier uurs, doet er dan u
stoffen in, 'tsij kousen, sluijers of
wat gij begeert. 't Sal schoon
orangie zijn zonder verbranden.

Wil men 't lichter en klaerder hebben,
zo doet er een loot potas meer in.
En hoe 't langer in de verwe blijft
leggen, hoe bruijnder en hoger
van koluer.

Een ander

Neemt lasuurblaau of aschblaau
met wat lootwit, met wat dun
Spaens groen: dat is goet groen om
bomen, gras, etc. Verdiepet met
sapgroen; verhoget met operment
en wat wit.

Om te weten wat verwen

wel schakeren met alle verwen

Wildij een lustige, wijde kledinge
schakeren of verdiepen, zo verdiept se
met blauw of Parijs root, te weten deze
navolgende kleren als indiblaau,
sapgroen, brasilij, root, violet, purper,
zijnober, menij en dan met zilver
dat gevreven is.

---

⁵⁶⁶ orliaen = orleaan, geelachtig rode verfstof afkomstig van de vruchten van de tropische plant *Bixa Orellana* (Bron: INL); ook bekend onder Franse naam roucou (roekoe). Maar het verband met 'Oostindische aarde'? Misschien de gedroogde, gemalen vruchten?

Waters verwen

Neemt aschblaa en een weijnch berggroen daeronder en strijkt daarmede; verdiepet met laasuur, niet heel blaa, en verhoget met wit. Sommige maken 't water met Indiblaa en lootwit en een weijnig aschblaa daeronder, dat is 't beste en fijnste water.

Aschverwe met zijn verdiepinge

Neemt swart en wit ('t meestendeel) en een weynich Indiblaa en aschblaa. Tempert dat met malkanderen; verdiept het met alle blaa op pampier; verhoogt met gevreven zilver of puur wit.

34 [380nn] / Zoutman 34

Hemelsblaa

Neemt wel gevreven lasuur met wit na behooren; verdiepet met lichte brasielie met wat wit ofte sapgroen ende geel; verhoogt se met zilver ofte met wit alleen; daarmede kan men verdiepen: Indi[blaa], lakmoes, zijnober en gout-geel.

Dese blaa mach men verhogen met puur brasielie

Dit blaa zal men leggen eerst met puur smalt of aschblaa en als 't droog is, verhoogen met aschblaa en wit en diepent met lak of brasielie. En dan overal leggen met het eerste blaa, zeer dunnekens; dan over met gout of zilver.

Een schone kluer oft purperwas

Dees zal men leggen van menij en lootwit (meest wit) en verdiepen 't met lichte brasielie en wit en daarna met wat donkerder; en verhogen 't met puur brasielie of lakwit en verziert het dan met gemalen gout.

Om lijfverwe te leggen

Vrouwenlijfverwe zal men leggen

van brasielie met wit; en al vrij
dunnekens een mans met menij
en wit.

Doode lijken

Masticot en wit (meest),
met een weynig geel oker.

 Einde losse katern

---

648 [381nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

Om marmersteen te verwen en te schilderen⁵⁶⁷

Dit heeft P[ater] Baldigianus aen den heer abt Nazari
meegedeelt, en 't is veel makkelijker en
ligter om te doen dan 'tgeen daar vader
Kircherius in zijn *Onderaartse Werelt* van schrijft.

De verfsels die hij daartoe neemt zijn
gommen: **[1 -]** tot root neemt hij drakenbloet in
guttis, **2** - tot geel gutta gamba, **3** - tot swart
dient hij zig van de gomagtige stof
van welke de mumiën vol zijn.

De verfsels bereijt hij dus:
Hij maakt de gommen tot een fijn poeder
dat hij op den marmersteen weekt met
goede brandewijn nadat hij den steen die
hij beschilderen wil eerst warm gemaakt
heeft opdat de verfsels te dieper zouden
indringen.

Door dit middel kan men op marmer
schilderen 'tgeen men wil, en de dingen staan
daar zoo natuurlijk op als warens⁵⁶⁸ in
gegroeit⁵⁶⁹.

P[ater] zegt: Ick heb 't beproeft op marmer
van Carara met goet gevolg, maar durf
niet verzekeren dat het op ander zou gaan
dat harder was; tussen de marmersteen
is groot onderscheijt.

---

⁵⁶⁷ Dit onderwerp had Eikelenberg al eerder opgenomen; zie vanaf 336 [127nn]

⁵⁶⁸ warens = waren se er

⁵⁶⁹ verschrijving: 'gegroeit' moet zijn 'gegroeft'

[de volgende twee (mogelijk) alinea's zijn doorgehaald]

Eyschalen worden door enige dagen in azijn te leggen week als deeg; van kout water weder hard.

Lak

is een Indise gom, 'twelk als 't rau is sooals 't van de boomen komt, soo is 't donkerbruyn en rosagtig. 't Wort in India gestoten, gesmolt- en en vermengt met allerley verf als root, groen, geel, swart enz., en tot stokjes om te zegelen gemaakt, alsook om schrynwerk te verlakken.

Caprifolizap⁵⁷⁰

Als de regen op de geijteblad vald en van daar op de klederen, ~~vald~~ 'tzij dat se van zijde of wol zijn, zoo maakt se in de zelve gele vlekken die niet weer uijtgedaan kunnen worden.

Secretschrift uit Ovidii Vrijkonst⁵⁷¹

Schrijf met verse melk, de letteren sullen niet kunnen gelezen werden. Dog bewrijf die met fijn gestooten houtkool, zoo zullen ze verschijnen. Men schrijft ook onsienbaar schrift met gespitse vlashalmen die wat vogtig zijn.

Om te weten off enige stoffen uit een acidum of alcali bestaan

Doet bij de zelve of vermengt met de zelve *Oleum violarum*⁵⁷². En indien zij uyt een **Acidum**⁵⁷³ bestaan zullen door 'tzelve ligter, maar zoo zij uijt een **Alcali** bestaan bruynder worden.

---

⁵⁷⁰ caprifolizap = sap van kamperfoelie (familie *Caprifoliaceae*)

⁵⁷¹ Publius Ovidius Naso, 43 v.Chr.-17 n.Chr., Romeins dichter; *Ovidii Vrijkonst* = *Alle de werken van Publius Ovidius Naso*, bijvoorbeeld de uitgave van Mortier van 1697

⁵⁷² *Oleum violarum* = violettenolie

⁵⁷³ De woorden **Acidum** en **Alcali** zijn in het manuscript in rood potlood geschreven

Vernis die men weder afwassen kan

R⁵⁷⁴ Een pint *Sp. vini*⁵⁷⁵ en een onc of 2
Arabise gom, na mate dat gij ze
sterk hebben wild, en ziet dit te-
zamen.

Ander vernis

R Veneetze terbintijn [ons-teken] •⁵⁷⁶
Witte spiegelhars [drachma-teken] iij
en terpintijnolij 1/8 lb

Latet op 't vier met malkander smelten.

De vernissen

die men tot schilderijen wil bezigen
moeten niet vervig of kluerig, maar
blank en doorschijnig zijn.

651 [384nn]

Droogende olij voor de verwers

R Lijnoly [ons-teken] ij
Menij twee vingerhoeden vol
Omber een weijnig
Voor een of twee duijten gemene haers

Zied dit tezamen in een groote
pot. *Probatum.*

[de volgende alinea is doorgehaald]

~~Om vernis van gom copal te maken~~

~~Doet gomme copal met een weijnig
water op kooltjes of zagt vuur.~~

~~Doet se dan in een fles ~~???~~
en laat se op het zant distilleeren.~~

Vernis

R 1/4 lb gomlak, 3 loot sandarak,
een mengele *Sp. vini* en laat het
distilleren. (Digereeren⁵⁷⁷ meent hij⁵⁷⁸, denk ik,
als de gom copal. Zie boven.)

---

⁵⁷⁴ R = L. *recipe*, neem

⁵⁷⁵ *Sp. vini* = *Spiritus vini* (ethanol)

⁵⁷⁶ Betekenis dikke punt na ons-teken niet bekend. Hoeveel onzen?

⁵⁷⁷ digereeren = digereren, bij matige warmte langdurig op elkaar in (laten) werken

⁵⁷⁸ hij = auteur van de bron waaruit Eikelenberg aan het overnemen is; bron niet gevonden

Terebanthijnoly

heeft min wanschaduwing⁵⁷⁹ als
het water.

652 [385nn]

Blanketsel en rootsel

R Antonetworteltjes⁵⁸⁰

Neemt aan de tippen des duyms en
voortste vingers wat boter,
haalt het worteltje telkens door dese
met boter bestreke tippen. 't Zal
een schoon root van zigt geven, 'tgeen
door de vethen enigins vast is. Strijkt
die op de wangen en verdrijft ze met
een vogtige vinger op de kanten.

*Alio modo*⁵⁸¹

R Spaans papier⁵⁸² 't Beste is
dat groenagtig is daar enig gout
schijnt door te blinken; de slegtse
rood of paarsagtig. Het papier dan
maakt met de tong of vinger
maar een weijnig nat en geeft
met het natgemaackte maar een
streek 3 à 4 over ijder wang en verdrijft
het als boven.

Papier zonder naden Voor de lakenparsers-
kaarsen en is te koop tot Leijden over de haven
bij Abram Kanjewiele (1704).

653 [386nn]

Zwartzel

Mij is gezegt dat het voortkomt
van de rook van der pik- of
teermakerij, welke in de boomen
blijvende hangen van de zelve
'tzij door schudden of anders
wert afgekregen en vergadert.

---

⁵⁷⁹ wanschaduwing = refractie; breking

⁵⁸⁰ Antonetworteltjes = geeft kleurstof voor cosmetisch gebruik, vooral door hoeren maar ook door trouwlustige dienstmeiden gebruikt

⁵⁸¹ *alio modo* = een andere manier

⁵⁸² Spaans papier = geeft kleurstof voor cosmetisch gebruik

Koper vertinnen

De knoopgieters vertinnen de kopere knoopoogjes met gepoederd tin en wijnsteen, dat zij met water *q.s.*⁵⁸³ vermengen en daarin de oogjes koken.

J. Sonneman⁵⁸⁴ verzilverd het koper, zoo hij mij gezegt heeft, met zilver in sterkwater na de wijze van Blankert⁵⁸⁵ ontdaan, het daar opwrijvend.

654 [387nn]

De verzfels die men tot

de verligting gebruyk, kan men voor 't veranderen bewaren met te bezorgen dat se hun vogt niet kunnen uitdampen door het toebinden der vlesjes met een blaasje.

Dog in 't koken moeten er ook geen meer nog min vogt by als 't behoorlyk is. Nog ook stoffen van strydige aart, want dan zouden ze ligt fermenteren en bederven.

Schoon orange van orleaan

R een pintje water
potas
orleaan of Oost-Indise aarde $\bar{a}\bar{a}$ 2 onc

Kooktet samen een 4 uurs en doopt er dan u zyde of stoffen in.

Wil men 't ligter hebben, doet er wat meer potas in en hooger van verf, zoo laatet langer in 't verfel.

Nota - J.D. Soutman

De verzfels moeten wel droog en sober gegomt zyn daar men met wit, gout of masticot ophogen wil.

655 [388nn]

[*Lege bladzijde*]

---

⁵⁸³ *q.s.* = *Quantum satis*, de benodigde hoeveelheid

⁵⁸⁴ J. Sonneman = niet gevonden; misschien Sonnemans; daarvan waren er in die tijd twee, een 'Hollandische' kunstschilder (geen verdere gegevens) en een beeldhouwer Jan, in Den Haag.

⁵⁸⁵ Blankert = S. Blankaart

**Pour faire
blanc de coquille**

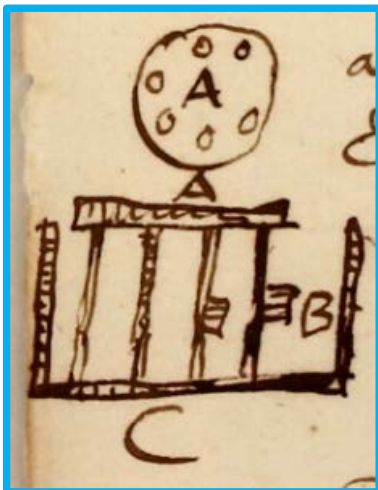
[*Om schelpwit te maken*]

R Ysere platen. Hangd die in een glas daarin gy *Acetum distillatum* doet vaporeeren over een [...] ⁵⁸⁶ vuer. En le blanc [= *het wit*] zal op de vlakke der plaat groeyen.

Pour faire *viridis eris distillatum*
[*Om een distilaat van Spaans groen te maken*]

R *Viridis eris q.s. pulv* en *Acetum distill* in een open pot of glas, evaporeet het vogt tot dat het begint te verliezen, dan:

[*in marge: tekening*]

R Een rond houtje als een spons als by A ⁵⁸⁷, doer 'twelk gy in 't rond eykenhouten pennen moet steken en dan dezelve in het vogt stellen als hier in 't vat C; en de kristallen zullen romdom dezelve groeyen als by B, gelyk de stokzuyker. En naderhand als 't niet meer cristalleert, evaporeerd het wederom en zetter dezelve stokjes weer in. Zie hiervan N. Lemery.

⁵⁸⁶ het soort vuur is opengelaten

⁵⁸⁷ verwijzing naar tekening in marge

657 [390nn]
[Lege bladzijde]

658 [391nn]

**Ervarenissen wegens
de lijnolij**

Bruyne harst en lijnolij in malkander gekookt hebbende, streek ik er een root, glat koperen bakdeksel mede en zette het in de zon. Na 1 à 2 dagen was een gedeelte dezer vernis na de lage kanten bijeen gezegen, en vertoonde zig doorschijnig groen. Op 't opperste en vlakste des deksels, daar 't niet afgeloopen was, was de vernis aan groene druppels zamen gekoppelt. Doe vaagde ik er de vernis af, en 't weynig dat er nog aan bleef wreef ik er met de hand stijf over.

Dit droogde, wierd doe niet groen, dog liep weer aan koppels, die ik eer ze nog droog waren, verwreef.

Toen 't droog was dee ik er tot 2 à 3 maal dunnetjes weer andre over, die telkens koppelde dog niet groen wierd. Toen ze droog was viel er de regen op in d' ope lugt, waardoor ze

659 [392nn]

witagtig wierd, byna als drooge vernis die door stooten gewond is of als gestoote harst. En ditzelve gebuerd ook aan hout dat met deze vernis bestreken is, en in 't gemeen wanneer 't met enige oly daar harst in is bestreken zynde, nat werd.

Dog toen nu dit deksel weer droog van 't water was, was deze vernis weer als te vooren doorschijnig en 't gladde koper blonk er doorheen. Maar allengs dikmaals nat zynde en weder droogen, en ook somtyts met een doek afgedroogd wordende, verloor zy deze doorschijnigheyd enigsins.

660 [393nn]

Van de lijnolij

De vaten in welke de olyverkoopers de oly houden, krimpen zoodanig door de oly dat er de hoepen los om worden als er die enige tyt in geweest heeft, regtstrijdig tegen degene daar men water in bewaard.

[Helemaal rechtsonder:

Zie 660

ook op 't

volgende]

661 [394nn]

Huijsblas⁵⁸⁸

word bij de Wolga gemaakt van de rog van stuer.

Alle verfzels

als lakken, ookers, schijtgeelen, oprementen, indigo; alle roode verfzels; alle groenen (behalven groene en blau-as), lazuren en masticotten werden alle met olij gewreven en in een toegebonde blaasje voor 't verdroogen en vuilnis bewaard.

De blaezen

konnen deze verfzels nog beter houden voor verandering, zoo die tevooren in lijnoly gelegen hebben en daar af doortrokken zijn. En dewijl (gelyk men mij gezegt heeft) de blazen pijpjes hebben door welken van buyten wel vogt kan indringen, maar wegens hun klapvliesjes niet na buijten laten, zal 't best sijn de verff[***] verfzels in hun binnenste te binden, gelijk de pis geweest heeft.

662 [395nn]

Orleaan

is twederleij, namelijk bol-orleaan en natte die in potten bewaard word.

---

⁵⁸⁸ huijsblas = een vislijm

Geele houten kandelaars

worden geverft met menij die met
terpintijnolij in stee van andere
en met terpentijn voor vernis gekookt
word.

Masiou en cassomba⁵⁸⁹, kostelijke
bloemen waarvan in India de kostelijkste
verf gemaakt word.

Indigo

word van blauwe bloemen gemaakt
(zoo mij een chimist van 's Hartoogen-
bos gezegt heeft). De bloemen maalten
tot pap en als die halfgedroogd
is, wort ze tot koekjes gesneden.

Blau-as,

zoo mr Jan van der Woude⁵⁹⁰ zaliger
mij eens zey, wierd er in d' aarde
gevonden in een sloot bij de kolvers-
weijd, toen de houten aldaar vermaakt
wierd.

---

i De Eikelenberg-nummering op de volgende twee bladzijden is een duplicering

---

661-bis [396nn]

Litargirium

is gebrand loot of een schuijmig
uitwerpsel, dat in de zuivering des
zilvers met loot overblijft.
Degeen die meest gekookt is
werd wegens zijn verf *goutgelit*
genaaamd, d' ander *zilverglit*,
dog zijn eens van kragt. (*Brandende Salmander*)

Ervarenis wegens het

Spaans groen

S.VB.⁵⁹¹ Enige dingen zullen d' afzetter
leyde, enige glansen aan met
Spaans groen, dat met wijnsteen en
water bereijde was, en door 't verdroogen
wat taij en klevender geworden,

---

⁵⁸⁹ masiou = niet gevonden; cassomba = oranje-rode verfstof gemaakt uit de bloemen of zaden van een tropische boom genaamd *Carthamus tinctorius* (Bron: INL)

⁵⁹⁰ Misschien Jan Claesz van der Wouden, kunstschilder te Alkmaar, werkzaam 1674-89; overleden in 1689

⁵⁹¹ S.VB. = Samuel van Baseroij (1665-1692), vriend van Eikelenberg

op 'twelk hij bladgoud dekte
en na verloop van enige maande
wierd het bladgout groen.

662-bis [397nn]

Cinnaber

is er, zoo mij gezegd is, die blau is,
van verzfels die men uijt
braziele enz kookt.

De verfelhouten moeten warm of koud
geweekt zijn eer ze kooken, want als
die kooken, werden ze weijnig ontdaan
omdat ze daardoor droog worden, bijna
als 't meelbeslag in de ziedende ketels
of gelijk 't hout daer men boterkoppe
af maakt wanneer men 't kookt.

Dog egter kan de koking veel
deelen breken en ontdoen door middel
van 'tgeen daar men se mede kookt
en dat in de pijpjes gedrongen, hen
vaneen schuert als 't aan 't bewegen
raakt.

663 [398nn]

Rooze root

Om 't rooze root te maken, zoo
mij van een Amsterdammer verfverkooper
gezegd is:

R geraspt sappanhout, in een zak
gedaan

Fijn gestooten of gemalen krijt

Regenwater *āā q.s.*

Kookt het samen tot een behoorlijk dikte.

Probatum. Nota:

't Hout doet men in een zak opdat men
alleen de tinktuur daaraf behoeft
en 't raspeles niet onder 't krijd zou
raken. En het krijt dus met dit
tinctuur geverft is rooze root.

Boekgroen te maken

R tot lb 1 oprement:

indigo 4 Ʒ [*ons-teken*]en maald

het door malkander.

[in marge: **Nota:** Heb naderhand verstaan dat de smalt van de steen saffir werd gemaakt en vind ook zulx in Neri⁵⁹² *Glasmakerkunst* beschreven.]

Lazuur en smalt

verschelen, na 't zegge der bovengemelde
verfverkooper, niet dan in duegd; beijde
wordende van lapis lazuli gemaakt.
Men stampt en wrijft slegs om zulx
te doen den lapis lazuli.

Lac

schoon het Florentijns en Veneets werd
genoemd, werd in Holland gemaakt.

664 [399nn]

[de volgende alinea is doorgehaald]

Schilpwitt

is slegs het beste loodwit en
'tgeen in 't maken van 'tzelve door
zijn groote fijnte zeer nau vererenigt
en aaneen bakt. Idem

Oost-Indisch wit

De verfverkooper .....⁵⁹³
heeft mij gezegt wit gezien en gehad te
hebben dat uijt India gebragt was, en
zoo fijn dat het zoo zagt was als
karmijn en aan klene graintjes samen-
kleefde. Al ander wit scheen er slegt
bij. In 't eerst wist men 't niet kwijt
te raken omdat het onbekend was,
maar daarna wierd het zeer dier
verkogt.

Spaans rood

Hij zej ook een roode verf uijt Spanje
gehad te hebben, die degeen die haar
hadden, opdat niemand haar oorsprong
zouw weten, *Turx rood* noemden.
Zij was bruijnroodagtig, zeer gloeyend
en fijn, en weervoer⁵⁹⁴ 'tzelve als 't
Indisch wit.

Van indigo voor 't versterven te bewaren

Kookt ze de heele indigo in regenwater, daarna

---

⁵⁹² Antonio Neri (1576-1614), Florentijns priester/alchemist, auteur van *l'Arte Vetraria (De Glaskunst)*, 1612

⁵⁹³ Hier had Eikelenberg kennelijk later de naam van de verfverkooper willen invullen

⁵⁹⁴ weervoeren = betekenis hier onduidelijk; misschien weervloeien, terugstromen, uitstromen?

wrijft ze in regenwater, en laat se in een broot bakken.
Dan wrijft ze weer met brandwijn en volgens steek se in
de brand. Also uitgebrand is, zoo wrijft ze met
nootoly en zij zal niet versterven.

665 [400nn]

Indigo (zie ook 839)

Den 5 november 1689 verstond ik van ijmand⁵⁹⁵ die
te Suratte, in verscheijde gewesten van beijde
de Indiae en nog 't vergaande jaar tot Curasau
had geweest, dit volgende:

D' indigo komt van een kruijt 'tgeen omtrent
ruijm een half voet hoog opgroeijt. Het loof is
bijna als dat van de zandwortels aan de steeltjes geschikt,
dog de blaattjes zijn niet zoo gekorven, maar
ronder en grooter, bijna de kleijne vettekos⁵⁹⁶ gelijk.
Zij zijn bijna van verf als de wortelkruijnen.
Als het zijn behoorlijke groey heeft, wert het
wegens de handigheijt van zijn steeltjes enigins
gebuekt of geknuest en in een stene kuijp
geworpen. Dan wert er water op gepompt
en dus geweijsjt.

Als 't genoeg geweijsjt is, wert er 't vogt af-
getapt en ~~in ??? gedaan~~
in een andre kuijp gedaan.

Daarin zijnde, nemen de boeren in agterighoet⁵⁹⁷
veel duijmen waters daarin is, zoo in de diepte
als hoogte en wijde. Als zij dit weten, slaan ze
met stokken sterk op dit vogt of geverft waters
tot ijder duijmbreet ??? een zeker tal van
slagen, min of meer, nadat er veel in de
kuijp is. En te veel of te weijnig slagen bederft
het tinctuur. 'tWelk genoeg geslagen zijnde,
in een hijpocraszak gedaan word.

Het dun dat er uijtzijsjt verstrekt verf voor de boeren-
kieren; het dik dat er inblijft wert in
platte, vierkante bakken te droogen geset en half-
droog zijnde, aan indigokoekjes gesneden.

666 [401nn]

Indigo

Om de versterving der indigo die in

---

⁵⁹⁵ Wellicht mr Gualter Zeeman (zie 693 [428nn]) onder **Indigo**

⁵⁹⁶ vettekos = Vette kous (ook aaneengeschreven), volksnaam voor de veldsla (*Valerianella olitoria*) of het vergeet-mij-nietje (*Myosotis*) of de dauwnetel (*Galeopsis speciosa* of *versicolor*) of de boerenkers (*Thlaspi*)

⁵⁹⁷ in agterighoed = uit voorzorg?

de olijverfzels gebruikt word te
beletten, bakt men dezelve in een
witte- of tarwenbrootsbol wat langer
als zoodanig broot gemenelijk geschiet.
't Broot geeft men dan aan de honden
en de indigo wrijft men dan met lijnolij.
Nadat dit gedaan is, maakt men
een bolus of brok af die men in een pot
met water enige uren kookt.
Als zij dus wel gekookt en
gebakken is, doet men ze in een zuikerfles,
stopt die met een blaas en laat ze
zoo een jaar of anderhalf staan. Of
wel langer, wijl ze hoe ouder hoe
beter word. Maar men kan se ook wel
terstond na de koking gebruiken.
Als men nu dezelve verschildren wil,
moet men ze weder met nootolij
wrijven, en met smalt vermengd, geeft
een schoon blau, 't en versterft niet
gelijk degeen die dus niet bereijdt is, en het
loodwit met zwart vermengd of slegt
grau gelijk word. Zie hiervan breeder
pag. 783 en 786.

667 [402nn]

Sanguis draconis

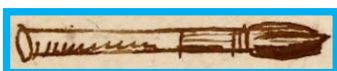
of drakebloet kan mede onder de verfzels
gebruikt worden en is roodagtig. Dog
met de lijnolij verwerkt [aan] versterving onderworpen,
maar kan misschien als d' indigo
gebetert werden. In de waterverfzels
is 't mede gebruikelijk.

Penselen

kend men dus: degenen die goed
zijn moeten diep in de schagt gewoeld
wezen, gelijk als deze:

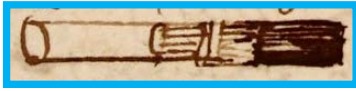

en over zulx niet buijkgig nog
gespleten, gelijk deze die anders is:

en ook twepuntig word.

Dit heeft men ook in agt te nemen omtrent de vis- en varkensborstelpenselen, met dit onderscheijt nochtans dat de vispenselen enz. niet puntig maar vlak en gelijk-hairig moeten zijn als deze:

668 [403nn]

Plumeren

Om houten pannelen te plumeren, strijkt men dezelve met lijm ...

Daarna met potaarde⁵⁹⁸, 'twelk met lijnolij fijngewreven is in plaats van met andere verf, om de goedkoop.

Nota: maar ik agt dat het ook bestendiger is als uijt taije en sware deeltjes bestaande, enz.

Als er de potaard over is, werpt men er met de hand wat regenwater op en wrijft het met **de hantpalm** het vlak der hant her- en derwaarts, in voegen dat het in al de pori of pijpjes van 't hout gaat zitten en hen vervult, en de vlakke van 't paneel glad en digt word en zoodanig dat er de verzfels niet in konnen schieten.

Dan laat men het water en de vlugste olij wegdampen, alijas het droogen, en als 't droog is, schildert men er over zonder daar meer toe gedaen te hebben.

669 [404nn]

Plumeren op doek

Tot schilderdoek verkiest men gemeenlijk zeijldoek of lijnwaat, dat digt en gelijkdradig is en weijnig noppen heeft.

Dit bestrijkt men eerst met pap van tarwenmeel.

Men strijkt de pap met een kwast op, dog dezelve glad en effen met een plumeermes van

---

⁵⁹⁸ potaarde = aarde of klei die geschikt is om er potten van te bakken

gestalte als hier is afgebeeld⁵⁹⁹ en
zoo veel duijmen lang en dik als er-
bij uijtgedrukt staat.

670 [405nn]

Als men er de pap nu in- en
opgedroogt vind, neemd men wederom
potaarde als tot de houten pannelen
en strijkt er deze over zoo glad
en vlak als 't mogelijk is.

Dog eer men er nog de potaard
over verstrijkt, moet men er eerst
de noppen en korlen vuilnis afgedaan
en hetzelfde met een leksteen gelekt⁶⁰⁰
hebben.

De potaarde moet omtrent zoo
dik zijn bereijdt als schilderverfzel
en als dit er over gedroogt is,
doet men als van de houten is gezegt.

671 [406nn]

Metalen te vergulden

Neemt sal armoniak en wit chalcantum⁶⁰¹,
van elks 4 gelijke delen; salpeter en
Spaans groen, van elks drie delen. Stoot ze
samen tot een poeder met hetwelk
gij in een smeltkroes u metaal
moet bedekken. Daarna hout het
een uur lang in gloeiend vuur.
Smijt het daarna samen in pis en
wast het wel af.

Alio modo

R vernis een lb, terbinthijn
en lijnolij āā ʒ 1; mengtet wel
ondereen.

Koper een goutkleur te geven

R rootkoper en kalamijnsteen⁶⁰²,
elks een half ʒ; tutia⁶⁰³ [drachma-teken] ii. Laat
het koper gloeiend worden, blust het
tweemaal agtermalkander en doet
ook also met de kalamijnsteen en tutia.

---

⁵⁹⁹ Een afbeelding van een plamuurmes ontbreekt; er is wel ruimte onderaan de bladzijde waar die had kunnen staan

⁶⁰⁰ leksteen = slijp- of wetsteen (leken = likken; glad, effen, glanzend maken)

⁶⁰¹ verschrijving: calcantum (koperrood, vitriol)

⁶⁰² kalamijnsteen = zinkspaat, galmei; zink-carbonaat ZnCO₃

⁶⁰³ tutia = gesublimeerd zinkoxyde

Neemt van 't gesmolten koper een half
ons, doet daarbij ʒi één ons honig.
Laat het samen zieden tot den honig
zwart wort en droog, dat hij

672 [407nn]

in stukken kan gestooten worden. Laat
het daarna met de honig, kalamijnsteen
en tutia samen gestooten opzieden tot-
dat het koper smelt.

Om koper wit te maken

Neemt sal armoniac en sublimaat āā.
Laat het samen in azijn zieden. Blust
dan daar het gloeiende koper in.

Yser te vergulden

R anderhalve pint waters , aluin ʒii,
vitriol ʒi, Spaans groen [drachma-teken] *s[emi]*, sal gemmae
ʒ *s[emi]*, auripigment [drachma-teken]. Mengt het samen
ondereen en laat het opkoken. Als
't begint te koken doet er wijnsteen
van den wijnmoer erbij, gemeen zout ʒ *s[emi]*.
Na de koking bestrijke 't ijser mede.
Maak het daarna heet en wrijft het
wel.

Om zuren azijn zoet te maken

Neemt asijn *q.s.*, werpt daar menij
in *q.s.* en de asijn sal terstont een
samentrekkend soetigheid krijgen.

673 [408nn]

Nota

Een lb gout weegt ligter in 't water
dan een pont silver, schoon in de
lugt gelijk.

Een vernis om mede te verlakken

R lb i fijn gestampt brantsteen,
laat die in een verglaasde pot smelten
en opblasen. Wagte dat dezelve
niet bruijn werde. Neemt dan lb 1
lijnoly, kookt die ¼ uur. Doet er
dan de een half lb dezer barnsteen
in. Zoo ze wat te dik is, doet er
wat van deze gekookte oly bij.
Dewijl alles nog lau is, doet daar-

bij een onc fijngevreven goutgelit,
het schuijm daar afnemende. Doet
het daarna door een doek en de vernis
is berijd. Als gij die nu wild gebruiken,
zoo verf u hout of 'tgeen gij
vernisse wild na u believe. En als 't
droog is, strijk er de vernis over.

Bovens^{sch}. vernis. **Nota** 1704. Ben berigt en geloove ook dat best is
de barnsteen te smelten en er daarna lijnoly, die wel
2 à 3 uur met schuijm van gout gekookt is, in te doen.

674 [409nn]

Gutta gamba

Doet het bloet der honden stremmen
wanneer 't in hun aderen gespuijt word
in voegen die er afsterven.

Pour faire Sp. vini [*Om Spiritus vini te maken*]

R een mengle brandewijn, doet er in een
fles 5/4 potas bij en laat laat het een
nagt staan. Zoo zult gij de geest
en 't water van elkander gescheijden zien.

Een schoone goudverniss

R ¼ ...⁶⁰⁴ en 1/8 lb sandlak⁶⁰⁵ in een mengle
geest van Sp. vini. Laat het mede
in een fles met heet zand digeren.
Zoo kond gij u vals gout en zilver
bewaren.

Vernis van barnsteen

Neemt 2 schoteltjens die oopen sluijten en
luteert ze digt toe datter geen wasem
uit kan. Zet het onder een bort met
kolen. Zoo zal ze altemaal smelten.
Stoot ze dan fijn en doet ze daarna
in een vles met speckolij en laat
het in heet zant digeren. Is zeer
schoon.

---

⁶⁰⁴ Een kwart pond waarvan? Is er hier een ingredient vergeten?

⁶⁰⁵ sandlak = geen nader gegevens over dit lak gevonden

Om te schildpadden⁶⁰⁶ en te verlakken

R een mengle water en ½ lb vislijm. Laat het sterk een uur koken. Neemt dan gewassen oker en krijdwid, dog viermaal zooveel wit als oker. Doet er van in u lijmwater zoo veel dat men kwalijk lijm ziet. Doet in een pint van de beste spiritus, een en ¼ van de beste zandlak, een half ons bensoin en voor een stuiver sandarak. Laat het in een fles in de zon staan totdat gij 't klaar ziet. Hoe langer, hoe gij meer klaar hebt. En zoo de zon niet heet genoeg is, in *balneum marisa*⁶⁰⁷. Tot driemaal toe moet gij u grond van u vislijm strijken en met een schoone doek afvegen.

Tot het schildpadden

Gebruik drakebloed en zwartsel. Met deze vernis kund gij alle kleuren maken, mitsdat ge die in doekge doet en daar u vernis maar in giet. Nijtpet dan door, elk in een byzonder kopje en schildert ermede. Strijkt 'et 3 à 4 maal over met deze vernis, laat het droogen, plijst het met biezen en een natte doek en schuurt het altemet met tripel of zoo ik elders vinde, met potaij die men bij de tingieters vind.

~~Om stoelenmatters vernis glat te maken tot verwers gebruik~~

~~Gieter terpentijnolij op en laat het een week à 4 in de zomerzon staan.~~

Gladden vernisoliij

R een mengelen lijnoliij, een en ¼ lb vitriol en 1/8 lb goutgelit. Doet dit in den olij eer ze op 't vier is. Laat het dan heet worden en dus twee uren

⁶⁰⁶ schildpadden = schildertechniek om het schild van het dier na te bootsen

⁶⁰⁷ balneum marisa = balneum mariae, in een pan met kokend water (au bain-marie)

op de kolen staan. Deze doet snel droogen, is heel glad en kleeft niet.

Alio modo

R een stukje 2 à 3 heelen omber, smijt die in u olijpot, laat se koken *q.s.*
Of neem er menij of goutglit toe of hang menij in een doekje in d' olij, laat ze een à 2 uur koken en maak u verf daar meest mee toe. Zij zal snel droogen en zeer glad zijn.

Nota

Maseroens root is rooden oker, zoo mij gezegt is. Dog ik agte dattet Spaans root is, na Almasroen in Spangen.

Nota

De verwers malen onder hun Spaans groen loodwit om er de huijsen mede te verwen.

677 [412nn]

Om stoelen groen te verven

Strijkt se eerst met wit, laat het droogen en sprenkelt se dan met een zwarte kwast. Als 't droog is, strijkt er over met stoele vernis en Spaans groen dat gij na 't mengen een dag à 4 hebt laten staan, daar ge u kwast niet tot de grond, maar slegs boven moet indroogen.

Vernis dienstig in alle schoone klussen

R ½ lb oleum therebint, 5/4 colophonij of spiegelhars, voor een stuyver witte vitriol. Laat het in heet zand in een glas 1/4 uur koken.

Van vernis

Apelles⁶⁰⁸ gebruykte tot zijn heerlijke werken een zeer dunne vernis, die zijn werk voor stof bewaarde, een schoone glans gaf en zoo glad was, dat men zig inbeelde daar van besmeerd te zijn, als men die aangeraakt had. Deze gaf de verwen een zagt gloeiende lucster en was slegs bij hem alleen bekend. Onzen vernis van terpentijn, terpentijnoly en

---

⁶⁰⁸ Apelles (ca. 375-370 v.Chr.–eind 4e eeuw v.Chr.) werd beschouwd als de grootste schilder uit de Oudheid

gestooten mastix, gesmolten, is dienstig genoeg tot onze werken.

S. Hoogstraten

---

i Tussen bladzijden 677 [412nn] en 678 [415nn] zit een los blad, zonder eigen nummer. Aan de ene kant staat een lijst van onderwerpen die kennelijk nog beschreven moeten worden en aan de andere kant staan enkele schetsen.

- [413nn]

Staat te beschrijven

D' algemene handeling en menagering⁶⁰⁹ der verzfels. Dat men oude verzfels tot plumeren gebruykt.

Reden waarom men min nog meer lijm tot de planeergrond gebruykt

Dat men ook met potaard planeert.

Hoe de steen en 't gereetschap te zuiveren

- [414nn]

[los blad met schets]

678 [415nn]

Parkamentlijm

werd gemaakt van zuiver perkemend dat aan stukjes in een behoorlijke maat waters gekookt word, 3 à 4 uren lang,

---

⁶⁰⁹ menagering = menageren betekent matigen; betekenis hier onduidelijk

zonder dat men er zooveel op behoeft te passen als op d' andere lijm; en is zeer zuiver en vasthoudende en goed om verfzels mede te mengen.

Gomlak

werd gebruykt tot het verven der kleederen, die er een scharlaken verf af krijgen. Voorts hoe en wat het is, zie J. Taverniers⁶¹⁰, *Waarneming der koophandel in Indien* (bij zijn reizen gedrukt), 2 deel, libr. 3, fol. 112. cap.

Indigo

Deszelfs making enz.: lees den gemelde Tavernier in 'tzelve geschrift als boven: libr. 2, fol. 107 en libr. 2, [fol.] 221, cap. 12.

Zie ook van d' indigo en haar making de beschrijving van Malabar, Choromandel en Ceylon door Phillipus Baldeus⁶¹¹, fol. 171; van de edele stenen, fol. 163.

679 [416nn]

Van 't roed, ervarenis

Men moet het roed uit de verfzels verbannen, want het eet, wegens zijn scherp zout, het papier met kale plekken, in zonderheyd aan doffe muren.

Ervarenis van de vernissen

De vernissen die niet stinken, zullen minst kleven en die meer stinken, ook meer kleven.

Precipitaat te wrijven⁶¹²

Glasverwing

De glasschrijvers schilderen 't glas met enerleye verf gemaakt van koperas, hamerslag en gestoote keyen (ik meen vuurstenen), gezamentlijk op een kopre plaat gewreven.

---

⁶¹⁰ Jean-Baptiste Tavernier (1605–1689), Frans ontdekkingsreiziger en juwelier; zijn reisboek: *De zes reizen van de heer J. Bapt. Tavernier, Baron van Aubonne, die hy, gedurende de tijd van veertig jaren, in Turkijen, Persiën, en in d'Indiën langs alle de wegen, die derwaarts strekken, gedaan heeft*

⁶¹¹ Philippus Baldaeus, Baelde of Philip Balde (1632-1672), Nederlands predikant; zijn reisboek: *Nauwkeurige beschrijving Malabar en Choromandel, derz. aangrenzend rijken, en het machtige eiland Ceylon*

⁶¹² Geen invulling onder dit kopje

En wanneer ze 't hiermede gewassen of beteykend hebben, dekken ze over de wassing rood, geel, enz. verstrekkende de wassing, het diepsel voor al de verzfels.

Om potloot te maken

R van 't beste potlood, stampet het heel fijn, zift het en mengt het dan met gele hars op 't vuur en dewijl 't nog warm is, rold er pennetjes af na u believen en laat ze kout worden.

680 [417nn]

Van d' Arabise en andre gommen

Dewijl de karse- en pruymegom zeer dikwijls onder de zoogenaamde Arabise werd gevonden, geloof ik, dat men bij gebrek van hen, de Arabise tot de goutgront mag gebruyken. Eensdeels omdat, als gezeijdt is, de gom die men Arabise noemd, veeltijts aan pruymeboomen gegroeyd, of uit karsestammen gedropen is; anderdeels zoo dit al niet en was, omdat hun zamenstel en kleventheyd die hier maar in aanmerking komen, weynig verschild. Ja dat ligt d' Arabische hier toe beter is dan d' andere.

Goud

roest niet, tenzij dat het met andre metalen vermengd is en dan geeft het een schoon blau roest, als overzees blau.

Van 't goud zie voort Kircherii, *Mundus Subterraneus*, lib. x, [fol.] 202 en lib. xii, [fol.] 412.

Berggroen

Wat het is en waart groeyd, zie dito Kircherius. lib. x, [fol.] 183.

Vermilioen

Zie dito Kircherius, lib. x, [fol.] 202 en doorgaant.

681 [418nn]

Blau

Zaagsel van lindenhout schijnt
bekwaam tot blau verfsel, als 't in
Indise spiritus vini gekookt is.

Van 't maken en verwen der valse gesteenten en glas

Zie *Mundus Subteraneus*, lib. xii, [fol.] 397
en lib. xii, [fol.] 393.

Spaans groen, loodwit en goudvitriol Zie

Onderderaartse Wereld, lib. xii, fol. 382.

Aantekeningen uit de *Onderaartse Wereld* Kircherii wegens

vergulden: [lib.] ix, [fol.] 153 en [lib.] xi, [fol.] 273
solderen van metalen: [lib.] ix, [fol.] 157
zwavels aard, en dat hetzelfde gekookt
een schoon blauw werd: [lib.] ix, [fol.] 149
koraalverfzel: lib. ix, [fol.] 161
zwavel door 't vuur verscheidelijk
bewrogt geeft verscheidjen klueren: lib. viii, [fol.] 10

682 [419nn]

Vervolg uit Kircherius

Loodwit bestaadt uit wit glinsterende deeltjes,
die doorschijnig zijn en als brokjes kristal,
als met hen door een vergroot glas beziet,
uitgezonderd dat ze enige duisterheid van
de bijgemengde kalk hebben.

Van 't loot

Van deszelfs branding en verandering
in de verwen geel, root, blau en
endlijk zwart: lib. viii, fol. 11

Om koper wit te maken

R *pulvis salis tart*⁶¹³, aluijn en wit
arcenicum, dat met kalkwater nat
gemaakt en wert gedroogd is, mengt het
bij 't gesmolte koper en 't zelve zal
zilverblank werden.
Dit gebuerd ook als koper of ijser geblust

---

⁶¹³ *pulvis salis tart* = Lat., poeder van 'tartarised' sal armoniak

word in water van opgeheve kwik bereijd,
dat met gesmolte armoniac zout
verlengt is.

Lood maakt men blank

met een *pulvis* van wit arsenic, *tartar-
ustum*, *perel*⁶¹⁴- en armoniakzout, dat
zeven dagen in azijn geweekt zijnde
wederom tot poeder gedroogd word.
Dit poeder bij gesmolte loot geworpen
maakt het blank als zilver.

683 [420nn]

Oker (vervolg)

in aarde met slijk toe gesmeerde potten
~~gebrand~~, veranderd allenskens in root
krijt en gloeiend in azijn geblust
wert purperverwig.

Koper

met zwavel gebrand werd fermiljoen.

Aluijns beschrijving en making: 386

Koperrood dito: 390

Terra lemnia of sigillata⁶¹⁵

is een hoogroot, zie 415.

Terra van Malta is zeer wit; 416

Bolus armenius: 4, 6

Oker en zijn making: 416, 424

**Eritriise, chiise, selinussishe,
simolise, pnignitus, melia,
ampelitis terra**: zie 423.

684 [421nn]

Vervolg

Van 't schilderen op marmer

zie lib. viii, fol. 40.

---

⁶¹⁴ *tartarustum* = gebrande wijnsteen; perelzout = *sal gemma*

⁶¹⁵ Terra lemnia; terra sigillata = 'medische' kleisoorten

Lazuur

Lees lib. x, 193; lib. xii, 401.

Haarlemsse assen

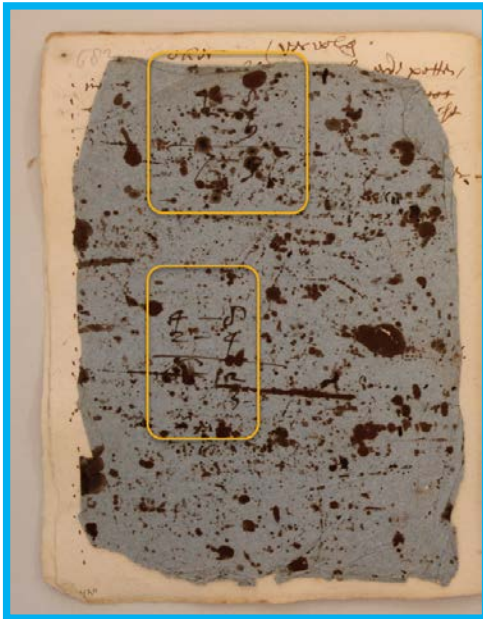
~~De ellebogen $\frac{2}{e} \frac{2}{r}$ werden witter
op hun buitenste als men die bruijsk~~

Van de **teykenstoffen** enz. zie

Hoogstratens *Sigtbare Wereld*⁶¹⁶, pag. 31.

---

i Tussen bladzijden 683 [420nn] en 684 [421nn] ligt een los, niet genummerd vel vloeipapier met tussen de inktvlekken twee optelsommen.

---

685 [geen nn]

Inkt

Galnoten, met azijn daar eerst
vijlzel van staal in geweykt is,
geeft goeden inkt. (J. Muis⁶¹⁷).

Ervarenis

Lijnolijverfzel en lijnolij,
zelf als ze met harst, menij en omber
volgens fol. [...] ⁶¹⁸ opgekookt is,
wil niet vatten, maar koppelt
samen, op hout enz. dat eens geverft

---

⁶¹⁶ Hoogstraten *Schilderkonst*

⁶¹⁷ Joannes Muis of Muys (levensdata niet gevonden), *Redelyke heelkonstoeffening of heelkundige Aenmerkingen na de vaste gronden der waerachtige Filosofie, opgelost door den geleerden Heere Joan Muys, Genees-oeffenaer te Aernhem en vertaelt door David van Hoogstraten. Het eerste tiental*, Amsterdam, 1684; en *XII tien-tallen, behelsende een redelyke heel-konst-oeffening of Heel-konstige aanmerkingen, na de vaste gronden der waaragtige philosophie opgelost, Waarby gevoegt is den Herlevenden Podalier, passende op de vijf eerste tien-tallen*, Amsterdam, 1699

⁶¹⁸ Ruimte opengelaten voor bladzijdenummer; niet ingevuld

en tenemaal droog is. Maar wel
zonder koplén op 'tzelve hout als
't nog ongeverfzeld is.

Olij

Drijft op 't water, brandewijn
vermengd er zig mee, schoon de
brandewijn ligter is dan d' olij. (J. Muis).

Nota. Dit spruijt uit de onevenredenheijd
der pijpjes van 't water tot de olij,
en niet uit de zwaarheijd des waters.

Van verzfels, en laken en zijde te verwen

Zie *De Volmaakte Koopman* van
de heer Saverarij⁶¹⁹.

686 [geen nn]

Conhenilie^{620, 621}

groeijt in Niuw Spanjen, aan boomen *tuna [of] tunalen*
genoemd⁶²². Enige van deze dragen geen
vrugten, dog zijn de voordeeligste en worden
van Indianen zorgvuldig waargenomen
en gehavend. Deze boom heeft zeer groote
dikke bladeren, van welke zij voordgeplant
wordt, op plaatsén die van de Noordewinden
vrij zijn.

Onderin deszelfs bladen groeijdt, als
in een blaarken, een levendig dierken, van
gedaante als een ronden worm, van
maaksel als een weegluis⁶²³. Als dit
hem aan de boom eerst begeeft, is 't van
vorm als een vloij, dog wat kleijnder.
Wassende van het zaat dezés worms,
waaruit de jongen barsten, zijnde zoo
groot als mijten, en vervullen den gantschen boom,
zittende onder dunne witte vliezen, van gemelde
worm gemaakt, dit vermenigvuldigd hun dapper.
En deze diertjes worden somtijts twe, somtijts drie-
maal van d' Indianen zeer behendig onder
dit vliesje vandaan gezamelt, met water
of wijn gedood, gedroogd, in niuwe potten te

---

⁶¹⁹ Jacob Maertensz *Savery* (ca. 1565-1603), Vlaams kunstschilder, ook bekend als Jacques Savery; auteur van o.a. *De Volmaakte Koopman, zynde een naaukeurige onderrechting van alles wat den inlandschen en uitlandschen koop handel bretreft ... uit het Fransch van den Heer Savary in 't Nederduitsch gebracht door G. Van Broekhuizen*

⁶²⁰ verschrijving: cochenille

⁶²¹ Tekst overgenomen uit een uitgave van: *C. Plini Secundi, des wijd vermaarden natuurkundigen Vijf boeken. Handelende van de natuure., I. Van de menschen. II. Van de viervoetige en kruipende dieren. III. Van de vogelen. IV. Van de kleyne beestjes of ongedierten. V. Van de visschen, oesters, kreeften, &c.* blz. 508

⁶²² tuna- of tunalenbomen = niet gevonden. De cochenille-luis wordt daarop gekweekt, mogelijk is het een *illex*

⁶²³ weegluis = wandluis; bedwants (*Cimex lectularius* L.)

harden gezet en daarna voor 't kostelijk
conchenilia-gren⁶²⁴ om karmozijn enz. mede
te verwen verkogt. (J. Acosta en
Sandijs⁶²⁵ *Voyages*, pag. 8; zie van
de conchenille in 't vervolg breeder.)

687 [422nn]

Papierplumeersel⁶²⁶

R *Amellum albi sicco* [ons-teken] ii
Aqua pluvia pint [onbekend teken]

Lampzwart

met loodwit in olijverf gebruikt
versterft; in voegen de plaatsen daar-
mee bestreken witagtig uitslaan, als
was 'r 't weder in.

Van schilderijen van menij

Zie Ezechiel XXIII, vers 14.

Karmijn

is karmozijnroot als de roode
merreljebloem⁶²⁷.

Vermiljoen en oker

Mercurius sublimatus op een
papier met een houte spateltje
gewreven veranderd in vermiljoen

688 [423nn]

als men er matelijk levende kalk
op giet. Maar zoo men er te veel
op doet, in oker, goet in kwade
zwerigen. (Digbeus⁶²⁸)

Haarlemse assen, 'twelk ik meen
dat Duitse as is, zegt Hoogstraten
datter zijn:

[De volgende alinea is doorgehaald]

Lazuur is nog een weijnig slegter,
na 't zeggen van zekere liefhebbers, dan

---

⁶²⁴ conchenilia-gren = grein

⁶²⁵ George Sandys (1578–1644), Engels reiziger, kolonist en dichter; auteur van o.a. *The Relation of a Journey begun an. Dom. 1610, in four books* (1615)

⁶²⁶ *Amellum alba sicco* (bloem) ; *aqua pluvia* (regenwater)

⁶²⁷ merreljebloem = niet gevonden

⁶²⁸ Mogelijk een verwijzing naar Sir Kenelm Digby (1603–1665), Engels hoveling, diplomaat, natuurfilosoof

oltermarijn of lazuur van overzee,
en cendre of assen is nog een slag
slegter, schoon nog beter dan d' Engelse
as of Duitse as.

En Hoogstraten zegt dat het goud
met metallén vermengd een blau
schimmel van zig geeft, 'tgeen
enige beter dan de lazuur agten.

Mend vind koekjes wit.

689 [424nn]

Anil (Cornelis Houtman)
wast (zegt Houtman in zijn journaal)
op Madagascar in 't wilde. Dus spreekt
hij: In de bossen halen zij uijt de boomen honig;
daar wast mede in 't wilde het
kruit daar men den anil van maakt
en zingen duijsenderleij vogelen. Als
zij hun katoengaren verwen willen,
plukken en stooten zij dan dit kruijd
zoo veel als zij van doen hebben,
maken geen koekjes of in potten, om
te verkoopen, want zij buitenslants
niet handelen; noemen 't zelve
enger en is van bladren als
roosmareijn, dog wat lager langs
des aarden als thijmus.

Lapis lasul
heeft ook goud bij zig.

Anil
word volgens Kandijs⁶²⁹ ook in
Guatulco⁶³⁰ in West-Indiën gevonden.

~~Van verfsels, en laken en zijde
te verwen~~
Lees *De volmaakte koopman van
de heer Savaraij*.

690 [425nn]

Saffraan
met melk gemengt wierd eertijts van

---

⁶²⁹ verschrijving: Sandijs (George Sandys)

⁶³⁰ Guatulco = Huatulco, schiereiland in het huidige Mexico

Panceus, broeder van Phidias⁶³¹, gebruikt en hij beschilderde daarmee de muur van Minervas tempel in Elis.
Dog andre bruijken den Sil atticum⁶³².

Sil atticum

Philander⁶³³ meent (zegt Hoogstraten) dat ze ook purper was, als wij elders uit Vitruvius toonen.

Beduiding der verwen: zie Ripa⁶³⁴.

Schijtgeel, alijas schietgeel.

Men houd dat de oude Griekse schilders slegs maar vierderleij verfzels hadden, te weten: wit, geel, root en zwart.
Het zwart was vitriool of anders trigmon⁶³⁵ van gebrande wijndroesem of druifkernen. Hoewel men ook zegt dat het ijvoor- of walruszwart⁶³⁶ van Appelles gevonden is.

Lampzwart

Men bruijk neffens dit ook uitgebrand lampzwart, maar met meer geluk gebrande wijngertkolen.

691 [426nn]

In fresco

is de grootste wijs van schilderen der Italianen, op natte kalk met kalkwater vermengd met natuurlijke aartverwen, waarop als 't droog is met lak of azuurgroen (dit schijnd wel gedistilleert Spaans groen) of andre doorschijnende eijverwe geglasseert en verbetert kan worden. Onze logt wil deze wijs van schilderen niet lijden, schoon se bij den grooten Michaelangelo voor meesterswerk (tegen 't schilderen met

---

⁶³¹ Phidias (gestorven ca. 432 v. Chr.), beeldhouwer, een van de grootste Griekse kunstenaars; zijn broer Panceus = niet gevonden

⁶³² sil atticum = donkerrode oker; 'Indian red'

⁶³³ Philander, bouwmeester in de oudheid

⁶³⁴ Cesare Ripa (ca. 1560–ca. 1622), Italiaans estheticus, auteur van *Iconologia overo Descrittione Dell'imagini Universali cavate dall'Antichità et da altri luoghi*, een invloedrijk emblemataboek

⁶³⁵ trigmon = niet gevonden

⁶³⁶ ijvoor- of walrus-zwart = bereid van afval van walrustanden

olijverf, dat hij vrouwenwerk
noemde) geagt wiert.

Van lijm-, sijs⁶³⁷ - en eijverf

De lijm-, sijs- en eijverwen (zegt
Hoogstraten) zijn niet heel te
verbannen, eerstelijk om haar kwikse
helderheid, ten anderen om haar
handelbaarheid in 't vaardig
schilderen en voornamelijk
omdat ze tot veel gebruiken

692 [427nn]

bekwaam zijn daar de olijverwen
te kort schieten. De klaarheid
van de sijs- en eijverwen is zeer
bekwaam om iets bij kaarsligt
of van verre te vertoonen, gelijk
als in verre gezigten of in beslote
speeltonneelen. Ook wanneer een stuk
regt tegenover het ligt moet hangen,
zoo is die beter dan de olijverf
vermits ze niet blinkt. En wijl ze
vlot uit de pensele glijd, zoo is ze
bekwamer tot overvloedige werken als
tot beschutsels, behangsels of geschilderde
tapijten, gelijk men ze daartoe over
twehonderd jaeren al gebruikte.
Want men kan ze, gelijk het konterfeijtsel
dat A. Dürer aan R. d'Urbijn⁶³⁸ zond,
zonder schade vouwen en krueken. En
enige menen dat de eijverf duursamer
is dan de olijverwe.

Van de olijverf: zie Hoogstraten

Lib [...] ⁶³⁹

693 [428nn]

Tekenpennen

Van gebrand Spaans riedt dat aan
pennen geklooft is, in plaats van
houtkool, kan men bruijken tot olijde

---

⁶³⁷ sijsverf = definitie niet gevonden; op bladzijde 710 [462nn] staat een recept voor een sijs

⁶³⁸ Albrecht Dürer (1471-1528), Duits kunstschilder, tekenaar, maker van houtsneden en kopergravures, kunsttheoreticus en humanist; Raffaello Sanzio da Urbino (1483-1520), Italiaans kunstschilder, beter bekend als Rafaël

⁶³⁹ Lib-nummer niet ingevuld

pennen, zoo mij van Antonij de Itaaljaan⁶⁴⁰ gezegt is.

Indigo

Ik heb vanwege de heer Zeeman⁶⁴¹,
geweesde fiscaal van India, door
een ander verstaan, dat de indigo
gemaakt word van een kruijd, omtrent
van hoogte en gestalte als hier de roosmarijn-
boomen, dog rondagtig van bladen.
Voorts dat dit kruijd in groote
tanken geweykt wierd, en dat de
room op dit weijksel komende
daar afgenomen, gedroogt en
aan koekjes gesneden, de indigo
was.

694 [429nn]

Waarnemingen in

**'t schilderen met olijverf volgens
't zeggen van W. Vitringa⁶⁴²**

Men teken op de geplumeerde
pannelen 'tgeen men wil en
dan schildert men de lugt: leggende
't hemelsblau eerst aan en latende
de plaatsen van de ~~hoogsels der~~
wolken open, dog inzonderheijd van
hun hoogsels, want men kan hun
diepsels wel in 't blau doen smelten
maar niet de hoogsels zonder nadeel
mits de lugt ten eersten geheel op-
geschilderd werd eer ze ergens droog
is.

Dan maakt men voorts de **voorschreven**
enz.

Voorts: men moet de andere dingen **eerst**
der schilderij als huijsen, beelden, enz., **eer**
eerst aanleggen, 't aanlegsel laten
droogen en dan opschilderen. En zoo
't aanlegsel te droog zijnde, de verf
der hoogsels en diepsels niet wilde

---

⁶⁴⁰ Antony de Itaaljaan = niet gevonden

⁶⁴¹ Mr Gualter Zeeman (levensdata niet gevonden), o.m. advocaat fiscaal in Batavia 1677-1688 (bron: François Valentyn, *Oud en nieuw Oost-Indiën, vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandelinge van Nederlands mogentheyd in die gewesten, benevens eene wydlustige beschryvinge der Moluccos ...*, alsook een keurlyke verhandeling van 't wezentlykste, dat men behoort te weten van Choromandel, p. 379)

⁶⁴² Dr. Wigerus Vitringa (1657-1725), Nederlands kunstschilder van haven- en zeegezichten

695 [430nn]

vatten, neemt een ajuijn⁶⁴³, snijt die middendoor en wrijft de te drooge plaats met het binnenste derzelve. Zoo zullen de verwen wel vatten.

Voorts zegt hij dat de verfzels die inschieten minst verschieten zullen en dat men daarom dezelve, nadat se met lijnolij gewreven zijn, met terbintijnolij tempert omdat se dan meer inschieten.

Hij zegd ook zijn lugten of wolken met een pluim en niet met een ~~??spenseel~~ te schilderen.

696 [431nn]

Lijnolij en raapolij

Doet de vaten daar men hen in bewaart krimpen zoodat er de hoepen afvallen, komen door 't krimpen der duijgen⁶⁴⁴.

Schoon blauwverfzel

voor de tinctors: zie de tweede reijse van Thévenot⁶⁴⁵ in 't Duijts, pag. 53.

Van rocou⁶⁴⁶

Om scharlaken te veruwen: zie Sansons⁶⁴⁷ *Wereldbeschrijving*, pag. 648

~~Sparboom 't eerst men gezegt dat ??pers vitriol onder de olijverfzels gedaan hen voor t bereijt~~

Van lac en Spaans groen

De Vree⁶⁴⁸ heeft mij gezegt dat hij gewend was onder ~~zijn~~ een moleijlak⁶⁴⁹ om het te doen droogen, zoo veel als de groote van een groot speldenhoofd Spaans groen te doen. En dat zijn in zeer schoone bloempot

---

⁶⁴³ ajuijn = ui

⁶⁴⁴ duijgen = gebogen stukken hout, waaruit de wand van een vat of kuip is samengesteld

⁶⁴⁵ Jean de Thévenot (1633–1667), Frans reiziger in het Oosten; auteur van *Tweede Reizen van den Heere de Thévenot* (1682)

⁶⁴⁶ rocou = rokou, geelachtig of oranjeachtig rode of ook citroengele verfstof, ook orliaan of orleaan geheten

⁶⁴⁷ Nicolas Sanson (1600–1667), Frans cartograaf; auteur van *Cartes générales de toutes les parties du monde*, Paris: P. Mariette (1658), vertaald: *Wereldbeschrijving met kaarten*, Utrecht, 1683

⁶⁴⁸ Nicolaas de Vree (1650-1709), Nederlands kunstschilder

⁶⁴⁹ moleijlak = misschien een eilak (tempera) gemaakt met mol, een wit, zoet bier

die roozen daarmede waren geschilderd die ik
gezien heb en daarvan getuijgen kan dat ze
zoo goet waren als ik oijt heb gezien. **1700**

697 [432nn]
[Lege bladzijde]

698 [433nn]
[Lege bladzijde]

699 [434nn]

Hoogstraten tekend aan, dat
een Barent van Brussel⁶⁵⁰ een groot panneel
daar hij op schilderen wilde eerst
geheel liet vergulden.

Mij is hierop te binnen gekomen
dat er geen metaal zijnde dat
minder roest of ontdoening onderworpen
is dan 't gout en zulx ligtelijk
zeer veel tegen 't inschieten ontdoen
en 't versterven der verwen zou doen.

Men zult behoorde te volgen.
Van andere panneelgronden, zie
Hoogstraten, Lib. 9, pag. 339.

Oker

komt uijt America uijt het eijlant
Kaijane⁶⁵¹ op de breete van 4 graaden (zie
De Volmaakte Koopman, fol. 628).
Zoude volgens de Engelse schrijver van
*De ongemeene meningen*⁶⁵² roest of ontdaan
ijser zijn.

---

i Tussen deze bladzijde 699 [434nn] en de volgende 700 [450nn] zit een opvallende hiaat in de **nn**-nummering

---

700 [450nn]

Wijze van verwen der Egyptische

tinctors of verwers: zie

Hoogstratens *Urania*⁶⁵³, pa. 340.

---

⁶⁵⁰ Bernard van Orley (1487/1491–1541), Brabants schilder en tekenaar, tevens ontwerper van wandtapijten en glas-in-loodramen

⁶⁵¹ Kaijane = Cayenne, schiereiland in Frans-Guyana

⁶⁵² Misschien Franciscus Mercurius van Helmont (1614-1699), Vlaams alchemist en schrijver. Zijn boek, *Paradoxale discoursen ofte ongemeene meeningen van de groote en kleyne wereld en speciaal van de wederkeeringe der menschelijke zielen*, werd eerst in het Engels uitgegeven (Londen, 1683). Mogelijk daarom spreekt Eikelenberg van een 'Engelse schrijver'.

⁶⁵³ *Urania* = het negende boek van Hoogstraten *Schilderconst*

Vernis

maken de Turken van bergrood en lijnolij, welke ter dikte van een zalf werden gemengt en als men die gebruiken wil, gedunt wordt met olij van nafta of *Spiritus vini* rectific. (zie Thévenot, 2de, fol. 142).

Van verscheijde verfstoffen

Zie Jan de Laet⁶⁵⁴, pag. 472 en 475.

701 [451nn]

Napelsgeel is, zoo mij gezegt is, de as van Etna en geeler als schietgeel.

Men vint ~~als~~ **as** die aan kluiten geheel is, uit welke men 12 of 13 soorten kan zoeken.

Zwart van paartsbenen is bruijner dan beenzwart.

Beenzwart is dienstig om te laxeren over dingen die te sterk geschilderd zijn. Ook kan men er andere zwarten mede diepen en veele verwen mee laxeren.

Davit Pietersz. de Vries⁶⁵⁵ in zijn journal zegt van d' **orange en andre verzfels** (fol. 130) en van de **cassavi** daar ze de **conchenille** mede vervalsen.

---

i De bladzijden 702 [452nn] t/m 705 [455nn], 708 [460nn] t/m 713 [465nn] en 716 [468nn] t/m 719 [471nn] zijn kleine bladen en uitgesneden stukken tekst die op stroken of op grotere bladen zijn gelijmd.

---

702 [452nn]

Van 't Spaans groen aantekening

Het Spaans groen dat met wijnsteen en water of asijn bereid is, wil bij koud en

---

⁶⁵⁴ Johannes de Laet (1581-1649), Nederlands geograaf, bewindvoerder van de West-Indische Compagnie en polyglot; auteur van *Nieuwe Wereldt ofte beschrijvinghe van West-Indien*, Leiden, 1625

⁶⁵⁵ David Pietersz. de Vries (1593-1655), zeeman uit Hoorn die de Nieuwe Wereld verkende; auteur van *Korte historiael, ende journalaals aenteyckeninge, van verscheyden voyagiens in de vier deelen des wereldts-ronde, als Europa, Africa, Asia, ende Amerika gedaen*, 1655

vogtig weer op papier niet
droogen, ~~maar als 't~~
~~eens gedroogt is, is door~~
~~geen vogtigheit wat los~~
~~te krijgen en daar af~~
De reden is dat het
uit veel zoute of stijve deelen
bestaat die met de waterdelen
omslingert zijn en dat
bij kout en vogtig weer
de fijne stof geen magt
heeft om de waterdeelen op
te heffen, maar in tegendeel
gemakkelijk om de zoutdeelen
beweegt; dus droogen se niet.
Maar wijl de zoutdeelen als
de waterdeelen vervlogen zijn, zig
veel met hun oppervlakten samen-
gevoeght of tot de pijpjes van
't papier ingedrongen hebben,
kan het water hen niet ontdoen.

703 [453nn]

Van de verven naturalis:

Bontekoe stelt dat men geen
inkt als van een acidum
en alcali tesamen kan
maken.

Blankert

dat het acidum de blauwe
tincturen of verzfels
rood maakt, het alcali groen,
dat hij hiermee bewijsen wil:
druip in tinctuur van violen
een weijnig zuur, het zal rood-
agtig worden; alcali, groenagtig.
Ook worden de blauagtig
hemderokken der pokkeniers⁶⁵⁶
roodagtig *wanneer* sij sweeten.

704 [454nn] / Zoutman 40

Verdiep-groen van lisbloemen

Neemt de drie bruijnste bladen

---

⁶⁵⁶ pokkeniers = mensen die aan de pokken lijden

van lisbloemen tot het ruggeken
afgebrooken en dat van 30 of 40
bloemen, dese op een steen
geleijt en properlijk met een
loopersteenken gebroken, dat
het sap daaruijt begint te
dringen. Schraapt daarover
wat aluijn, wederom de voors.
bladen gedouwt en dan weder
wat aluijn daarover geschraapt.
Doet dan 'tselve in een schoone
doek en douwet door, in elke
schilp 5 of 6 droppelen die men
daarin laat droogen.
Als men 't gebruijken wil, zo
doeter dun gomwater bij.

Nota

Men moet niet te veel
noch te weijnich aluijn nemen,
alles na de exprientie⁶⁵⁷.

- [455nn] / Zoutman 39

[Onderstaande tekst is het vervolg van die op 713 [465nn] / Zoutman 38 en is geheel doorgehaald.]

...en stoot se dan tot pulver en
siffse dan door een haren seef en doet
het in de heete vernis, een walsche noot
groot, en roertet wel om. Dan droocht
de vernis terstont.

Olijverwe goutgront

Neemt geel ooker en menij, een luttele
masticot, tempert het met oude olie
en als gij 't den eenen dach strijkt, zo
legt des anderen daachs u gout daerop.

Om een lijst te stofferen

sal men eerstelijk den lijst slegt maken
met krijt en lijmwater, dat vrij sterk
en dik is en als 't drooch is zal men 't
schaven met biesen en dan gebruijneert
met een tant en als 't gebruijneert is
dan zal men d' olijverwe daarover- of
opleggen als de gront schier droog is
gelijk geseyt is.

---

⁶⁵⁷ exprientie = experiëntie, ondervindingen

Een ander

Neemt van alle verwen wat behalven groen en swart en wrijft se en arbeyt se met den anderen met oude, dikke lijnolij. Strijkt u lijst daarmee en dat al wat dik en latet droogen in de zon; en daarna weder strijken, zo menigmaal totdat het heel gladt is.

En als 't droog is legter dan u gout op en druket daaraan met boomwol.

Probatum ft.

Nota

Dese verwen moeten wel droogen en sober gegomt zijn, daar men met wit ofte masticot ophoogen of daar men met gout op werken wil.

- [456nn]

In Dodonei Kruijtboek

Van blauw verwen: 107, 108, 400, {1213, 1212}, 1059

Zwart: 621

Geel: 572, 638, ... 1125, 1137, 1175, 1186, 1199, en 95
1467

Groen: 95, 109, 110, 170, 235, 239, 405 of 451, 1186

Inkt: 1293, 1348, 1350

Inktplakken uytdoen: 1242

Lijm in olij van kruyden

... verwven: 1370

Paars: 95, 780, 1206, 1459

Quiksilver: 225, 1065, 1086

Root verwen: 571, 573, 983,

... 1217, 1223, 1297, 1370, 1373, 1376, 1918, 14

Zwart verwen: 621, 942, 1294, 1313

 Het blad met Eikelenberg-nummer 705 is een los fragment dat bovenop bladzijde 456nn ligt

---

705 [geen nn]

Bezigeel dat lang kan duren

Neemt bezien en alluijn, doet de bezien nadat se geknuest zijn met de gestooten aluijn bij zoo veel regenwater als genoeg is. Laat se

een uur of een half staan
weijken, kookt se samen een
wal⁶⁵⁸ of 2 en zygtet vogt
door een doek in een vles
tot het gebruikk. Stopt
de fles met een kurk en
blaasje. *Probatum*

705 verso [ca. 390nn]

[de bovenkant van het blad is afgesneden]
... Rooms schrijver of latijns
vertaalt door
Sybrandum Vollmium⁶⁵⁹.

Van de schoonheit
en aanminnicheyt
zie *De Spaanse droomer*,
in 't ~~xxxx~~ *Vijfde gezicht*,
namelijk *De werelt in zijn
binnenste*⁶⁶⁰.

- [457nn]
[Lege bladzijde]

706 [458nn]

De Laat⁶⁶¹ zegt (pag. 143)
van de conchenille nadat de boom
als hiervoor al verhaeld heb
beschreven heeft aldus:
de nieuwe worm (denk ik dat er staan moet) waren daarvan voort-
gekomen zijnde worden de boomen gesnoeit,
de moeders komen hervoort en worden
gedood met kout water, uitgespreijt
in de schaduwe en droog zijnde in
potten gedaan, daar ze die 2 à 3 jaren in
bewaren.

En verder in de provincie Tlascala
wort ze (te weten de cochinilla) 't heele
jaar door verzamelt ende is de alderfijnste.

---

⁶⁵⁸ wal = toestand van het kokend laten opborrelen

⁶⁵⁹ Sybrandum Vollmium = niet gevonden

⁶⁶⁰ Francisco de Quevedo (1580-1645), Spaans edelman, politicus en schrijver; de verwijzing is naar het vijfde hoofdstuk van *Seven wonderlijcke gesichten, van don Francisco de Qvedo, Villegas, ridder van S. Jaques Ordre, In welcke alle de ghebreken deser eeuwte, onder alle staten van menschen, vermaeckelijck en oock stichtelijck, werden bestrafft; ende als in een schilderye naecktelijck vertoon*, Leiden, 1650

⁶⁶¹ Johannes de Laet was een van de eerste niet-Spanjaarden die zich publiekelijk achter de mening van Spaanse natuuronderzoekers scharden dat cochenille een insect was (Wikipedia)

Daar word het ~~ear???~~ijn-ge carmesijn gemaakt voor de schilders ende voor de vrouwen. Ende de ingeboornen willen 't secreet niet ontdekken hoe zij dat hart maken. Werd ook vergaderd in Cholula, Guaxozingo, Tranguyz, Manalas en leeg en hoog Mesteca en in de dorpen onder Guaxaca, Tecamachalco, dog in Tlascalte valt meer als in al de voornoemde plaatzen. Daar zijn vier soorten, één die geen goede verwe geeft, welk wilt is; d' ander die zonder havenen⁶⁶² wast en is zwartagtig en wilt; ende een bergagtige, die ze de naam geven van *chichunecas* ende door deze drie gemengt met de goede plegen zij de kooplieden te bedriegen. Deze tunalen brengen een roode vrugt voort die gegeten wort ende verft de pis in dier voegen, dat die 't niet en weten, meinen dat men bloet pist.

707 [459nn]

Van de cochenilla

Zie De Laat, *Beschrijving van West-Indien in Nova Hispania*, [fol.] 142 en 143; gedrukt bij Elzevier tot Leyden, 1625.

Olie van Aveto⁶⁶³

Dienstig tot vernis; zie De Laat bovens., fol. 144.

Zwart krijt

Indien het te bol en voos is, zoo zoude men 't kunnen verbeteren met in 't vuur te leggen, maar als het te hard is, zoo kan men 't zagter maken met in pekkel te leggen.

708 [460nn]

Blau maakt men van:

Calx viv. q.s.

Sal. arm.

Potas āā libr.

Aq. com. q.s., ME

Schoon groen tot verligterij

R virid eridis

R tart. albi āā p̄ egal

Detrempe un ~~p**~~ peu et

concoct.⁶⁶⁴ *Probatum*

---

⁶⁶² zonder havenen = zonder toedoen van de mens?

⁶⁶³ olie van Aveto = misschien de extra vierge olijfolie uit Santo Stefano d'Aveto in Italië

⁶⁶⁴ Frans, 'Een beetje doorweken [of mengen] en [daarna] koken'

[fragment onderaan blz. 708 geplakt]

Lisbloemen zijn iriassen.

Spaans groen tot afsetten

Spaans groen 2 loot, grauwe wijnsteen
één loot, met zooveel regenwater dat
het even onder zoo dun als pap is,
8 à 9 dagen in een warme plaats
geset: is schoon blaugroen. Dit
moet men in een sakjen in een wytgehalsde
vles doen; zoo zal de verf **te zuiveren** zijn.

709 [461nn]

[Lege bladzijde]

710 [geen nn] / Zoutman 21(onder)

Bitter of roet⁶⁶⁵

Men zal nemen roed uijt de schoorsteen,
doen het in een glas en gieten daar
schoon water op dat het bedekt is,
laten 't zoo een etmaal staan,
ondertuschen wel omroeren en hier-
na door een doek gieten of douwen
en stijf laten worden om te wrijven
en laten 't dan drogen. Bewaart het
wel en tempert het met gomwater.

Graauwe

Grauwe maekt men van wit en swert
met een weijnich roets daarin
getempert; de roet brengt eenige
roode donkerheijt aan,
zoo d' ervarentheyt leert.

710 verso [geen nn] / Zoutman 22 (onder)

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

**Hoe men de gronden van de verwen
leggen, verdiepen en verhogen zal**

Blaawe grond

Blaauwe gront leijt men van blaau
en widt, men verdiept het met puur
blauw en verhoogent met puur wit
of gemalen gout.

Of men leijt ook desen gront van puur
blaau als lazuurblaau, smalt of asch-

---

⁶⁶⁵ roet werd ook bitter genoemd

blauw, en verdiepent met schoone
tornisol, verhoogent met wit en blauw
maar blauw minst.

Hemelsblauwen gront

Hemelsblauwen gront leijt men aan
van blaauaasuur en wit, verdiepent
met Indieblauw of blauw alleen
en verdiepent met wit.

- [462nn] / Zoutman 27

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

Nota

Als men een aensicht verdiept of
verhoogt, soo moet men het aensicht
ende mont, kinnebacken en nuese
eerst met fermiljoen bloosen.

De gront van doode lichamen

leyt men van masticot en wit, meest
wit *[en]* een luttel klaer oockers.

Wat verwen sierlijk bij den anderen staen

Menij	}	bij groen versiert wel
Fermiljoen		
Purper		
... blauw bij rood, roose en gout		
Graau	}	bij alle verwen
Wit		
Zwert		
Anders bij rood of groen		

A. Sijs⁶⁶⁶ daar men gout op leijt

Neemt schrijverskrijt, dat is
Engels witkrijt, getempert met
wit van eij en weijnich bolus
armenius. Dit is den besten gront.

711 [463nn] / Zoutman 28

Temperatuurwater te maken

Neemt een loot gummi Arabia
heel kleijn gestoten en door een haijren
zeef gesift en een quintelijn⁶⁶⁷ gummi

---

⁶⁶⁶ sijs = niet gevonden; waarschijnlijk een dunne verf, een brij van kleurstoffen, bindmiddel, enz.

⁶⁶⁷ quintelijn = maat of gewicht, niet gevonden

*Serasorum*⁶⁶⁸, een quintelijn suijkercandij en doet dat tezamen in een schoone pot met klaar regenwater. En latet alzo staan tot datet gesmolten is en kleijnset door een doek. Dan op een koolevier geset, tot dat het wel warm word maar niet en zied.

Een andere

Neemt 2 loot gummi Arabia, een loot gummi *Cerasorum* en een quintelijn bitumen, een quintelijn witte mircha⁶⁶⁹ dat goet is. Dese vier zal men kleijn stoten en met malkander in een pot met regenwater laten weeken. Daerna roert se om tot dat se wel geïncorporeert sijn met malkanderen en doet se dan een eijschaal vol wijneedik in en zet se over een kooleviers; laet se warm worden maar niet zieden. Kleijnset door een doek als 't kout is, doetet in een glas en gebruijkt het als 't u belieft.

712 [464nn] / Zoutman 37

Om goede brasielieverwe te maken

Neemt braseliënhout dat goet is, zettet een nacht in de week in asijn en bier, van elke even veel. En settet 's anderen daechs aan 't vier en latet zieden. Als 't wel geel is, zal men 't van 't vier neeme, sijget door een doek en maekt de pot schoon en doet er het sap dan wederom in. Zet het dan weder aan 't vier, doet er wat aluijn in, latet dan zieden zo lange als 't genoech is.

Een ander dat licht is

Neemt van de beste brasielieverwe, maekt se warm en neemt mirra die welruijkende is en bitter. Dat zal men wrijven tot meel en doen 't in de brasielie, een boon groot, en het derdendeel lootwit daar onder en roert het wel onder malkanderen.

---

⁶⁶⁸ gummi *Serasorum/Cerasorum* = gom van de zure kers (*Prunus cerasus*)

⁶⁶⁹ mircha = een gom of hars; verdere gegevens niet gevonden

Een ander

Neemt brasielienhout, een half pont,
en zo veel aluijn en zoveel krijts.
Doetet in een glas dat onder en boven
even wijt is. Doet hierin van de
beste asujijn⁶⁷⁰ en siet toe dat het
niet onder en loopt en zettet
dan in de son; laet het zo lang
staan tot dat het goet is.

713 [465nn] / Zoutman 38

Om vernis te maken

Neemt wit van eij zo veel als gij
meent te gebruiken; slaetet wel. Neemt
dat geslagen water en doet er in een loot
gom *Cerasorum*, een quintelijg gummi
Arabia; roert het wel met malkanderen.
Neemt een weijnich temperatuurwater
en laet het zo een of twee dagen staan
weken. Zettet dan op een koleviers en
roert het wel om met een stokjen, latet
niet zieden en als 't warm is, doet er dan
2 of 3 droppen honinch in of een boon groot.
Laetet dat kout worden en laatet niet
dikker worden als boomolij. Maakt niet
meer dan als gij teffens gebruiken
wilt en van 't overloop kan men wel
temperatuurwater maken als 't gedunt
is met regenwater.

Een ander

Neemt een sleepie⁶⁷¹ bier met 2 of 3 loot
gummi Arabia en latet zieden zo lanch
u dunkt dattet genoeg is of zo dik als
boomolij.

Een ander (Nota: deze onderste
is niet goet tot schilderij)

Neemt een pont mastic en stoot ze
tot pulver en neemt drie pont lijnsaet-
olie, laet se zieden en schuijmt se wel.
En alsoe klaar is, doet er dan de gestoten
mastic in en roert se zonder ophouden
toddatt se met de anderen wel vereenigt
zijn. En doet er dan 2 of 3 droppelen
van op een stuk ijser of stael en latet

---

⁶⁷⁰ asujijn = verschrijving; moet zijn azijn. Er stond eerst aluijn, dat overschreven werd

⁶⁷¹ sleepie = sleepje, inhoudsmaat? niet gevonden

kout worden. En als gij 't een vaam⁶⁷² lang
met u vinger kont spinnen, zo is 't
genoech. Zo niet, latet zieden tot datet
genoech is.

En wildij dat de verwe terstont drooch
is, zo neemt schapenbeentjes en brant se [...]

[het vervolg van deze tekst staat bovenaan bladzijde 455nn waar het doorgehaalde is]

714 [466nn]

Azuursteen

menen somige (zegt de aantekenaar van
Willis⁶⁷³) dat haar oorsprong uijt koper
haalt (1) omdat uijt dese steen koper
getrokken word; (2) zij word in de koper-
mijnen gevonden; (3) 't blau koleur
is aan 't koper niet vreemt,
want uijt koper haalt men door
vlugzout een blau tinctuur
daaruijt men cierlijk blauwe kristallen
maken kan; (4) de lazuursteen doet
braken, welke werking 't koper ook
heeft.

Vergulde letters te maken met blatgout

Degenen die letters met blatgout op een olij-
verfgrond leggen, leggen gemenelijk het
gout op de goutgrond als die bijna droog is
en snoeien daarna de ruige kanten van 't
gout af, met andere verf daar overheen te
schilderen, 'twelk veeltijts de edeele trek
den letters bederft en men op deze wijze
moet vermijden. Te weten: smeert het

715 [467nn]

gehele veld des werks, behalven de
plaats der letters, met eijwit
of sap van suikerperen. Legt dan u
goutgrond en daarna op zijn
tijt het gout, en als dit nu wel
droog is, zoo wisst met een
natte spons af het geheele velt
des werks, over letters en al. Zoo
zullen de ruige kanten die

---

⁶⁷² vaam = afstand tussen de toppen der middenvingers bij zijwaarts gestrekte armen.

⁶⁷³ de aantekenaar van Willis = een aantekenaar is iemand die aantekeningen maakt, bijv. (handmatig) in de marge van een boek of in een publicatie; wie Eikelenberg hier bedoelt is mij niet bekend

buiten de trek der letters uitsteken
afgewist worden en de letters ten
eersten zeer zuiver en glad staan,
dog mitsdat de gront daar 't gout
op gelegd is zeer net en glat
ware getrokken.

716 [468nn]

[opgeplakt fragment]

Polignotes en Mycon⁶⁷⁴ van Athenen hebben eerst Athense oker
gebruikt, en swart van wijndruifstenen.

Mycon gebruikte eerst swart van wijnmoer en oker.

Margaeretone van Aretso⁶⁷⁵, Italjaan, vont met
blatgout op bolus te vergulden en te bruijneren. Ook
spande hij lijne doeken over sijn pennelen opdat se niet
los zouden gaen, beveste die met starken lijm en witte se
met lijm van schappelingen⁶⁷⁶ gesoden en wrogt er op (omtrent 1270).
Cleophantus, ~~van~~ schilder van Corinten⁶⁷⁷, vont en
gebruikte eerst de verwen op stukken van gebroken
potten.

[einde opgeplakt fragment]

[het begin van de volgende tekst is bedekt door het opgeplakte fragment]

... in olyverf karnacij. Mijt lampswart want het versterft.

Dog bruijcker vrij omber, asphalt, Cuels aarde en
terra verd.

Om vlesig te verwen, mengen enige⁶⁷⁸ masticot
in hun carnacij, maar oker is beter omdat se ...

[deze tekst gaat verder op de volgende bladzijde]

717 [469nn]

*[verso van het op blz. 716 geplakte fragment; de tekst is doorgehaald; het begin en het einde van
ontbreekt]*

... verf is het uysterde deksel aller dingen vermengt of enkel,
is natuurlijk of gemaakt, hebben groote kragt als ...

[vervolg de tekst onderaan blz. 716 - omdat se ...]

in 't hogen zoo niet versterft nog zoo haast niet droogt
en dese zoo quaat nog swaar niet is te werken.

Menij, Spaans groen en giftig oprement mag men in de

---

⁶⁷⁴ Polygnotus, Grieks kunstschilder uit de 5e eeuw v.Chr.; Mycon = Micon, idem

⁶⁷⁵ Margaritone d'Arezzo (1216–1293), Italiaans kunstschilder

⁶⁷⁶ schappelingen = niet gevonden; misschien lijm gemaakt van de beenderen van schapelingen (lammetjes)

⁶⁷⁷ Cleophantus, volgens overleveringen een van de uitvinders van het schilderen in Corint en met name de z.g. 'Etruscan painting'

⁶⁷⁸ enige = hier wordt bedoeld: enigen, enige schilders

olijverf wel missen. Hou u penselen schoon en versie u
bijtijts van schone kolueren te **leren/lezen**.

Smalt mag wel inschieten want dan versterf se minst.
Zommige⁶⁷⁹ prikken met een naalt endelose gaatjes in
hun pannelen, ander leggen er een blat papier op om er
de olij uijt te trekken, een ander gebruijkt se met
huelsaets⁶⁸⁰ - of andere olij.

~~... een mengelen water tot een lb
lym in 't plumeren.~~

718 [470nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

**Van 't spannen van
linnen doek op ramen
om op te schilderen of
te plumeren of te
plakken**

- 1 Men moet er linnen toe-
nemen dat sterk genoeg
is om de spanning te
te kunnen uitstaan;
- 2 dat niet veel noppen
heeft;
- 3 nog te grof is *[wordt vervolgd op blz. 719]*

719 [471nn]

[alle tekst op deze bladzijde is doorgehaald]

- 3 dat de draden door 't papier
[ver volg] dat men erop plakken wil kunnen
heen blinken.
- 4 Men moet het spannen met
zijn tweën, de een het spijkerende
terwijl de ander het ...
- 5 ... met een schoenmakersnijptang
aantrekt.
- 6 Zoo een nijptang is best en
schuert het lijnwaat weijnig
omdat se op veel plaatsen teffens
aankomt.
- 7 Men moet er vertinde spijkers
toe gebruiken;
- 8 en het op de kant der
ramen spijkeren, want zoo

---

⁶⁷⁹ zommige = hier wordt bedoeld: sommigen, sommige schilders

⁶⁸⁰ huelsaetsolij = heul, soort papaver

men 't agter spijkerde zou
de vogtigheyd der mueren,
het wit of de roest dat
bederven.

720 [472nn]

Vernis de la Chine

R lijnolij

Terpent. Veneti

Succin. optim. @@ omtrent

Smelt de *sucinum* apart (~~tzij alleen~~
of ~~met een weijnig ol. lini~~) in een pan
of pot op kolen, in een wel digt
geluteerde kolf of pot.

Roer dan de terbintijn door de *succin.*

Als dit tesamen wel vermengt is,

zoo doet er ook de *ol. lini* in

en *M.F.S.A.*⁶⁸¹

Noteboomen⁶⁸²

Tot de gront: R krijtwit met

lijmwater gemengt, *S. Artem.*

Tot ~~1 meny b***ter ***~~ 4 loot lijm ~~ver~~

1lb krijtwit ~~xxxx~~

[*uitgeveegde tekst: Tot de br*** R *** draad*]

Als de krijtgront op 't font

gelegd en droog is, zoo smeert ze

over met *ol. terbinth.* ~~xxxx~~

daar 1 derdepart ~~xxxx~~ kookte olij in gemengt is.

Dan zoo noteboomt erover met

gebranden of ongebranden omber

die met lijnolij gewreven is, na

men ze bleek of bruijn wil hebben.

Als nu ook dit droog is, zoo strijk er de

bovens. vernis de la China over. *Probatum.*

721 [473nn]

[In marge: Zie hiervan breeder 821]

---

⁶⁸¹ *M.F.S.A.* = *misce fac secundum artem*; meng en bereid volgens de kunst

⁶⁸² noteboomen = schildertechniek om noteboomhout na te bootsen

[de volgende alinea is doorgehaald]

No A

Vernis de la chine

R *Succinum optime* of *gum. copal*,
smelt ze in een digt, wel geluteerd
glaze of verglaasd vat, pot of kolf
op zagt vuur, als op kolen of heet
zand.

Als 't gesmolten is, zoo doet erbij
even veel ~~ol. lini~~ etc.

olium terbinthinum als van elks als er
succ. of *copal* is geweest. Dat is:
zoo daar 1 lb *succinum* was, dat gij ook 1 lb *olium*
terbinth. en 1 lb *ol. lini* daar moet in ~~xxxx~~
doen.

Nota: niet goet bevonden; maar zie 821 enz.

Om 't te verlakken of noteboomen

R krijt wit dat gemalen en **gebuyld** is: 1 lb. Maakt
[uitgeveegde tekst waar overheen geschreven is: 4 loot Engels lijm die]
hieraf een pap met water *q.s.*
dat men daerin moet doen bij
trappen even gelijk men meelpap
maakt tot dat het genoeg is. Dan
maakt deze pap warm en als 't
heet is, zoo doet er in 4 loot
Engels lijm die apart geweykt en wel
terdegen gesmolten moet zijn ~~xxxx~~
en ~~wre~~ een walletje opgekoekt.

722 [474nn]

Roert dan alles wel doormalkander
en neemt het vlies dat daarop komt af en werpt het weg
[1 regel niet leesbaar doorgehaalde tekst]
en strijkt dan deze lijmgrond op u schrijnwerk. En
als 't nu droog is, zoo neemt, ~~omber~~
zoo gij notebomen wilt, ongebrande
omber met een weijnig lampzwardt daarin,
wrijft ze wel met lijnolij en mengt er
dan zoo veel terbinthijnolij bij dat ze
bekwaam vloeijbaar is. Strijk dit met een
kwast op 't werk dat gij ermee wilt
maken zoo ver gij wilt en werkt er
dan met de veder na eer 't nog droogt,
'twelk terstont geschiet.

'tWelk gij gedaan hebbende, zoo trek
de bruine afscheijtzels der figuren die
in u werk zijn gelijk **starren** of anders

met dezelfde ~~met penseel verf netjes over en~~ 't is verf met een penseel netjes
gedaan om en 't is gedaan.

Zoo gij nu olijven⁶⁸³ wilt, zoo neemt
gebranden omber alleen, meng ze wat
dun en nadat gij u grond eerst met
bruine of ligte oker met terbintijnlij
gewreven hebt gestreken, zoo werkt er in met

723 [475nn]

u veder in deze brande omber gedoopt
doende voorts als als in 't noteboomen.

Als nu u olijf- of notewerk droog
is, zoo strijk erop met u vernis
No A de la Chine, en 't is gedaan.

Maar men moet niet vergeten, eer men nog
noteboomd, de lijmgrond eens met een
hayevel te wrijven en t'enemaal van al
zijn oneffenheyt te ontblooten. Want dit
gedaan zijnde, zal zij gladder zijn.

Nota: Men kan ook over de witte lijm-
grond aldus gepolijst noteboomen zonder
dat er enige ooker over gestreken zij.
Alleen met aldus te doen, 'twelk ook
moest werd gedaan als:
Neemt *ol. terbinthinum*, 2/3; *ol. lini*, 1/3, die
met goutgelit gekookt is op de wijze als
ik op 't volgende blat zal zeggen; roert
zulx dooreen en strijkt dit mengsel op u grond;
en doop dan u veder in d' omber en werkt
erin zoo gij ligt wilt hebben.

724 [476nn]

Anders zo gij bruin wilt hebben, zoo strijk
met een kwast die in u gebereijde omber gedoopt
is over deze finering en werk in deze
bruynte met de veder. *Probatum*.

De gekookte oly maakt aldus:

R 1¼ lb lijnolij,
omber als 2 okernoten groot,
8 loot goutgelit.
Kook dit samen 2 à 3 uren op een koolvier,

---

⁶⁸³ olijven = werkwoord, analoog aan notenbomen, olijvenboomhout nabootsen?

doet er dan bij zoo als 't nog heet is
28 loot *ol. terbinthinum*, roert het wel
dooreen en laat het staan zinken.
Als 't nu kout is, zoo zal 't misschien
wat dik zijn om te gebruiken; maakt
het dan weer warm. En deze oly kan u
ook voor een gemene weldroogende vernis
verstrekken.

725 [477nn]

Gom copal

Komt uyt Guana, van een boom den
laurier zeer gelijk, dog grooter en dikker
van stam. Zie beschrijving Guana⁶⁸⁴ fol. 30.

726 [478nn]

Van de barnsteen

gevoeld A. Kircherius dat ze is een slag van
onderaarts Jodenlijm⁶⁸⁵, door de openingen der aarde
in de zee of door de vloed in de zee gevoerd,
aan strand gespoeld en daar door de lugt of
zon steenhard geworden.

Men noemt ze in 't Latijn *Succinum* als zijnde van
zeker zap geteeld, in't Grieks *Electrum* om-
dat ze stroo en ligte dingen na zig trekt,
in het Arabisch *carabe* en *abu cali*.
Werd overvloedig door de zee opgeworpen aan
den Pruische inham der Oostzee omtrent
anderhalf mijl van der Pillau.

1697. De volgende verwen koopt men

- als agter de beurs bij Omgroeven⁶⁸⁶: fijne
smalt à lb i gulden;
- in de Angeliersstraat aan de regterhand
voorbij de eerste dwarsstraat bij de vrouw
die verf maakt: moye schijtgeel;
- over de Noorderkerk op de Prince-
gragt in een gangetje: pencelen die moy zijn.

---

⁶⁸⁴ 'Beschrijving Guana' wordt door Eikelenberg enkele malen genoemd; mij is echter niet duidelijk welk reisboek hij bedoelt.
'Guana' als land of gebied komt in de reisboeken die Eikelenberg noemt niet voor. Waarschijnlijk bedoelt hij 'Guyana'; in zijn tijd
waren er meerdere Guyana's op de Zuidamerikaanse kust

⁶⁸⁵ Jodenlijm = 'een naam voor aardpek of asphalt omdat men die stof heeft leeren kennen uit de Dode Zee, in het Joodsche land'
(uit het WNT)

⁶⁸⁶ Omgroeven = naam verfverkoper te Amsterdam, geen verdere gegevens gevonden

727 [479nn]

**Inkt of voor de mutzetreksters⁶⁸⁷
welke ook goed is om mede te schrijven
alzo die niet geel werd nog roest**

R 5 lepels lampzwart of zwartsel

2 loot Arabisse gom

Vier guldens bier zoo veel als

genoeg is.

Dog als dit wat staat, fermenteert en stinkt
het na de bederving.

**Vernis die men ook kookten oly
mag noemen**

heb ik aldus gemaakt, te weten: eerst kookte
ik in een groote pot een lb lijnoly omtrent
wel den tijt van 4 uren, wel verstaande
nadat ik er ingedaan had, eer ze op 't
vuur ging, 8 loot goutgelit en omber
zoo groot als 2 okernoten.

Doe dit gedaan en dit kookzel kout
was, was het zeer dik en tay en droogde
ras, waarom ik daarbij deed 1 lb
terbinthijnoly nadat ~~de~~ het lijnoly-
kookzel heet was gemaakt, roerende
alles wel doormalkander.

En dit was doe een goede vernis tot slegt
lakwerk of noteboomzel, kleeft weynig,
glint wel en droogt in omtrent 12 uren
en houd wel stant.

728 [480nn]

[*In marge*: Enige aantekeningen uit Dampiers⁶⁸⁸ togt (pag. 6), gedaan anno 1685: de hoogte des
kruyts is anderhalf of twee voet, vol kleyne takjes en die vol bladen die wel wat na vlasbladen
lijken, dog wat dikker en steviger.]

[*In marge*: Van de anil of indigo zie Linschotens⁶⁸⁹ Oostindise reysbeschrijving in 't breede.]

Van de indigo
schrijft de beschrijvinge van Guana (volgens

---

⁶⁸⁷ mutsetreksters = niet gevonden

⁶⁸⁸ William Dampier (1651–1715), Engels zeevaarder, avonturier en piraat, alsmede ontdekkingsreiziger; zijn reisjournaal: *Nieuwe Reystogt rondom de wereld*

⁶⁸⁹ Jan Huygen van Linschoten (ca 1563-1611), Nederlands boekhouder, koopman, ontdekkingsreiziger, tekenaar en schrijver; zijn reisjournaal: *Reys-gheschrift van de Navigation der Portugaloyers in Orienten, inhoudende de zeevaert soo van Portugael naer Oost Indien, als von Oost Indien naer Portugael ...* (1595) of anders: *Itinerario, Voyage ofte Schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Dost ofte portugaels Indien ...* (1596)

een andere⁶⁹⁰ genaamt de Nieuwe Colonie) aldus:

De indigo werd gemaakt van bladeren van een sekere struyk of plant die opwast met dunne, korte takjes tot de hoogte van aalbezieboomen, draagt een roodagtig bloempje dat gevolgt word van een lang schelletje vol zaden. De zaden zijn omtrent van groote als radijszaat maar donkergrauw van couleur en de bladeren, als zij beginnen rijp te worden, zijn van koleur als de ruytebladeren: na een zeegroen, blauagtig.

indigo wil wel wassen op hooge, drooge en gesunde gronden die niet al te vet zijn en in een open lugt, en wel omtrent de zeekant.

Men plant de zaden in grip⁶⁹¹ op een regte lienie gemaakt,

729 [481nn]

yder grip staande drie voet van de anderen, en op het gripjen, yder een half voet van den anderen, doet men drie zaden op ene plaats.

De regte tijt om die te planten is in het begin van de regenmaanten.

[*In marge*: **Nota**. De regenmaanden **zijn** in Guana de maanden ...⁶⁹²]

Men moet ze zeer schoon en zuyver van onkruyt houden de eerste drie maanden en langer, als de occasie diend. Maar als de indigoboompjes haar wat beginnen uit te spruyten, zoo dooden zij het onkruyd.

In tien à elf maanden is het rijp; dat is kennelijk als wanneer de bladen op de couleur van de ruytebladeren wezende, beginnen enige geelagtige bladeren te krijgen. Om dan goeden indigo te maken, neemt men twee waterbakken, die zet men op een

---

⁶⁹⁰ een andere reiziger & zijn beschrijving = niet gevonden

⁶⁹¹ grip = lange en smalle diepte, vore, gleuf in de grond

⁶⁹² namen regenmaanden zijn niet ingevuld

heuveltjen, d' een wat hooger dan de ander, opdat alle het nat van de opperste kan uytloopen in de andere.

730 [482nn]

De hoogste is de grootste, deze werd omtrent 10 à 12 voeten lang, agt wijd en vijf voet diep, van goede steen en tras of goede kalk en aan alle kanten wel dicht gemaakt. Daar werden enige palen in gemetselt om dwarsbalken te leggen om de indigoboomtjes of -struiken onder 't water te houden.

De tweede bak werd omtrent agt voet lang, 7 voet wijd en 7 voet diep gemaakt, daar d' indigo op de volgende wijs werd gemaakt:

In deze bak leyd een spindel dwars over het midden, van 't ene eynde tot het ander; aan beyde de eynde van die spille zijn sterke houten kruysweegs doorgedreeven, yeder hout op yder zijde drie voeten uitstaande. Dan is er een hout of balk aan yder twee van die uytstekende houten vastgemaakt, die op eene zijde regt tegens d' andere staan.

731 [483nn]

Als men ~~de~~ twee van die balken na beneden hellen, zoo staanden twee na omhoog. Die na beneden hellen hebben yder vier à vijf emmers met de bodems uytgeslagen, ende groote steenen in de plaats gezet, aan haar vastgemaakt.

Nu als de bak vol water is, staan 2 personen op de kant van de bak, een op d' ene zijde en een ander op d' ander zijde, ieder bij beurte trekkende na zig de voors. balken de bovenste staan; zoo slaan die emmers in en uit het water met groot geweld.

Nu als de indigostruyken ende -bladeren
rijp en bequaam zijn, zoo snijdt men die
struyken en alles t' zamen af en
vult daar de bak mede vol. Dan
zet men de dwarsbalken - voornamelijk
om de struyken onder te houden - op en
vult de bak met schoon, zuyver zoet-
water en zoo laat men het staan

732 [484nn]

totdat het water door de kragt
van 't kruyd begint te fermenteren
en zig op te geven; ende als men
ziet dat het begint neer te slaan
of stil te staan, zoo tapt men
al dat water af in de lage bak.
Het afgetapte water daerin
zijnde, zoo slaat men dat water
dag en nacht zonder ophouden,
soms tijts veertig uren, na den anderen
totdat de verwe van het water
begint te scheyden, 'twelk men
op dusdanigen wijs kan bemerken:

Men neemt een gladde zilveren kom,
daarin neemt men telkens het water;
zoodra als men ziet dat aan de
zijden of op den bodem begint te
zetten, zoo hout men op van
het water langer te slaan en
laat het staan zinken een nacht
of een dag of meer; ende dan
laat men het water door kraantjes
hooger en lager afloopen,

733 [485nn]

totdat het komt tot de gront.
Zoo zet men lijnwaat voor het gat
om de verwe te behouden. Wanneer 't
water wel is afgetrokken, zoo
neemt men zakken van lijnwaat
gemaakt, daar doet men de droesem
of moeder in en hangt dezelve op
pennen aan de balk, om de vogtigheyd
daar uit te laten lekken; en als de
vogtigheyd wel uitgelekt is dan doet
men die droesem of moeder in lange
ofte breede doosjes die omtrent drie duym

diep zijn ende zet ze daar in de zon om te drogen; ende droog zijnde, is de indigo gemaakt. Ende om te beproeven of d' indigo goet is, schrapt men met de nagel daarop, zoo bij aldien dezelve koperagtig ziet ende blinkt, zoo is dezelve goet.

734 [486nn]

Orliaan

Orangieverf komt uit Guana volgens de beschrijving van Guana ende schijnt dezelve te zijn die De Laat (pag. 472) *annoto* noemt [...]

[*tussengevoegd*:

Tournefort noemt die *roukou* en zegt dat ze dezelve is als orleaan (*Boekzaal van Europa*, 1719, jan. en febr., 134)]

[...] en van de

wilden volgens de beschrijving van Guana *annoto de zinzeln*, van anderen *aunoto* genaamd werd, welke soude komen van sekere kleyne roode saatjens wassende in een bast of - volgens een ander - wassende aan boomen als een groote karseboom. Groeyt gelijk groote noten die opbersten als zij rijp zijn, daarvan binnen het pit kleyne roode bezyen zijn, welke van d' Indianen met oly de palm bereyd word en een vaste oranjeverf aan zijde geeft. En welke dikwijls van de Indianen door 't bijdoen van cassavi⁶⁹³ vervalst word. **Nota.** Cassavi en mandioca⁶⁹⁴ is ~~schyn~~ hetzelfde. David Pieters.

735 [487nn]

de Vries zegt van de orliaan aldus (hij was doen hij dit schreef in de revier Rorco⁶⁹⁵ in Guana): Hier valt schoon catoen ende oriliaeneverwe, maar

---

⁶⁹³ cassavi = cassave of maniok, eetbare wortelknol van *Manihot esculenta*

⁶⁹⁴ mandioca = cassave, zie aldaar

⁶⁹⁵ Rorco = misschien de Orinoco (Venezuela)

niet zeer veel, doordien dat ze niet en planten (zie pag. 122).

[in marge: onduidelijk woord of nummer]

Extract uit Dampiers reystogt anno 1685

Otto of Anatta,

zegt hij, is een roode verfstofje werdende gemaakt van een roode bloem, die aan heesters van 7 of 8 voeten hoog groeyt. Dezelve word evenals de indigo in een waterbak geworpen, maar met dit onderscheijt: dat er geen steel - ja niet zoo veel als de knop van de bloem - in komt, maar de bloem word van de stengel afgerepeld gelijk men de roozebladen van hunne knop afstroopt. Dit blijft dan in 't water tot dat het rot, en door veel roeren tot een **vleijye** vloeyende stoffe evenals de judigo versmelt. En wanneer het bezonken en 't water afgetapt is, word die modder tot rollen of koeken gemaakt en in de zon te droogen gelegd. Zij komt van Guatimala, dog deze schrijver Dampier had ze ook op Jamayka zien maken (zie Dampier, eerste deel, pag. 161). Zij komt ook van Porto Riko en geld daar 7 lb 4 realen⁶⁹⁶.

736 [488nn]

Laccen

Hebbe den 7 juli 1699 tot Amsterdam gezien groene, gele en blauwe lak, die met wat nat op de hand gewreven zeer fijn en zagt was en ligt afverfde, voornamelijk de geele, welke den verkooper (op 't Rokkin bij de Beurs aan de westzij wonende) mij zey gemaakt te hebben van extraxt van duyvelsbessen⁶⁹⁷ met wat krijt. Van welke bessen mij verzekerd is dat ook de bruyne schijtgeel werd gemaakt.

---

⁶⁹⁶ reaal = gouden, zilveren of koperen muntstuk; waarde verschillend

⁶⁹⁷ duyvelsbes = zwarte bes van de Wolfskers (*Atropa belladonna*)

Voorts heeft de cargo der Engelse Oostindische retourschepen (1704) mij doen zien dat er is: zegellak, zaadlac, schellac en schilderlack.

Beenzwart

is velerley, als van elpenbeen⁶⁹⁸ dat zeer zwart is, osse-, paarde- en andere benen. Dat men 't elpenbeenzwart van stukjes van olifantstanden brand is bekend.

Het osse- of ander beenzwart maakt men doorgaans van de schinkels der beesten. Maar staat aan te merken dat men in 't branden de stukken niet dikker dan $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{2}$ duym moet nemen, alzoo anders het buitenste wit en tot kalk word, eer 't binnenst zwart en doorgebrand is. Dog zoo men dit niet wel kan bezorgen of voorkomen, zoo moet men na de branding de kalk schoon afschrapen en bewaren alleen 't zwart.

737 [489nn]

Roomsen oker

is bruine ooker die uit de andere word gezogt en zeer veel ligter en oranje-verwiger is dan de ander. Zij is ook in 't aanraken smerig als de beste terra verde, en dier: ik heb ze gekogt voor 3 gulden 't pont.

Engelse oker

is naast deze de beste en geld i gulden.

[*In marge:*

Nota

De prikkelppeer, zegt Dampier (pag. 158), groeyt op een heester 4 à 5 voet hoog; spreyt verscheyde takken uyt, elk met 2 à 3 bladen. Deze bladen zijn rond en zoo breed en dik als de palm van een manshand, zijnde van stoffe als de huyslook en rondom met scherpe stekels een duim lang voorzien. De vrugt groeyd aan de uysterste spits van 't b[l]ad en is zoo groot als een groote pruym, zijnde spits bij 't blad en dik aan de top, daar zij zig opent als een mispel. Eerst is zij groen als 't blad, daaruyt zij voortschiet met prikkeltjes rondom, maar rijp zijnde hoog rood; het binnenste is vol zwarte zaadjes.]

Van de koccenilje

Is een diertje groeyende in zekere vrugt die wel na de prikkelppeer gelijkt. 't Boompje of de heester die dezelve draagd is bijna even eens: omtrent vijf voeten

---

⁶⁹⁸ elpenbeen = ivoor

hoog en desgelijks stekelig, dog de bladen zijn zoo groot niet, dog de vrugt is grooter. Bovenop deze vrugt groeyt een roode bloem die afvald als de vrugt rijp is en zig begint te ontsluyten en bedekt dezelve, dat geen regen nog dauw het binnenste kan nat maken. Een dag of twee na 't neervallen der bloem opent zig de vrugt zoo wijd als de mond van een pints kannetje en 't binnenste van de vrugt is vol van kleyne roode diertjes met aardige dunne vleugeltjes.

738 [490nn]

En gelijk zij daar gegroeyd zijn, zoo zouden zij er ook door gebrek van voetsel moeten sterven en in hunne basten verrotten dewijl zij dan hunne moedervrugt al opgeëten hebben, indien niet de Indianen, die groote velden met deze boomen beplanten, zoodra zij bemerken dat de vrugt zig geopent heeft hen daar uyt driven. Want zij spreiden een groot linnen laken onder de takken van de boom en schudden de takken met stokken en stooren deze diertjes zoodat zij beginnen weg te vliegen, blijvende evenwel rondom hunnen boom zweven. Maar de hitte der zonne treft hen zoodat zij aanstonts dood neervallen, alwaar de Indianen hen twee of 3 dagen laten leggen tot dat ze gantsch droog zijn. Als zij opvliegen, zijn zij rood, wanneer zij neervallen, zwart en als zij gantsch droog zijn, wit. De ~~ke~~cocconiljeboom noemen de Spanjaarts *tonàs*. Zie dit alles in Dampiers reystogt, 1 deel, pag. 162 en 163.

Drie of 4 dezer vrugten geven een once ~~ee~~^{**} cocconilje.

[In marge:

Zie De Laat, 143 en Acosta, 81.

Nota

Acosta telt de Concenille-boom onder de soort der boomen die hij *tunalen* noemt en van de tunal zegt hij aldus:

De tunal is een andre vermaarden boom, zoo men boom mag heten een bos bladen of loten die d' een boven d' ander uitkomen, waarin hij 't vreemste fatsoen onder alle boomen heeft. Want eerst wast er één blad uit en daaruit weer een ander en van dat weder een ander en soo voorts tot het

einde toe, uitgesonderd dat zoo gelijk als de bladen boven of bezijden beginnen uit te komen, alzoo beginnen de de onderste te te verdikken en bijna 't fatsoen van bladen te verliezen, makende een wijze van een struyk en takken die gansch distelig, ruw en leelijk worden, waardoor zij op sommige plaatsen *kaarden*⁶⁹⁹ heten.]

739 [491nn]

Silvester⁷⁰⁰

is een rood graan groeiende in een vrugt die de kocceniljevrugt vrij wel gelijkt. Eerst spruijt er een gele bloem uit en dan volgt de vrugt, die langer is dan de koccenilje. De vrugt, rijp zijnde, opent zig ook heel wijd, en vermits die vol van deze kleijne zaden is, vallen zij op de minste schudding daaruit; de Indianen die dit zaad vergaderen houden er een schotel onder en schudden 't daar in. Deze boomen groeijen in 't wild, en agt of 10 dezer vrugten geven één once zaad, 'twelk bijna een zoo schoone verf geeft als de kokcenilje en dezelve zoo gelijk is dat men er in verbijstert, dog ~~o~~zoverre na zoo veel niet waard is. Zie Dampier, 1 deel, pag. 163.

740 [492nn]

Aspalt (volgens N. de Vree) gebruikt men tot laxeren in 't schilderen, in stee van bruine schijtgeel. Men bereijt het dus: men smelt het op een weinig vuur met wat terbintijn-olij en bewaart het tot het gebruijk, en wanneer het te dik word door 't vervligen der olij, zoo word het weer met dezelve olij gedunt.

D' aspalt komt uit de Doode Zee, die door kragt der winden gejaagt, die opwerpt. Men noemt het *Jodenlijm* of *Jodenpek*, in 't Latijn *Bitumen*, op 't Grieks *Asphaltos*, waarom ook de voors. zee *Asphaltitis* heet; is pek gelyk dog wat **rosagtiger** van kleur. (Zie O. Dappers⁷⁰¹ *Palestina*, pag. 559.)

---

⁶⁹⁹ kaarden = distel, plant van het geslacht *Carduus*

⁷⁰⁰ silvester = niet gevonden

⁷⁰¹ Olfert Dapper (1636–1689), Nederlands geograaf, polyglot en geschiedschrijver; zijn boek: *Naukeurige beschryving van gantsch Syrie, en Palestyn of Heilige Lant. ... Verrijkt met lantkaerten en afbeeldingen der voornaemste steden, en gedenkwaardighste gebouwen. Na 't leven getekent, en in koper gesneden* (1677)

Josephus⁷⁰² beuzelt dat dit Jodenlijm aan de schepen der genen die 't vergaren door vrouwenmaanstondbloed of pis ontdaan wort. Dog Tacitus zegt dat zij die de plaatsenkundig zijn, verhalen dat ~~dxxt~~ op strant gesmeten, als stenen door wiggen wort geklooft.

Lampzwart, na N. de Vree zijn onderregting⁷⁰³ om het altijd gereet te hebben: Zoo mengt men het met goede gekookten olij in een potje en doet er water op, opdat het niet verdrooge, even gelyk men met het loodwit doet dat men tot d' olijverf gebruikt.

[In marge: **Nota.** Zie van dus gemengd zwartzel p. 745.]

741 [493nn]

Indigo te bereijden

Dewijl de indigo nadat zij van de schilders gebruykt **hebben**, onderworpen is bleekagtig te versterven, zoo doet men er deze raad voor volgens zeggen van Nicolaas de Vree: Men kookt de indigo, een weijnig gekneust zijnde, in oude pis; dan wrijft men die, als zij droog is, met lijnolij en daarna doet men ze in een schulp, bind er een ge-olijd stukje van een blaas overheen, en begraaft ze eenige weken onder koemist. Daarna neemt men ze daar uijt, doet er de wittagtige schimmel die erop gekomen is af, en gebruykt ze.

't *Recueil de Curiozitez* van Sr. d'Emery⁷⁰⁴ zegt dat men d' indigo, als zij gepoedert is, in gedistileerden wijnazijn moet koken

742 [494nn]

totdat de azijn vervlogen is en ze daarna op een blat papiers op een stoof

---

⁷⁰² Titus Flavius Josephus (37 n.Chr.-ca.100 n.Chr.), Romeins-Joodse geschiedschrijver en hagiograaf; auteur van o.a. *Oude geschiedenis van de Joden* (ca. 94 n.Chr.)

⁷⁰³ onderregting = waarschijnlijk afgeleid van onderricht, met hier de betekenis van (dringend) advies van N. de Vree

⁷⁰⁴ Antoine Joseph d'Émery = geen persoonsgegevens gevonden; auteur van *Recueil de curiositez rares et nouvelles des plus admirables effets de la nature & de l'art. Avec de beaux secrets gallans. Et la methode pour la disposition & preparation de ce qui est util & necessaire pour la vie des hommes ... Recherchées par le sieur d'Hemery*, 1685

of kachel droogen, en daarna met
nootlij wrijven ~~zonder~~ en gebruyken.
Zie hiervan 783 en 786 breeder.

743 [495nn]

Bruyne oker

kan men maken, volgen N. de Vree
zijn zeggen, aldus:

Smeert yzere platen met loodwit
dat met water getempert is tot
op de dikte van 1/8 of 1/4 duym.

Laat het daarop zitten roesten
en als de roest het doordrongen
heeft, zoo schrabt het daar af.

Het is goet en heel fijn.

Masticot

met oly getempert schift
somtjits en wort dunner op 't
palet, mij is gezegt, zoo
men daarop spuwt ~~en dat~~
~~daardoor mengt~~ dat ze weer
zwelt en dikker word.

744 [496nn]

Smalt

Om het zuyver te hebben kan
men het in een potbakkersoven
in een smeltkroes tot glas
branden, dat glas in een
øyzel tot poeder maken
en daarna wrijven tot het
gebruyk. Aldus is mij gezegt doed⁷⁰⁵
de heer Bakhuizen⁷⁰⁶.

Smalt

De Vree heeft mij gezegt dat
de smalt, nadat ze met
lijnolij getempert is, zoo
men die onder de oly zet,
zinkt en zig daar af weer
ontslaat, in voegen men die
weer schoon daar onder van-
daan kan krygen.

---

⁷⁰⁵ verschrijving: door

⁷⁰⁶ Wellicht Ludolf Bakhuizen (1630-1708), een in Duitsland geboren schilder van zeegezichten, kalligraaf en wiskundige

745 [497nn]

Ervarenis

De Vree, zwartzel dat met
oly en droogenden oly op voorraat
tot het gebruik was getempert,
nadat het 6 à 8 maanden
had onder water gestaan
opdat het niet zoude verdroogen,
zullende gebruyken, bevond dat
de gekookte oly daar was
afgescheyden en dat het geheel
niet wilde droogen. Dus
moet men het niet zoo lang
onder water laten staan.
En ik heb bevonden dat zoo
men het zwartzel stijf
in een doos of potje pakt
terwijl 't nog droog is, dat
het niet **steijft**, en gemaklyker
met de oly wil mengen.

746 [498nn]

Smalt

Zoo men daar een weynig speeksel
onder tempert, zoo zal ze wel soorder⁷⁰⁷
opdroogen, maar in de lugten min besterven,
volgens berigt van N. de Vree.

Om 't loodwit zeer schoon en met weijnig moeijte fijn te maken tot d' olijverf

Wrijf eerst het loodwit met ********* azijn,
wat stijf gemengt, doet het dan
in een pot en water daarop.
Laat het zoo 2 à 3 dagen staan
en giet het dan af; daarna
weer ander water daarop
doende, 'twelk gij weder na
zoo veel tijt daar af kont
gieten, tot 3 à 4 of zoo
veel malen als gij wilt, en

747 [499nn]

en 't zal daardoor zeer wit
en zuiver werden. Als dit dus

---

⁷⁰⁷ soor = zoor, uitgedroogd, dor

genoeg gedaan is, wrijft het dan met lijnolij. 't Zal dan zeer gemakkelijk tot de uiterste fijnhijt te brengen zijn en doet het daarna in een blaasje.

Terraverd

is zeer qualijk te breken en ook met olij te wrijven. Om zulx wat gemaklijker te doen, zoo doet wat azijn daar bij en wrijft ze daarmee en zij zal zoo week worden als potaarde. 't Welk gedaan zijnde, zoo droogt ze weder op een papier en wrijft ze dan met lijnolij, gij zult ~~he~~ ze dan heel

748 [500nn]

gemaklijk fijn krijgen. Anders doet ze eerst fijn stampen in een vijzel zonder eens azijn daarbij gedaan te hebben en wrijft ze met oly.
Nota Het wrijven met azijn heb ik zelf zeer goed bevonden.

Masticot Ervarenis (1701-2)

De gele masticot met zuiver regenwater wrijvende, wiert ze bleek en eijgentlijk kafverwig.
Die met azijn wrijvende, kreeg ze een rosagtige gele koleur trekkende wat tussen ligte en bruijne oker dog wat vuylagtig.
Met pis gewreven kreeg mede diergelyke als de laatste verf dog wat vuijler.

749 [501nn]

Met mijn eigen speeksel die wrijvende, veranderde minst en hield tamelijk wel haar geelte, bleef zuijver en wierd alleen wat witagtiger als te voren.
Die wrijvende met brandewijn wiert bijna als met de azijn.
Met lijnolij gewreven wiert wat bleeker en teffens ook wat rosagtig - dat is dat ze haar geelheijt wat verloor.

1703, 28 december: Die wrijvende met witten honig (dog die door lang staan en fermenteren al geschift was), wiert ze van verf bijna als ´t geelste stroo.

En die in een mosselschulp gedaan hebbende, zoo wiert ze binnen 3 uren zeer hard en glad van buiten. Ik deed ze nogtans - niet zonder moeite - ten deele uit de schulp in een kop met regenwater, maar nadat het daar een nagt vergeefs in geweikt had ´s anderen daags even hard daar uit. (uitgeveegde tekst)

750 [502nn]

Ervarenis masticot [vervolg]

Doe, geloovende dat de outheit der honig enigsins tot dit misval had geholpen, nam ik versche van de beste witte honig die zoo dik was als boter, daar ik weder mee wreefft, werpende de masticot zoodra dit gedaan was in een ~~kop~~ verglaasde kop met regenwater en roerde ´t wel doormalkander. Doe de masticot gezonken was, goot ik er ´t water af en weer vers daarop tot de derde maal toe, alzoo afzoetende den honig die er door ´t wrijven was bijgedaan. En nadat ze ten 3de maal afgegoten was, dee ik die op een verglaasd teljaar, zonder ´t ongemaak van de voorgaande reijs te ondergaan. ~~doe bevond ik,~~ Die ~~gedroo~~ daarop droog geworden zijnde, bevond ik deszelfs verf bijna als ~~¶***~~ die met de andere honig was gewreven. Ende was deze masticot de geelste en zuiverste van verf, boven al deze voorgaande.

751 [503nn]

[Lege bladzijde]

752 [504nn]

Berlijns blaau⁷⁰⁸

Joan George Collazius⁷⁰⁹, portraitschilder (1722), maakt bekend dat bij hem te bekomen is 't regte Berlijns blaau van de heer Mak van Leipzig, het pond tot 40 gulden en 't beste tot 54 gulden. Hij woont op de Nieuwe Turfmarkt, het tiende huis van de Vijselstraat, boven de Roode Leeuw tot Amsterdam.

753 [505nn]

[Lege bladzijde]

754 [506nn]

1701 in de somer

Meni en koningsgeel met lijnoli tesamen dog niet heel fijn gewreven en daar iets mede verwende: zoo wilde zulks niet droogen.

En daarna zulkesks nog eens doende, schoon ik er zeer goede gekookten olij bijgedaan had, bleef het nochtans, zonder te veranderen, in voegen ik het heel afveegde, en met ligte oker, lijn- en kookten oly op dezelfde plaats verwende, was in één nagt droog.

755 [507nn]

Ervarenissen 1701 in de somer

Goeden, opreghten Rooms en oker en ook gebranden omber, beide zeer fijn gewreven met lijnoli, droogden weinig en langzaam op 't palet.

Maar deze oker vermengende met zeer fijn gewreven Keulse aard, die anders bijna noit droogd, zoo droogde dit mengsel in één nagt geheel hard.

En bevond ik doorgaans dat de vermenging van 2 of meer

---

⁷⁰⁸ Berlijns blaau = Pruisisch blauw

⁷⁰⁹ Johan George Colasius (geen levensdata gevonden); kunstschilder werkzaam tussen 1712 en 1736; werd de 'officiële portretschilder van Utrecht' genoemd

verfzels hen beter doet droogen
dan alleen.

Dat de Roomse en zelf ook
de beste ligten oker ~~beter~~ minder droogt
dan de slegter soorten, die na
mijn ondervinding onsuiverder
zijn, dat is uit de vermenging

756 [508nn]

van meerderleije deeltjes bestaan.

Voorts

dat de Roomse oker, gelijk ook
al de zuiverste verwsels (dat
is: die minst uit verlerleije
deeltjes bestaan) minst de
versterving onderworpen is.

Al dit bevind men ook als men
de verfzels met droogenden olij
vermengt, die alsdan snel droogen
dog meer versterven. Waarom
men die zooveel mogelijk is
moet mijden daarin te doen,
vermengende liever de verfzels,
zoo de konst het toelaat, met
andere die beter droogen ofte
omdat se, als boven geseyt is,
met anderen vermengt te beter
droogen, 'twelk men meest
altijt doen kan als men niet
juist geheel en zuiver zwart
behoeft.

757 [509nn]

Deze ondervindingen doen mij
gelooven dat de reden waardoor
de kookten olij zo doet droogen
en ook zelf droogt, is dat ze
door 't bijdoen der menij, d' omber
of 't goutgelit, en door de koking
zoodanig vermengt van deelen
word dat se daardoor te ligter
droogt, 'twelk ook door
de werking of bereiding derzelve
en dit haar kleur blijkt.
Waarom nu de verfzels en de
olij dus vermengd beter als

onvermengd droogen, staat
nader te onderzoeken.

758 [510nn]

Gevoelen

Onder de verfelzels die te
agten zijn ~~tel ik het~~ meest
~~de Keu-er~~ uit enerleije
deeltjes te bestaan tel ik:

De Keulse aard

~~De gebrande omber~~

Roomse oker

Gutta gamba als zuiver boomsap

[*in marge*: # ...⁷¹⁰]

Zuivere ~~seh~~ bruine schijtgeel
Zuiver lak (welke laatste
beijde maar 't uitreksel van
hout of besien met wat aluins
vermengt zijn)

~~Het~~

Wat het Napels geel aangaat:
dat droogt ras.

759 [511nn]

[*Lege bladzijde*]

760 [512nn]

Ervarenis. Smalt (1701, november)

Om de smalt fijn te hebben,
deed ik omtrent een lb in een groote verglaasde
kom, goot er omtrent een emmer
waters op en roerden 't lustig om.

Doe liet ik 't staan omtrent
den tijt van 1/8 van een uur, toen ik
agte dat de beweging van 't water
over was en de grove deelen gesonken
zouden wezen. Doe goot ik 't gene
niet gezonden was zoetjes
over in een andere pot, houdende het
grove in de kom. 'tGeen in
de pot was, liet ik staan tot
dat alles was gezonken en
't water klaar, van waar
ik doe ook 't water afgoot. Leggende

---

⁷¹⁰ # lijkt op een verwijzing voor een aanvulling, maar is niet ingevuld

daarna dit fijne op een klad-
papier en 't kladpapier op een
teems, allengs zeeg het water

761 [513nn]

door het papier, latende maar enige
weinig vogtigheit in de smalt,
welke ik op een warme plaats
daar outgedroogt hebbende, zoo
was deze smalt zeer fijn en
zuiver.

De grove die in de kom gebleven
was, handelde ik gelijk de fijne
en denke die nu door stooten in
een vijsel fijner te maken.

1703. Ervarenis

Wreef ik de bovens. grove smalt met goeden
witten honig, ~~elk moleij wel~~ elk moleij wel
~~ruym een~~ ruym een uur. Doe ze dus gewreven
was, deed ik die in een verglaasde pot met
water, de smalt wel door 't water roerende,
en liet het staan zinken. Nadat alles wel
gezonken was, goot ik er 't water af en weer
ander daarop, roerde 't weer ondereen ~~liet~~ en
liet het zinken; waarna ik 't weder afgoot en dit
herhaalde ik tot zoo lange dat ik geen meer
zoetigheijt aan 't water kon proeven, en oordeelde
dat al den honig die er in 't wrijven bij was
geweest, daar af was gezoet. Doe droogde ik 't
op een verglaasd teljoor en bevond dat het seer
fijn was, zonder zijn verf verloren te hebben gelijk
altijt gebeurt als men die met water wrijft, zulx
dat dit de beste bereijding van de smalt is die ik
tot nog toe weet.

762 [514nn]

Geele oker. Ervarenis (1701, november)

Om de ligten oker fijn en zuiver
te maken, bragt ik den heelen
ongebroken oker tot poeder.

(Nota. De oker behoeft niet gepoedert. Men kan die weiken dat ze ontdaan wort als potaard, 'twelk
ik beter agt omdat dan het sand geheel blijft en daarom te beter daaraf te scheijden is.)

Doe deed ik dit poeder in een
kom met water en roerdend 't
om en leefde daarmee even-

als op 't voorgaande blad van de smalt is gezegt. Alleen met dit onderscheit, datt ik er het water niet afgoot dan na verloop van bijna een halfuur. Want zulks was van nooden omdat de oker, veel ligter zijnde als de smalt, ook veel langer tijt behoeft om te kunnen zinken.

763 [515nn]

Doe waren alleen maar de grove deelen gezonken. Het fijne dat ik ervan afgoot, had wel drie dagen werk eer 't gezet en 't water daarop klaar was.

Dit afgegoten, gedroogt, en daarna met lijnoly gewreven hebbende, zoo was het geeler en fijner dan ik oijt oker heb gezien.

Het grove dat in de kom gebleven was, was in tegendeel met een zwartagtige stoffe vermengt in voegen ik het maar alleen bekwaam agt om daarmee te verwen.

Nota

Wegens deze wijs van smalt, oker of andere verfzels te zuiveren staat aan te merken dat er niet

764 [516nn]

aangelegen is hoeveel waters men neemt, mits dat er maar genoeg zij.

Aanmerkt dat de verfzels - inzonderheit de vettagtige als de oker - op een kladpapier te droogen, onderworpen is dat de hairagtigheid van 't papier, in de verfzels vastdroogt en erin blijft hangen, waarom ik beter agt die in een verglaasde

pot of schotel in de zon
of bij een kachel te droogen.

765 [517nn]
[Lege bladzijde]

766 [518nn]
[Lege bladzijde]

767 [519nn]
[Lege bladzijde]

768 [520nn]
[Lege bladzijde]

769 [521nn]

Van de gom Copal

[in marge: Zie zijn *Westindie*, pag. 145]

Jan de Laat, in zijn beschrijving van Mexico, zegt: Ende op 't gebergte zijn boomen daar de *anime* van komt, die men noemt *copal*. Men vergaderd het in november, wanneer de regen voorbij is, snijdende in de boomen, waaruit het distilerende hard word.

Van d' inkt en zwarte verzfels

Thomas Brouwn⁷¹¹ zegt (pag. 352), van de zwarte verzfels sprekende en van de inkt: allerlei je wrang en samentrekkende plant is daartoe dienstig; gelijk ik zelf ondervonden heb in bistorta, Mijrabolanen, Mirtas Brabantica, balaustium en roode roozen en voor waar de meeste afzietsels van samenstreckende kruiden, van wat verwe dat ze ook zijn, laten in 't nat een

770 [522nn]

hooge en muskadelroode verwe na, welke door het toedoen van koperroot zwart wort. Hierom is 't dat Dioscorides, in zijn voorschrift om inkt te maken, de gal-

---

⁷¹¹ Thomas Browne (1605-1682), Engels arts en schrijver; auteur van o.a. *Pseudodoxia epidemica or Enquiries into very many received tenents and commonly presumed truths*, 1672

noten daaruit laat en nevens 't
koperroot roet gebruikt.

[*in marge*: Zie Brouwns onderzoek *Der gemene dwalingen*]

Willen wij nu vragen in wat deel van
't koperroot de inkagtige en zwart-
makende aart gelegen is, ~~men zal~~
't schijn voornamelijk te zijn in het
bestendiger zout deszelfs, want de
phlegma of wateragtige uitwasemminge
zal niet zwart maken, nog ook de
geesten van koperroot, welke met
een vlugtiger en snediger zout
begaaft zijn. Want bij aldien bij
het afzietzel van koperroot en
gal gegoten worden, de geesten
of oly van koperroot, 't nat
zal zijn zwartigheid verliezen:

771 [523nn]

~~'twelk~~ de gal en deelen van 't
koperrood na de grond gaan en
d' inkt weer klaar worden. 'tWelk
het gewisselijk in gemene inkt zoo ligt
niet doen zal omdatter gom in gesmolten
is, 'twelk de scheiding belet. Maar colcothar⁷¹²
ofte koperrood schoon uitgebrand tot een roodig-
heit, in zig vervattende het bestendig zout,
zal goede inkt maken. En zoo ook de
loog daarvan gemaakt met warm water.
Dog de *terra* of smakelooze aarde die daar
overblijft, geeft geen zwart altoos maar
verstreckt in vele dingen tot een grof en
mittelijk rood. En hoewel dat de geesten
van koperrood op 't afziedzel van galnoten
geen zwarte verwe veroorzaken, nogtans zoo
deze geesten enigsins bestendig zijn ofte
wederom tot koperrood keeren, zullen
dezelve haar vorige werk niet doen, en
zwart maken als te voren.

772 [524nn]

En zoo wij nog nauwer ondersoek doen
waardoor dit zout van koperrood nog
eigentlijker deze verwe geeft. Wij zullen

---

⁷¹² colcothar = rood ijzeroxide

bevinden dat 'et is uit een mettallische aart en voornamelijk een ijseragtigheid of deelagtig-wordinge van ijzer, want blauw koperrood daar veel koper in is zal 't slegs flautjes doen, Spaans groen, dat van koperroot gemaakt wort, zal 't in 't minste niet doen, maar het vijlsel van ijzer in azijn gewiekt zal met het afzietzel van galnoten goede inkt maken, zonder enig koperroot altoos; en ook 't nat daar zeilsteen⁷¹³ in geweekt is, welke gemeenschap heeft met ijzer. En hoewel zichtbaarder in ijzer, nochtans zoo een inkagtige hoedanigheid willen wij in andere metalen niet t'enemaal verwerpen, waarin wij dikmaals in smelten zwarte verwen bespueren. Aldus word een limoen, ~~of zu~~ queepeer of zuure appel met een mes gesneden

773 [525nn]

van stonden aan zwart; en om diergelijke oorzaak aartisjokken; zoo is 't dat sublimaat met het wit van eijeren geslagen, indien aangeroord met een mes, voort zwart wort; zoo zal *Aqua fortis* ofte sterk water⁷¹⁴ daar koperroot in komt, dat wit is, zwart maken; zoo ook leer, bereid met de schorsen van eikenboomen, word ligtelijk zwart als het slegs in koperroot gesmolten wort; alzo is 't dat verscheide minerale wateren en daar ijser in is, als men 't nat daar galnoten in gestaan hebben op giet, bruin worden, en bijna zwart; alzo maakt gewiekt staal het nat niet alleen donker van kleur, maar ook in lighamen daar het zig in gelijkmatige verwen in vermengt, den afgang zwart; en is 't ook dat uit deze *Mercurius dulcis*⁷¹⁵ en *Vitrolum vomitorium*⁷¹⁶ swarte stoelgangen veroorsaken. Dog of deze zwartmakende hoedanigheid

774 [526nn]

---

⁷¹³ zeilsteen = magnetisch ijzererts, magneetijzersteen (Fe₃O₄).

⁷¹⁴ sterk water = hier wordt waarschijnlijk formaline bedoeld

⁷¹⁵ *Mercurius dulcis* = kalomel, een kwik-chloride met chemische formule Hg₂Cl₂.

⁷¹⁶ *Vitrolum vomitorium* = braakvitriool; gezuiverde witte vitriool

in koperroot voortkomt uit een ijzeragtigheid ofte veeleer in 't ijzer uit een koperagtige mededeeling. Dan of zwarte verwen uit metallische lighamen niet voortkomen uit koperagtigheden die in haar zwavel zijn, nademaal gemene zwavel ook veel koperroot heeft, staat te bedenken. 't Zij zoo als 't wil, in deze maniere van verwe schijnt het baarblijkelijk⁷¹⁷ dat ijzer en koperroot voornamelijk zwart maken.

En wat verder vervolgt Brouwn aldus:

Dat niet alleen koperroot zwart maakt, maar dat ook de zouten van natuurlijke lighamen kragtig doen tot de verwe en vernis. **Nota:** van alle dingen zullen wij niet ontkennen, zoo wij d' ondervinding en zichtbare konst der tinctorsverwers niet tegenspreken, die met souden hare verwen hoog of laag leggen. Want d' afzietselen van enkele dingen die de verwen van gekookte dingen dragen, zijn dood en uitgeput zonder zamenmenging van

775 [527nn]

alluin, roode koperroot, enz. en dit blijkt ook in chymische toebereidingen. Zoo wort sinober root door de wrange uitrookinge des swavels, welke anderzins suiver en sneeuw wit word; alzoo maken de geesten van sout op blauwpapier⁷¹⁸ een hooge roode verwe; alzoo is 't dat wij wijnsteen of koperroot in 't nat van violebloemen geweikt een aangename peerse verwe geven. 't Is wonderlijk hoe velerleij verwe de geesten van salpeter (en voornamelijk zoo men ze in een glas bewaart tot dat ze de kanten doordringen). Ik⁷¹⁹ zegge, wat groene verwen dat ze geven! Van diergelijke geesten in de aarde krijgen misschien de planten hare groente; enz.

---

⁷¹⁷ baarblijkelijk = duidelijk blijkende

⁷¹⁸ blauwpapier = papier bestreken met afgetrokken indigo, dienende tot 'het blauwen der wasch' door het in water te koken

⁷¹⁹ 'Ik' is Browne; Eikelenberg is hem bijna letterlijk aan het citeren/vertalen

Zie Lucianus⁷²⁰, pag. 373⁷²¹

Als hij, te weten Alexander⁷²², nu verscheide konsten had uitgevonden om de zegelen te breken en te lezen 'tgene ijder vraagde, zoo antwoorde hij daarop 'tgeen hem goed dagt en hij gaf ze gebonden en gesegeld wederom enz. en verder. De eerste manier was aldus: De agterste zijde van 't zegel wist hij aardig met een gloeiende naalt los te maken en te smelten. En als hij dan gelezen had, zoo maakte hij 't was weder warm, en wiste het dan met het ~~bandjen~~ bandjen van agter vast te plakken, zonder dat het zegel geschonden wierd. De tweede manier was deze, en geschiede door iets dat ze *collyrium*⁷²³ noemden: dat wert gemaakt van Berytisch pik⁷²⁴, lijm en een doorschijnende

fijn gestooten steen, met was en mastiek. Hieruit wierd het collyrium toebereyd en bij het vuur warm gemaakt. Dan zoo maakte hij het zegel vogtig met speeksel en drukte 't collyrim op het zegel, 'twelk daar dan in geprent stont. Zoo ras als dit dan droog (stijf of gestolt meent hij⁷²⁵) was, want het aanstonts droogde, zoo kon hij ze daar weder bekwapelijk mede zegelen. De boekskens doorlezen hebbende, drukt hij 't zegel daar maar met de steen op, zoo dat het niet verscheelde met het vorige datter op gestaan had. Ten derden smeeet hij kalk in lijm daar men gemenelijk de bullen mede segelt. Hieruit maakte hij masse, gelijk was. Als deze nog zagt was, drukte hij die op het zegel en trok het daar dadelijk

---

⁷²⁰ Lucianus van Samosata (ca. 125–ca. 180 n.Chr.), Griekstalige schrijver in het Romeinse rijk

⁷²¹ Verwijzing naar bladzijde 373 van *Alle de Werken van Lucianus den Samosatenser*, uit het Grieks vertaald door Steven Blankaert, 2 dln., 1679; het door Eikelenberg genoemde werk van Lucianus is *Alexander of valsche profeet*, waarin hij de wonderdoener en kwakzalver Alexander van Abonouteichos ridiculiseert

⁷²² Alexander = Alexander van Abonouteichos (ca. 105–ca. 170 n.Chr.), Grieks mysticus, heler, waarzegger en stichter van de Glyconcultus, die enige tijd populair was in het Romeinse rijk

⁷²³ collyrium = algemene naam voor een medische (vloei)stof om de ogen te salven; samenstelling zeer divers

⁷²⁴ Berytisch pik = pek afkomstig van regio rond Phoenicische havenstad Berytus, de huidige Beiroet in Libanon

⁷²⁵ (stijf of gestolt meent hij) = tussengevoegde opmerking van Eikelenberg; 'hij' is Lucianus

af, want het droogt terstont en werd
veel harder als enig hoorn of ijzer,
zulx gebruikte hij gemenelijk aan het
zegel te drukken.

780 [530nn]

[Lege bladzijde]

781 [531nn]

Verfzels

Prys 1702 bij Omgroeven

Beste schijtgeel	de onc 12 st.
Die wat minder dog naast daaraan	8 st.
Gemene dito	~~1~~ s
Lac	20 à 40 st.
Consenille	24 st.
Oltermarijn, slegte,	20 gulden
Engels as	4 st.
Ligte schijtgeel	16 st. het pont
Beste oker	20 st. lb
Disteleert Spaans groen	8 st. de ons
Keulse aard	6 st. lb
Omber	4 st. lb
Bruijnrood en Engels bruijn	4 st. lb
Fermiljoen	84 st. lb
Oprement	24 st. lb
Gutta gamba	4 st. de onc
Terra verd	à 40 st. lb
Indigo	à 8 st. d' onc

[in marge:]

Bij diversche:

In 't geelokervat bij d' Oude Brug

Engelse as	de ons 2½ st.
Duitse as	8 stuv.

In 't gekroont menijvat op 't water

E. as	de ons 0-3-0
Duitse as	2-0-

Op de Tesselsekaij

E. as	0-4-0
Duitze	0-10-0

1704

Op de Heeremarkt in De Zon⁷²⁶ agter 't nieuw heere-
logement⁷²⁷: Florentijns scharlakelak van 3 soorten,
van 3 tot 9 gulden 't pont en

---

⁷²⁶ misschien wordt hiermee 'De Rijzende Zon' bedoeld (zie hieronder)

⁷²⁷ 't nieuwe heerelement = misschien het West-Indisch Huis, dat volgens Wikipedia in 1660 een 'hotel' werd

bruijne schijtgeel à 3 gulden 't lb.

782 [532nn]

Zwartzel wort in de Oostzee
geheten *kien-* of *quienzwart*.

In't midden der zomer 1702

Zeer goede bruyne schijtgeel met lijnolij
gewreven en in een blaasje gedaan
hebbende, was deselve een jaar
daarna nog niets gedroogt,
zijnde alleen wat taijer, ~~door~~
'twelk ik agt dat alleen van
de olij kwam, die zonder verf
in zoo veel tijts dog evenwel
taij wort.

1704, juli

Joan Babtista Baldini tot Amsterdam bij
Jacob Ramiez op de Binnen Amstel naast
mevrouw Maarzeveen wonenede, maakt en
verkoopt den opregte carmin, Florentins
lac en outremarin⁷²⁸, van alles op de proef.

1704

In de Leijtzedwardsstraat tot Amsterdam, in
de groenmakerij, is Leijtsgroen (tot huyzen te
verwen) te koop.

1704

Op de Vijgedam, in de Ryzende Zon⁷²⁹, taf [*of tas*] tot
sasnetten⁷³⁰ te koop: breet 1½ el à 2 - 16 - 0
br 1 el à 1 - 9 -
en 1 - 13 - 0

783 [533nn]

Ervarenis. Indigo. 1704

Den 5 december, aanmerkende de verscheijde
bereijdingen van d' indigo [*op p.*] 666 en 741 beschreven,
en geloovende dat het vogt daar men die
mede kookte, 't zij dan pis, azyn of water
in de koking - te weten, als zij met olij
gewreven is - niet tot in 't binnenst van
de brok doordringt, bereijde die op de

---

⁷²⁸ outremarin = ultramarijn

⁷²⁹ mogelijk was de Ryzende Zon een zg. fabriek van furies (zie ook blz. 781 [531nn] en 837 [584nn])

⁷³⁰ taf/tas tot sasnetten = misschien taft (een stof); sasnetten = niet gevonden; een el was circa 70 cm

volgende wijze.

Eerst wreef ik die redelyk fyn met lijnolij, doe kookte ik 't gewreven brokje omtrent een kleijne okernoot groot omtrent anderhalf uur in schoon regenwater. Doe droogde ik 't op een schoon papiertje op een stoof en daarna wreef ik 't weer met lijnolij.

Zoodra 't kookte rook het kooksel bijna als de blaukuijp der linneverwers, dog allengs minder nadat het lang gekookt had en kwam er olij op't vogt drijven, ~~na de koking bevond ik d' indigo~~ blijvende nogtans 't water ongeverft.

784 [534nn]

Na de koking bevond ik d' indigo nog enigszins te riek, zoo na de riek van 't kooksel als na d' oly te geven. Maar zij was meest droog, dog nog alle zijn oly niet kwijt, in voegen ik in de tweede wrijving naulijks half zoo veel olij als in de eerste behoefde.

Uit dit alles besloot ik dat om de indigo voor altijd onbesterffelyk te maken, van nooden zou zijn die te koken zoo lang totdat al de vlugge deelen daaruit waren vertrokken en zij geen riek meer en gaf.

2 Dat de versterving derzelve misschien ~~afhing~~ door 't vervliegen der vlugge deelen, wanneer ze door de lugt aangedaan wierden, voortkwam.

3 Dat mogelijk best zou zijn die met gedisteleerden azijn of enig salpeterig vogt te koken, omdat dezelfde misschien daar omtrent zonder uitregten 'tgeen de lugt

785 [535nn]

die enige en niet zonder rede gevoelen, door zijn salpeter te werken, anders gewent is te doen.

4 Dat men de afscheijding der schadelyke deelen mogelyk gemakkelijker en volkomener zou te weeg brengen, zoo men d' indigo zonder die met olij of enig ander ding te wrijven, slegs tot fijn poeder bragt en aldus in zoodanig een vogt kookte omdat dog de deelen der indigo dan onmiddelyk aangedaan konden worden door de zouten der vogten.

5 In 't bezonder merkte ik nochtans aan dat, als men die na mijn strax gemeld voorbeeld kookte, de lijnolij in haar vertrek ook ligt medesleepte 'tgene de versterving veroorzaakt.

786 [536nn]

Ervarenis. Indigo

Den 9 januari 1704, willende

~~Om te~~ beproeven of d' indigo ~~**de****~~ die ik gelijk pag. 783 beschreven hebbe had bereyd, verbeterd en door deselve bereyding tegen de versterving gewapent was, zoo vermengde ik die met loodwit op de volgende twederleije wijzen. Ik nam eerst met het ~~ten~~ mengmes volgens 't gezigt, tot het mengsel half indigo, half loodwit (te weten, loodwit wel fijn met lijnoly gewreven), dat is ~~zoo~~ evenveel van elks.

'tZelve mengsel streek ik ter behoorlijke dikte op een kardoepapier⁷³¹ dat te voren tweemaal en alzoo genoeg geveeft was om voor een bereijd penneel of doek te verstreken.

Nog eens nam ik op gelijke wijs één deel indigo, 3 deelen loodwit ~~en die~~ en strijkende ook dit mengsel met een penseel op even 'tzelve papier, op een bijzondere plaats spijkerde 't papier daar beyde deze mengsels op gestreken waren ~~tegen een~~ tegen 't Zuetwesten van ons huys op een plaats daar de zon, wint, regen ~~en~~ of sneeuw ten allen tijde konde bijkomen.

Ten zelve tijt streek ik ook van dezelfde bovens. twederleij mengsels op een ander ~~dieregelijk~~ ~~gelijk~~ stuk van 'tzelfde

---

⁷³¹ kardoepapier = grove papiersoort voor het maken van een omhulsel waarin de lading kruit voor een vuurwapen wordt gedaan

geverft papier en zettende het in mijn schilderkamer, verwagte wat mij den tijd zoude leeren.

787 [537nn]

En den 30 april deszelven jaars, dat is omtrent 4 maanden daarna, de beijde papieren beijkende, bevond dat geen van de twederley mengsels van zijn luister of verf had verloren; en dat allen 'tgeen in de logt gestaan hat een weinig doover van oppervlakkte was geworden, zoo ik agte doordat de logt de olij daar een weijnig had uitgetrokken.

Engels bruijn. Ervarenis

Ten zelven tijt, te weten 9 januari 1704, streek ik ook op 't papier dat ik in mijn kamer hielt daar de indigo opgedaan had, dog mede op een bijzondere plaats half lootwit, half van 't beste Engels bruijn of rood, dat is van elks evenveel, en bevond dat den 30 april bovens. maar een weijnig verstorven was.

788 [538nn]

Indigo

1704 is mij door een ervare ~~zij-verwer~~ zijde- en stoffeverwer, ook handelaar in d' indigo zijnde, gezegt dat de indigo Guatimala de beste is en onder deselve de ligtste van gewigt, die niet purper maar ... violet ziet en veel witte stippen heeft.

Dat de indigo Lauro, die zoo hij zej uit Oostindiën komt, wel zoo goet kan zijn als die van Guatimala, maar van zeer verschillende soorten is.

Dat de Jamaicze zeer slegt is.

Dat als men indigo koopt, men volgens gewoonte vryheijt heeft deselve te laten ziften, om alzo 't zand, dat eronder mogt zijn, daaraf te scheyden en zuivere te ontfangen.

789 [539nn]

[Lege bladzijde]

790 [540nn]

Ervarenis. 1703, desember

Westindisch root

In deze tijt bekwam ik van Omgroeven tot Amsterdam een staaltje verf die hij zeyde uit Westindië gekomen te wezen. Zij was levendig rood, wat rooder en ~~gloierder~~ gloeiender als 't beste Engels bruijn, ja bijna als de karmijn, dog niet zoo purperagtig als deze laatste.

De verzelverkooper had die met water doen wrijven, daardoor zij ontluytstert en van verf veranderd was, in voegen die na gewreven Engels bruyjn geleek. 'tWelk aanmerkende wreef ik er af met zeer goeden witten honig. Doe was zij minder veranderd en schoon een weinig brunder, behield nogtans een goede luyster.

Na de wrijvijng ~~w***en~~ wiesch⁷³² ik de honig daaraf en droogde die op een wys als de masticot (pag. 750).

800 [541nn]

Eervarenis. 1707, den 24 maart

Wegens de tegenoverstaande⁷³³ vernis van De Vree

[*in marge*: Zie hiervan breeder 802]

Ik de tegenoverstaande vernis willende maken nam maar ¼ van 't gewigt van elx, dat is van:

de sandarac 2 loot of 1 once à 2 st. de onse	0:2:0
mastic 4 loot of 2 oncen à 6 st. d' once	0:12:0
terebinhijn ⁷³⁴ 8 loot of 4 onc à lb 14 st.	0:3:8
terebinhijnlij 16 loot of ½ lb à 3 st. lb	<u>0:1:8</u>
	0:19:0

Dit deed ik ongestoten in een ruijme fles in een ketel met water, en kookten 't na de beschrijving omtrent 2½ uur.

---

⁷³² wiesch = verleden tijt van wassen?

⁷³³ tegenoverstaande = op de tegenoverstaande bladzijde, pag. 801

⁷³⁴ verschrijving: terebinhijn

[*in marge*: Aanmerkt dat ik versuymt had de gommen te poederen, 'twelk mij daarna berigt is dat ik gedaan moest hebben.]

Doe 't gedaan en doorgekleijnst was, nam ik er de proef af en bevond dat ze na verloop van 30 uren glad en droog was; dog bleef nog wel 4 à 6 dagen enigszins klevende.

't Gewigt vernis dat ik er uijt kreeg was 22 loot waardoor ik besluyt dat dezelve niet dan uijt de terbinthijn en de ol. terbinthinum bestaat; waarin ik te meer bevestigt ben doe ik daarna volgens de overstaande beschrijving ~~e***~~ weder 16 loot terbinthijnolij daarop gedaan had en dezelve fles nog drie volle uren in kokend water ~~had~~ heb gehouden, ~~van de~~ want van de gommen scheen doe alleen een weijnig ontdaan te zijn, ~~want~~ voor zoo veel ik in de fles konde zien; maar daaraf was zoo weijnig met de terbinthijnolij vermengt, dat ik er die bijna even dun afgoot als zij er op was gekomen. (zie 802)

801 [542nn]

Schilderyvernis van N. de Vree, volgens berigt mij door zijn zoon gedaan. 1704

Neemt sandarac $\frac{1}{4}$ lb
mastic $\frac{1}{2}$ lb
Straatsburger terbinthijn 1 lb
terbinthijnolij 2 lb. Stoot de gommen tot poeder.

Doet alles in een Keulse pot die heel groot en hoog is in vergelijking der menigte van de stof die gij erin doet, opdat het in de bereyding niet overloopt.
Bind den pot met een blaas toe en stelt ze in een ketel met water die men doen zieden moet omtrent 3 uren.

Na de koking kleinst ze door een doek en bewaart ze in een fles voor stof en uijtwaseming tot het gebruyk.
'tGene niet gesmolten is en bijgevolg niet doorgekleijnst kan worden, kan men weer te vuur zetten als voren, nadat men er een pont oli. terbinthinum bij gedaan heeft, en in 't geheel handelen als van de eerste samenkoking gesegt is.

**Tweede eervarenis vernis van De Vree,
volgende aan 'tgeen pag. 800 staat aan-
getekent**

Doe nam ik weder ~~verse~~ opnieuw onge-
smolte sandarac en deed die in een nieuwe
pan op heet sand smelten. Doe zij omtrent
gesmolten was deed ik er ook de mastic
bij, die wat ligter smolt; en doe bejide dese
gommen gesmolten waren, ~~nam~~ bragt ik 't heete
zand, met dit mengsel daarop, verre van
't vuur, goot er doe de laatstgemelde
olij van therbinthijn op, en roerde 't wel
door malkander. Eerst stolden de gommen
wel een weijnig maar daarna vermengden
zij zig allengs met den olij, 'tgeen ik te
ligter deed voortgaan terwijl ik de pan
weder op 't heete zand, dog verre van 't vuur
blijvende, zette en 't mengsel een weijnig
tijts deed koken.

Doe 't wel vermengt was, kleijns-
de ik 't door een doek en liet het kout worden,
wanneer 'tzelve een dikagtige en geelagtige
vernis vertoonde, die ik terstont op een
schilderij beproefde. En bevond dat ze niet
wilde droogen of stijf worden en over sulx
aldus bereijt zijnde niet tot schilderijen
en dogt⁷³⁵. Naderhand nogtans wierd se klaar en
verloor zijn geelheijt en droogde beter, zulx
dat ik ze gebruikte; dog kleefde een weijnig bij
warm weder nadat se al op de schilderij droog was.

[*in marge*: **Nota**. Ik hebbe naderhant dikwijls bevonden dat de vernissen, als dese eerst gemaakt
zijn, altijd wat kleven maar allengs minder totdat se weder te out worden, wanneer die trager
droogen of stijf worden.]

Vernis om te verlakken

Neemt voorloop van brandewijn, die fijn
gedistileert is. Op één Amsterdamse kan van
dezelve:

4 loot schellak

16 loot sandarac

2 loot *Gummi animæ*⁷³⁶

⁷³⁵ dogt = deugt

⁷³⁶ *Gummi animæ* = boomhars van de *Hymenaea courbaril*

8 loot harst

8 loot Veneetse terbintijn, van de beste.

Stamp dan de gommen elk apart en doet ze dan in de voorloop, waarin men die een uur kan laten weijken.

Kookt ze daarna op een kleijn koolvuurtje soetjens, en als 't kookt, neemt het van 't vuur, laat het een weijnig tijts staan en zet het dan weer op 't vuur. Dan kookt het wat sterker als d' eerste maal en neemt het alweer eens af en doet er gauw den terbintijn in, en laat het nog eens koken tot dat het deksel warm wort. Neemt het dan af en laat het een paar dagen staan zinken.

Neemt dan lampzwart, een behoorlijke menigte met het onderst van de vernis: 5 maal; 3 dagen met beenzwart: nog 5 maal.

Witte vernis. Dito.

R één kan voorloop

28 loot sandarac

2 loot *Gummi animæ*

Kookt het als de bovens. vernis en doet terpintijn ~~af~~ op dezelve wijze als boven.

804 [545nn]

Zwarte verw. Tot dito verlakken

Neemt lijnolij, een half Amsterdane pint

1 loot schuym van gout

1 loot mummi

1 loot spalt

Kookt dit tesamen in een schoone pot, op een gestadig vuur twee uren lang, gedurig roerende; 't zal in 't begin tot de rand van de pot komen, maar moet dan een weynig afgeset en gedurig geroert.

Meng hiervan met oli van terbintijn in een schulp en doet er wat roode of andere verf tegen.

---

i Tussen pagina's 804 [545nn] en 805 [550nn] ligt een aan beide kanten beschreven dubbelgevouwen blad (4 kantjes: 546nn t/m 549nn zonder Eikelenberg-nummer). Dit blad bevat een aantal recepten om kunstfruit en -groente te maken van was, aluin en andere materialen, kennelijk dienende tot modellen voor stillevens. (Een iets andere versie van deze recepten staat in Bijlage I.)

Los blad, kant 1 [547nn]

Om lamoene te gieten.

Neemt wit was en terpetijn.
Gesmolten sijnde, doet daarbij
gittegom en dan gegoten in de vorm
die nat gemaect sijnde en wel
om gedrooght.

Tot wortelen. In deselfde pan
gedaan wat geel was en terpetijn,
oock gegoten en met gomwater bestreken.

Tot amandelen. Wat geel was en wit
was (meest geel) en terpetijn en
oock vette ooker.

Tot rapen. Van deselfde spesie
oock gegoten.

Morellen en druiven. Tot de gront:
bruijne hars gesmolten en de hant
nat gemaect en daarin ront gemaect.
En dan wit was en terpetijn gesmolten,
daarin gedaan roseroot, niet al te
heet totdat het sijn kluer heeft
en de druyven daar éénmaal in gedaen
en de morellen 2 maal, en afgestooten.

De rasijsen. Van 'tselfde was gegoten
en met gomwater bestreken.

Los blad, kant 2 [548nn]

Kersen, roobessen, witte bessen en kruysbessen. De gront: alles van aluijn gesneden en afgewassen en gedrooght. De aderen van wit garen en 't door 't wit was gehaalt en daar krijusweys vier maal over g(e)daan. **Tot de witte bessen.** Wat wit was en een betie geel was, terpetijn en daar 2 maal in gedoopt en afgestooten. In het

over(i)ge was wat kurkema ende
Spaens groen gedaan, de **kruijsbesse**
daar 2 maal in gedaan als vooren.

De rookersen en roobessen. Wat geel
was en terpetijn gesmolten, niet al te
heet, daar éénmaal in gestooken.

Tot de glans van de vier bessen.
3 loot vislijm voor 6 stuivers, snijt het
kleen en laat het koken tot de
dikte van lijm, dan door een
doeck gedaan, steekt daar de
witte bessen en 't bessen daar 2 uur
in en dan in de hant heen en weer
gedaan en dan te droogen.

verte [custode; aansluiting?]

Los blad, kant 3 [549nn]

In datselfde lijm doet daar Spaensche
floor⁷³⁷ in, laat het koken tot het
hooghroot is en dan door een
schoone doeck gedaan en **de kersen en
roobessen** daar in gedoopt tot dat
sij root genoegh sijn.

De morellen 2 maal daar in gedaan.
Van de kruijsbessespesie oock **puelen
en Turcksche boonen** gegooten.

Tot radijs en witte rapen. Wit was
en terpetijn en wat drooge seruys,
oock gegooten.
De ende van de radijs met wat gom-
water en rooseroot bestreken
met de vinger.

De **blauwe pruymen** gelijk
de druiven en de rasijsen.

De **stalen**⁷³⁸ van fijn koperdraat
en in de kaars heet gemaect en
saghes ingestoken; de morellen,
kersen en 't bessen dubbelt,
druiven en aelbessen enkelt de staale.

---

⁷³⁷ Spaans floor = niet gevonden; kennelijk een soort bloem

⁷³⁸ stalen = stelen

Los blad, kant 4 [546nn]

Tot de bladen. Neemt panpier⁷³⁹,
de aderen met de scheer daarin
gemaect. **Tot het groen.** Neemt
wit en geel was en terpetijn gesmolte,
neemt dan Spaens groen en kurma⁷⁴⁰
(meest) en steeck se daar in ende
slaat aen de pan af.

Tot appelen sina. Wit was (meest) en wat
geel was daerbij en rusgeel⁷⁴¹ en gegooten.
[einde los receptenblad]

805 [550nn]

Menij. Ervarenis. 1704.

In october nam ik 18 loot menij, deed die
in een verglaasde pot en goot er schoon regen-
water op, roerde de menij wel door 't water
en ~~ik~~ maar zoo lang aflatende tot dat
de beweging van 't water meest ophiel. Doe
goot ik 't gene niet gezonken was in een
andere pot, waarna ik ~~daar~~ op het gezonken
weder schoon water goot en ook weder ~~van~~ af, tot zoo
~~vele reyse~~ lang tot als dat er weijnig fijn
meer in was. En dus wies ik de menij
gelyk ik de smalt, pag. 760, had gedaan.
Daarna droogde ik die op een verglaasd teljoor
op een stoff en zij was zeer fijn, een
levend oranje-agtig hoogroodt.

Deze gewasse menij wreef ik daarna
met van de beste witten honig, tot dat se
uitnemend fijn was zonder haar luijster
of verf te verliezen. En telkens elk moleij⁷⁴²
in schoon regenwater doende, wies en soete
daar den honig af, op een wijs als ik (1703,
pag. 761) de smalt had gedaan, waarna
ik ze op een verglaasd teljoor droogde en
zeer schoon bevond.

Staat aan te merken dat ik uit de voors.
18 loot menij naar $3\frac{1}{8}$ loot wiesch die fijn
was en grove overhield $14\frac{3}{8}$ loot, zulx
dat er naulijx $\frac{1}{6}$ uit kwam.

---

⁷³⁹ verschrijving: pampier (papier)

⁷⁴⁰ kurma = misschien wordt kurkuma (geelwortel) bedoeld

⁷⁴¹ rusgeel = een andere naam voor orpiment of auripigment

⁷⁴² moleij = niet gevonden; mogelijk 'portie'

Het grove dee ik in een stene driekante

806 [551nn]

smeltkroes en zetten 't in 't vuur en na mate dat het gloejend wierd, veranderde de menij die **naast** tegen de zijden van de kroes aanzat en wierd geel, gelyk ook 't onderdste; 'twelk doe 't kout was niet anders dan gele masticot geleek, dog was zoo grof dat niets daarvan aan de handen bleef als men die aanraakte; en ook met enige onzuiverheijt ~~vermengt~~ en met veel ~~glinsteren~~ glinsterende deeltjes vermengd.

'tGene nu niet gloejend geweest had, was rood gebleven en 'tgene in 't midden der kroes was, wilde niet wel gloejen, waarom ik er met een ijserplaatje dekte en in 't vuur liet tot dat alles gloejde.

En ik merkte dat de stof eerst geel wierd en daarna weer oranje-agtig en eijndelyk dat het onderste en allengs de rest tot ~~gl~~ glas smolt, dat als een gloejend lijm aan 't ijser daar ik 't mee beproefde bleeff hangen.

'tGene onder en aan de kanten had gelegen was en bleef glas, van verf bijna als de beste Roomse oker. Dat wat meer na binnen had geweest was als een steen, van dezelfde verf dog allengs geler en ten deele van verf en gedaante als de minst gebroken goutgelit.

807 [552nn]

[Lege bladzijde]

808 [553nn]

Vermilioen. Ervarenis.

1704 in ~~november~~ 't laatst van october wreef ik gepoederde vermilioen met honig en leefde voort daarmee als ik (pag. 805) met de menij had gedaan, bevindende dat ze haar verf en luyjster behield en dat men ze derhalve aldus behoort te bereyden.

Om stoffen van witte wolle scharlaken te verwen (zie Hardsoeckers Verzigtkunde⁷⁴³, pag. 51)

Om stoffen van witte wolle scharlaken te verwen, gelijk zulks in verscheijde koopsteden van Europa heel veel gedaan werd en daar men de uijtvinginge van aan een Hollander is verschuldigt, genaamt Kuffelaar⁷⁴⁴.

Zoo neemt men, tot ieder pont zwaarte van deze stoffe, een halve emmer vol vars water, 'tzij regen- of rivierwater dat wel terdege helder en klaar is, een en een half once van de beste gepulviseerde wijnsteen, $\frac{1}{4}$ once Roomse alluyn en $\frac{3}{16}$ onsec ~~tin~~ tin, dat in twee ~~onsen~~ oncen sterk water ontbonden is. Wanneer men nu dit alles omtrent een uur lang in een tinne ketel met malkander wel heeft laten koken, zoo neemt men er de stoffe uijt, men spoelt de ketel schoon om en men doet er daarna, met de stoffe, opnieuw weder een halve emmer vol helder vars water in, tot een ieder pond zwaarte der stoffe,

mitsgaders $\frac{3}{4}$ onc gepoederde wijnsteen. Hierbij doet men daarna, zoodra als 't water terdege begint te koken, één once van de beste concheilje, die wel terdege gepoederd is; benevens $\frac{1}{8}$ onc tin dat in één ons sterk water ontbonden is.

Als nu dit alles een half uur lang wel met malkandere gekookt heeft, zoo haalt men de stoffen uijt de ketel en men spoelt se terdege in heet water weder uijt.

Hier omtrent moet men aanmerken dat deze couleur zonder de Roomse alluyn enigsins na 't oranje soude trekken.

---

⁷⁴³ Nicolaas Hartsoeker (1656-1725), Nederlands embryoloog, astronoom, wis- en natuurkundige; auteur van een werk over perspectiefleer ('verzigtkunde'), mogelijk wordt zijn *Essai de dioptrique*, 1694 bedoeld

⁷⁴⁴ Johannes Sibertus Kuffler, ook Küffler, Koffler (1595-1677), in Nederland wonende Duitse uitvinder, verver en scheikundige

Voorts pagina 52:

Van de conchenilje

De conchenilje is de grond en voornaamste drogue die deze schoone roode couleur komt te veroorzaken door 't roode sap dat se bij zig heeft. Ze is het popje van een kleijn bloedeloos diertje van Amerika dat in de zon of in een oven wel terdege gedroogd is. Zulks nu kan men heel klaar komen te bespueren wanneer men het twee of drie dagen lang na

811 [556nn]

malkanderen in enig water wel terdege laat doorweken, als wanneer het zijne natuurlijke gedaante wederkrijgende, zig door een vergrootglas van 5 of 6 lijnen brandpunts ten nasten bijkomt te vertoonen als in deze nevenstaande figuur aanwijst als op de rug leggende. Ik heb er

somtijts wel enige van geopent en hebbe bevonden dat het meeste gedeelte derzelve t'enemaal vervult was met een overgroote menigte van heele kleijne

eijertjes die mij een uytstekend schoon rood sap uytleverden wanneer ik ze kwam te openen.

812 [557nn]

Van de indigo (uyt Tavernier, 221)

Komt uijt verscheyde plaatsen van 't rijk des groote Mogols, als uyt het land van Biana, Indua en Korsa, een dagreys of twee van Agra af, die de beste geagt word. Men maakt ook indigo 8 dagreijzen van Surate en twee mijlen van Amadabat in een dorp Sarkesse genoemd, vanwaar de platte indigo komt. Daar komt ook uijt de landen des konings van Golkonda die van een zelfde natuur en bijna van dezelfde prys is. Men maakt te Baroche ook indigo van dezelfde hoedanigheyt als de voorgaande. Wat de indigo van omtrent Agra aangaat: zij word aan brokken als halve kaatsballen gewerkt en, gelijk ik gesegt heb, meest in

alle de Indiën gesogt. Daar groeyt ook indigo op 36 mylen van Brampor na de kant van Surate.

Eyndelyk koomt er ook indigo uijt Bengala maar men heeft deze en die van Brampor tagtig ten 100^{derd} beter koop als die van Agra.

Men maakt de indigo van een kruyt dat alle jaren gezajit werd nadat de regentijt voorby is en dat als 't nog onrijp is, zeer wel naar hennip gelykt.

813 [558nn]

Men snijd het drie malen in 't jaar af. De eerste afsnijding geschied als 't omtrent twee of drie voeten hoog is en men snijdt het tot op een halve voet boven de grond af. De eerste afsnijding is zonder vergelyking beter dan de twee anderen en de tweede snee is tien of twaalf ten honderd slegter dan de eerste en de derde snee nog wel twintig ten honderd minder waardig dan de tweede. Men maakt dit onderscheijt naar de verwe, met een brok daar af te breken. De verwe van de indigo die men van 't eerste gewas maakt is van een blauwagtig violet dat meer flikkerd en levendiger is dan de twee anderen; en die van de tweede is ook levendiger dan de derde.

Nadat de Indianen dit kruyt afgesneden hebben, werpen zij 't in kuylen die zij maken met kalk daarbij en dan word het zoo hard dat men zou zeggen dat deze kuylen van enig stuk marmer gemaakt zijn. Deze kuylen hebben gemenelyk tagtig of honderd treden in hun omkring en als zij omtrent half of ruym halfvol water zijn, vult men hen voort met het kruijt dat men afgesneden heeft. Men roerd het alle

814 [559nn]

dagen om en breekt het met water tot dat het blat (maar de struijk is niets waardig) tot een vette aarde word. Als men dit gedaan heeft, laat men 't werk

enige dagen rusten en als men siet dat
alles gezonken en 't water boven klaar is,
opent men de gaten die rondom de kuyl
gemaakt zijn om 't water te laten wegloopen.

Nadat het water weggeloopt is, vult men
manden met hetgeen dat in deze kuyl is
en daarna ziet men in een effe en vlak velt,
ijder man bij zijn mand, daar hij dit deeg
met zijn vingers vat en brokken daaraf
maakt, naar de gestalte en grootte van een
hoenderaij in tweeën gesneden. Dat is
beneden plat en boven spitswijze. Wat
de indigo van Amadabat aangaat: zij
maken hem plat en van gedaante als een
koek.

Den schrijver tekent vervolgens aan dat degenen
die in of aan de indigo arbeiden, door iets voor
hun aanzicht te doen, zorgdragen dat ze 't stof
van d' indigo niet inasemen, en zegt dat
men een aij één dag bij de zifters leggende, het
binnenste des avonds blauw zal wezen.

Na mate dat men het deeg met de vingers,

815 [560nn]

in olij nat gemaakt, uijt de korven neemt
en brokken daaraf maakt, legt men hen
in de zon om droog te worden.

Als de kooplieden de indigo koopen,
doen zij altijt enige brokken daaraf verbranden,
om te zien of daar geen zand onder gemengt
is, want de lantlieden die het deeg uijt
de mand nemen om brokken daaraf te
maken, leggen, nadat ze hun handen met
olij vogtig gemaakt hebben, het deeg in 't
zand, 'twelk zig met het deeg vermengt
en 'tzelve zwaarder maakt. En als men
d' indigo verbrand, word hij tot as en het
zand blijft in zijn geheel.

Gomlak (uijt Tavernier)

De gomlak komt ter meestendeel uijt Pegu.
Daar koopt ook uijt Bengala. Die leste is
dierder op de plaatsen omdat de inwoonders
van 't land zig daaraf dienen om deze
schoone scharlakenverwe te maken die zij

gebruijken om alle hun lijnwaten te verwen, en te schilderen. De Hollanders voeren egter daaraf weg om dezelfde in Persiën te brengen, daar zij diend om dezelfde verwe te maken die de Persianen in hun verwingen gebruiken. Het overige, nadat de verwe gemaakt is, is niet bequaam dan om hun

816 [561nn]

werken, daarin zij zeer naukeurig zyn, te cieren en om het zegelwas daaraf te maken; en men mengt er zoodanig verwe in als men begeert.

De gomlak die uyt Pegu komt is niet zoo dier, hoewel beyde evengoed voor d' andere landen, maar 'tzelfdegeen 'twelk maakt dat het minder geld, is dat de mieren dezelfde op de grond bij stukken te samen halen die somtijts zoo dik als een ton zijn, 'twelk veel vuiligheijt daaronder mengt, in plaats dat in Bengala de aarde vandaar men de gom brengt zeker slag van heijde is, vol kreupele-boomen⁷⁴⁵ en de mieren het eijnde der takjes daarmee omringen, 'twelk haar zuiver schoon en bijgevolg dierder maakt.

Te Surate zijn veel wijven die hun kost winnen alleenlijk met de lak te suyveren nadat de scharlakeverwe daar afgenomen is. Zij geven daaraan zoodanige verwe als men wil en maken er stokjes af, gelyk van 't Spaans was. De Engelse en Hollandse compagniën voeren er jaarlyx omtrent 150 kassen af weg. De lak, tot stokjes gemaakt, komt niet hooger dan tien Franse stuijvers 't pont en in Frankrijk geld zij 10 stuijvers de ons, hoewel half met hars vermengdt.

---

⁷⁴⁵ kreupele-boomen = kreupelboom, kreupelhout, *Leucospermum conocarpodendron*

**Vrugten zeer natuurlijk
na te bootseren**

1.⁷⁴⁶

Om druiven na te maken

Neemt aluijn, snijd daaraf met een mes
figuren als druiven.

Als de druiven gesneden zijn, zoo neem
tot de **steeltjes** coperdraad. Maak dat
gloejend en duw het gloejende in de druif
vast. **Wanneer** Als 't gedaan is, zoo
verft ze op deze wijs: Neemt **was** tot de **witte
druiven** ~~maagde-was~~ groen was
witte terbintyn
gutte gom *q.s.*

Doop de druiven daarin en zij zijn gekleurt.
Dan doopt ze in gesmolte vislijm om er
de glans aan te geven en zij zullen
zeer natuurlijk zijn. Dog als men in dit vislijm
wat gewreven wit doet, zoo is er ook de dau op.

Tot **muskadelle** of **blauwe** behoeft men
geen alluijn, alzoo men die van hars
of was kan maken of gieten en de
coleurd men met

rood was øf en
Indigo of zwart of met
geel waslak en indigo.

Aalbessen maakt men op een wijs als de
druiven. Als zij gemaakt zijn, legt men daar
dunne draadjes over en men verf ze,

te weten de **roode aalbessen**,

met was
terbinthijn
en fermilioen met lak vermengd

tot **witte aalbessen**,

maagdewas⁷⁴⁷
therbinthijn.

Tot **de bladen of 't lof** te maken,
neemt men perkement dat men nat maakt

⁷⁴⁶ dit lijkt een cijfertje 1, het begin van een lijst, maar de daarop volgende tekst wordt niet genummerd

⁷⁴⁷ maagde was = maagdenwas, zuiver was

en daarop legt een blad van zoodanig
een boom als men wil, welke men
dan te samen in een pars zet tusschen
wollen of lijnwaat totdat
dat het droog is; waarna men het
percement afsnijt na de gedaante van
't natuurlijk blad en dan 'tzelve
verft met verf met gomwater gemengt.

819 [564nn]

Barnsteen of amber

Guicciardin⁷⁴⁸, in zijn beschrijving der Nederlanden,
zegt dat hij verstaan had van zekeren
Jan van Achelen die sederd lange jaren
met geen andere koopmanschap dan met den
amber had omgegaan, ende uijt zeker
boexken in de Duijtse taal gedrukt ende
door een geneesmeester - een geschikt man,
Adriaan de Goutsmit - beschreven, had geleert
dat de amber, die ook *aeksteen* of *haaksteen*
plag te heten om haar hakende of klevende
cragt, niet anders was dan 't sap van
een steen, bijkans voortkomende als 't
corael, in eenen berg in de Oostzee bedekt
met water sommige vademen hooge, zoodat
de voorbijvarende schepen wel drie mijlen ver
daaraf blyven om tegen de rotsen niet
te stooten. Den berg is redelijk wijd en breed
en omtrent tagtig Italiaanse vademen
hooge, die bijzonderlyk in herfstmaant en in
horenmaand⁷⁴⁹ (zegt hij), als in dese see onweder is,
den amber voortbrengt, alzoo die dan
afgebroken en aan den oever opgeworpen
word, eerst veel kruijts en daarna den
amber te voorschijn komende.

820 [565nn]

De **vernissfles** weegt ledig behalven
't kurk 8½ loot.

Stijfzel te koken

Neemt 12 lb droog stijfzel tot
een ketel van ...⁷⁵⁰ mengen water.

---

⁷⁴⁸ Lodovico Guicciardini (1521–1589), Italiaans-Nederduits koopman, humanist en geschiedschrijver; auteur van *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt door M. Lowijs Guicciardyn, edelman van Florencen*, Amsterdam, Willem Jansz. (Blaeu), 1612

⁷⁴⁹ herfstmaant = september, horenmaand = wisselend gebruikt voor oktober, november en februari, doch gewoonlijk voor december

⁷⁵⁰ het aantal mengen is niet ingevuld

Als 't gekookt is, weegt het 60 lb en kost maar 30 stuijvers.

Somers doet men daarin wat gom boven 't 't voors.

 Tussen bladzijden 820 [565nn] en 821 [568nn] ligt een los, door Eikelenberg niet genummerd papier met daarop een kleurenstaal. Het kaartje zou afkomstig zijn van een werkboekje van Jan Dirksz. Zoutman⁷⁵¹.

- [566nn]

[achterkant kleurenstaaltje]

Gelegt door
Rowarius⁷⁵²
die een uitnemend
verlichter zoude geweest
zijn.

---

⁷⁵¹ Bron: website van het RAA

⁷⁵² Rowarius = niet gevonden; of het moet zijn Girolamo Rorari (1485-1566), auteur van een boekje: *Quod Animalia bruta ratione utantur melius Homine (Waarom dieren de ratio beter gebruiken dan de mens)*, dat in 1648 postuum werd uitgegeven als bijdrage aan de discussie over Descartes mening dat dieren niet-denkende machines zijn

[Kleurenstaal]

In de rechter marge van deze bladzijde, doorlopende naar de linker marge van de volgende bladzijde, schrijft Eikelenberg een tweede 'ervarenis' m.b.t. gom kopal. Deze tekst wordt in het kader rechts weergegeven.

Vernis van gom kopal

Ervarenis, den 29 april 1707

Ik nam twee loot en een half ongestoten gom copal. Deze doe ik in een nieuwe verglaasde pan met een ronde of holle bodem, leij ~~daar~~ een deksel over de gom binnen de boorden van de pan van groote en in zulker voegen dat al de waasem die daarna van de gom uiting binnen de kanten van de pan bleef en opging. Deze pan stelden ik in een stene pan met zand op een furnuijs dat ik al te voren wat heet gemaakt had, stokende daaronder met gloejende kolen of immers met vuur dat weijnig vlam gaf, allengs wat sterker totdat ik door 't opligten van 't deksel sag dat de gom meest was gesmolten. Doe sloot ik het lugt- of asgat van 't furnuijs, latende de gom met een gestadige hitte aldus koken totdat mij dagt dat ze gantschelijk was gesmolten, 'twelk omtrent na verloop van een uur geschiede, te weten: te rekenen van doe zij eerst op 't vuur kwam. Doe zij gesmolten was,

822 [569nn]

bragt ik die - teffens met het zant daar ze opgesteld was - ver genoeg van 't vuur. ~~ontdekte doe d~~ Daar zijnde, zette ik ook de pan met de gesmolte gom van 't heete zand, ontdekte dezelve en daar met de ene hand gezwind in gietende een halfpond olij van terbinthijn, roere(n)de deselve met de andere hand snellijk door malkander. De koude van de ingegoten olij veroorsaakte ten eersten een stolling der gom, die enigsins stijfagtig om de spatel daar ik ze mee roerde bleef hangen, dog allengs weder slap wiert en onder 't gedurig roeren ten lesten

Andere ervarnis

Naderhand gebeurde mij dit. Ik nam 4 loot gom copal en stelde dit als voren te smelten. Maar enige kluiten niet, want schelyk willende smelten liet ik de pan in dien stant op 't heete zand blijven. Ja vermeerderde ook nog het vuur daaronder. Dog de gom in stede van smelten begon drooger of stijver te worden, aan te branden en te braden. Ja zelf 'tgene al tevoren gesmolten was, 'twelk ik te laat gewaar wierd. Om nu voor te komen dat niet alles verloren ging, besloot ik

822 [569nn]

de olij daarin te doen en de vermenging te ondernemen. Dit deed ik, bij een weijnig teffens alzo 't mij bleek dat maar een weijnig der gom ontdaan wierd. En allengs meer en meer daarbij gedaan hebbende, deed op het meeste deel der gom vergeefze moeijten, derhalven ik deed het door een doek en alzo de vernis te dun was, voorts daarmede als ik (bladzijde 827) met de vernis van Hoogstraten had gedaan. Hierop heb ik aangemerkt dat men de gom altijt moet stooten als men die te smelten stelt. En noijt langer aanstoten als men ziet dat het gesmoltene aan de kanten bruijn word maar dan terstont tot de vermenging treden, indien men bij geval het niet eerder kon doen.

zig met de tebinthijnolij vermengde
en geheelijk versmolt. Ik bevorderde dit
ook enigszins dewijl ik die onder 't roeren
weder op 't zand (dat nog heet was)
stelde en aldus de olij, 'twelke ook
door de hitte der pan alreede verwarmt
was, nog te snelder heet maakte.

823 [570nn]

Doe alles vermengt was, goot ik het
terstont door een doek in een andere
pan, roerde 't nog een weijnig tijts om en
liet het doe staan bekouden.

Doe dit mengsel omtrent lauw was
geworden, 'tgeen ik met de vingers voelde, deed
ik 't over in een fles. En bemerkte doe twee
dingen. 't Eerste was dat een gedeelte van
de doorgekleijnsde stof enigszins geschift
scheen te wesen, dewijl in de bodem van de
pan ~~de gom zig~~ enig gedeelte van de
gom zig verenigt had en zig **wel** week
dog als onvermengt met de terbintijnolij
vertoonde. Het ander was dat de vernis, of liever de gom,
zoo haast zij in de fles was, rontom
tegen de kanten of holligheijt van de
fles begon te stollen, 'twelk ik aan-
siende voor een schifting en vreesende dat se
tenemaal zoude schiften, 'tgeen mij eens
gebeurt is, goot ze weder in een ledige
pan en roerde ze totdat se kout was,
waarna zij sederd een goede vernis
is gebleven.

De gomagtige dikke stof die in
de pan was gebleven, daarop goot ik
weder wat terbinthijnolie en settent

824 [571nn]

weder op 't ~~zant~~ voorgemelde heete sand, dog niet
op 't vuur, roerende alles wel door den
ander. En een gedeelte der gom vermengde
zig nog met de olij die ik daarna in
de fles bij de andere deed.

Aanmerkingen

Hieruijt kan men afnemen dat om 't
schiften voor te komen, men niet moet op-

houden met roeren voordat se kout is.
 Ook is het gelooflijk indien ik de pan met het mengsel in het begin wat langer op 't ~~vuur~~ zand had gelaten, dat al de gom die nu nog overbleef, hoewel weijnig, zig met de olij vermengt zoude hebben, waardoor de vernis ook een weijnig dikker zoude geweest **he** zijn, die nu ~~een-weijnig~~ wat vetter moest worden gesmeert, maar anders evenwel alle vereijste deugden had. Maar ik nam de pan te vroeger van 't zand uit zorg dat te veel hitte de olij van therebintijn in de brand zoude helpen. En om deze zelfde reden bragt ik ook de toestel zoo verre van 't vuur, want het is mij gebeurt dat ik, de vermenging bij 't vuur doende, ietwes uijt de pan in 't vuur spatte, waarvan de vlam, terstont vattende in de waasem die van 't mengsel uijtging, alles in de brand stak en bederf.

[in marge: **Nota.** Zie breeder van de copalverniss bladz. 829]

825 [572nn]

Vernis van Hoogstraten

Ervarenis 1707, den 30 september

Hiervoor (bladzijde 677) heb ik uit *Het Desigtbare wereld* van S. Hoogstraten gesproken van een vernis daar dezelve Hoogstraten wel de mengstoffen af noemt maar niet derzelve hoeveelheid of bereijding beschrijft. Ik heb die aldus bereijding.

Ik nam	2 loot of 1 ons mastic à	0:6:0
	8 loot of 4 onsen Straatsburger therebintijn à	0:3:8
	32 loot of 1 pont terbintijnolij	0:3:0
Samen	42 loot of 21 onsen	
	Waar bij moet komen voor 't vuur enz. tot de bereijding	
	noodig	0:1:8
	Samen	0:14:0

De mastic, een weinig gebroken hebbende, deed ik in een verglaasde stene pan, de pan op of in een andere pan met wit duijnzand en deze zandpan op een komfoor met vuur in zulker voegen dat de vlam die van de kolen mogt gekomen hebben, niet in

de bovenste pan met mastic soude hebben kunnen slaan. De mastic was toegedekt met een stene deksel en na verloop van omtrent een halfuur was de mastic

826 [573nn]

gesmolten. Terwijl ~~de mastic~~ ze smolde, had ik bezorgd dat de therebintijn warm wierd opdat ze dun zoude zijn en alzoo uitgestort kunnen worden. Doe deed ik de warme therbinthijn bij de gesmolte mastic en deze, wel doormalkander roerende, terdegen te samen smelten. Waarna ik de pan met heet zand zooals er de mastic of dit mengsel nog op stond ver genoeg van 't vuur bragt en er de terbinthijnolij bijgoot en er voorts mee handelde omtrent eveneens **als** bladzijde 822 word verteld als ik met de vernis van copal heb gedaan.

Ik heb gesien, doe ik de olij bij de gesmolten stoffen had gegoten dat **het** ~~ver~~ de halfgemaakte vernis zig als geschift vertoonde, 'twelk, zoo ik agt, kwam doordat de koude van de olij een gedeelte van de mastic deed stollen en zij zig ook veel liever met de therbintijn wilde verenigen. 'tWelck ik te meer geloofde doe ik zag dat in de fles daar ik de vernis in gedaan had doe ze koud was, zig **een-wit** als een witagtig

827 [574nn]

poeder op de bodem zette en allengs meerder en meerder. Waarom ik meen dat het beter zoude zijn de terbinthijnolij bij 't gesmoltene te doen bij een weijnig teffens en het tweede gedeelte niet ~~eerder~~ voordat het eerste verwarmt en met de terbintijn en mastic is vermengd.

Doe de vernis koud was, bevond ik ze ~~dat~~ ze wat dun was en dat ze niet genoeg dekte. Derhalven ik zette die weer in de pan op 't heete zand totdat ze een weijnig te heet was om er de vinger in te houden,

latende die uitwasemen en bijgevolg dikker worden. Maar ik versuijnde onder-tusschen niet dikwijls te roeren en ik bemerkte dat het geschifte witte poeder zig allengs met de andere stoffen vermengde. Doe nu het geheele mengsel omtrent $\frac{1}{4}$ ~~verlo~~ verloren had van ~~zijn~~ de ~~s***~~ swaarte die de stoffen te samen voor de smelting hadden, doe goot ik 't over in een andere pan, hetzelfde gestadig omroerende totdat het gantschelijk koud was. Waarna ik 't weder in de fles deed en bevond dat het een goede vernis was. Hoewel niet zoo goed als die van gom copal, die alle anderen overtreft,

828 [575nn]

maar evenwel beter alsdan wanneer men er sandarac bij deed (van welken ik bladz. 802 heb geschreven) en zeer klaar en blinkende.

Nu zette zig maar zeer weijnig wit poeder op de bodem der fles en bevond ik de gemaakte vernis te wegen 29 loot zoodat ~~om~~ 13 loot was vervlogen of verspilt; dat is omtrent een vierde deel van 't eerste gewigt der stoffen. Kostende aldus het loot vernis omtrent net 8 penningen of de ons 1 stuijver, het arbeidsloon hier niet bij gerekent.

Nota

Maar den 23 september 1711, dese selve vernis makende en de mengstoffen wat dierder zijnde, bevont dat ze koste, met maakloon daarbij, 't loot één stuyver.

Maar naderhand is mij in de gedagten gekomen of niet misschien goed zoude zijn in stee van een pont terbintijnolij maar slegs drie vierdedeelen van een pont te nemen; want dan zoude misschien het mengsel niet zooverre uijtgewasemt behoeven en de vernis beter droogen, zoo ik agte, en evenwel dik genoeg zijn en nog minder kosten.

Maar men zoude dese vernis misschien beter maken op dezelfde wijs als ik volgens bladz. 830 de vernis van gom

kopal heb gedaan. **Tot een**

bijvoegsel:

Ik heb den 28 meij 1709 deze vernis alsoo gemaakt, stellende de oly en de mastic tegelijk op 't heet zant. Ook deed ik de terpentijn apart op zand, heet of dun **werden** en deed er die naderhand bij. En alles gelijk te wel als boven.

829 [576nn]

**Ervarenis, vernis van
gom kopal, 1708, den 17 meij**

Ik ontvangen hebbende twee onsen gom kopal, bevond ze zeer slegt, bros, ondoorschijnig, met vuijl vermengdt en alsof ze gerooft was. Derhalven ik scheijde de helft, zijnde slegter, van het beste; stootende daarna alles tot poeder dog niet naukeurig alles even fijn.

De ene helft of het beste poeder, wegende één ons, zette ik in een platboomde pan op 't zand om te smelten, even en op een wijs als ik volgens bladz. 821 had gedaan, alleen met dit onderscheidt: dat ik nu wat zagter stookte dewijl ik zag dat het poeder zig wat spoediger tot smelten zette als de ongebroke gom pleeg te doen.

Naulijx had ik een halfuur besig geweest of de gom ontliet en 't poeder bakten aan malkander en 't gesmoltene wierd bruijn. Nog wagten ik een weijnig maar ziende dat niet alles wilde smelten en dat het meeste deel maar alleen week wierd, besloot na de aanmerking hiervoor (bladz. 822 onder op de kant gedaan) tot de vermenging te treden. Ik goot er dan **in** op een wijze en met de omstandigheden als 822 de terbinthijnolij in en had er ook gelijk gevolg van, met slegs dit onderscheijdt, dat 3/8 loot der gom ongesmolten bleef, 'twelk ik agt dat bijquam omdat de therbintijnolij was verzadigt, gelijk enigins op de volgende zijde zal blijken.

830 [577nn]

Het grove of liever het vuijlste en slegtste deel der gom dat mede gepoederd was en insgelijx één ons gewigt had liet ik in een rondbodemde pan maar alleen

week worden, uijtgesonderd dat het onderste
bruijn en gesmolten was. Doe deed ik er
mede een halfpont terbintijnolij in
en siende dat, gelijk als met het voorgaande,
al de gom niet smolt, dagt dat er te weij-
nig olij in was. Daarom deed ik er nog
¼ lb bij en sederd smolt de gom allengs
op omtrent ¼ loot na. Maar uijt dit
mengsel zette zig veel aardagtige stof.

Andere ervarenis
wegens de vernis van gom kopal
1708, den 12 augusti

Om te zien of ik geen beter of sekerder
bereijding deser vernis soude kunnen vinden dan
de hiervoor gemelde, nam ik een halfons
ofte een loot zeer goede gom kopal die
ik in een vijsel tot een fijn poeder maakte
en daarna nog door een enge zeef deed
gaan.

Ik zette 6 onsen olij van terpentijn in
een verglaasde pan op heet sant soodanig
en eveneens als (*[blz.]* 821) in de eerste ervarenis
is vertelt. Deze olij liet ik heet worden
tot sooverre dat ik er de vinger niet in
konde harden te houden.

831 [578nn]

Doe bragt ik de pan soals die stont
van 't fornuijs, latende die op 't zand
blijven en de gestoote gom daarin
doende, roerde die snellijk door de olij.
Na weijnig tijts verliet de gom zijn
eijgen gedaante en vertoonde zig week om
de spatel. Maar dewijl ze niet gantschelijk
wilde smelten, liet ik af van roeren, dekte
de pan met sijn deksel en liet ze aldus op
't heete zand staande enige tijt blijven; dan
roerde ik weer eens en dekte ze weder tot
verscheijde malen en bragt se ook nogal
eens op 't vuur omdat het zand wat
te kout begon te worden.

Ondertussen zag ik dat de gom
evenals een bolle sponsagtige stof in de
olij dreef en allengs versmolt en vermin-
derde en ten lesten bevond ik dat se tene-
maal vermengt was zonder iets over

te laten. Maar doe was de olij zoo verre
vervlogen en de vernis scheen zoo dik
dat ik geraden vond daar nog bij te
gieten drie-en-een-half ons terbintijnolij
zoo kout als zij was.

Dit gelukte niet zoo wel als
ik hoopte, want het mengsel schifte en
verloor bijna al zijn vernisagtigheid, zoo-
dat ik genootzaakt was de toestel weder
over 't vuur te brengen, daar omtrent
weder een halfuur geweest hebbende kreeg

832 [579nn]

de olij weder omtrent deselve trap van
hitte als die voor de schifting had gehad,
en smolt allengs weder de gom en ver-
mengde zig na wat roerens als voren.

Doe nam ik de pan van 't zand en
na die tot koutwordens toe geroert te hebben,
deed de vernis maar ongeklijnst in een vles;
en bevond dat er net zuijver 5 oncen of
10 loot vernis was gewonnen. Dat is net de helft
van de 10 oncen die de gom en olij had gewogen.

Het loot gom kopal kost	0:8:0
9 ½ onse olij van terbintijn	0:1:12
Vuur voor enz.	0:1:4
	<hr/>
	0:11:0

Dat is, behalven den tijt en moeite
van omtrent vier uren die ik hier
niet reken, 1 st. en 2 pen. 't loot;
voor 't maakloon nog 11 st.; kost 2 st., 4 pen. [*'t loot*]
Deze vernis in de vles digt toegestopt
hebbende, liet ik enige dagen op een warme
plaats staan ~~wel de **g**strgte, ***de~~
en allengs zette zig de vlijnis, die er
maar weinig in was, op den bodem. Doe
goot ik ze af, en bevond dat het een zeer
uystekende vernis was, diergelijke ik nog
noyt had gemaakt, als zijnde lijvig,
klaar, sneldroogende, hard na het droogen
en verder met alle goede eigenschappen
voorsien.

Oversulx houde ik dese vernismaking
voor de beste.

Berigt mij gedaan, 1708

Mij is berigt dat zeker verlakker⁷⁵³ tot Rotterdam de **verniss van barnsteen** aldus maakt.

Hij neemt een pont barnsteen en zet die met een lepel vol gekookte olij daarin op gloeiende kolen te smelten. Als 't gesmolten is, doet hij er bij een halfpont gekookten olij en als't kout begint te werden nog een pont olij van terbintijn. En dese verniss is taj en barst niet, zoo hij zegt.

**Lootwit te maken
gelijk men het tot Rotterdam
maakt**

Neemt dun geslagen of gegoten loodeplaten, omtrent zoo dun als de dikste spiegelvoelie⁷⁵⁴, rold die als papier tot rolletjes toe en in malkander; zet deze rolletjes loot elk bijzonder in een smeltkroes die gij dan vol asijn moet gieten. En een laag van een voet dik van paardemis gemaakt hebbende, zet de kroesen daarop. Dekt dan de kroesen wel digt toe met een plank en legt wederom over dese plank henen een laag paardemis, op dewelke gij weder andere kroesen kunt setten en doen als voren, de bovenste laag wel met paardemis overdekkende. En laat dit alles omtrent een maand lang staan broejen.

Dan ontdekt de bovenste laag der kroesen. Maar zoo haast die ontdekt is, begeeft uw uyt de weg totdat de wasem

die daar van zoo haast de ontdekking geschiet zal opgaan, wat vervlogen is, nadien dese wasem vergiftig is.

Daarna doet het loot dat tenemaal verbrijselt is uit de kroesen, alsook de rolletjes die doorgegeten zijn en evenwel nog haar gedaante hebben behouden. Die

---

⁷⁵³ verlakker = persoon wiens werk bestaat in het verlakken van allerlei voorwerpen

⁷⁵⁴ spiegelvoelie = legering van tin en kwik in bladvorm om het glas van spiegels mee te bedekken

niet doorgegeten zijn moeten alleen afgeschraapt en weder in kroesen geset worden als voren.

Als het dus ver gebragt is, zoo pleeg men het lootwit - ofte dese verbrijzelde of verknaagde rolletjes die men *schulpen* noemt - met water in een verfmolen tot pap te malen en dese pap in kroesen ~~te doen~~ te doen droogen tot zo lange dat ze bekwamelijk aan een kluijt uit de kroesen kon genomen en in de gedaante van loodwitbrooden op borden in de zon of ligt voort te droogen gezet worden.

Deze hardgedroogde brooden werden veeltijds wederom tot poeder en sonder water droog gemalen en alzoo verkogt.

In de eerste maling die met water geschiet en ook in de tweede weten de bedriegers krijtwit daaronder te doen en alsoo de verf te vervalsen.

De rolletjes die wel doorgeknaagt maar niet van uiterlijke gedaante veranderd gevonden worden, zouden *schulpen* ofte de verf die men daarvan bereijden kan en sekerlijk onvervalst is - *schilpwit* - genaamt worden.

En dit is mij van een geloofwaardig man gesegt.

835 [582nn]

Vernis

Neemt 1½ pont terbintijnlij,
een halfpont witte rinse hars.

Kookt dit in een vles in een dampbadt omtrent twee uren.

Laat het kout worden en doet er dan bij
één loot fijngestooten spiegelglas met
een halfloot gepoederd krijt
en 8 bolletjes geschilde look.

Dese vernis is zeer gladt en droogt snel, maar werd ligt ontdaan en door vogtigheit wit op de schilderijen, zulx dat men ze niet dan tot slegte dingen moet gebruiken, zoo ik zelf heb bevonden.

Zijde of andere stoffen oranje te verwen

Neemt tot één pint waters twee loot potas en twee loot orliaan (anders genaamt Oostindische aarde). Kookt dit tesamen een quartieruurs. Dan doet er uw zijde of stoffen in. 't Zal zeer schoon oranje zijn zonder verbranden.

Zoo men de verwe ligter wil hebben, men doet er één loot asch meerder in, en zoo men 't bruynder begeert, men laat het langer in 't kooksel blijven, want na mate het lang daarin blijft word het bruijnder.

836 [583nn]

Swarte inkt te maken die zeer goed is zoo [ik] gesien heb; mij meegedeelt door de heer Phenix⁷⁵⁵

Neemt 1/8 lb witte Arabise gom
1/8 lb koperroodt
1/4 lb alepse galnoten⁷⁵⁶
in twee pinten regenwater, daaronder wat azijn en wat kandijzuyker.

In de Haarlemse Courant den 8 december 1711 stondt dit:

Tot verwondering van alle liefhebbers in de schilderkonst heeft Benjamin de Seignette⁷⁵⁷ uitgevonden de noyt gesiene olij ~~xxx~~ carmin à 13 gulden 't ons, dewelke in gebruyk soo veel lichaam, rijkdom en vasticheijdt van couleur heeft als noijt van geen andere coupleuren gesien is, zijnde door de vermaarste schilders van dese en vremde landen op alle manieren geprobeert en de deugt roemwaardig bevonden. Hij heeft mede uitgevonden om d' outremarin soo extraordinair fijn en schoon te maken dat

---

⁷⁵⁵ de heer Phenix = niet gevonden

⁷⁵⁶ alepse galnoten = misschien afkomstig uit de buurt van Aleppo in Syrie

⁷⁵⁷ Benjamin (alias Bernard) Seignette (1677-1752), Frans immigrant; maker en verkoper van behang en lak (<http://seignette.org/fr/boom/benjamin.html>)

diergelijke noijt soo gesien is en hij verkoopt se ook op de proef van 't gloeiende vuur uijtstaande, à 40, 30, 20 en 10 gulden de ons.

---

i Tussen bladzijden 836 [583nn] en 837 [584nn] ligt een los vel grijs vloeipaper (zonder nummer).

---

837 [584nn]

Florentijns lak, seer schoon, van verscheijde soorten en prijzen; ook geel of goutgeel lak noyt voor desen gesien, à 2 gulden 't ons, zijnde veel deughtsamer als het Napels geel; en ook de genoegzaam bekende water Carmin à 13, 10 en [?] gulden de ons. ... Hij woont op de oude Biscuitmarkt, het derde huijs van de Varkenssluys, in de Fabrique van Furies⁷⁵⁸ op allerley stoffen, tot Amsterdam.

Uit Abraham Boogaarts⁷⁵⁹

Historische reijsbeschrijving

Lak komt uit Siam, ook Benjuin. En van de Siamse steden geeft Siantebon alleen de gutta gamba. Zie bladz. 231, 232.

Anno 1713. Tot Amsterdam in de Papenbrugsteeg in 't Tolhuijs verkoopt men zegelwas root à 20, groen à 18 st. lb; zegellak van 10 tot 60 st lb rood; zegellak root van 4 tot 8 gl lb; comtoir inkt sonder weerga à 8 st. 't pintje; blinkende Japanse inkt à 10 st. 't flesje; caaks inkt⁷⁶⁰ à 10 st. de ons; inkt poeder à 6 st. 't ons; alle Engelse maaxsel, gewigt en maat.

838 [585nn]

Berigt 1714, den 24 september

Heden is mij gezegt door een heer,

---

⁷⁵⁸ Fabrique van Furies = werkplaats waar z.g. *furies* beschilderd, bedrukt en/of verkocht werden. Furies waren stoffen als satijn, taft en zijde, die vanuit India en China werden geïmporteerd. Ze dankten hun naam aan de - in Westerse ogen - wilde motieven waarmee ze bedrukt of beschilderd werden - alsof ze door een razende ('furie') waren gemaakt. Furies waren in de 17^e eeuw zo populair en de echte stoffen zo duur, dat er al gauw een bloeiende handel in imitaties ontstond, vooral in Frankrijk, Vlanderen en de Nederlanden

⁷⁵⁹ Abraham Bogaert (1663-1727), Nederlands apotheker, schrijver, reiziger; zijn reisboek: *Historische reizen door d'oostersche deelen van Asia* (1711).

⁷⁶⁰ caaks inkt = niet gevonden

die gisteren uit Suriname aangeland, dat in dat landschap indigo geteeld word. De gedaante van 't kruijdt en de bereijding beschreef hij als ~~an~~ anderen hiervoor (bladz. 644) gemelt.

Verders berigte hij mij dat een der voornaemste koopmanschappen die dat landschap uitlevert, behalve de suijker, is de **rokoe**, die zoo ik agte dezelve is als de orleaan. Alzoo hij zeijde, die tot het verwen van boter en stoffen te worden gebruikt.

De rokoe of rokou zoude groejen aan eene boom, die van zaad word geteelt en na agtien maanden al vrugt draagd. Hebbende bladen niet ongelijk die van onze lindeboomen, dog wat kleijnder. De vrugt dezer boomen zoude zig uiterlijk van gedaante als de kastanjen als die aan de boom hangen vertoonen. Een roodagtige stof rondom 't zaat zittende zoude de verfstof zijn, en door weiking in water daar afgetrokken worden. En daarna **tot een** lighaam gebragt.

839 [586nn]

Berigt 1716, den 25 november Wegens de indigo

Door P. Walraven⁷⁶¹, burger tot Alkmaar, die in India enige jaren voor desen zig heeft onthouden en zelf opsigt over de indigomakers gehad heeft, is mij verhaald het volgende.

De indigo werd gezajdt en groeit op ter hoogte van een gemeene aalbezieboom. Zij gelijk van lof eenigsins na de wijnruijt en de telgjes van 't kruijt, die eerst zagt zijn, worden

---

⁷⁶¹ Deze P. Walraven = niet gevonden

eijndelijk houtagtig als die van
gemelde ruijte.

't Kruijt of de heester word gesneden als
't maar een voet of anderhalf
hoog is. Het spruijt dan weer uijt
en wort daarna nog 2 of meer
reysen gesneden en van de snijsels zijn
de eerste de beste.

't Gesneden groen word aan
bosjes gebonden en geworpen
in ketels of bekkens bijna van
gedaante als de bekkens in welke
de suiikerbakkers haar amandelen
maken.

Die bekkens over 't vuur en
op fornuijsen staande zijn met

840 [587nn]

water gevuld, 'twelk all te voren
bijna ziedend heet is gemaakt.
In dat water leggende werd het
zap des kruijts afgetrokken op een
wijze als men de thee aftrekt.
Nadat het genoeg is afge-
trokken, werd het water afgegoten
in groote Martavaansche potten⁷⁶²
en daar in zijnde gestooten of
gekarnt, bijna gelijk men boëtter ~~doet~~
karnt.

Het gereetschap daar men 't meede
stoot of zagtjes karnt is een
kleijne stok aan welks onder eijnde twee
of drie dwarshoutjes kruijswijs over
elkander zijn gespijkerd.

Met dese stok word het vogt zagtjes
gestooten, geroert en gekarnt ter-
tijt toe 't mengsel een schoone purpere
verf heeft gekregen.

Dat gedaan zijnde, houd men op
met stooten en laat het stilstaan
opdat de deelen van den indigo kunnen
zinken.

---

⁷⁶² Martavaansche potten = benaming van zekere soort van porceleinen potten, vroeger in Indië zeer bekend, en genoemd naar de stad Martabân in Achter-Indië

Als de deelen van den indigo,
die met het water vermengt waren,
gezonken en gezet zijn op den bodem
der potten en het ~~????~~ zulx

841 [588nn]

het bovedrijvend water klaar is
word het water door middel van
tappen die bij 't onderijnde der
potten zijn ingesteken, afgetapt.
Het gezonkene word uijt de
vaten geschept in de gedaante van
een brij of pap, en men legt het
of op grof lijnwaat of iets ~~dat~~ deuge-
lijk, op witte zand dat door de zon
is warmgemaakt, in vierkante
bakken te droogen.
De proef van de deugd der
indigo is dat ze, droog zijnde, wel
wil branden en voort glimt.

[in marge: **Nota.** Zie in de *Republyk der geleerden*⁷⁶³ van january en february 1721 eene nette
beschrijving der indigo enz.]

 De bladzijden 589nn t/m 592nn zijn door Eikelenberg niet genummerd.

---

(842) [589nn]
[Lege bladzijde]

(843) [590nn]
[Lege bladzijde]

(844) [591nn]
[Lege bladzijde]

(845) [592nn]

**Uit De Republyk
der
Geleerden, of Boekzaal
van Europa
van
september en october 1718
en uit het uittreksel**

---

⁷⁶³ *Republyk der Geleerden, Of Boekzaal van Europa Voor de Kunst- en Letterminnaren, geopend door Verscheide Liefhebbers,*
eerste wetenschappelijk tijdschrift in de Nederlandse taal

**van
Petrus Maria Caneparius van
alderhande soorten van inkten,
gedrukt 1718**

Bladz. 305: **Om geschreven letters uit te doen.** Strykt dezelve met eene spongie, die nat gemaakt is in limoenzap. Neemt daarna eene andere, drooge spongie en wrijft de letters daar zagtelyk mede totdat ze geheel verdwijnen. Indien 't gebeurde dat het papier daardoor te dun word om op te schrijven, zoo moet men een zeer dun lijmwater nemen en daarmede, nadat er een weinig ceruis ingedaan is, 't papier nat maken.

**Uit de bovens. *Republyk*
van dnovember en december 1718
en 't uytreksel van de be-
schrijving der geneesmiddelen⁷⁶⁴
van Pitton Tournefort,
Frans geneesheer en reijser**

Gutte gom is niet anders dan het

846 [593nn]

verdikte sap van een Indiaanse plant, die tegen de grote boomen opklimt, hebbende een stam of stronk van een arm dik, die met kleijne stekeltjes en bladeren bezet is. Als het tyd is, wordt er in de plant eene opening gemaakt, en het sap dat eruit komt verdikt zig tot een gom.

Daar zijn er die haar den naam geven van *gom van Camboya*, omdat zij vandaer alsook uit China en Siam herwaarts gebragt word.

Bladz. 478.
Men vind in de winkels vierderhande soorten van terpentijn, dat is de

---

⁷⁶⁴ Waarschijnlijk Pitton de Tournefort, *Traité de la matière médicale ou l'histoire et l'usage des médicaments et de leur analyse chimique*, postuum uitgegeven werk, verzorgd door Besnier (Paris, 1717)

Grieksche (die uit het eiland Chio gebragt word), de Venetiaansche, de Straatsburgsche en de gemene. Alle die soorten komen voort uit bomen, gelijk bekend is, maar niet uit enerhande soort van boomen. De Venetiaansche komt uit een larix-boom, de Straatsburgsche uit een pijnboom of bosboom, en anderen

847 [594nn]

weder uit andere bomen; doch de gemene word meest van harst gemaakt.

**Uit de verhandeling van de
poste der artselij door denzelfven
Tournefort, Boekzaal 1719, januari
en februari**

Bladz. 138. Zegt hij wegens het drakenbloet: De boom, welke hetzelfde voortbrengt, wordt gevonden op de Canarische eilanden en gelijkt niet kwalijk naar een pijnboom, zoo van hoogte als van groente. De stam is zeer knobbelig en op verscheide plaatsen gescheurt. Uit die openinge vloeit zekere roode, harsagtige gom, die men gemeenlijk den naam geeft van drakenbloet. Het gebeurt wel, dat men bedrogen wordt, als men zig van die gom ... wil bedienen, alzoo zij nagemaaakt wordt van Arabische gom met brezilhout, dogh het bedrog is ligtelijk te ontdekken met warm water, waarin het nagemaaakte drakenbloet gemakkelijk, maar opregte beswarelijk smelt.

848 [595nn]

**Uit denzelfven Tournefort
op de voorgaande bladzijde gemelt,
Boekzaal 1719 als voren, bladz. 132**

De kermes, zynde datzelve 'twelk van de verwers *conchenille* genaamt wort diend wel voornamelyk om scharlaken te verwen en is een soort van uitwasch,

hetwelk komt aan de bladeren en aan de schorse van een zeeker soort van eikenboom. Die bladeren en die schors of bast worden van zeker klein bloedeloos diertje doorboort, hetwelk daar zijne eiertjes laat. Van dezelve komen daarna weder wormpjes en uitljes voort. Daarom moeten de bladeren, die dus een rood geswel vertoonen, tydag afgeplukt worden, met azijn besproeit en in de zon gedroogt, opdat die diertjes niet grooter zouden worden dan het nodig is. Men verzamelt dezelve in Languedok, in Italie, in Spanje en in Portugaal, maar de beste van alle is die, welke omtrent Arles, niet verre van de Rhône, gevonden wordt.

849 [596nn]

**Uit *Republyk der Geleerden*
1719, maart en april,
in de beschrijving van Vrankrijk door
Piganiol de la Force⁷⁶⁵**

Bladz. 261.

Wegens 't maken van **Spaans groen** vind men er dit:

Te Mompeljier en in eenige naburige dorpen werd zeker groen gemaakt 'twelk men nergens anders zoo kan maken. Zij doen in een aarde pot twee pinten zuiveren wijn en bovenop die wijn worden dunne stokjes kruiswijze gelegd, en op dezelve een laag met rozijnen, bovenop welke een laag gelegd wordt met dunne stokjes; en zoo vervolgens laag op laag, tot dat de pot vol is. Daarop wordt de pot met een dekzel van stro, dat omtrent een halven voet dik is, toegedekt, en niet geopent dan na tien of twaalf dagen. De wijn, die op den grondt is, maakt dat er op het koper een soort van groen stof komt.

---

⁷⁶⁵ Jean-Aymar Piganiol de la Force (1673–1753), Frans schrijver; schreef verschillende boeken over Frankrijk

850 [597nn]

Dan worden die stukken koper uit de pot genomen en in de lugt te drogen gezet, waarna de gezegde ... het koper afschrappen en dat schrapsel is groen. Vervolgens wordt de pot schoongemaakt en weder op dezelve wijze toebereidt, totdat het koper geheel versleten is, hetwelk gemenelijk binnen twee jaren is. Het koper geeft in den zomer, meer groen dan in den winter, en uit ieder pot komt omtrent een pont.

851 [598nn]

Leids groen

Tot Amsterdam, bij Nic Kuyl op de Nieuwe Vismarkt, bij de Mosselsteiger, in de groenmakerij; is eens zoo duursaam als 't Spaans- of berggroen, en de regen doet er geen hinder aan als 't nog niet droog is. Hoe 't meer op de zon staat, hoe 't schoonder word, contrarie 't Spaans groen. 't Beste groen tot 28 stuivers lb met oly vermengt. 40 stuivers droog. De grondverf 19 stuivers 't lb (*Haagsche Courant* 1723, den 7 maj).

Om zeijlboek of Vlaams linnen te verwen dat het tegen regen en weder mag

Neemt tot 40 ellen⁷⁶⁶:

3 lb Frans geel

1 lb goudgelit

2 lb gewigt lijnolij, en doet roerende zooveel water bij als 't noodig is

Doop eerst het doek in 't water, zulx dat het overal nat of vogtig is, en strijk er dan de verf over.

852 [599nn]

Arabische gom

Uit het *Nieuw verhaal van het Westers Africa*, door Jan Baptist

---

⁷⁶⁶ 40 ellen stof = 69,4 cm * 40 = 2776 cm (ruim 27 meter)

**Labat⁷⁶⁷. In *De Republic der geleerden*
van majj en junij 1728, bladz. 469**

De gom, voordat de Fransen meester waren van de revier Niger of Senegal, wierd geene andere dan Arabische na Europa gesonden, maer sedert is dezelve verdwenen, hoewel het ondersheijt tusschen beide soorten kleijn is. ... De boom, die de gom zoo in Africa als in Arabië voortbrengt, is een soort van Acacia, laag van stam, steekelig, vol takken, van een middelmatig lang, regt, hard en altijd groenend bladt. De bloesem is klein, wit, hebbende vijf bladtjes, vertoonende de gedaante van een kelk. ... De insameling der gom geschiedt jaarlijx tweemaal. De rijkste oogst is in de maandt van december, de slegtste in maart. ... Het is een overtollig zap der boomen, 'twelk door de hitte der zonne in een snelle beweging gebragt zijnde, door de aderen der boomen dringt en de vliezen waarin het besloten is doet splijten, en zig dus eene opening door de schors maakt.

853 [600nn]

**Uit het
*Wondertooneel van Levinus Vincent*⁷⁶⁸,
gedrukt te Amsterdam bij Francois
van Halma, 1706**

Rood-aard word *sinopica* geheeten, van Sinope, een stad in Kappadocie (bladz. 219).

Oker word bij de Grieken *ochra* genoemd, omdat se vol bleeke verf is; want okros word bleek uitgelegt. De Latijnen zetten 't over geele aarde. ... Bij Vitruvius en Plinius ook

---

⁷⁶⁷ Jean-Baptiste Labat (ook bekend als Père Labat) (1663-1738), Frans geestelijke, botanist, schrijver, ontdekkingsreiziger, soldaat, werktuigbouwkundige en landeigenaar; auteur van o.a. *Nouvelle relation de l'Afrique occidentale* (Paris, 1728)

⁷⁶⁸ Levinus Vincent (1658-1727), handelaar in damast en patroontekenaar; verzamelde als vermogend koopman naturalia (schelpen, droge en natte preparaten, insecten) en artificialia (etnografica, schilderijen en tekeningen); auteur van *Wondertooneel der Natuur, ofte een Korte Beschrijvinge zo van Bloedelooze, Zwenmende, Vliegende, Kruipende, en Viervoetige Geklaauwde Eijerleggende Dieren ... bevat in de Kabinetten van Levinus Vincent*, 1715

sil (berggeel) genoemd. De regte oker moet, naar de zin van Dioscorides, heel licht, gantschelijk geel, niet steenagtig, wrijfbaar en van Attica vandaan wesen (bladz. 218).

Cadmia, kobalt, zoude calamijnsteen zijn (219).

Bolus Armenius. De beste komt uijt Armeniën. Thans is ze bij ons heel zeldzaam, want die men beesigt komt digtebij de verf van roodaard, en word uijt Spanje of Normandije overgevoerd. ... De Armenische bolus is geel (bladz. 221).

Chrijsocolla zoude berggroen zijn, dog niet hetzelfde dat de goudsmeden gebruiken, dat ook *borras* word geheten (225).

854 [601nn]

Auripigmentum of **Operment**. word alzoogenoemt omdat het schilderverf van een goude verf is.

Arsenicum is hetzelfde; is drierleij: witte, roode en citroengeel, welke laatste de auripigment is (bladz. 227).

Caeruleum, hemelsblaauw, word bij de Arabieren *lazuli* genoemd, word van overzee toegevoerd en daarom *azuur van overzee* genoemd.

Uit De Republijk der Geleerden
1732, july en augustus, bladz. 79

Alderhande gommen en harssen, wanneer zij met eenige alcalia gemengd zijn als met honig, zuiker, wit van eij of iets diergelijx, kunnen met water ontbonden worden, hetwelk te voren onmogelijk scheen. Uit: *Het zijverste best. Uit de beginselen der chemie* van H. Boerhaven⁷⁶⁹.

---

⁷⁶⁹ Herman(us) Boerhaave (1668–1738), Nederlands arts, anatoom, botanicus, scheikundige en onderzoeker; auteur van o.a. *Elementa chemiae*, Parijs, 1724

---

i Hierna komen 158 lege bladzijden zonder Eikelenberg-nummer. De nn-nummering loopt door van 602nn tot en met 759nn. Op 760nn begint het door Eikelenberg opgestelde register.

- [760nn]

Register

A

Aloë 80
Aluijn 148, 396, 683
Amellum, ameldonk of stijfzel 79, 820
Amandelolij en -gom 78
Amber of barnsteen 817
Ammoniacum, een gom 74
Anata 735
Antimonie 151
Antimonie, met salpeter gekookt werd rood 150
Anil 23, 24, 27, 77, 78, 248, 689
Aqua regia 147
Aqua dissolventia 552
Apotekersgewicht en -maat 335
Arzenicum 148
Arabische gom 64, 71, 852
Asblauw 375, 662, 701
Aspaltum 552, 740
Assafetita 73

- [761nn]

A

Azijn 151, 263, 396, 672
Azijn te maken 494, 495
Azuur 249, 400, 402, 515, 557, 558, 592, 600, 680,
714, 854
Azuurgroen 404

B

Barnsteen 149, 726, 819
Barnsteenverniss 673
Baargeel 88
Beenzwart 374, 701, 736
Been te verwen 565, 566, 567, 579
Benzoin 76
Berberiswortel, verft geel 30, 84

- [762nn]

B

Berggroen 375, 397, 403, 680, 89, 853

Bergrood 700
Beziegeel 81, 82, 83, 706
Berlijns blaau 752
Bismuth 143
Boeken op snee te vergulden 603
Boekdruckersinkt 627
Bolus armenius 375, 683, 853
Borstels verwen 580
Blauwzwart 374
Blauw lak 374, 382, 736
Blauwe inkt 389
Blauw tornesol 87
Blauwe vermilioen 662
Blauw verfel 708
Blau verfel van koper te maken 557
Blauwe violetten tot verf gebruikt 38, 89
Bladen of loof te konterfajten 512
Brem, verft geel 35
Brandewijn van zijn water t' ontslaan 674
Braziliehout 30
Brazilieverfel bereijden 590, 662, 712

- [763nn]

B

Blazen 661
Bruine oker 375, 381, 743
Bruineren van verguld 716
Blanketzel en rootzel 629, 652
Bloemen, hoever tot verfels te gebruiken [*geen nummer*]

C

Candijzuiker 149
Carabe of barnsteen 149, 726
Carmozijn, zijde te verwen 588
Caroten of bieten 250
Caprifolisap, verft geel 649
Cassavi, daar de conchenille mee verwalst werd 701
Ceruijs 144, 155, 359
Cinober, is vermilioen, zie **V**
Conchenilja 21, 22, 15, 42, 62, 686, 701, 706, 707,
737, 810, 848
Colophonie 64
Copalvernis 645, 721, 821

- [764nn]

C

Cremor tartari 154
Cristallus tartari 153

Curcuma 35

D

Doorzichtkundige schilderij 342
Doek plumeren 377
Doek dat geplumeert is, waar te koop 377
Drakenbloet 63, 667, 847
Droogenden olij 411, 651, 676, 724, 727
Drukkersinkt 627
Druifkernenzwart 690

E

Edik 396, zie voorts daar van Azijn
Ebbenhout na te maken 569
Esschenboomschors, verft blau 30
Elzenboomschors instee van galnoten tot inkt 64

- [765nn]

E

Eywit 263, 386, 604
Eijwitverfzels 691
Ervarenissen wegens de kleuren 154, en 245
Ervarenissen wegens de verfzels 246, 650, 661,
687, 703, 745, 750, 754, 758, 760, 762, 769, 782,
783, 790
Ervarenis wegens de lijnolij 658, 660
Ezel 370
Engelse as 245
Engels bruijn 787

F

Facethout 20, 86
Fermilioen 20, zie vermilioen **V**
Fologrein 22
Filtratie 250
Figuren van vislijm te maken 510
Flotessen 21
Fresco 691

- [766nn]

G

Gagates 552
Galnoten 64
Garen zwart verwen 6
Geel 269
Gele oker, zie ligte oker
Gele vernis op leer 324
Gele inkt 390

Gedistilleerde azijn 152
Gekookte olij 411
Genevergom 64
Gevoelen wegens de verfzels 758
Gomlak 678, 815
Gewigt der aptekers 355
Gom Arabiae 64,
    van kerseboomen 73
    van pruimboomen 73
    ... persik ... 73
    ... amandel ... 78
    ... genever ... 64
    lac 678
    galbanum 73, 74
    sagapenum 73, 74
    serapinum 73, 74
    copal 725, 769
    tragacanthae 31, 396
Gom anima 769
Gomwater 386, 711,
Gommen, te ontdoen 854

- [767nn]

G

Gout te poederen 249, 593, 607, 614, 642
Gout vitriol 681
Goutverf of goude letters zonder gout 349, 350
    616, 617, 88
Gelding der verfzels 726, 781
Gutta gamba 76, 674, 845
Guajacum 75
Glasschrijversverfstoffen 679
Gravelle of potas 22, 153
Gront om verguld op te leggen 383, 389, 595, 596,
    602
Grond om gemalen gout op te leggen 398
Groen van niepen 504
    van lisbloemen 704
    voor de boekbinders 663
    dat schoon is voor de verligters 593
Groene as 375
Groene inkt 391
Geelhout van Candia 84

- [768nn]

Glas foelien 557
Griex groen 89

H

Haddikbezie, verft wijn hoogroot 64
Harst 691, te ontdoen 859
Haematitis 151
Heulzaatolij 717
Hout te verwen 569
Hoogstratens vernis 677
Honig 65
Huisblas 661

I

Indicum 24, 27, 605
Indiaans root 375, 790
Indiaans wit, zeer schoon 664

- [769nn]

I

Indigo 22, 24, 27, 247, 374, 662, 665, 840
Indigo 402, 664, 678, 689, 693, 728, 783, 89, 90, 788
812, 840, 838, 839
Indigo ~~voor~~ 't versterven te bereyden 374, 380,
664, 666, 741, 783
Indigo, welke de besten is en hoe men die kent en hoopt 788
Iaponshout 22
Inkt der mutzetreksters 727
Inkt 17, 388, 389, 390, 391, 598, 599, 620, 622, 625,
685, 703, 770
Inkt van Phenix 836
Inktvlekken uit te doen 505, 631
Inktpoeder 837
Inkt, Engelse en caaks inkt 837

K

Karmijn 687, 837, waar te koop en prijs 837
Karmozijn, zie C
Kandijzuyker 149
Kandelaars verwen 662
Kalk, zijn aart 237
Kircherius, verzfels 661 enz.
Kalamijnsteen 853

- [770nn]

K

Kienzwart, is lampzwart of zwartsel, zie Z, L
Keulse aarde 374, 755
Koolzwart 374
Konsenilje, zie C
Koningsgeel 754

Koninklijkwater 147
Koperwit wit te maken 672, 682
Koper te vergulden 492
Koper gout te doen schijnen 331, 497, 671
Koperroot 148, 683
Korenbloemen, gewreven verwen blau 29
Kurkuma 35
Krijtpennen 410
Krijtwitgrond 647, tot plumeren van
hout of papier 647

- [771nn]

L

Labdanum 72
Laken zwart verwen 5
Lampzwart 245, 374, 395, 687, 716, 740, 745,
782
Lak 63, 375, 381, 407, 563, 582, 649, 736, 781
Lak, zegellak 837, geel lak *ibid*
Lazuur 400, 515 tot 552, 557, 558, 592, 600,
680, 87
Lazuur te wrijven 530, 532
waar te koop en prijs 836
Lapis lazuli 63, 714
Lapis hematitis 151
Ligte oker 375, 382, 762, 88
Lignum nephriticum, verft blau 30
Linnen zwart verwen 6; groen met olyverf 851
Leer verwen 570 tot 578 inclus
Letters uit papier te doen 505
Litargirium 141, 234, 681
Lisbloemen 41
Lis(b)loemengroen 704
Lijmverwzels 691
Lijm 396, 509, 678
Lijmwater 396
Lijnlij 658

- [772nn]

L

Lootwit 144, 155, 359, 374, 380, 394, 681, 682,
746; te maken als tot Rotterdam 833
Lootwit zeer fijn en schoon te maken 746
Loot blank te maken 682
Lootzwart 143
Laxeren 409
Laxerende verfsels 409
Lijmen, gewigt tot plumeersel 647

Lijstemakers 558
Leytsgroen 782, 851

M

Maat en gewigt der aptekers
Masticot w 375, 393, 743, 748, 750
Masticot, waarmee te wrijven 750
Mastic 72, 250
Masiou en lassomba, kostelijke verfbloemen 662
Mazeroensroot 676
Marcazita 143
Marmersteen te beschilderen 336, 648, 684
Marmersteen te vergulden 597

- [773nn]

M

Meekrappen 31, 41
Menij 144, 234, 359, 375, 382, 392, 405, 687,
754, 805
Menij te wassen en deszelfs regte bereyding, ervarenis 805
Metalen te vergulden 345, 494, 602, 671
Metalen vernissen 674
Metaalverwige letters 596
Melanthius wit 374
Mirrhe 41
Mumia 67
Mutzetreksters inkt 727

N

Napelsgeel 701, 758
Niepengroen 504
Nerprunbezien 83
Nil of anil 23, 77; zie Anil
Nutheit der verfelkennis 1

- [774nn]

O

Oker 375, 381, 394, 683, 687, 688, 699, 716,
743, 762, 853
Okernoten 73
Oker te wassen 762
Olij bazeroijs en Erasmi, gevoelen desaangaande 243
Olij 658, 685
Olijverfzels die men in 't water goedt hout 409
Olij van Aveto 707
Olij van slaapbolzaat 717
Olijverfzels 692
Omber 375, 381, 755

Oltermarijn, zie Lazuur en Azur en 249,
400, 402
Orleaan 662, 734, 735, 835, 838
Oprement 64, 148, 375, 381, 393, 854
Oppopanacum 75
Oostindisch wit 664
Order der verfzels op 't palet 372
Ondervinding wegens de verfzels 246, 687, 703,
745, 748, 750, 754, 755, 756, 758, 760, 762, 769,
782, 784
Ondervinding wegens de lijnolij 683
wegens de vernissen 683

- [775nn]

P

Paartsbeenzwart 701
Paars 398, 400
Parijs root 399
Papier plumeren 687
blauw verwen 19
marmeren 327
voor muizen bewaren 85
voor de lakepersers, waar te koop zonder naden 652

Pargamentlijm 396
Palet 371, 372
Pennelen 376, 558
Pencelen 371, 667
Penceel- en penneelmakers 558
Penseen, geven groene verf 36
Perzikgom 73
Pruimeboomgom 73
Persikzwart 395
Potas, maakt de bruine galnootverf bleek 21

- [776nn]

P

Potlootpenne maken 679
Pokhout 75
Purper 398
Purperhout 40
Plumeren 376, 377, 668, 669, 687, 699, 718, 647
Pluimen verwen 353
Prijs der verfzels en waar men die koopt 726,
781
Proef van waaruit de verfzels bestaan 650
Provencehout 22, 40
Potaj of tripoli 590

Q

Quikzilver 144

R

Rattekruid 148

Redeneringen wegens de olij 242 en 43

Redeneringen wegens de verzfels 755, 756
758

- [777nn]

R

Rijnbezien 32

Roomschen oker 737, 756

Rokoe of rokou, zie 838

Roozeroot 375, 663

Rooze te maken, ~~een verfezel~~ 397, 406, 407, 585, 591

Rood aard 853

Roosmarijnshoutkool, goet tot tekenpennen 39

Root der antiken 375

Rood verfel 150

Roode inkt 17, 18, 388

Roet 264, 679, 710

Rusgeel 148

Ruwbrijk, een donkerrood verfel 375

Rhamnus, een heester 82

S

Sapgroen 34, 375, 399, 403, 504, 89

Sandarac 64

Sandarac vernis 651

Saffraan 69, 263, 690

Sagapenum 73, 74

Sanguis drakonis, een gom 667

- [778nn]

S

Samentrekkende dingen nuheit, om de verzfels
te doen duren 41

Sal gemmae 147

Serapinum, een gom 73, 74

Senesion 85

Scharlaken grein 42

Scharlaken te verwen 21, 809

Sijde, zie Zijde

Sile Atticum 38, 690, 853

Schulpgout 141

Schoon groen 39

Schijtbezie 82

Smak 86
Spaans wit 142, 249, 394
Steenviolieren geven schoon groen 39
Steen te vergulden 494
Sal armoniac 147, 496
Salpeter 147
Schulpzilver 656
Succinum of barnsteen 149, 726

- [779nn]

S

Smalt 374, 382, 401, 663, 717, 744, 746, 760
Smalt te wassen 760; fijn te wrijven sonder verlies
van zijn kleur 761
Spaans groen 236, 245, 246, 360, 375, 399, 403,
645, 647, 656, 681, 702, 708, 88, 849
Spaans groen te distilleren 656
Spaans groen hoe door de kladders gebruikt 676
Schilderen met olijverf 694
Schilderen op marmer 336, 648, 684
Spaans rood 664, 676
Solderen der metalen 681
Silvester 739
Schiltpadden of verlakken 673, 675
Schijtgeel 375, 690, 736, 782, 88
Sinopis pontica, 't rood der Antiquen 375, 853
Spiritus vini rectificati te maken 674
Stoelen groen te verwen 677
Sterk water 506
Sterk water van aluin en salpeter 249

- [780nn]

S

Schikking der verfsels op 't palet 372
Schilderijen schoonmaken 410
Schrijven op een wondere wijs 326, 596
op verscheide wijzen 649
op linien, daarna ligt uit te doen 635
Schrijversvernis 384, 633
Sijsverwen 691
Smaragd te maken 557
Sifergroen⁷⁷⁰ 89
Stijfel 79, 820

---

⁷⁷⁰ mogelijk verschrijving: schifergroen (staat op blz. 89)

T

Tafelboekjes⁷⁷¹ te maken 504

Tartarum calcinatum 22

Tekenpennen 693

Tekenstoffen 684

Terbinthijn 67, 846

Terebintijnolij 241, 651

- [781nn]

T

Terra verde 361, 375, 747

Taf 782

Terra Eretria, wit 374

Terra Eretria

Lannia/lamnia of zigillata

Chia

Melia en andere, zie 683

Tornesol 36, 392

Transmarijn 84

V

Vaccinia, verft purper 38, 40

Vernis van copal 821, 829, 830, 832

van barnsteen 673, 674, 720

van De Vree 800, 801, 802

Vernis 76, 353, 499, 500, 611, 650, 651, 673, 677,

700, 720, 721, 722, 801, 803, van Hoogstraten 825,

van Groenendijk 835

Vernis op papier 713

Vernis op vals gout en zilver 674

Vernis op gout enz. 611

Vernisvles 820

- [782nn]

V

Vernis om hout, leer, blik enz. te vergulden 324,
367, 586

Vermilioen 145, 363, 381, 404, 498, 600, 680,
683, 687, hoe te bereyden, ervarenis 808

Vergulden op olijverf 383 en 408, 714

Verzilveren 363

Vergulden op papier 384, 385, 398

Vergulden 497, 504, 581, 597, 602, 603, 605,
617, 619, 637, 681, 714, 716

Verfzels der Antiquen 690

Verfzelvinding 716

---

⁷⁷¹ Tafelboekjes komen op bladzijde 504 noch in de rest van het manuscript voor

Verwen hun betekenis 690
Verfzels waar te koop zijn en prijs 726, 781, 782

Verfzels   die men in 't water goet hout 409
                  die men in blaasjes bewaart 661
                  hun verf op een monsterbladje 820

Vederen te verwen 353, 354

Vorsel of orsche 21

Verscheijde verfstoffen 700

Verlakken 673, 574, 720, 721, 803; 363, 364

Violenblauw 89, 90

Verlakken op de Chinese wijze 364

- [783nn]

V

Vislijme, figuren 501

Vlekken   uit zijde te doen 20
                  uit laken te doen 20

Vitriol en haar soorten 48

Vlierbezien 68

Vertoonblad der verfzilverwen 802

Vrugten te bootseren 817

W

Wassen der verfzels 764, 760

Waarneming omtrent het verfzelswassen 764

Walrustandzwart 690

Walsenootschellenzwart voor de tinctors 21

Water marubium verft eeuwig zwart 64

Weede, afbeelding en beschrijving 23, 24, 26
                  verft blauw 23
                  bereijding derzelve 26

Westindisch root 790

Wit van Tripoli of melimum 374
                  van Eretria 374

- [784nn]

W

Wittebroodzwart 395

Wijngaartzwart 395, 690

Wit van eijerschalen 629

Wit in koekjes 688

Wit van eijeren, eiwit 386

Witte inkt 391, 400, 629

Wigt, zie gewigt

Wierook 65

Wijnsteen 66, 153

Wollekruit, tot melkstremsel en hairverf 86

Wouwe 27, 28
Wrijfsteen 369
Wijnsteenzwart 690, 716
Wijndroesemzwart 690, 716

Y

Yvoorzwart 690
Yzer vergulden 486, 487, 492, 672
    goutverwig te maken 493
    metaalverwig te maken 489
    schoon en sterk te maken als zilver 493,
        508, 509
Yzersroest beletten 350

- [785nn]

Z

Zaagsel van lindenhout, blauverfzel 681
Zegelen breken en maken 776
Zilvergelit 141, 234
Zilver te poederen 593; 394; 607, 614, 642
    te amalgameren 249, 641
    te vergulden 489, 492
    te vernissen 705
    te ontdoen om er azuur van te maken 557
Zilver zonder zilver te maken 349
Zilver weegt in 't water zwaarder dan gout 673
Zwart van paartbenen 701
    van ossebeen
    van wittebroot
Zwart der Antiken 690
Zwart krijt 707
Zwarten inkt 17, 836
Zwartzel 65, 690, 745, 782
Zwarte verfzels 769
Zwavel 149, 681
    werd root door een alcali 150
    werd schoon blau door 't koken 681
Zijde te verwen 685, 700
Zijde zwart te verwen 5, 7, 10, 11, 13; 685
    oranje 835
    carmozijn te verwen 588
Zoethoutbloem 558

 Hier eindigt het handschrift.

Tussen deze bladzijde (785nn) en de volgende (lege) bladzijde ligt een los, opgevouwen blad, aan één kant beschreven, door het archief 'Bijl. I' gelabeld. Hierop staat een iets andere versie van de recepten voor het maken van kunstfruit en -groente, die op het blad tussen bladzijden 804 [545nn] en 805 [550nn] staan.

Bijlage I

Recepten om kunstfruit en -groente te maken

Om lamoenen te gieten

Neemt wit was en terpetijn gesmolten sijnde, doet daerbij gitte gom en dan gegooten in de vorm die wat nat gemaackt sijnde en wel omgedrooght.

Tot wortelen. In deselfde pan gedaan wat geel was en terpetijn oock gegooten en met gomwater bestreken.

Tot amandelen. Wat geel was en wit was (meest geel) en terpetijn en vette ooker.

Tot rapen. Van deselfde spesie oock gegooten.

Morellen en druiven. Tot de gront: bruijne hars gesmolten en de hant nat gemaect en daarin ront gemaect. En dan wit was ende terpetijn gesmolten, daarin gedaan rooseroot niet al te heet totdat het fijn kluer heeft en de druiven daar eenmaal ingedaan en de morellen 2 maal ingedaan en afgestooten.

De rasijsen. Van 'tselfde was gegooten en met gomwater bestreken.

Kersen, roobessen, witte bessen en kruijsbessen. De gront van alluijn gesneden en afgewassen en gedrooght; de aderen van wit garen en door 't wit was gehaalt en daar kruijsweeghs 4 mael opgedaan⁷⁷².

Tot de witte bessen. Wat wit was en een betie geel was en terpetijn en daar 2 maal ingedaan en afgestooten. In het overige was wat kurkema en Spaans groen gedaan, de xbessen⁷⁷³ daar 2 maal ingedaan als vooren.

De rookersen en roobessen. Wat geel was en terpetijn gesmolten, niet al te heet, daar eenmaal in gestooken.

Tot de glans van de vier bessen. 3 loot vislijm voor 6 stuivers. Snijdt het klein en laat het koken tot de dichte van lijm, dan door een doeck gedaan. Steeck daar de witte bessen en xbessen 2 maal in en dan in de hant heen en weer gedaan en dan te droogen. In datselfde lijm doet daar Spaens floor in, laat het koken tot het hooghroot is en dan door een schoone doeck gedaan en de kersen en roobessen daarin gedoopt totdat sij root genoegh sijn. De **morellen** 2 maal daarin gedaan.

Van de kruijsbessenspesie oock **puelen en turckse boonen** gegooten.

Tot radijs en witte rapen. Wit was en terpetijn en wat drooge seruijs oock gegooten; de ende van de radijs met wat gomwater en rooseroot bestreken met de vinger.

De **blauwe pruijmen** gelijk de druiven en de rasijsen.

De **stoolen**⁷⁷⁴ van fijn koperdraat en in de kaars heet gemaect en soghes⁷⁷⁵ ingestooken. De morellen, kersen en xbessen dubbelt ende druiven en aelbessen enkel de staalen⁷⁷⁶.

Tot de bladen. Neemt panpier, de aderen met de scheer daarin gemaect. **Tot het groen.** neem neemt wit en geel was en terpetijn gesmolten, neemt dan Spaens groen en kurkema (meest) en steeck se daarin ende slaet se aen de pan af.

⁷⁷² aderen voor de kruisbessen

⁷⁷³ xbessen = kruisbessen

⁷⁷⁴ de stoolen = de steelen

⁷⁷⁵ soghes = zachtjes

⁷⁷⁶ de staalen = de steelen

Bijlage II

**Afschrift van het z.g. verligterij-boekje van Jan Dirksz. Zoutman
 gemaakt door zijn leerling Simon Eikelenberg en in diens
 Aantekeningen Schilderkunst opgenomen**

Inhoudsopgave van het verligterij-boekje
 in de originele volgorde..... blz. 387

Transcriptie en scans..... blz. 390

Transcriptie tekst: RAA-Transcriptiewerkgroep (2015-2018)
 Reconstructie boekje: Barbara Jensen (2018)

Inhoudsopgave van het verligterij-boekje in de originele volgorde

Boekje	Onderwerpen	Aanteken.
1, 2	<i>Deze bladzijden zijn weggesneden; er rest nog een strook</i>	385 [167nn]
3	Maniere om gomwater te maken <i>[met putwater]</i> Item <i>[met sneeu-water]</i> Om wit van ey te bereyden	386 [167nn]
4	Verwen haest te doen drogen Schrijversvernys te maken	387 [168nn]
5	Rood inkt te macken	388 [169nn]
6	Blaau inkt te maken	389 [170nn]
7	Geel inkt te maken	390 [171nn]
8	Groen inkt te maken Wit inkt te maken	391 [172nn]
9	Wit schrift te schryven Van de blau verwe	400 [181nn]
10	Hoe men simpele verwen wrijven ende temperen zal Om smalt te bereyden	401 [182nn]
11	Item <i>[lazuur met penseel verwerken]</i> Lazuur te wrijven Indigo	402 [183nn]
12	Berggroen Spaans groen Item <i>[Spaans groen met wijnasijn wrijven]</i> Item <i>[Spaans groen met honing wrijven]</i>	403 [184nn]
13	Item <i>[Spaans groen met wijnruit wrijven]</i> Item <i>[Spaans groen te week leggen]</i> Sapgroen Asuurgroen Van de roode verwen Fermiljoen zal men met schoon water wrijven	404 [185nn]

Boekje	Onderwerpen	Aanteken.
14	Fermiljoen [<i>bewaren</i>] Meny is van loot gebrant Meenij is 't lichste rood Menij [<i>bereiden</i>] Menij [<i>verduisteren en verhoogen</i>] Menij [<i>bewaren</i>]	405 [186nn]
15	Roose [<i>bereiden</i>] Roose zal men wrijven Roose is 't diepsel van Roose tempert men met gomwater	406 [187nn]
16	Wil men een dode verwe hiervan hebben Gentsche roos wrijft men Van gelijken doet men lak Item. Roose [<i>goede 'afsettinge'</i>] Roose met widt getempert is carnatij Lak wrijft men als rooze	407 [188nn]
17	Tornisol	392 [173nn]
18	Purper Van geele verwen Masticot Operment Ooker	393 [174nn]
19	Witte Loodtwit Seruijs wit Spaans wit	394 [175nn]
20	Blywit Swert Lampswert Witte broot	395 [176nn]

 Het blad met nummers 21 en 22 is in tweeën geknipt. Het bovenste deel heeft geen nn maar een door het archief toegekend aanduiding: *ca. 390* op de recto-kant. Het ligt los tussen 390nn en 391nn. Het onderste deel heeft op de recto-kant Eikelenberg-nummer 710 maar geen nn. Het is gelijmd op een strook waaraan ook de oorspronkelijke bladzijde 27 is gelijmd en dekt die grotendeels af. Bladzijde 27 heeft geen Eikelenberg-nummer maar wel een nieuw nummer: 462nn.

Boekje	Onderwerpen	Aanteken.
21	<i>Boven: vervolg van het onderwerp Witte Broot</i> <i>Onder: Bitter of Roet</i> Graauwe	21 [± 390nn] 710 [462nn]
22	<i>Boven: Om gewreven zilver in zijn fluer te behouden</i> <i>Onder: Hoe men de gronden van de verwen leggen, verdiepen en verhogen zal</i> Blauwe grond Hemelsblauwen gront	22 [± 390nn] 710 [462nn]
23	Rooden gront Item. Lichte meni De metselariegrontt De groene grontt	23 [367nn]
24	Den paarschen gront Den purperen gront Den geelen gront	24 [368nn]
25	Den goutverwen gront Den swerten gront Den witten gront Grawen gront	25 [369nn]
26	Den houtverwen gront Levende lijfverwe De gront van levende vrouwen- en kindereenaansichten	26 [370nn]

Boekje	Onderwerpen	Aanteken.
27	Nota [<i>blos van fermiljoen</i>] De gront van doode lichamen Wat verven sierlijk bij den anderen staen A Sijs daar men gout op leijt	27 [462nn]
28	Temperatuurwater te maken Een ander [<i>temperatuurwater</i>]	711 [463nn]
29	Een ander [<i>temperatuurwater</i>] Gom draganti Lijmwater te maken Edik Aluyn	396 [177nn]
30	Berghgroen Meny Om rose te maken	397 [178nn]
31	Purper Geel [<i>oker als ondergrond voor gewreven goud</i>] Gewreven goutgront Om gewreven gout te leggen Om paars te leggen	398 [179nn]
32	Om groen te maken Item [<i>groen lichter maken</i>] Groen dat doorschijnich is Een ander [<i>groen voor bloemen en gras</i>]	399 [180nn]
33	Een ander [<i>groen voor bomen en gras</i>] Om te weten wat verwen wel schakeren met alle verwen Waters verwen Aschverwe met zijn verdiepinge	33 [379nn]
34	Hemelsblauw Deze blauw mach men verhogen met puur brasielie Een schone kluer oft purperwas Om lijfverwe te leggen Dooden lijken [<i>later toegevoegd (ander handschrift)</i>]	34 [380nn]

Boekje	Onderwerpen	Aanteken.
35	Om een muur te maken Bruyneerde goutgront Gummi [<i>zes soorten</i>] Een ander [<i>goutgront</i>]	384 [165nn]
36	Een ander [<i>goutgront</i>] - vervolg blz. 35 Een ander [<i>goutgront</i>] Een ander om met de penseel te leggen Om schoon blauw te leggen	385 [166nn]
37	Om goede brasilieverwe te maken Een ander dat licht is Een ander	712 [464nn]
38	Om vernis te maken Een ander Een ander	713 [465nn]
39	Olijverwe goutgront Om een lijst te stofferen Een ander	39 [455nn]
40	Verdiepgroen van lisbloemen	704 [454nn]
41	Om te koluieren allerey dingen Scheperen; Rietdak; Hert; Haas; Osse; Arent; Leeu; Visch	41 [371nn]
42	Paart; Moriaan; Pylaren; Schoon geel; Goutgeel; Manshair; Mansincarnatie; Vrouwenincarnatie	42 [372nn]
43	Kinderenincarnatie Indiblaauw met sapgroen verdiepet schoon op groen Lucht daar de zon opgaat Wegen of rotsen van hende Stammen van bomen Weerschijnende verwen	43 [377nn]
44	Om schoon oranje te maken	44 [378nn]

Soutmans Verligterij-boekje

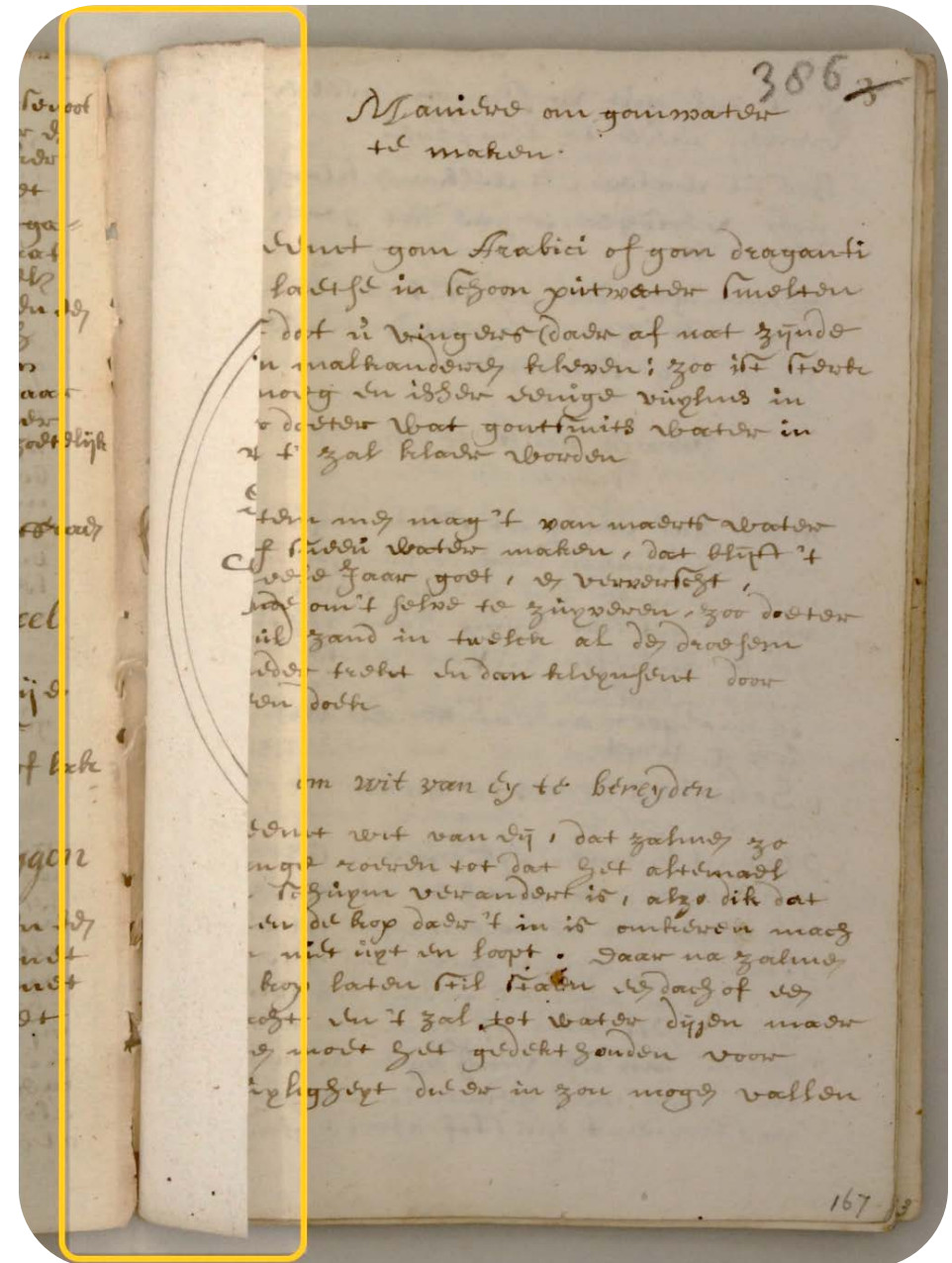
Tussen 385 [166nn] en 386 [167nn] / Zoutman 1 en 2

Bladzijden 1 en 2 zijn weggesneden.

Op de voorkant van de overgebleven strook - het titelblad - is nog een fragment van een dubbele ring en enkele letters te zien; de achterkant van de strook is blanco.

Het boekje is door Eikelenberg dusdanig opgevouwen dat de oorspronkelijke bladzijde 30 links staat en bladzijde 3 rechts.

i De hoofdtekst van de transcriptie waarvan dit een uittreksel is, is voorzien van een uitgebreide notenapparaat. Wanneer de lezer van dit afschrift op voor hem of haar onbekende zaken stuit, wordt hij of zij daarnaar verwezen.

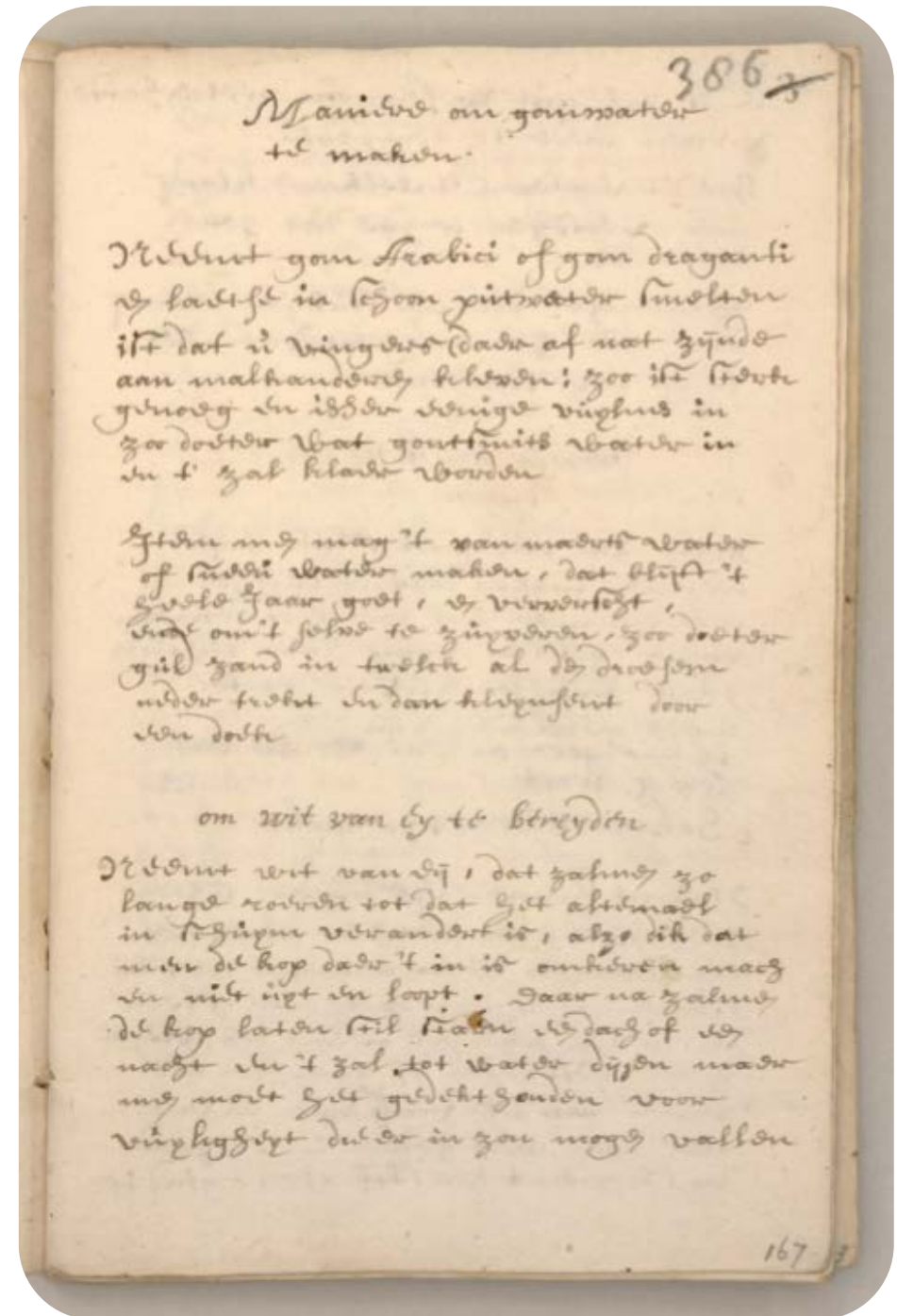
Maniere om gomwater te maken

Neemt gom Arabici of gom draganti en laet se in schoon putwater smelten. Is 't dat u vingers daerof nat zijnde aan malkanderen kleven, zoo is 't sterk genoeg en isser eenige vuylnis in, zoo doet er wat goutsmitswater in en 't zal klaer worden.

Item. Men mag 't van maertswater of sneeuwwater maken, dat blijft 't heele jaar goet en verrerscht. Ende om 't selve te zuiveren, zoo doet er gul zand in, 't welck al den droesem nedertrekt en dan kleynsen 't door een doek.

Om wit van eij te bereyden

Neemt wit van eij, dat zal men zo lange roeren totdat het altemael in schuym verandert is, alzo dik dat men de kop daer 't in is omkeren mach en niet uyt en loopt. Daarna zal men de kop laten stilstaen een dach of een nacht en 't zal tot water dyjen maer men moet het gedekt houden voor vuyligheyt die er in zou mogen vallen.

En 't zal nut wesen om veelderhande verwen mede te temperen.

Hoe dit water, 'twelk men klarij noemt, verscher is, hoe dat het beter is.

Sommige doen een stukjen klamij daartoe, zoo en wert het niet lang nog stinkende.

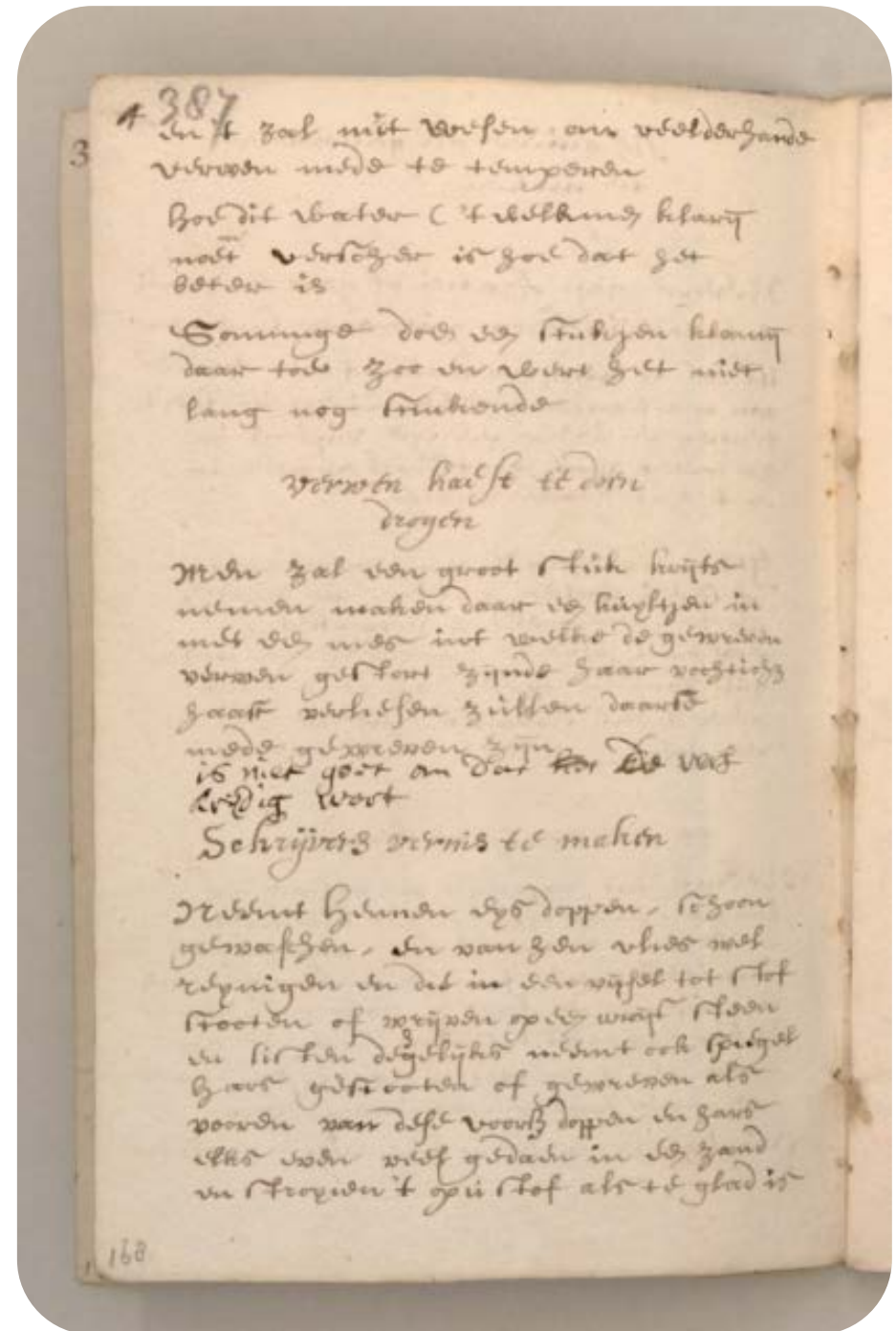
Verwen haest te doen drogen

Men zal een groot stuk krijts nemen, maken daar een kuyltjen in met een mes, in 'twelke de gewreven verwen gestort zijnde, haar vochtichz haast verliesen zullen, daar se mede gewreven zijn.

Toegevoegd: Is niet goet omdat het de verf krijdig wort.

Schrijversvernis te maken

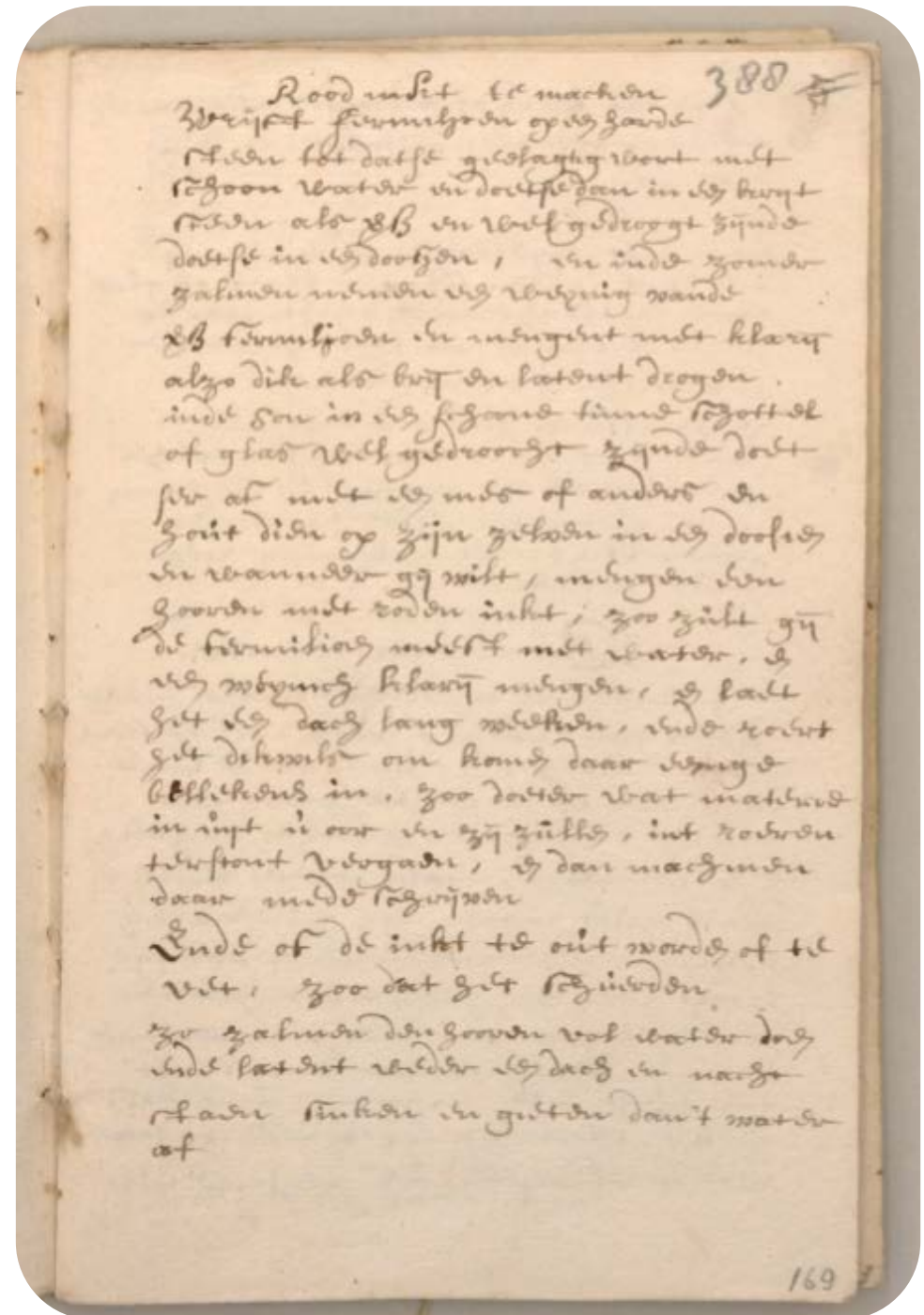
Neemt henneneysdoppen, schoon gewaschen, en van hen vlies wel reynigen en die in een vijsel tot stof stooten of wrijven op een wrijfsteen en siften. Desgelijks neemt ook spiegelhars gestooten of gewreven als vooren. Van dese voors. doppen en hars elks evenveel gedaen in een zand en stroyen 't op u stof als te glad is.

Rood inkt te macken

Wrijft fermiljoen op een harde steen totdat se geelagtig wort met schoon water, en doet se dan in een krytsteen als voors., en wel gedroogt zijnde doet se in een doosjen; en in de zomer zal men nemen een weynig van de voors. fermiljoen en mengen 't met klarij also dik als brij en laten 't drogen in de son in een schoone tinne schottel of glas; wel gedroocht zijnde doet se 'r af met een mes of anders, en hout dien op zijn zelven in een doosien, en wanneer gij wilt, mengen een hooren met roden inkt. Zoo zult gij de fermilioen meest met water en een weynich klarij mengen, en laet het een dach lang weken, ende roert het dikwils om; komen daar eenige bellekens in, zoo doet er wat materie in uyt u oor en zij zullen in 't roeren terstont vergaen, en dan mach men daarmede schrijven.

Ende of de inkt te out worde of te vet, zoo dat het schuerden, zo zal men den hooren vol water doen ende laten 't weder een dach en nacht staen sinken en gieten dan 't water af

en ander klarij of gedroogde widt van ey weder opgedaen, gebruyken 't dan als vooren.

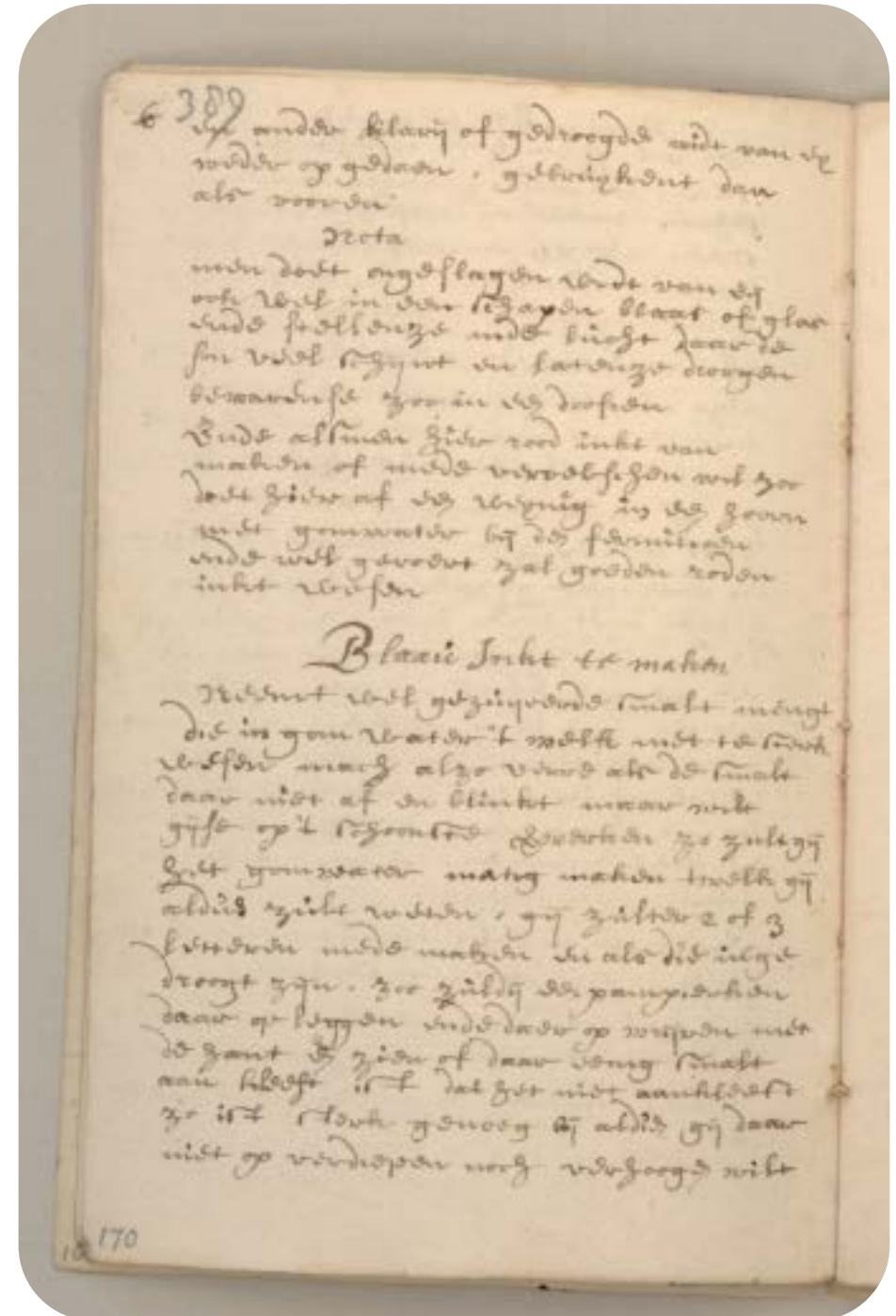
Nota

Men doet ongeslagen widt van eij ook wel in een schapenblaas of glas ende stellen ze in de lucht daar de son veel schijnt en laten ze droogen; bewaren se zoo in een doosien.

Ende als men hier rood inkt van maken of mede ververschen wil, zoo doet hier af een weynig in een hoorn met gomwater bij den fermilioen ende wel geroert zal goeden roden inkt wesen.

Blaau inkt te maken

Neemt wel gezuyverde smalt, mengt die in gomwater 'twelk niet te sterk wesen mach, alzoverre als de smalt daar niet af en blinkt. Maar wilt gij se op 't schoonste verwerken zo zult gij het gomwater matig maken, 'twelk gij aldus zult weten: gij zult er 2 of 3 letteren mede maken en als die ingedroogt zijn, zoo zuldij een pampierken daarop leggen ende daerop wrijven met de hant en zien of daar eenig smalt aan kleeft; is 't dat het niet aankleeft, zo is 't sterk genoeg. Bij aldien gij daar niet op verdiepen noch verhoogen wilt

met verwen, want dan moet gij se zo sterk verwerken als men mach, behoudelijk dat se niet en blinkt, zo en dringt de verwe daer niet in, ende als men daar mede schrijven wil, zo moet men 't wel omroeren want het beste onder leyt.

Ende of de lazuur te bruyn wierd door lankheyt van tijt in den horen, zoo zal men se aldus suyveren: laat se een nacht of dach sinken en en dan 't gomwater af gieten, en klaar water daarop, roeren den lasuer daarmede om, laat se wederom zinken tot 2 à 3 mael, dat se weder schoon is ende dan giet men dat gomwater daer af, en een ander simpel water daarop, ende laten 't daarmede staan ter tijt toe dat gij de lasuur wederom gebruyken wilt, wandt anders zoude se te herd worden.

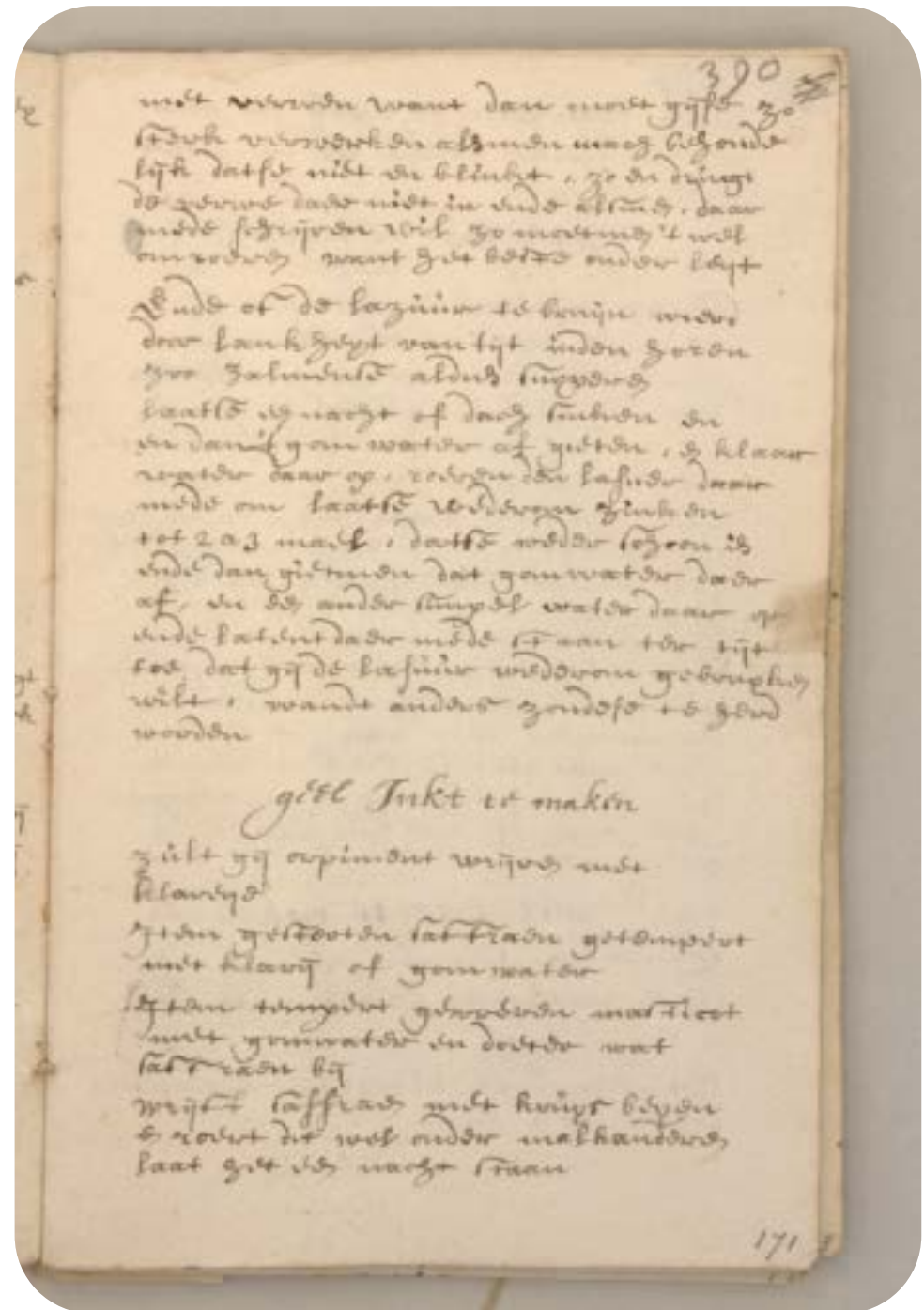
Geel inkt te maken

Zult gij orpiment wrijven met klareye.

Item. Gestooten saffraen getempert met klarij of gomwater.

Item. Tempert gewreven masticot met gomwater en doet er wat saffraen bij.

Wrijf saffraen met kruysbeyen en roert dit wel onder malkanderen; laat het een nacht staan.

Item. Legt zout te week in gom-water, doet er aluijn toe en roeret wel om.

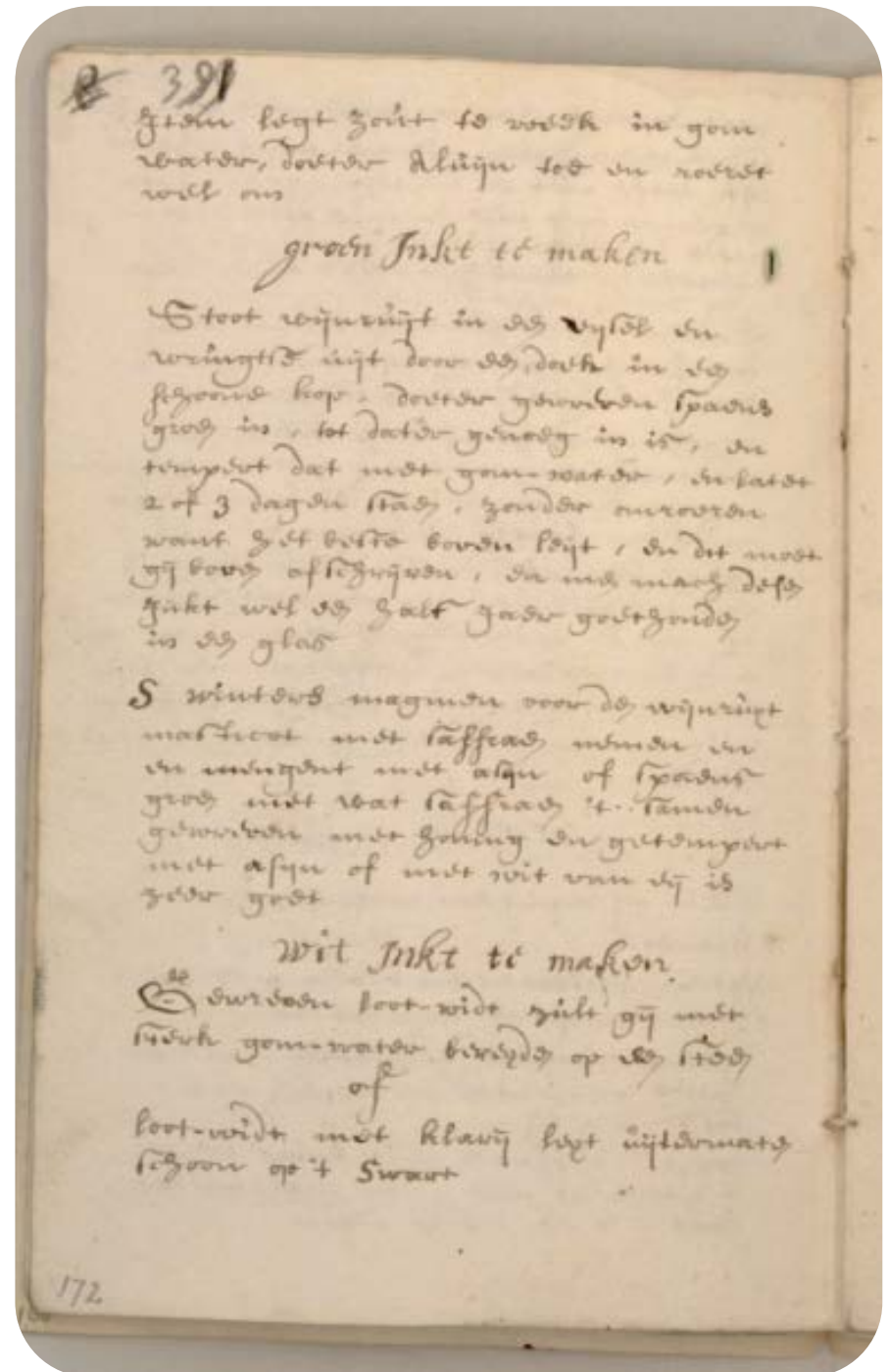
Groen inkt te maken

Stoot wijnruijt in een vysel en wringt se uijt door een doek in een schoone kop, doet er gewreven Spaens groen in totdat er genoeg in is, en tempert dat met gomwater, en latet 2 of 3 dagen staen, zonder omroeren, want het beste boven leijt, en dit moet gij boven afschrijven, en men mach dese inkt wel een halfjaer goethouden in een glas.

's Winters mag men voor den wijnruyt masticot met saffraen nemen en en mengen 't met asijn of Spaens groen met wat saffraen; 't samen gewreven met honing en getempert met asijn of met wit van eij is zeer goet.

Wit inkt te maken

Gewreven lootwidt zult gij met sterk gomwater bereyden op een steen of lootwidt met klarij leyt uijtermate schoon op 't swart.

Wit schrift te schryven

Temper 't wit van eij met water en schrijft daarmede, en als 't gedroogt is, zoo gieter swert inkt op, en als 't droogh is, dan schrapt het eijs door weder af en 't geschrift zal widt staan en perfekt.

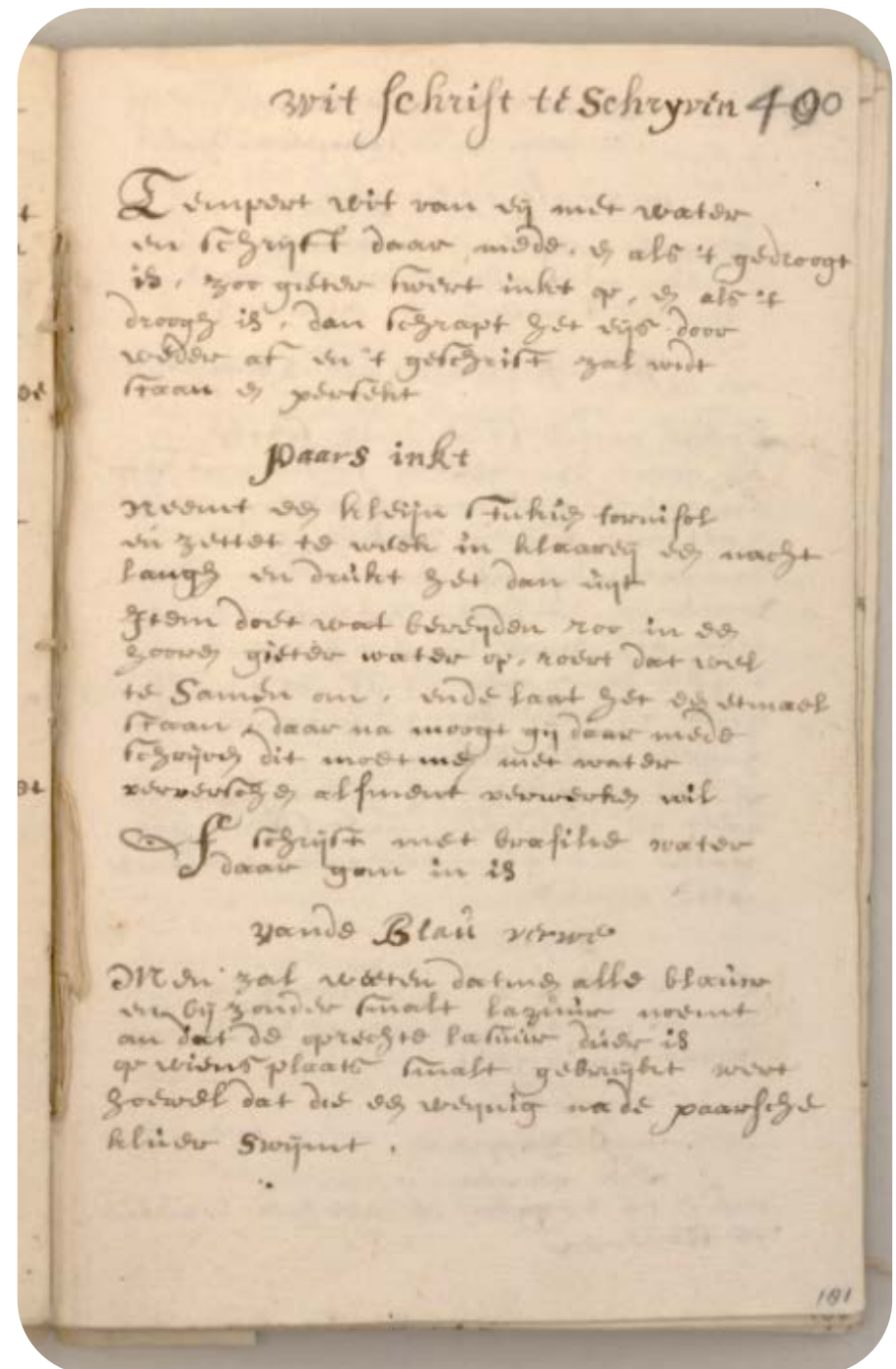
Paars inkt

Neemt een kleijn stukien tornisol en zettet te week in klaareij een nacht langh en drukt het dan uijt.

Item. Doet wat bereijden zoo in een hooren, giet er water op, roert dat wel tesamen om ende laat het een etmael staan. Daarna moogt gij daarmede schrijven. Dit moet men met water verversen en als men 't verwerken wil of schrijft met brasiliewater daar gom in is.

Van de blau verwe

Men zal weeten dat men alle blauw en bijzonder smalt lazuur noemt. Omdat de oprechte lazuur duer is, op wiens plaats smalt gebruikt wert, hoewel dat die een weijnig na de paarsich kluer swijmt.

Hoe men simpele verwen wrijven ende temperen zal

Om smalt te bereijden

Smalt wrijft men met regenwater
maar niet al te seer, omdatte
tegens 't wrijven niet en mach.

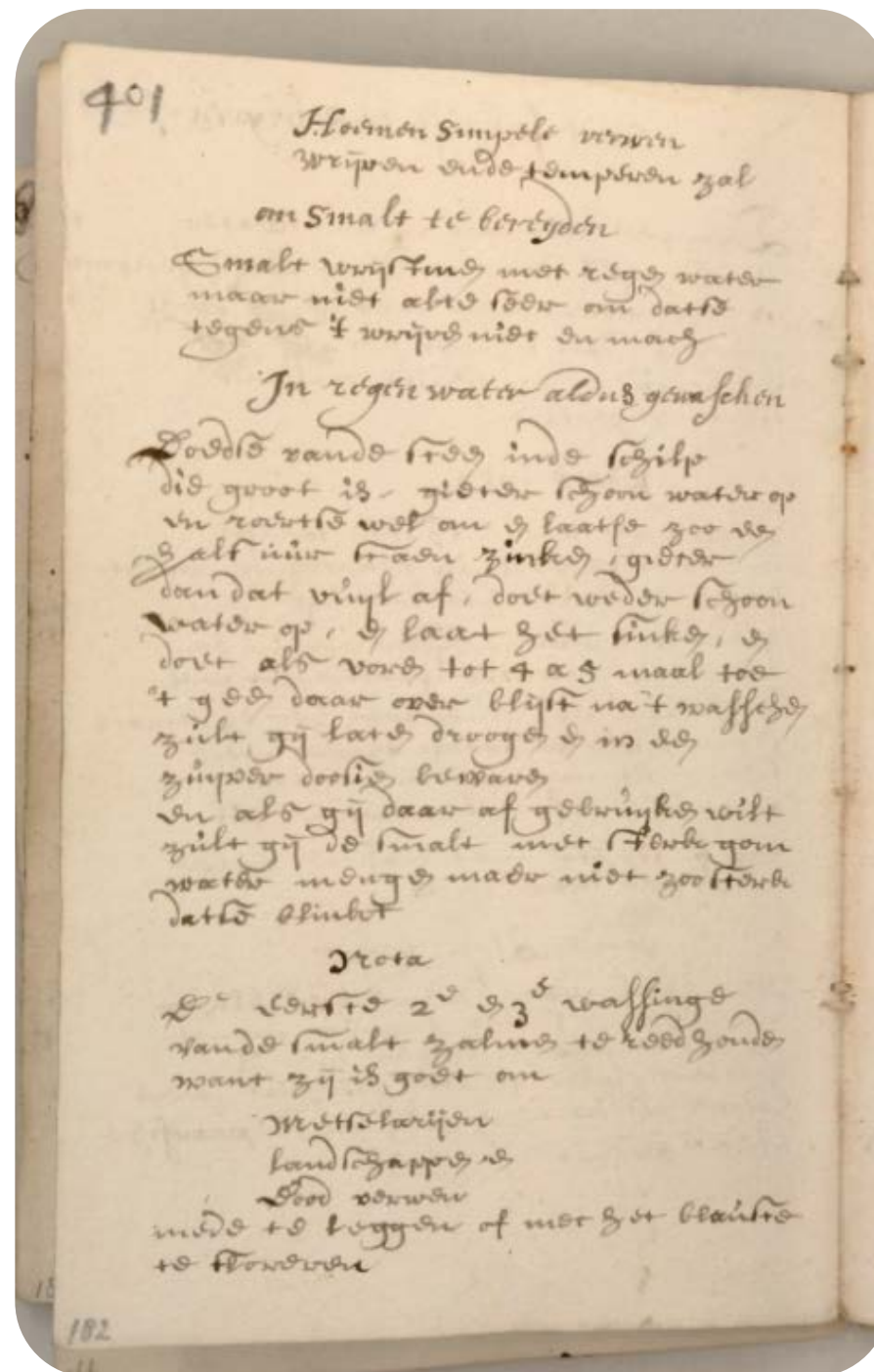
In regenwater aldus gewaschen,
doet se van de steen in de schilp
die groot is, giet er schoon water op
en roert se wel om en laat se zoo een
halfuur staen zinken. Giet er
dan dat vuyl af, doet weder schoon
water op en laat het sinken, en
doet als voren tot 4 à 5 maal toe.

'tGeen daar overblijft na 't wasschen
zult gij laten droogen en in een
zuyver doosien bewaren.

En als gij daaraf gebruijken wilt,
zult gij de smalt met sterk gom-
water mengen maer niet zoo sterk
datte blinkt.

Nota

De eerste, 2e en 3e wassinghe
van de smalt zal men te reed houden,
want zij is goet om
metselarijen
landschappen en
doodverwen
mede te leggen of met het blauste
te storen.

Item. Men mach weten wie de laasuur met de penseel verwerken wil dat hij de penseel altemaal moet vochtich maken in de materie, anders en sou de smalte niet willen volgen uijt de penseel.

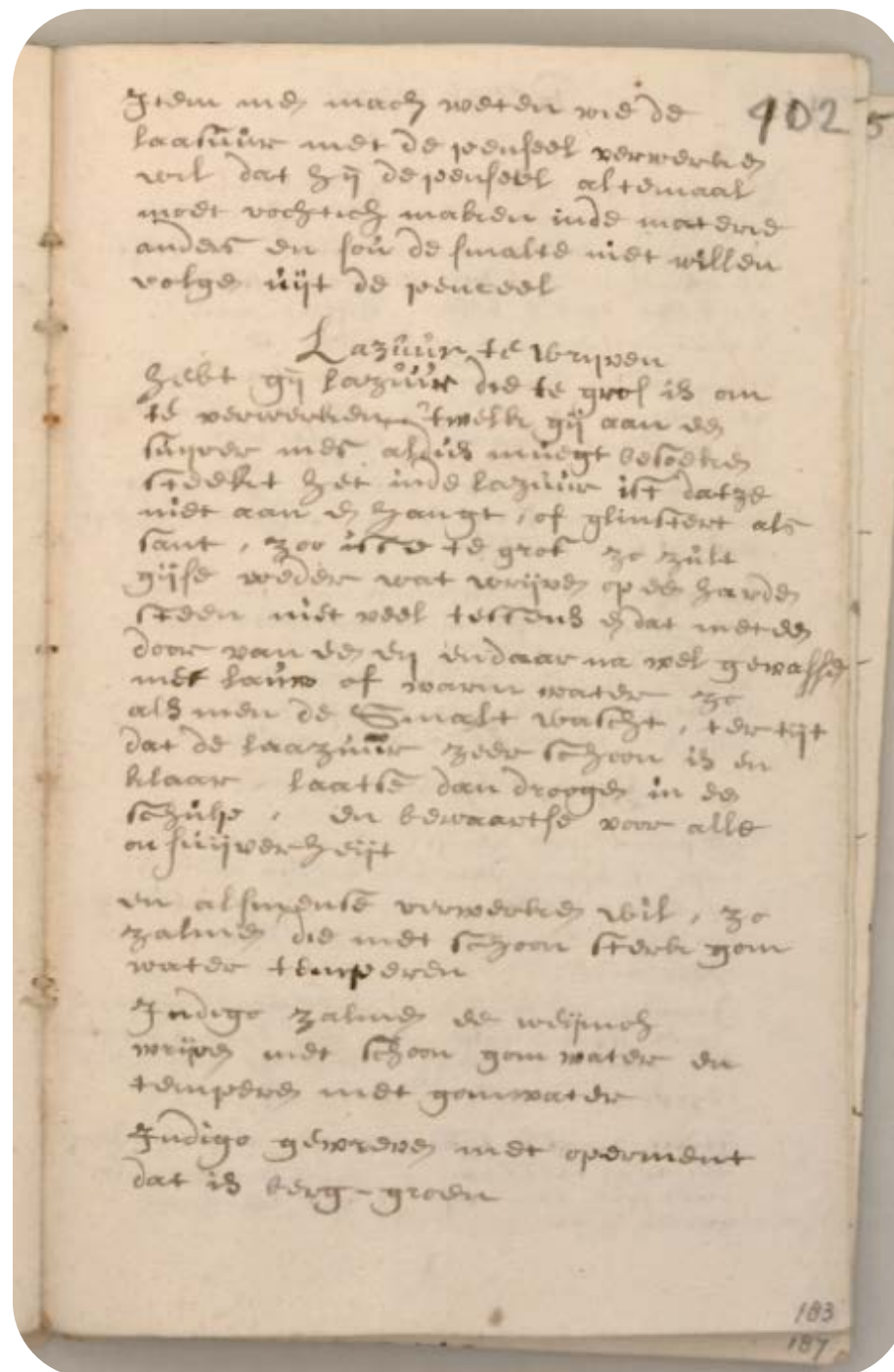
Lazuur te wrijven

Hebt gij lazuur die te grof is om te verwerken, 'twelk gij aan een suyver mes aldus muegt besoeken, steekt het in de lazuur. Is 't dat ze niet aan en hangt of glinstert als sant, zoo isse te grof. Zo zult gij se weder wat wrijven op een harden steen, niet veel teffens, en dat met een door van een ey en daarna wel gewassen met lauw of warm water zo als men de smalt wascht, ter tijt dat de lazuur zeer schoon is en klaar. Laat se dan droogen in de schulp en bewaart se voor alle onsuyverheijt.

En als men se verwerken wil, zo zal men die met schoon sterk gomwater temperen.

Indigo zal men een weijnich wrijven met schoon gomwater en temperen met gomwater.

Indigo gewreven met operment: dat is **berggroen**.

Berggroen

Berggroen moet men zeer wel reijnigen van de steentjes of ander vuiligheit datter gemeenlik in leijt al zoude men 't door een doek siften en lezen dan 't beste uijt van 'tgeen datter dan gebleven is.

De gesifte berggroen moet men wel wrijven met gesaffraande gomwater en wassen 't zo men de smalt doet met schoon water totdat zijn witticheijt weg is. Als dan zal men 't drogen op een krijsteen ende bewaren 't voor de sonneschijn.

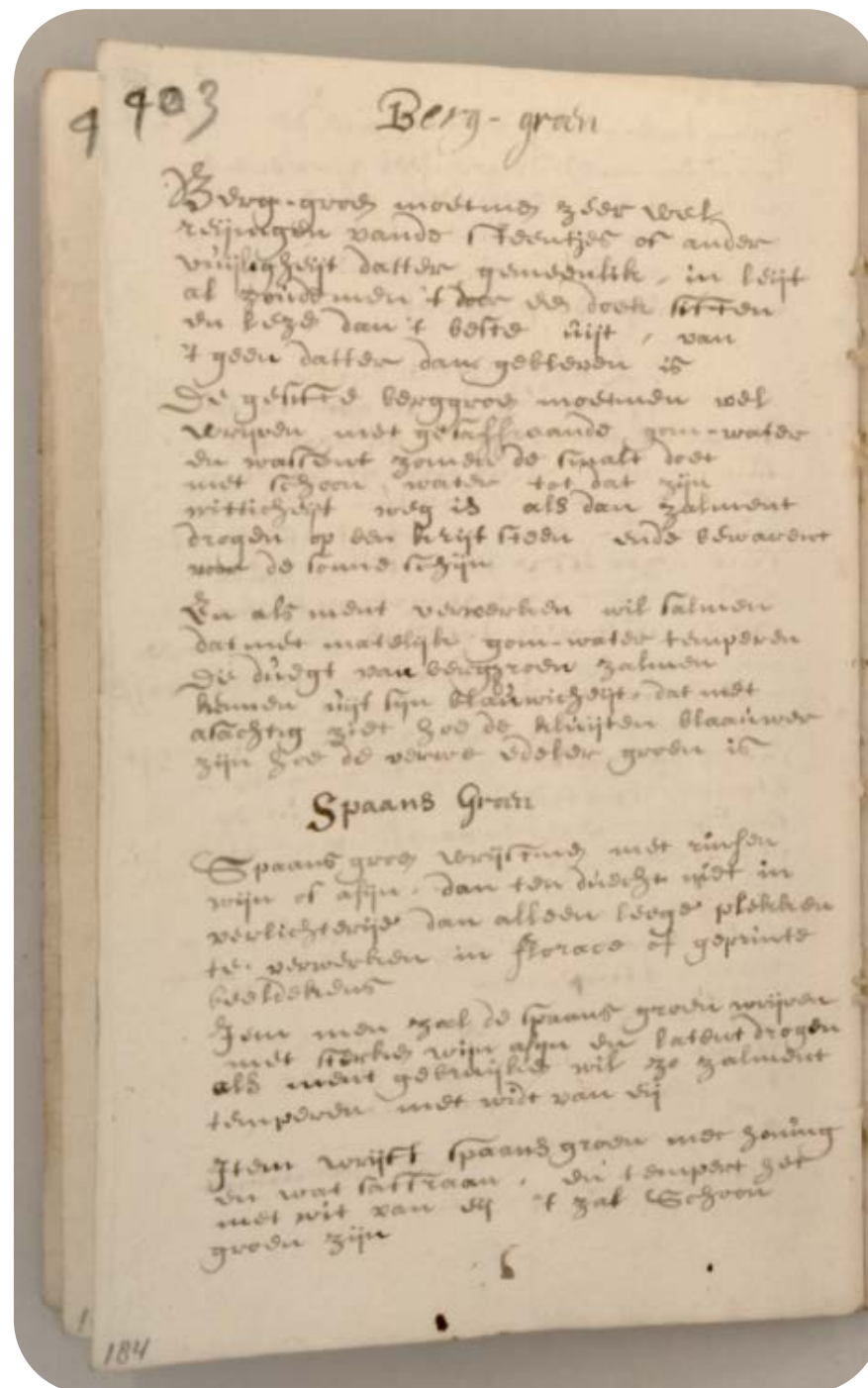
En als men 't verwerken wil, sal men dat met matelijk gomwater temperen. Die duegt van berggroen zal men kennnen uijt sijn blauwicheijt dat niet asachtig ziet. Hoe de kluijten blaauwer zijn, hoe de verwe edeler groen is.

Spaans groen

Spaans groen wrijft men met rinsen wijn of asijn, dan 't en duecht niet in verlichterije dan alleen leege plekken te verwerken in florace of geprinte beeldekens.

Item. Men zal de Spaans groen wrijven met sterken wijnasijn en laten 't drogen. Als men 't gebruiken wil, zo zal men 't temperen met widt van eij.

Item. Wrijft Spaans groen met honing en wat saffraan en tempert het met wit van eij. 't Zal schoon groen zijn.

Item. Spaans groen gewreven met wijnruijt. Het wert schoon groen met edik of gom.

Item. Spaans groen. Legget te weeck in een glas met wijnasijn en latet staan totdat de kracht in de wijnasijn is en giet den asijn in een schilp. Laat se droogen. Als gij daar schoon groen af hebben wilt, zo doet er masticot toe.

Sapgroen

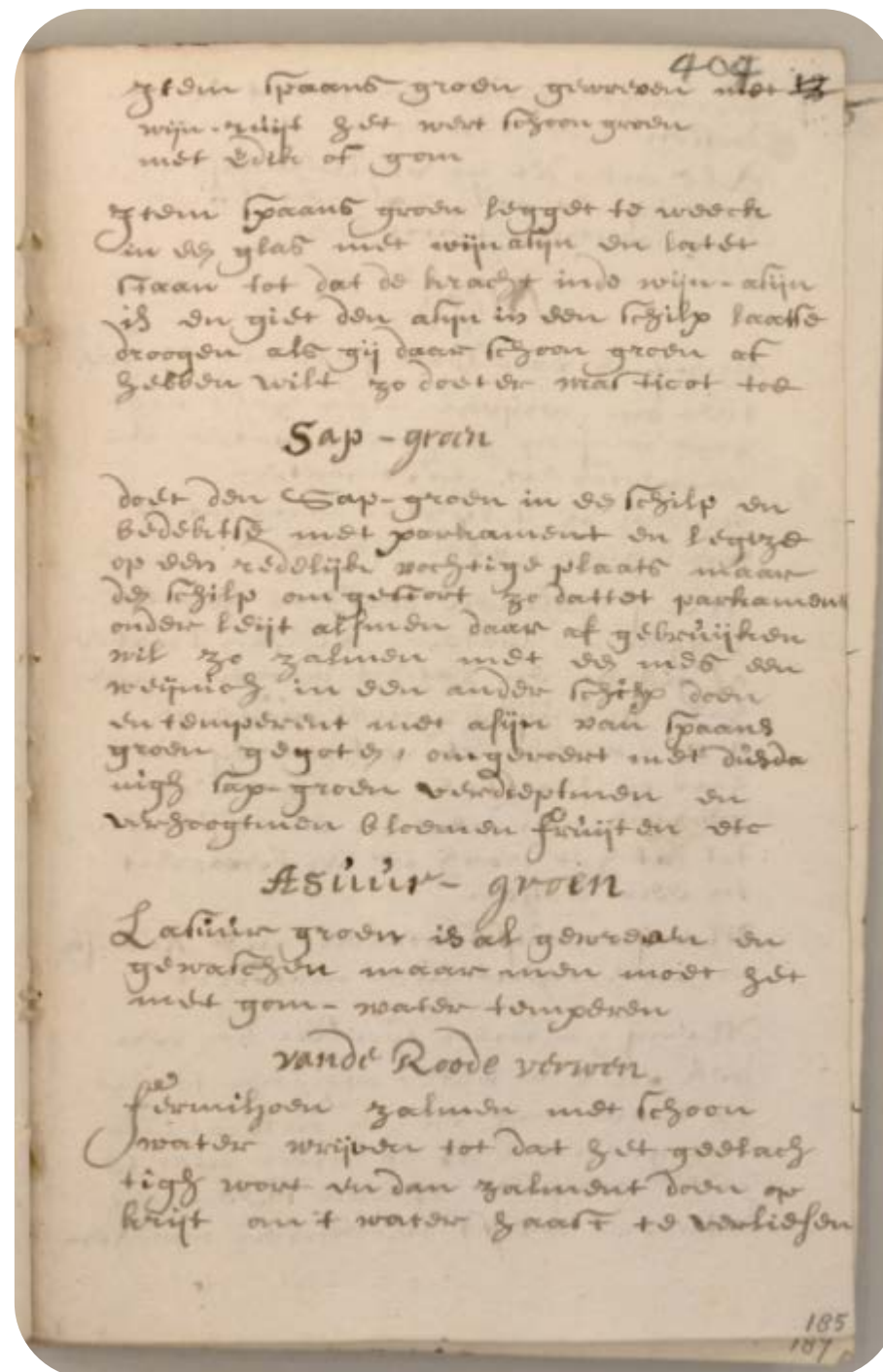
Doet den sapgroen in een schilp en bedekt se met parkament en legt ze op een redelijk vochtige plaats maar den schilp omgestort zo dattet parkament onder leijt. Als men daaraf gebruiken wil, zo zal men met een mes een weijnich in een ander schilp doen en temperen 't met asijn van Spaans groen gegoten. Omgeroert, met dusdanigh sapgroen verdiept men en verhoogt men bloemen, fruijten, etc.

Asuurgroen

Lasuurgroen is al gewreven en gewaschen maar men moet het met gomwater temperen.

Van de roode verwen

Fermiljoen zal men met schoon water wrijven totdat het geelachtigh wort en dan zal men 't doen op krijt om 't water haast te verliesen.

Gedroocht zijnde zal men 't in een doosien wel bewaren.

Als men dit in verlichterije gebruiken wil, zal men 't met gomwater temperen.

Meny

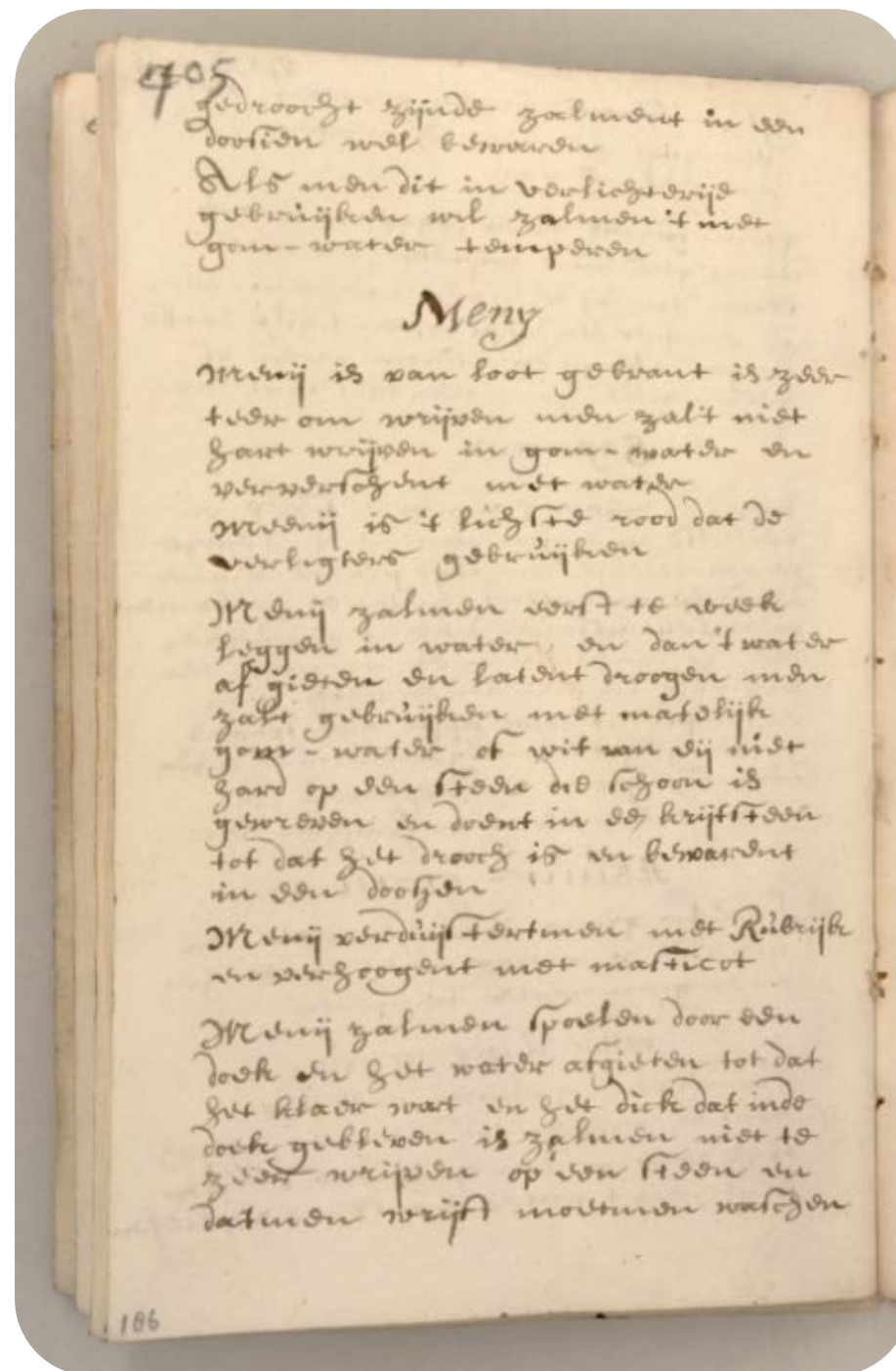
Menij is van loot gebrant, is zeer teer om wrijven. Men zal 't niet hart wrijven in gomwater en ververschen 't met water.

Meenij is 't lichste rood dat de verlighters gebruiken.

Menij zal men eerst te week leggen in water en dan 't water afgieten en laten 't droogen. Men zal 't gebruiken met matelijk gomwater of wit van eij niet hard op een steen die schoon is gewreven en doen 't in een krijtsteen totdat het droog is en bewaren 't in een doosjen.

Menij verduijstert men met rubriek en verhoogen 't met masticot.

Menij zal men spoelen door een doek en het water afgieten totdat het klaer wort en het dick dat in de doek gebleven is zal men niet te zeer wrijven op een steen en nadat men wrijft, moet men waschen

als smalt totdat se klaar is en op krijt gieten, wel drogen en bewaren gelijk men den fermiljoen doet. En als men dese verwe verwerken wil, zal men ze temperen met matich gomwater.

Roose

Roose zult gij terstont wrijven in gomwater en op krijt doen te droogen en bewaren die voor de lucht. En als gij die gebruiken wilt zult mengen met gomwater.

Roose zal men wrijven op een steen met water en temperen met gomwater en ververschen met gomwater.

Roose is 't diepsel van menij, rubriek, Franse roose en al dat men Franset van Franse verwen die rood zijn. Maer men macht daarmede niet mengen maar alleen diepen.

Roose tempert men met gomwater en als men daarmede werken wil, maakt men 't soo mager als men kan. Daarom moet men water bij hem hebben opdat men de gom daarin leggen en de roose haar verwe behout en niet en verdrinke noch swart en werde.

406 + 5
als smalt tot datte klaar is en op
krijt gieten wel drogen en bewaren
gelijkmen den fermiljoen doet
en als men dese verwe verwerken
wil zal menze temperen met
matich gomwater

Roose

Roose zult gij terstont wrijven
in gomwater en op krijt doen te
droogen en bewaren die voor de lucht
en als gij die gebruiken wilt zult
mengen met gomwater

Roose zal men wrijven op een steen
met water en temperen met
gomwater en ververschen met
gomwater

Roose is 't diepsel van menij Rubriek
frans rood en al dat men franset
van frans verwen die rood zijn
maer men macht daar mede niet
mengen maar alleen diepen

Roose tempert men met gomwater
en als men daarmede werken wil
maakt men 't soo mager als men kan
daarom moet men water bij hem
hebben opdat men de gom daarin
leggen en de roose haar verwe behout
en niet en verdrinke noch swart
en werde

Wil men een dode verwe hiervan hebben, zo doet men een weynich seruza daartoe en verheffen 't met seruza en diepen 't met roose.

Gentsche roose wrijft men met water en een droppelken gomwater tot diepsel van purper en doet wat in een ander schilp en menget met wit tot u aenlegsel, verhoogtet met wit.

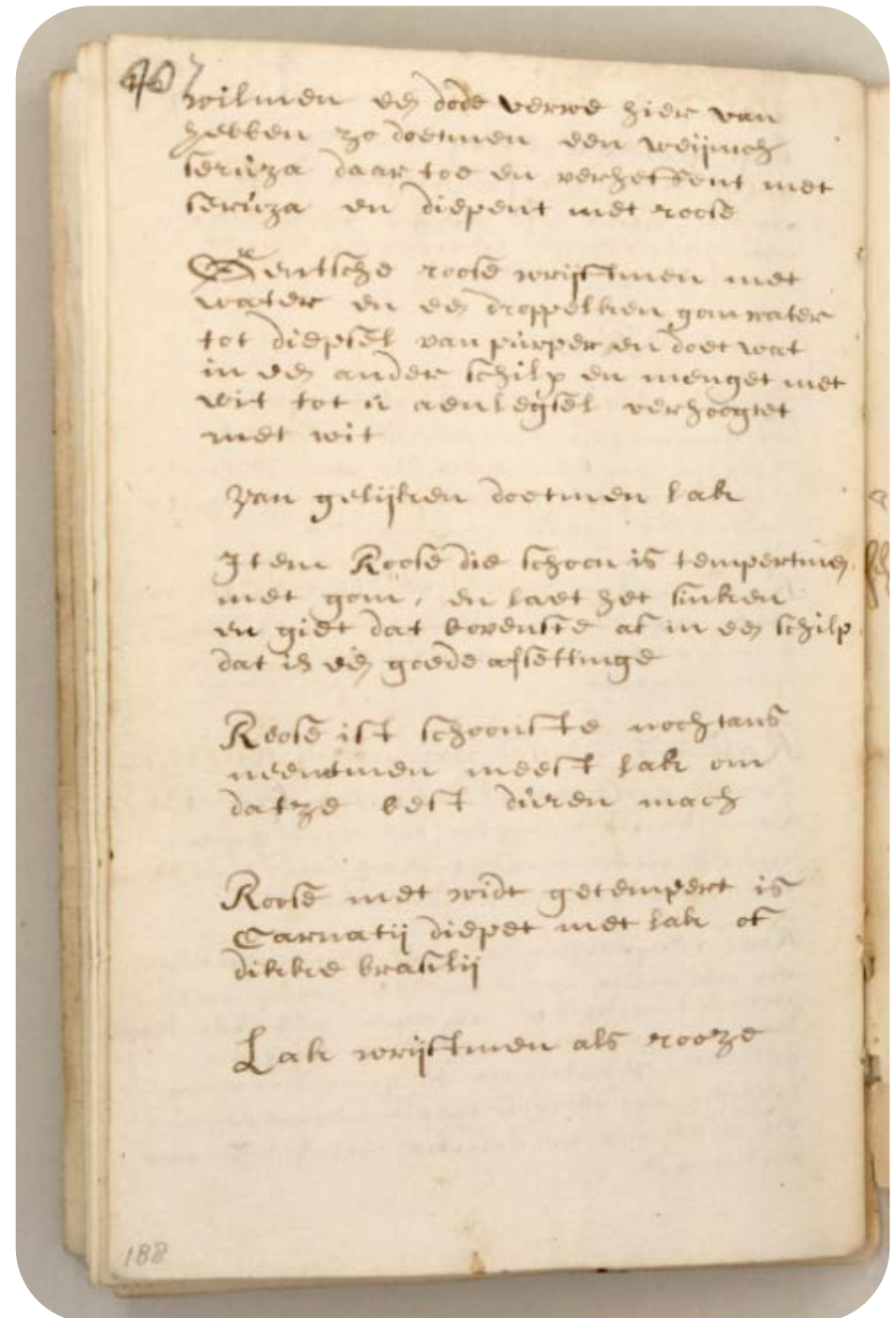
Van gelijken doet men lak.

Item. Roose die schoon is, tempert men met gom en laet het sinken en giet dat bovenste af in een schilp. Dat is een goede afsettinge.

Roose is't schoonste nochtans neemt men meest lak omdat ze best duren mach.

Roose met widt getempert is carnatij, diepet met lak of dikke brasilij.

Lak wrijft men als rooze.

Tornisol

Om die op 't schoonste te verwerken, zniyd een stuk van de tornisol zo groot als anderhalf lit van een vinger, een legget in schoon water te week een nacht lang of beter in klareij een uur lanch, en daarna uijtdouwen en verwe laten stijven ende daarmede werken met de penne of penceel.

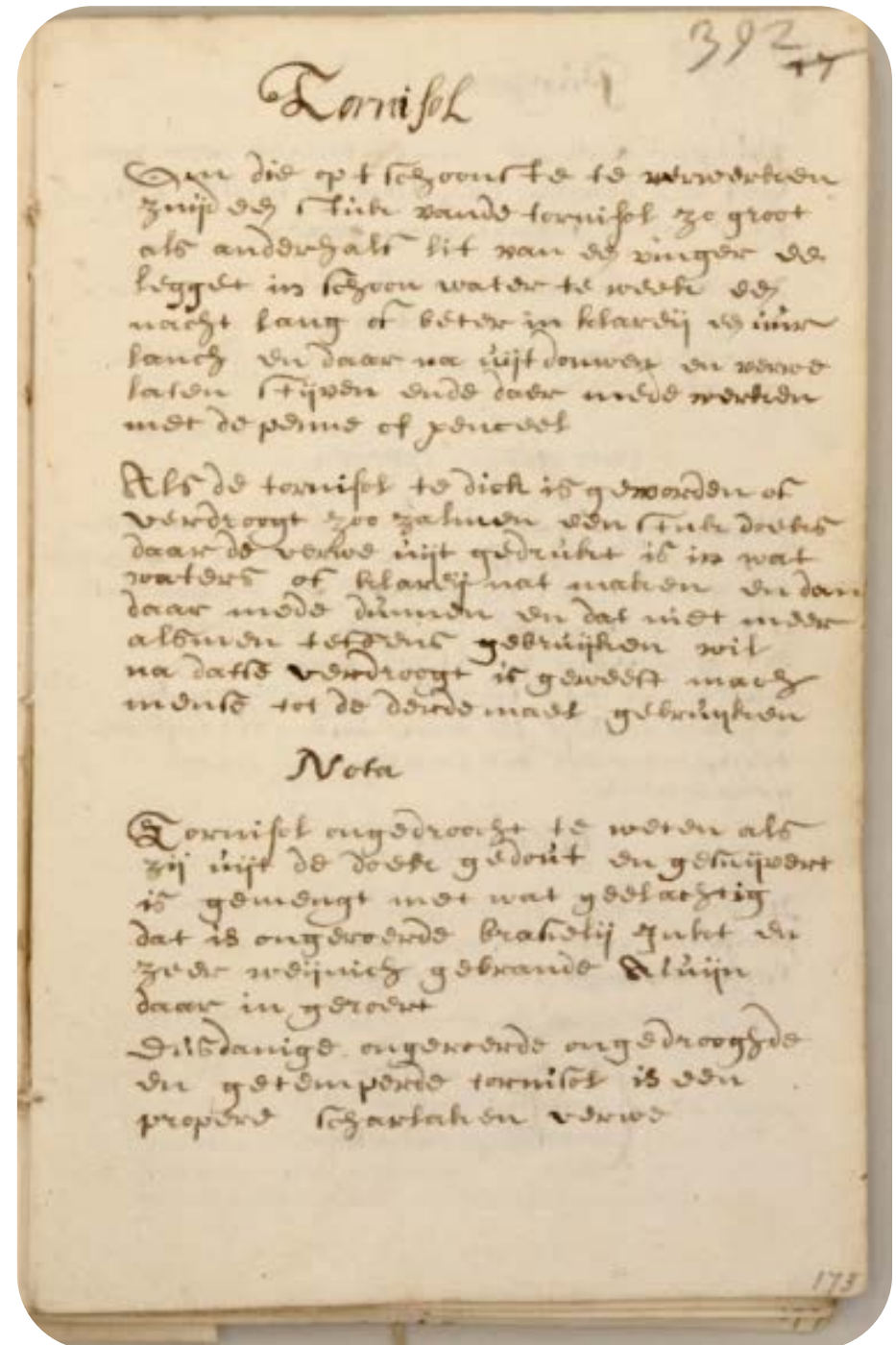
Als de tornisol te dick is geworden of verdroogt, zoo zal men een stuk doeks daar de verwe uijtgedrukt is in wat waters of klareij nat maken en dan daarmede dunnen, en dat niet meer als men teffens gebruyken wil.

Nadat se verdroogt is geweest mach men se tot de derde mael gebruyken.

Nota

Tornisol ongedroocht - te weten: als zij uijt de doek gedout en gesuijwert is - gemengt met wat geelachtig dat is ongeroerde brasielij inkt en zeer weijnich gebrande aluijn daarin geroert.

Dusdanige ongeroerde, ongedrooghde en getemperde tornisol is een propere scharlaken verwe.

Purper

Purper verwe maekt men van roose, wit en blauw lazuur te samen getempert met schoon gomwater.

Maar asblauw met lasuurblau en weijnich wits daar toegemengt maekt donker purper als fioelen of akoleijen.

Van geele verwen

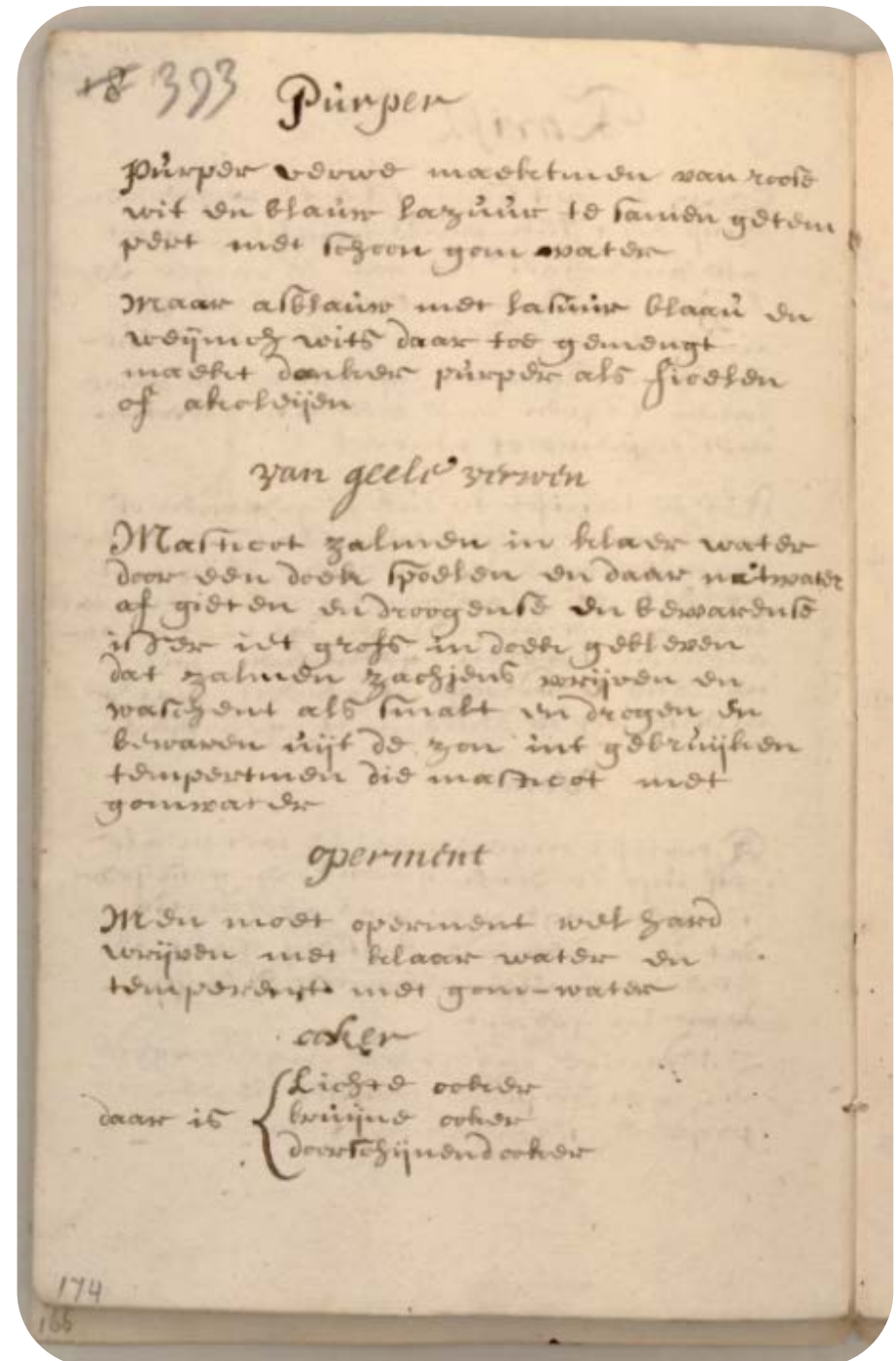
Masticot zal men in klaer water door een doek spoelen en daarna 't water afgieten, en droogen se en bewaren se; ist er iet grofs in doek gebleven, dat zal men zachjens wrijven en waschen 't als smalt, en drogen en bewaren uijt de zon; in 't gebruiken tempert men die masticot met gomwater.

Operment

Men moet operment wel hard wrijven met klaer water en temperen 't met gomwater.

Ooker

Daar is {
 lichte ooker
 bruijne ooker
 doorschijnend ooker

De lichte en bruijne ooker zal men wrijven als masticot, maar de doorschijnende moet seer wel gewreven zijn met schoon water en daarna laten drogen en voor onzuijverheijt bewaren en wort getempert met gomwater.

Witte

Loodwit wrijfte men met schoon water. Wil men 't schoon hebben, zo laet het uijtgespreijt leggen op den steen als 't gewreven is en besprengen 't met schoon water en laten 't zoo staan bleeken in heete zon, en als 't drooch is zal men 't weder vochtich maken en wrijven 't weder een wijl tijts en wederom droogen en bleeken tot 4 of 5 maal toe. Dit is schoon wit en als men 't verwerken wil, zal men 't met gomwater temperen.

Nota

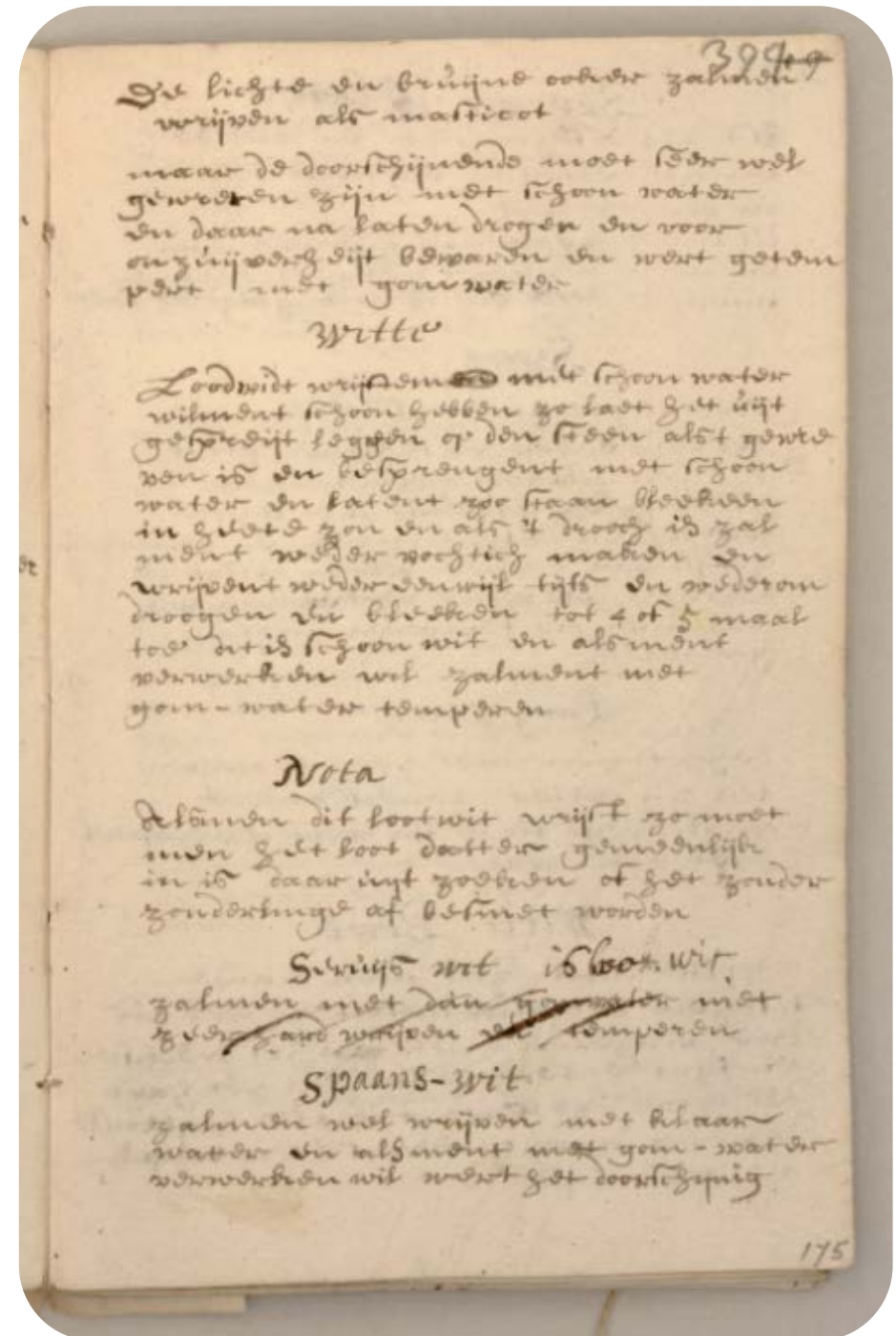
Als men dit lootwit wrijft, zo moet men het loot datter gemeenlijk in is daaruijt zoeken of het zonder zonderlinge af besmet worden.

Seruijswit (is lootwit)

zal men met dun gomwater niet zeer hard wrijven en temperen.

Spaans wit

Zal men wel wrijven met klaar water, en als men 't met gomwater verwerken wil, wert het doorschynig.

Blywit (is lootwit)

is 't alderschoonste en edelste
en kostelijkste en dient best
in verlichterije.

Dit moet zeer wel gewreven zijn
en men verkoopt het met kleyne
kluijtjes. Nota: blij is in 't hoogduits loot

Swert

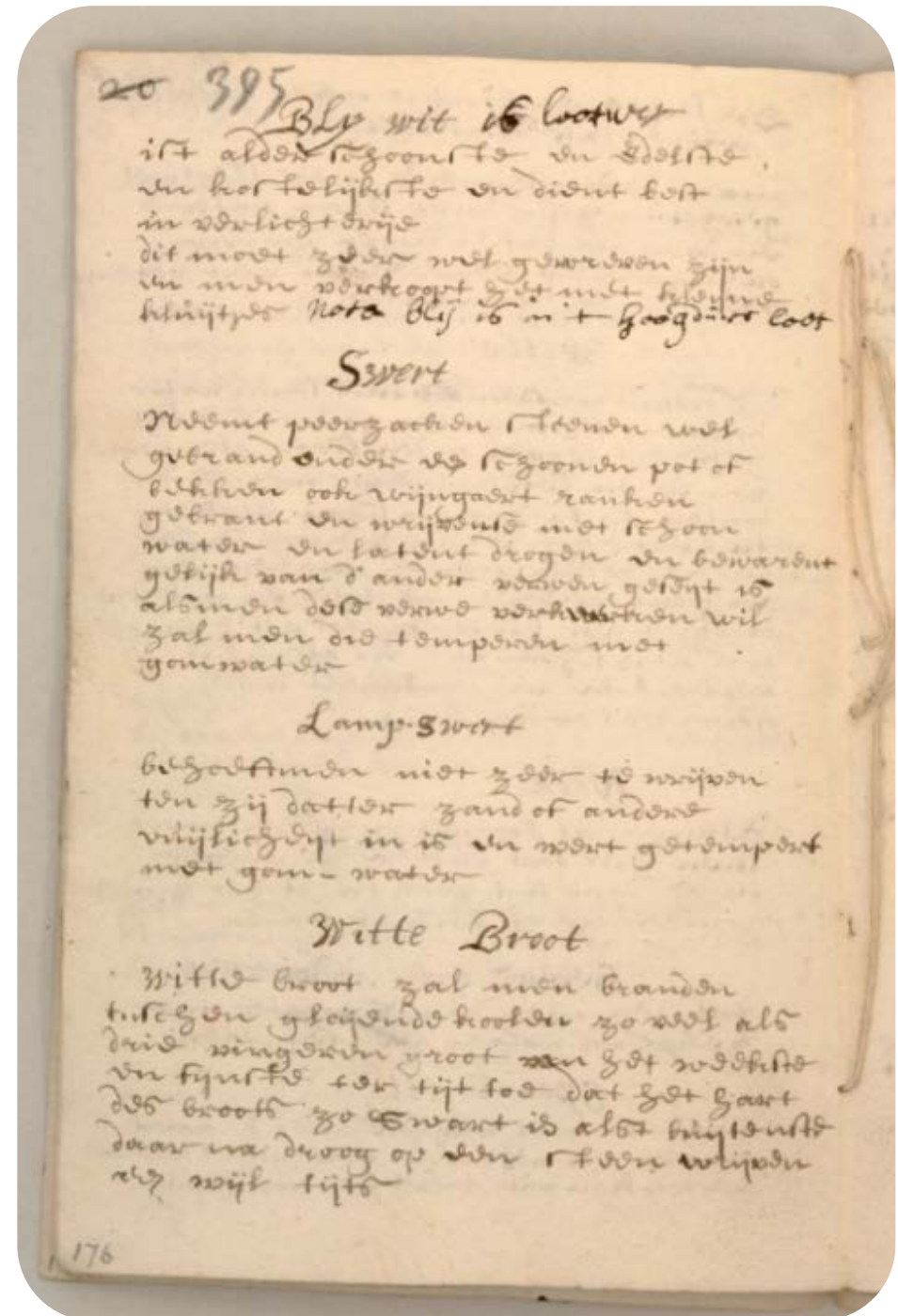
Neemt peerzackensteen wel
gebrand onder een schoonen pot of
bekken, ook wijngaertranken
gebrant, en wrijven se met schoon
water en laten 't drogen en bewaren 't
gelijk van d' ander verwen geseijt is.
Als men dese verwe verwerken wil,
zal men die temperen met gomwater.

Lampswert

Behoeft men niet zeer te vrijven
tenzij datter zand of andere
vuijlicheijt in is en wert getempert
met gomwater.

Witte broot

Witte broot zal men branden
tuschen gloijende koolen, zoveel als
drie vingeren groot van het weekste
en fijnste, ter tijt toe dat het hart
des broots zo swart is als 't buijtenste;
daarna droog op een steen wrijven
een wijl tijts.

21 [geen nn] / Zoutman 21 (boven)

en doen daar wat schoon water op met een halve boon groot zout met zooveel gestoten gom en wrijven en wrijven **dat** zoo tesamen een halfuur langh. **Daarna** in een schilp, strijken 't en laten 't drogen. Als gij 't gebruiken wilt, zult gij 't met water temperen of met bruijn inkt, 'twelk uytermaten bruijn is.

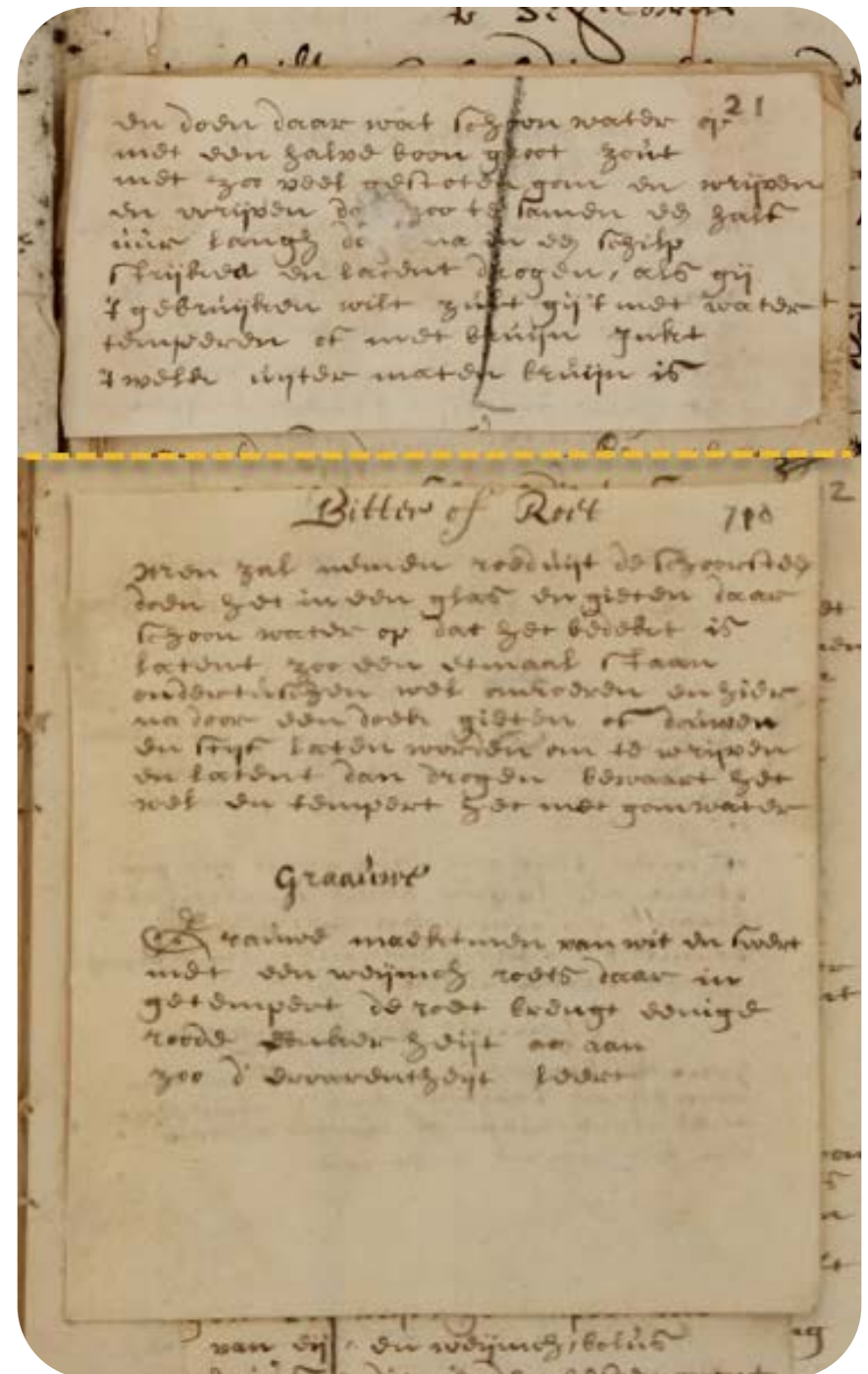
710 [geen nn] / Zoutman 21 (onder)

Bitter of roet

Men zal nemen roed uijt de schoorsteen, doen het in een glas en gieten daar schoon water op dat het bedekt is, laten 't zoo een etmaal staan, ondertuschen wel omroeren en hierna door een doek gieten of douwen en stijf laten worden om te wrijven en laten 't dan drogen. Bewaart het wel en tempert het met gomwater.

Graauwe

Grauwe maekt men van wit en swert met een weijnich roets daarin getempert; de roet brengt eenige roode donkerheijt aan, zoo d' ervarentheyt leert.

Om gewreeven zilver in zijn fluer te behouden

Men zal weten dat zilver, nadien dat het verwrocht is, bruijn wert van de lucht. Om dit te verhoeden zo bestrijkt u zilver als 't wel drooch is dun met vernis. Zo zal 't in zijn fluer blijven.

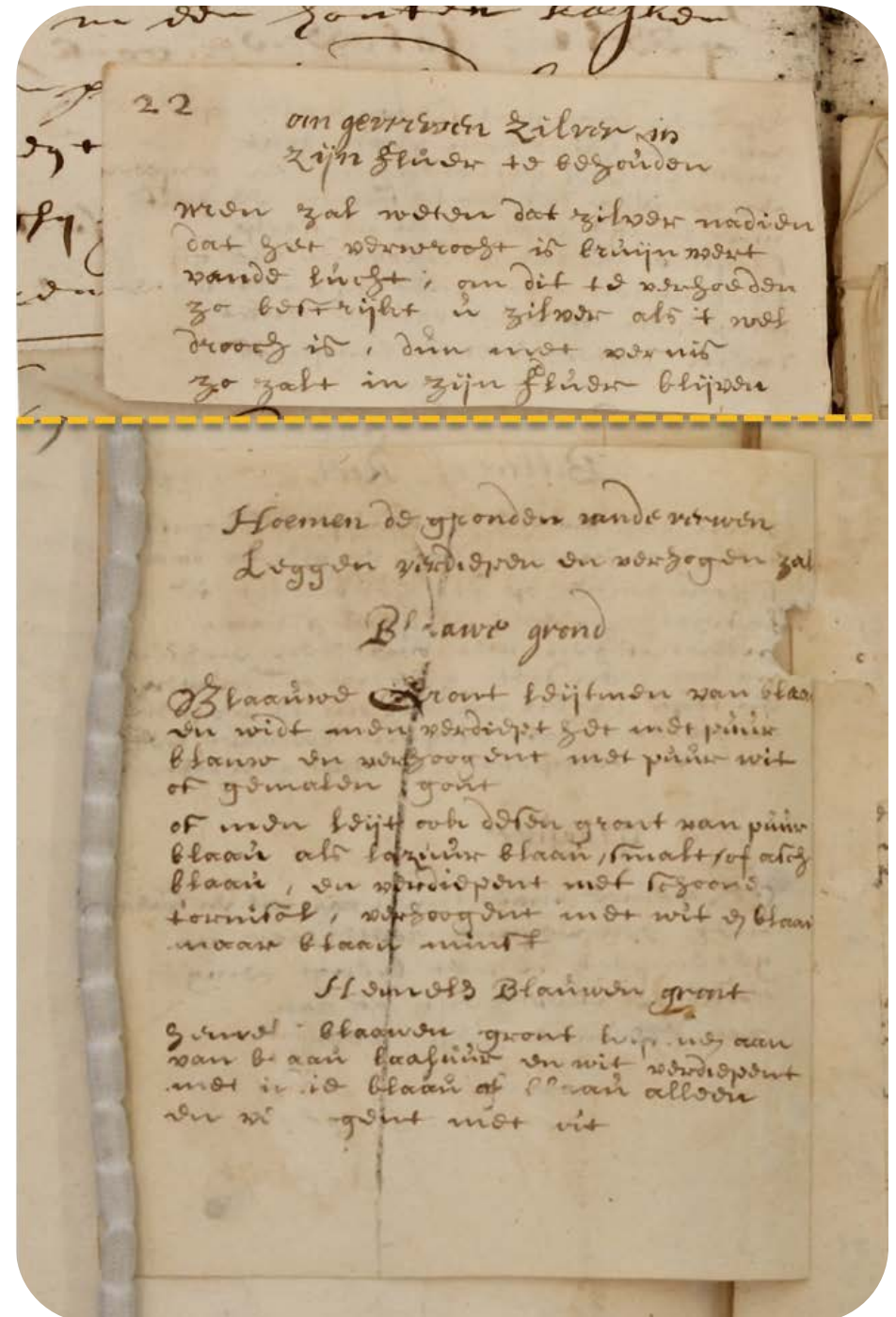
Hoe men de gronden van de verwen leggen, verdiepen en verhogen zal
Blaawe grond

Blaauwe gront leijt men van blaau en widt, men verdiept het met puur blaau en verhoogent met puur wit of gemalen gont.

Of men leijt ook desen gront van puur blaau als lazuurblaau, smalt of aschblaau, en verdiepent met schoone tornisol, verhoogent met wit en blaau maar blaau minst.

Hemelsblauwen gront

Hemelsblauwen gront leijt men aan van blaaulaasuur en wit, verdiepent met Indieblaau of blaau alleen en verdiepent met wit.

Rooden gront

Een rooden gront leyt men van fermiljoen en verdiepen 't met roos, verhoogen 't met masticot. Of men verdiept het met zinober en verhoogt het met menij en wit.

Item. Lichte meni

suldij verdiepen met fermiljoen of met fermiljoen daar saffraan in geweekt is en verhoogen 't met masticot.

Nota

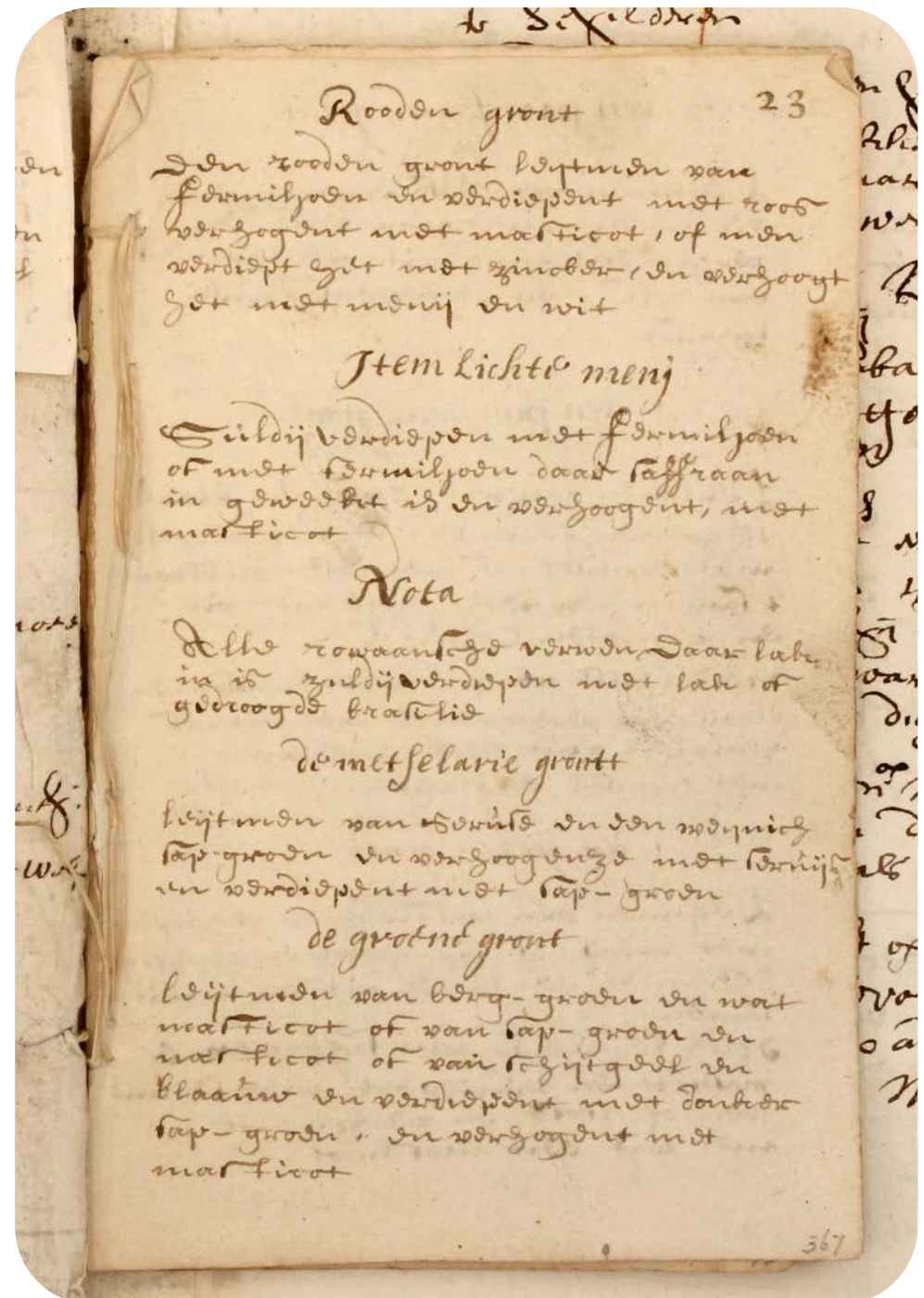
Alle rowaansche verven daar lak in is, zuldij verdiepen met lak of gedroogde brasilie.

De metselarie-grontt

leijt men van seruse en een weynich sapgroen en verhoogen ze met seruijs en verdiepen 't met sapgroen.

De groene gront

leijt men van berggroen en wat masticot of van sapgroen en masticot of van schijtgeel en blaauw en verdiepen 't met donker sapgroen en verhoogen 't met masticot.

Den paarschen gront

leijt men van roose en wit en verdiepen 't met puur roose en verhoogen 't met wit; ook leijt men van roose en verdiepen se met tornisol.

Den purperen gront

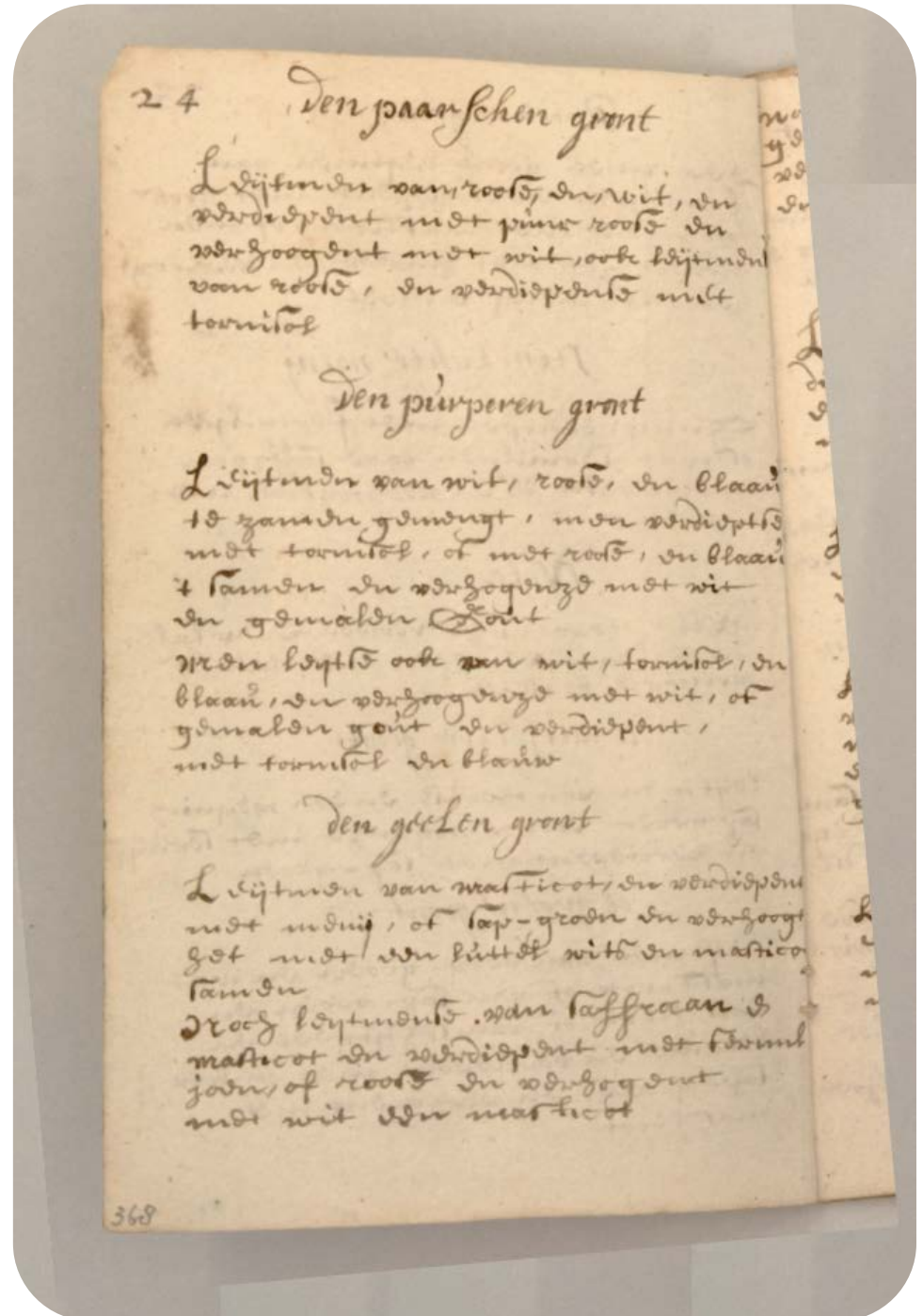
leijt men van wit, roose en blaau tezamen gemengt; men verdiept se met tornisol of met roose en blaau t'samen en verhogen ze met wit en gemalen gout.

Men leyt se ook van wit, tornisol en blaau en verhoogen ze met wit of gemalen gout en verdiepen 't met tornisol en blauw.

Den geelen gront

leijt men van masticot en verdiepen 't met menij of sapgroen en verhoogt het met een luttel wits en masticot samen.

Noch leyt men se van saffraan en masticot en verdiepen 't met fermiljoen of roose en verhogen 't met wit een masticot.

Noch leijt men desen gront van geelen, ooker en wit; die zal men verdiepen met goeden bruijnen ooker en verhoogen 't met masticot.

Den goutverwen gront

leijt men van menij en schijtgeel. Dit zal men verdiepen met sapgroen en schijtgeel gemengt en verhogen 't met masticot.

Den swerten gront

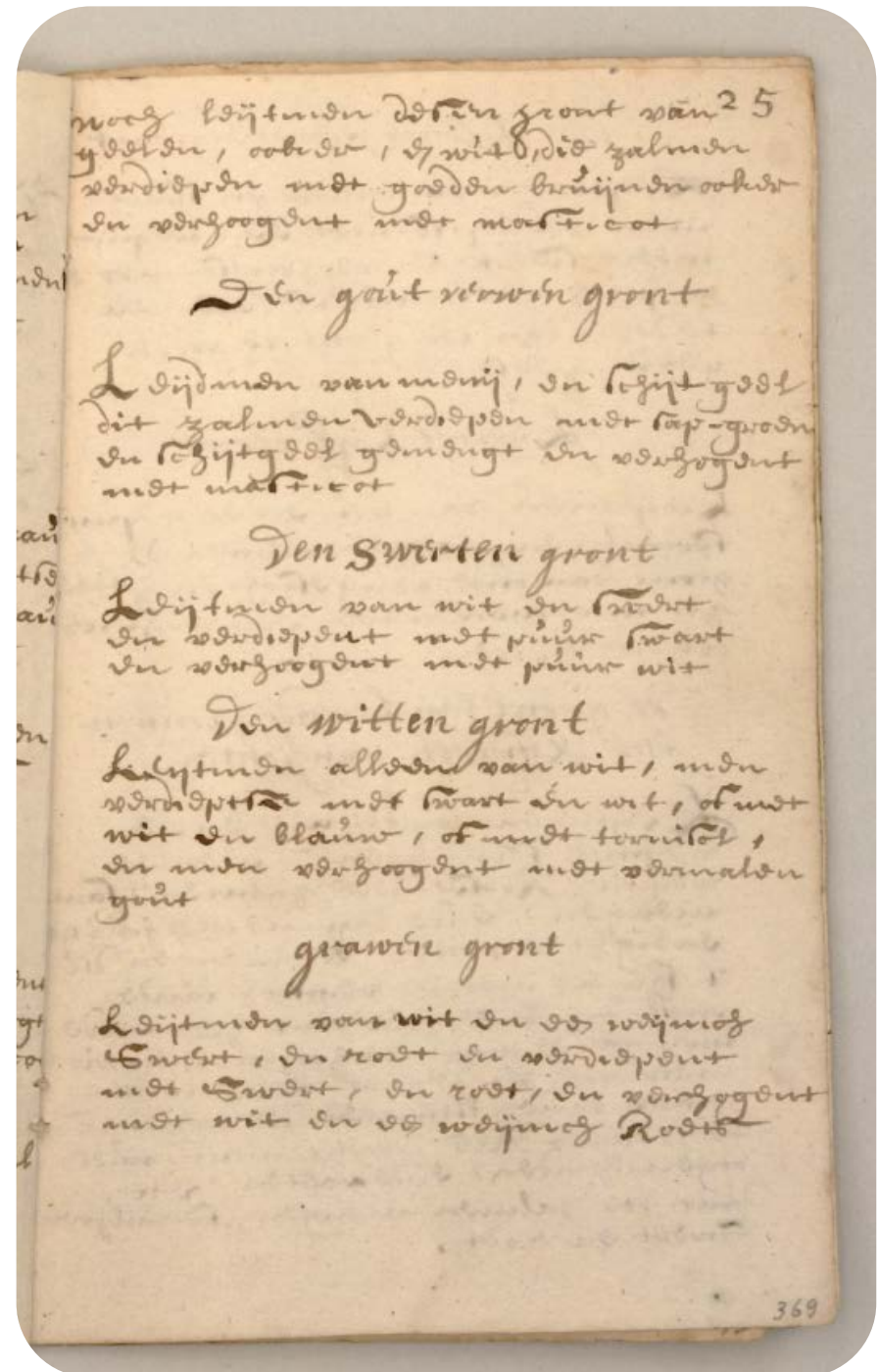
leijt men van wit en swert en verdiepen 't met puur swart en verhoogen 't met puur wit.

Den witten gront

leyt men alleen van wit; men verdiept se met swart en wit, of met wit en blauw, of met tornisol, en men verhoogen 't met vermalen gout.

Grawen gront

leijt men van wit en een weijnich swert en roet, en verdiepen 't met swert en roet en verhogen 't met wit en een weijnich roets.

Den houtverwen gront

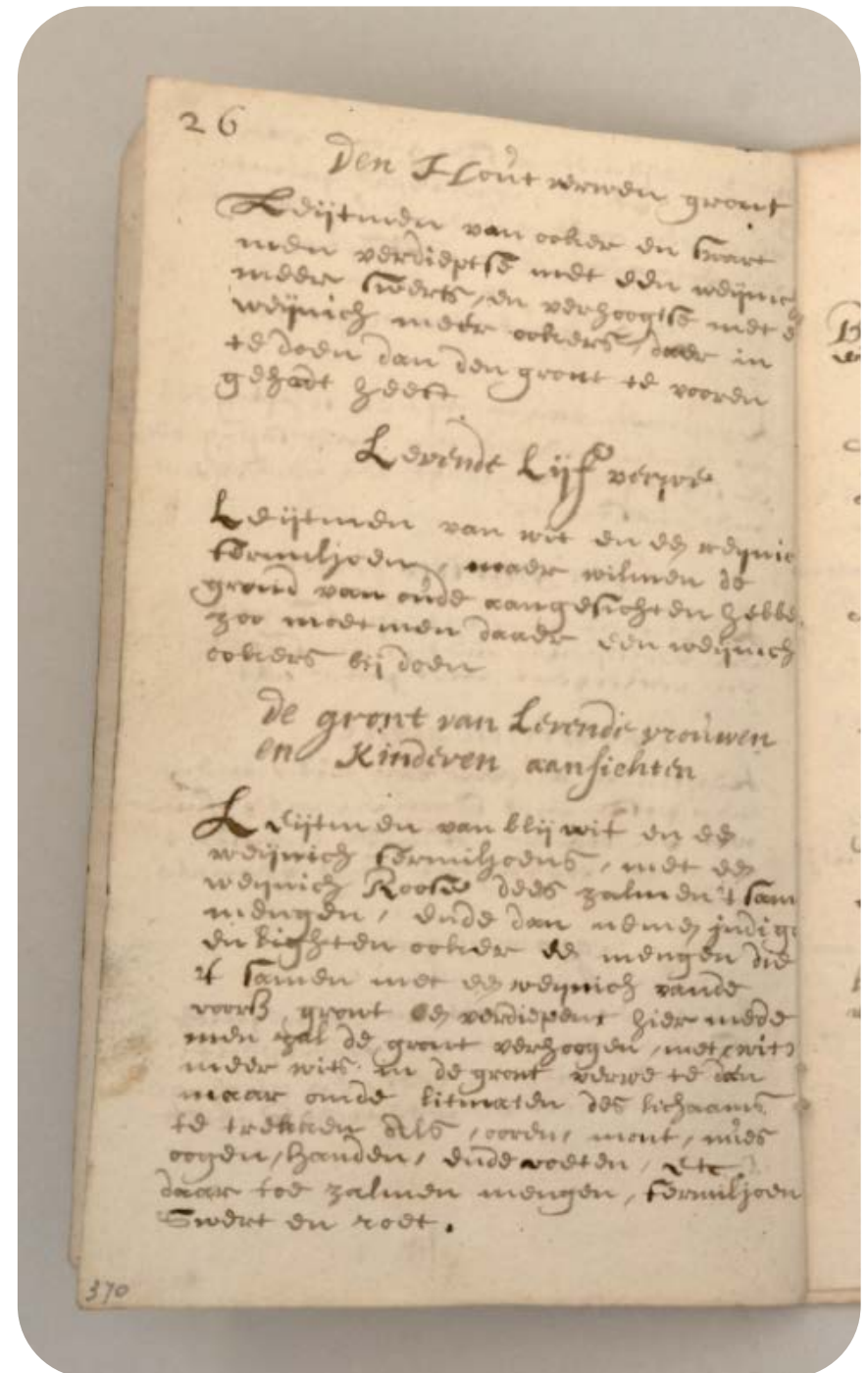
leijt men van ooker en swart;
men verdiept se met een weijnich
meer swerts en verhoogt se met een
weijnich meer ookers daerin
te doen dan den gront tevooren
gehadt heeft.

Levende lijfverwe

leijt men van wit en een weijnich
fermiljoen; maer wil men de
grond van oude aangesichten hebben,
zoo moet men daer een weijnich
ookers bij doen.

**De gront van levende vrouwen-
en kinderenaansichten**

leijt men van blijwit en een
weijnich fermiljoens met een
weijnich roose. Dees zal men t'samen
mengen ende dan nemen indigo
en lighten-ooker een mengen die
t'samen met een weynich van de
voors. gront en verdiepen 't hiermede.
Men zal de gront verhoogen met wit
(meer wits in de grontverwe te doen);
maar om de litmaten des lichaams
te trekken als ooren, mont, nues,
oogen, handen ende voeten etc.,
daartoe zal men mengen fermiljoen,
swert en roet.

Nota

Als men een aensicht verdiept of verhoogt, soo moet men het aensicht ende mont, kinnebacken en nuese eerst met fermiljoen bloosen.

De gront van doode lichamen

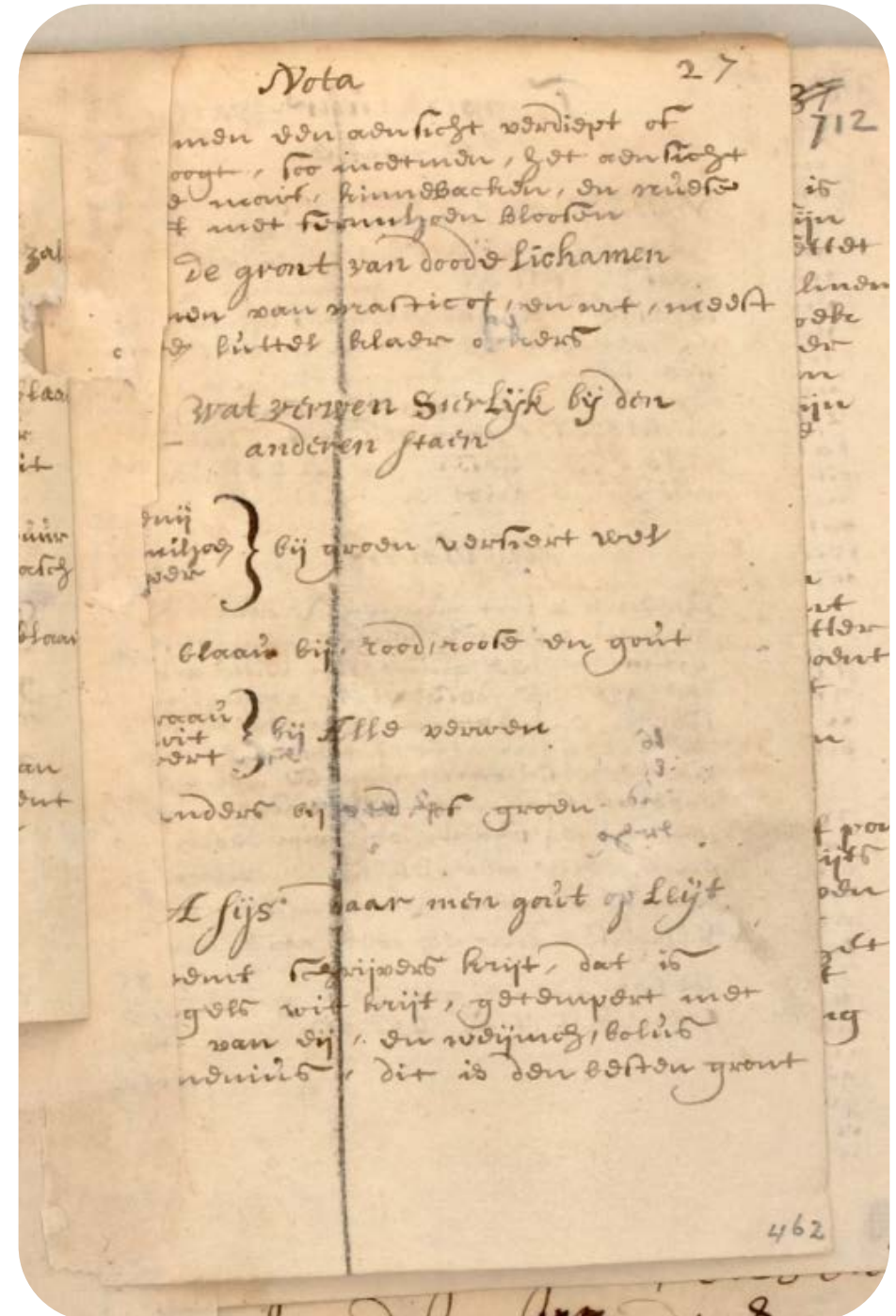
leyt men van masticot en wit, meest wit [en] een luttel klaer oockers.

Wat verwen sierlijk bij den anderen staen

Menij	}	bij groen versiert wel
Fermiljoen		
Purper		
... blaau bij rooa, roose en gout		
Graau	}	bij alle verwen
Wit		
Zwert		
Anders bij roou of groen		

A. Sijs daar men gout op leijt

Neemt schrijverskrijt, dat is Engels witkrijt, getempert met wit van eij en weijnich bolus armenius. Dit is den besten gront.

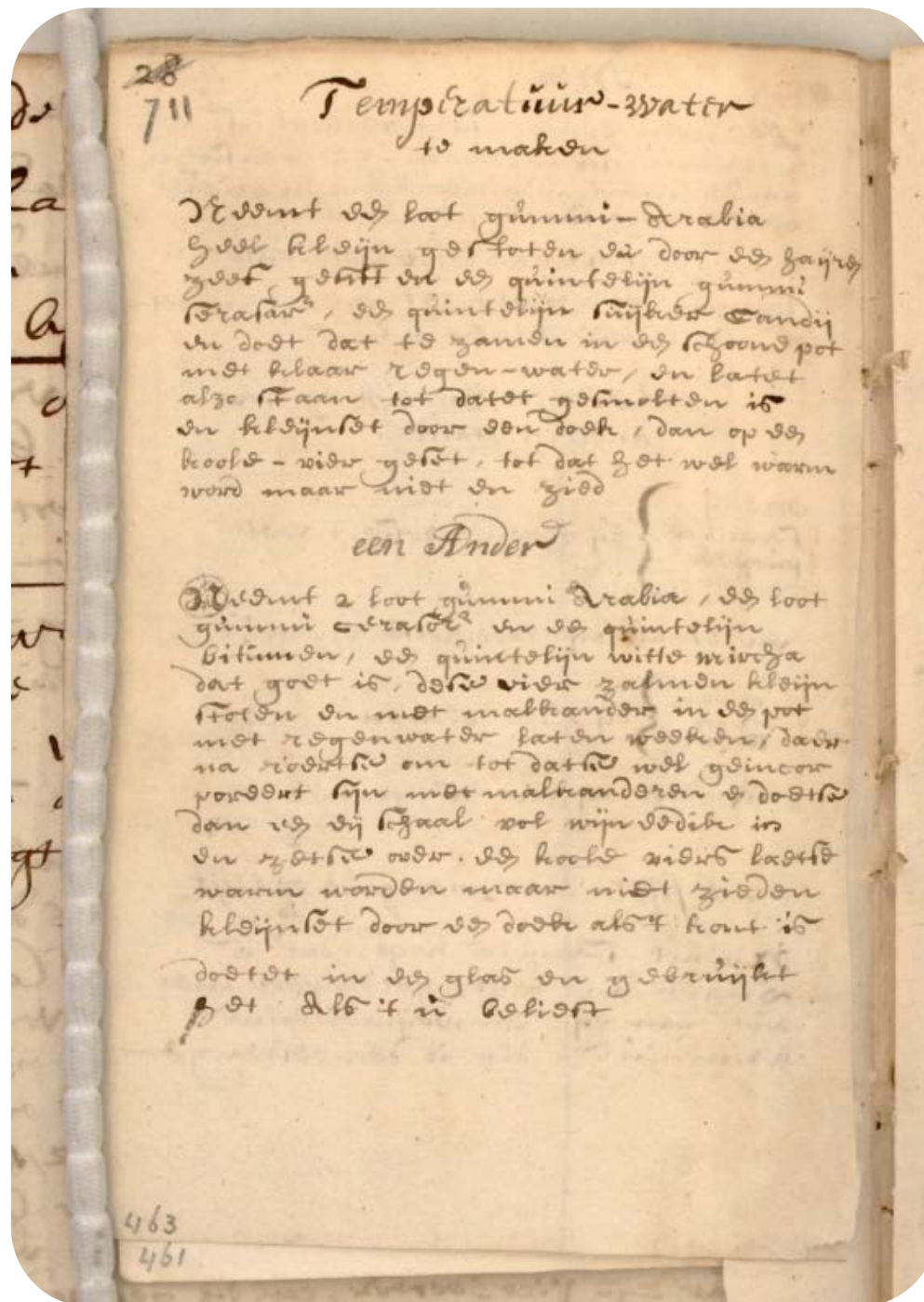

Temperatuurwater te maken

Neemt een loot gummi Arabia heel kleijn gestoten en door een haijren zeef gesift en een quintelij n gummi *Serasorum*, een quintelij n suijkercandij en doet dat tezamen in een schoone pot met klaar regenwater. En latet also staan tot datet gesmolten is en kleijnset door een doek. Dan op een koolevier geset, tot dat het wel warm word maar niet en zied.

Een andere

Neemt 2 loot gummi Arabia, een loot gummi *Cerasorum* en een quintelij n bitumen, een quintelij n witte mircha dat goet is. Dese vier zal men kleijn stoten en met malkander in een pot met regenwater laten weeken. Daerna roert se om tot dat se wel geincorporeert sijn met malkanderen en doet se dan een ejschaal vol wijneedik in en zet se over een kooleviers; laet se warm worden maar niet zieden. Kleijnset door een doek als 't kout is, doetet in een glas en gebruijkt het als 't u belieft.

Een ander

Neemt een loot gom Arabia, een halve boon groot gummi draganti, giet daartoe schoon regenwater na proportie. Dektet voor vuilicheijt en late 't alzo 3 à 4 dagen staen weken. Daarna roert het wel door malkanderen, zetet op een kooleviers en doet als voors. is.

Gom draganti

Is een gomme bijzonder en die zal men met den anderen gebruiken want zij maakt lichte verwe.

Lijmwater te maken

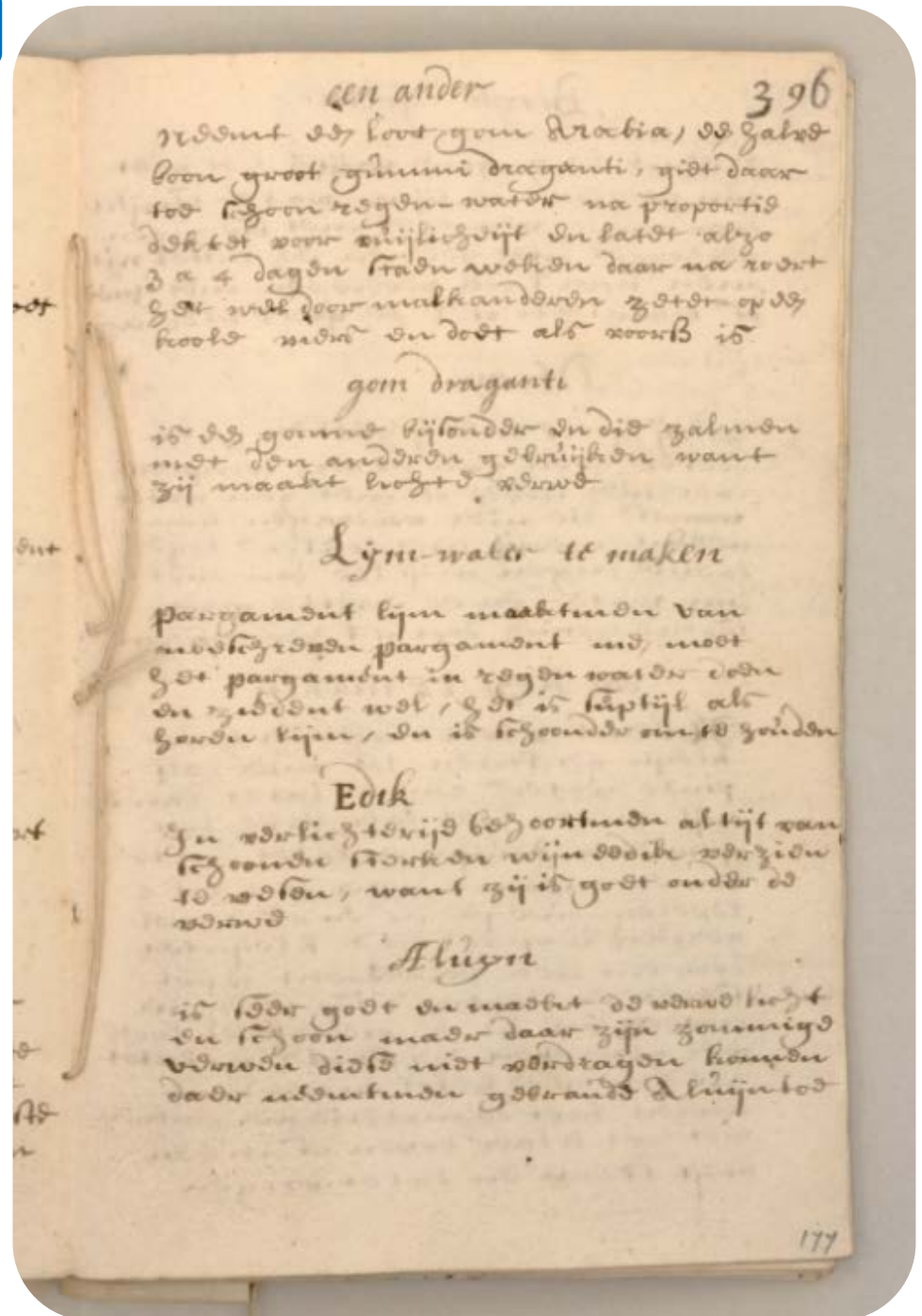
Pargamentlijm maakt men van onbeschreven pargament. Men moet het pargament in regenwater doen en zieden 't wel. Het is suttijl als horenlijm en is schoonder om te houden.

Edik

In verlichterije behoort men altijd van schoonen, sterken wijneedik verzien te wesen, want zij is goet onder de verwe.

Aluyn

Is seer goet en maekt de verwe licht en schoon. Maer daar zijn zommige verwen die se niet verdragen kunnen, daer neemt men gebrande aluijn toe.

Berghgroen

Neemt berggroen, wrijft het met dun pargementlijmwater, strijkt daarmede. Verdiepet met sapgroen, verhooget met geel en een luttel wit. Men kan 't ook verdiepen met Indi of blaau, zoo is 't een goede kledingse.

Meny

Wildij goede meny hebben, zo en doet er geen gom in noch tempert se daer niet mede of met gomwater, want se die niet verdragen kan. Neemt meny met loutere loge, laet se drogen, wrijft se dan met dun water en een errette groot schone honich. Dan is 't zeer schoon.

Om rose te maken

Neemt 2 loot brasiliën hout kleijn gestooten tot anderhalf pinte waters ruijm. Latet dan een wijl zieden, doet daerin een loot gewreven aluijn en latet dan te-samen zieden. Doet er dan 3 of 4 lepelen oude pis in en als 't wel gezoden is op de helft, kleijnse 't door een doek en maekt de pot schoon en doet er 't sap weer in. Doet er dan in een vierendeel loots wel gewreven eijerschalen en latet zieden op de helft en dan kout worden. Laet de materie wel zinken, giet het klaer boven af in een krijtsteen en latet drogen.

397

Bergh-groen

Neemt berg-groen wrijft het met
dun pargement lijn-water strijkt
daer mede verdiepet met sap-groen
verhooget met geel en de luttel wit
men kan ook verdiepen met Indi
of blaau zoo is 't een goede kledingse

Meny

Wildij goede meny hebben zo en
doet er geen gom in noch tempert se
daer niet mede of met gom water
want se die niet verdragen kan
neemt meny met loutere loge
laet se drogen wrijft se dan met
dun water en een errette groot
schone honich dan is 't zeer schoon

om Rose te maken

Neemt 2 loot brasiliën hout
kleijn gestooten tot anderhalf
pinte waters ruijm, latet dan een
wijl zieden doet daer in de loot
gewreven aluijn en latet dan te
samen zieden, doet er dan 3 of 4
lepelen oude pis in en als 't wel
gezoden is op de helft, kleijnse 't
door een doek en maekt de pot
schoon en doet er 't sap weer in
doet er dan in een vierendeel loots
wel gewreven eijerschalen en latet
zieden op de helft en dan kout
worden laet se maten wel zinken
giet het klaer boven af in een
krijtsteen en latet drogen

178

Purper

Zal men maken en temperen met brasilie en wit en aschblau of lasuurblauw verdiepen 't met lakmoes of Indi-blauw.

Geel

Neemt geel ooker die zeer schoon en fijn is door een doek gespoelt en weijnich saffraans. Dat is goet geel om gewreven gout aen te leggen.

Gewreven goutgront

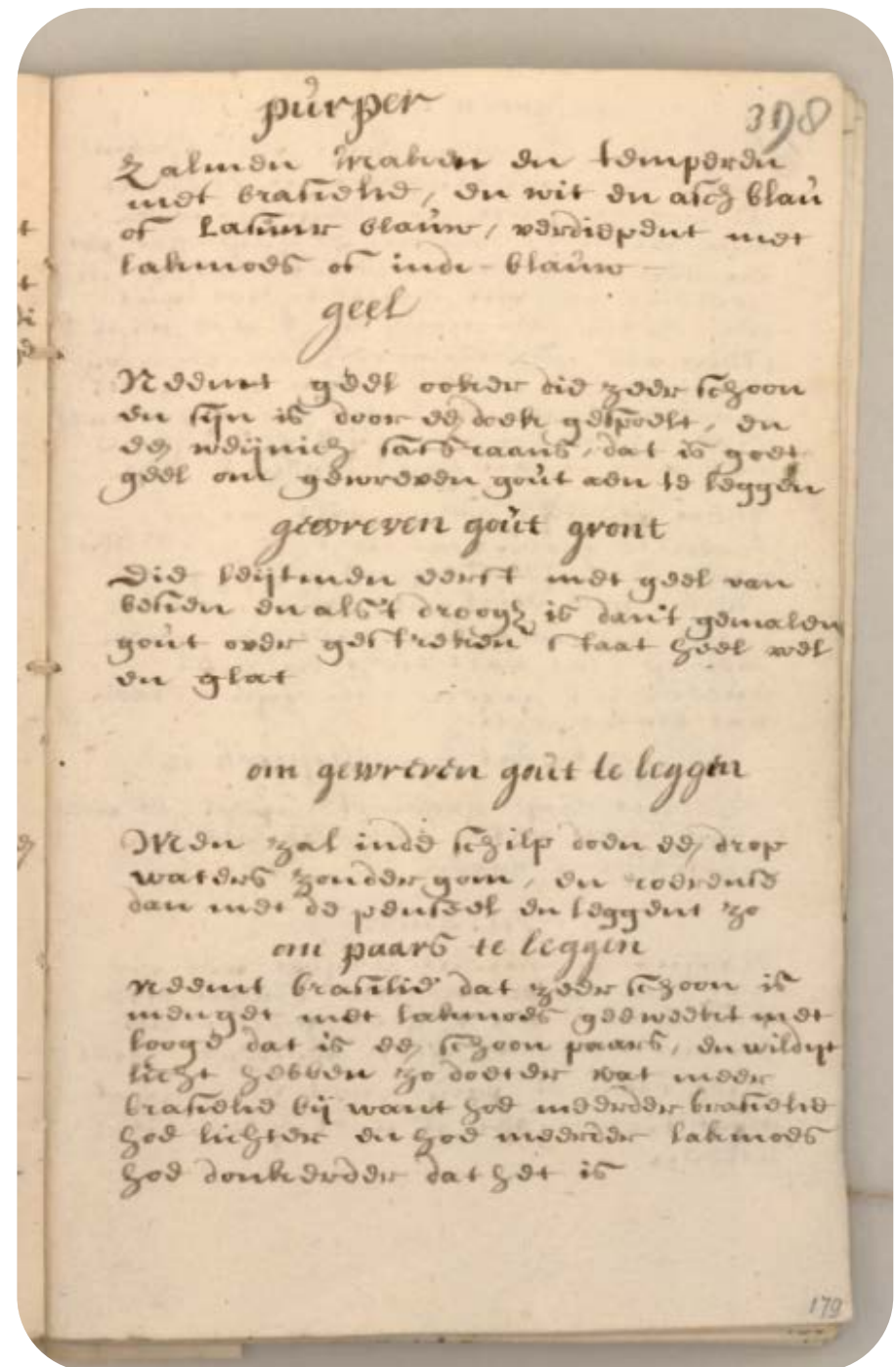
Die leijt men eerst met geel van besien en als 't droogh is, dan 't gemalen gout over gestreken staat heel wel en glat.

Om gewreven gout te leggen

Men zal in de schilp doen een drop waters zonder gom en roeren se dan met de penseel en leggen 't zo.

Om paars te leggen

Neemt brasilie dat zeer schoon is, menget met lakmoes geweekt met looge. Dat is een schoon paars en wildij 't licht hebben, zo doet er wat meer brasilie bij want hoe meerder brasilie, hoe lichter en hoe meerder lakmoes, hoe donkerder dat het is.

Om groen te maken

Men zal nemen van 't beste Spaans groen dat men krijgen kan ende dat al drooch wrijven zoo kleijn als men kan en doen 't dan in een geglaasde pot en doen daartoe van de beste wijnedik. Roeren 't wel om en mengen 't wat dik, doet er dan noch bij zoveel wijnsteen als Spaens groen, die ook droog gewreven is. Roert het dan wel met malkanderen en latet een dach of twee staan zinken. Als gij het gebruiken wilt, neemt dan van 't bovenste sap.

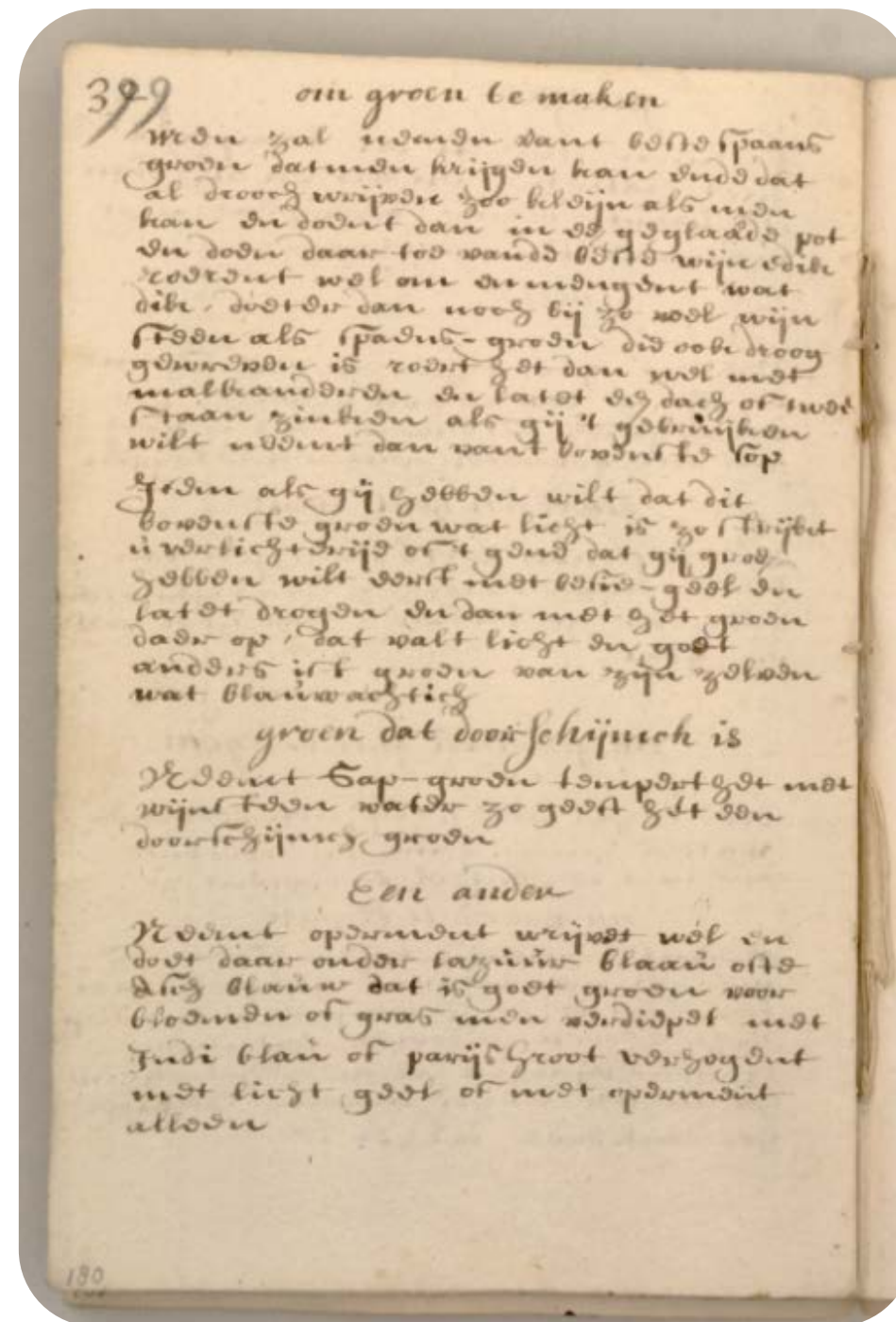
Item. Als gij hebben wilt dat dit bovenste groen wat licht is, zo strijkt u verlichterije of 't gene dat gij groen hebben wilt eerst met besie-geel en latet drogen en dan met het groen daerop, dat valt licht en goet. Anders is 't groen van zijn zelven wat blauwachtig.

Groen dat doorschijnich is

Neemt sapgroen, tempert het met wijnsteenwater. Zo geeft het een doorschijnich groen.

Een ander

Neemt operment, wrijvet wel en doet daaronder lazuurblauw ofte aschblauw. Dat is goet groen voor bloemen of gras. Men verdiepet met Indiblauw of Parijschroot, verhogen 't met lichtgeel of met operment alleen.

Een ander

Neemt lasuurblauw of aschblauw met wat lootwit, met wat dun Spaens groen: dat is goet groen om bomen, gras, etc. Verdiepet met sapgroen; verhoget met operment en wat wit.

Om te weten wat verwen wel schakeren met alle verwen

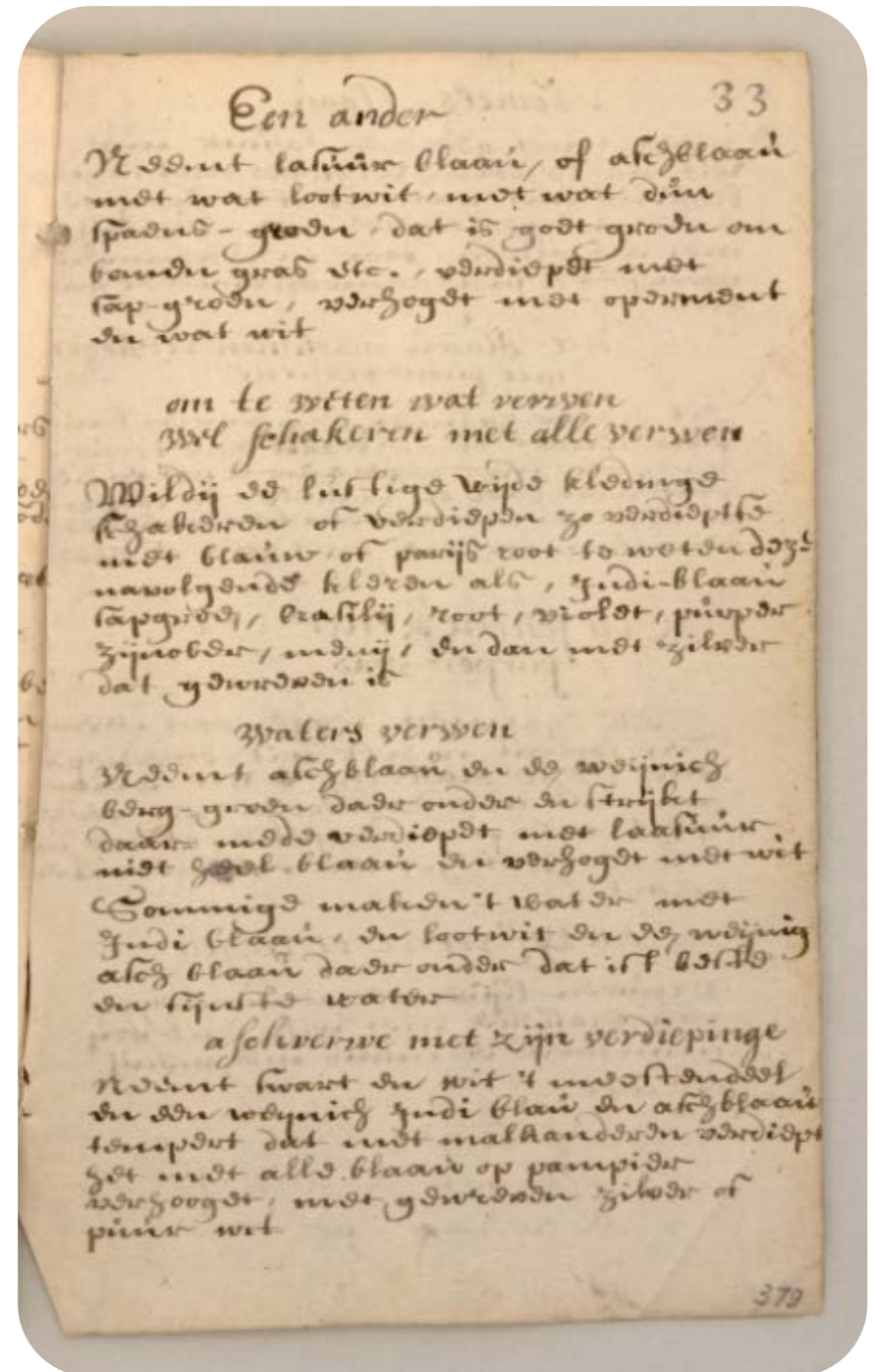
Wildij een lustige, wijde kledinge schakeren of verdiepen, zo verdiept se met blauw of Parijs root, te weten deze navolgende kleren als indiblaau, sapgroen, brasilij, root, violet, purper, zijnober, menj en dan met zilver dat gevreven is.

Waters verwen

Neemt aschblauw en een weijnich berggroen daeronder en strijkt daarmede; verdiepet met laasuur, niet heel blauw, en verhoget met wit. Sommige maken 't water met Indiblaau en lootwit en een weijnich aschblauw daeronder, dat is 't beste en fijnste water.

Aschverwe met zijn verdiepinge

Neemt swart en wit ('t meestendeel) en een weynich Indiblau en aschblauw. Tempert dat met malkanderen; verdiept het met alle blauw op pampier; verhoget met gevreven zilver of puur wit.

Hemelsblauu

Neemt wel gewreven lasuur met wit na behooren; verdiepet met lichte brasielie met wat wit ofte sapgroen ende geel; verhoogt se met zilver ofte met wit alleen; daarmede kan men verdiepen: Indi[blauu], lakmoes, zijnober en goutgeel.

Dese blauu mach men verhogen met puur brasielie

Dit blauw zal men leggen eerst met puur smalt of aschblauw en als 't droog is, verhoogten met aschblauw en wit en diepent met lak of brasielie. En dan overal leggen met het eerste blauw, zeer dunnekens; dan over met gout of zilver.

Een schone kluer oft purperwas

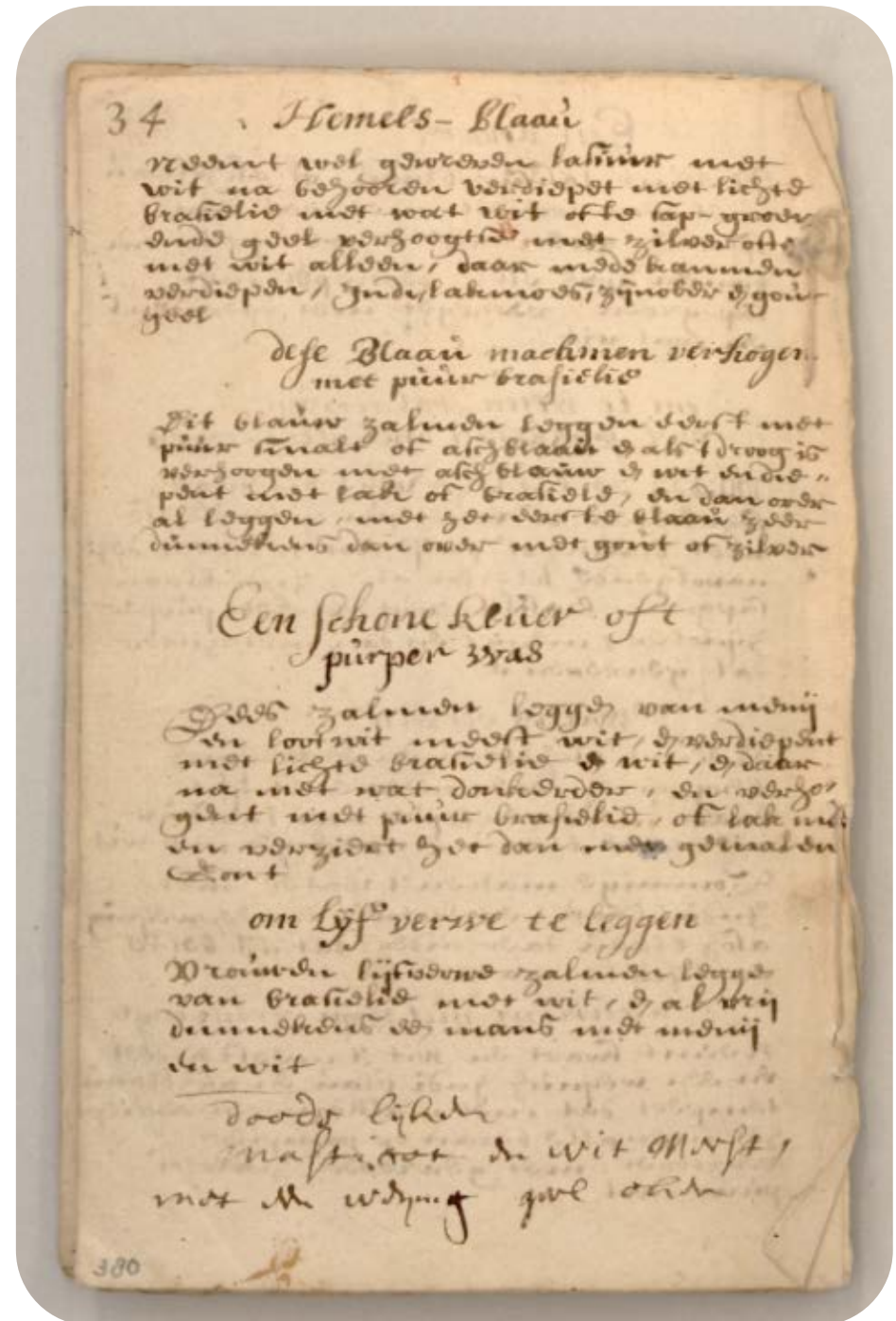
Dees zal men leggen van menij en lootwit (meest wit) en verdiepen 't met lichte brasielie en wit en daarna met wat donkerder; en verhoogten 't met puur brasielie of lakwit en verziert het dan met gemalen gout.

Om lijfverwe te leggen

Vrouwenlijfverwe zal men leggen van brasielie met wit; en al vrij dunnekens een mans met menij en wit.

Doode lijken

Masticot en wit (meest), met een weynig geel oker.

Om een muur te maken

Neemt lak of brasieliehout met lootwit dat heel dun is en diepet met braselie en wit dat wat diker en donkerder is.

Bruyneerde goutgront

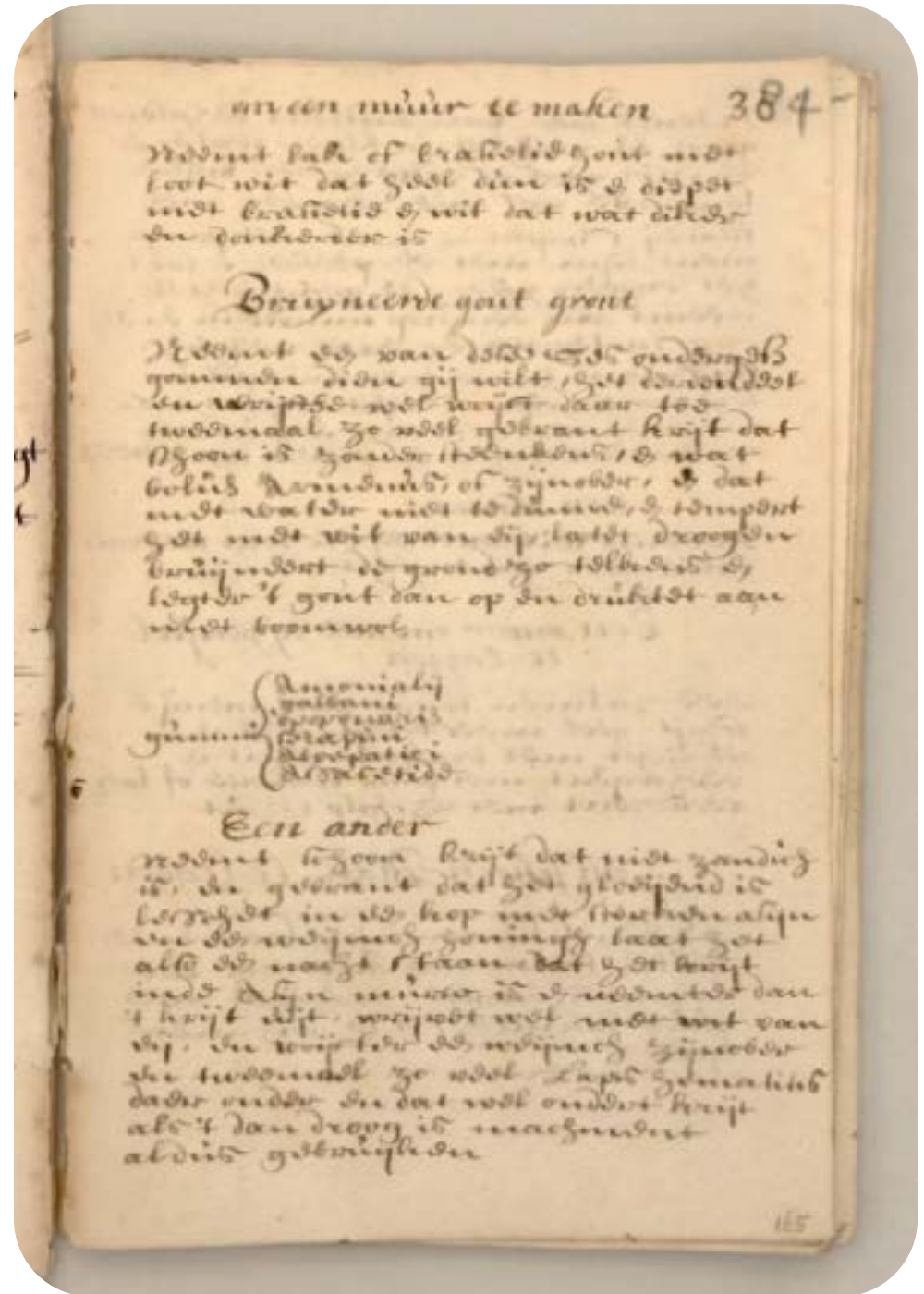
Neemt een van dese ses ondergesch. gommen dien gij wilt, het derden deel en wrijft se wel, wrijft daartoe tweemaal zoveel gebrant krijt dat schoon is zonder steenkens en wat bolus Armenus of zijnober, en dat met water niet te dunne, en tempert het met wit van eij, latet droogen, bruijneert de grond zo telkens en legt er 't gout dan op en druktet aan met boomwol.

- Gummi { amonialij
- galbani
- opoponaris
- serapini
- aloepatici
- assafetide

Een ander

Neemt schoon krijt dat niet zandich is en gebrant dat het gloeiend is.

Lesschet in een kop met sterken asijn en een weijnich honingh, laat het also een nacht staan, dat het krijt in de asijn murw is en neemt er dan 't krijt uijt, wrijvet wel met wit van eij, en wrijft er een weijnich zijnober en tweemaal zoveel lapis hematitis daeronder en dat wel onder 't krijt. Als 't dan droog is mach men 't aldus gebruiken.

Neemt daervan omtrent een hasenoot groot en wrijftet in klaer waeter en een errit groot en en halve zo veel suijker. Tempert se wel onder den ander met klaareij, strijckt de gront met pargamentlijm met een penseel en laat het drogen, poleer de gront lichtelijk. Neemt dan een drop mundelin en een drop louter water en een weijnich saffraans in een doek en legt se in deze vochticheijt, strijkt de gront daarmede en legt terstont u gout daerop, laat se droogen en poleert dan zoetelijk.

Een ander

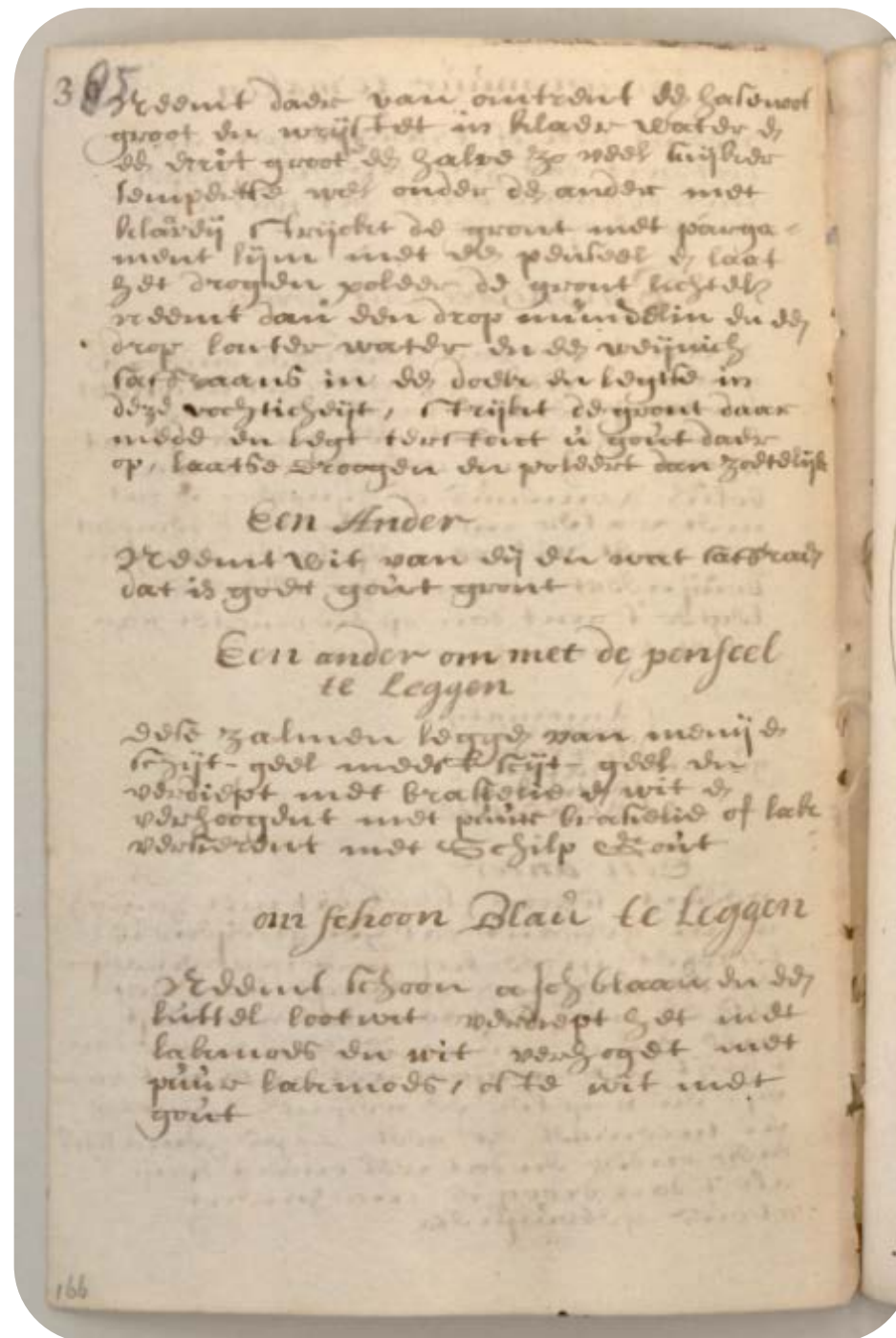
Neemt wit van eij en wat saffraen, dat is goet gontgront.

Een ander om met de penseel te leggen

Dese zal men leggen van menij en schijtgeel, meer schijtgeel en verdiep 't met brasiele en wit en verhoogen 't met puur brasiele of lak versieren 't met schilpzout.

Om schoon blau te leggen

Neemt schoon aschblaaen en een luttel lootwit, verdiept het met lakmoes en wit, verhoget met puur lakmoes ofte wit met gont.

Om goede brasielieverwe te maken

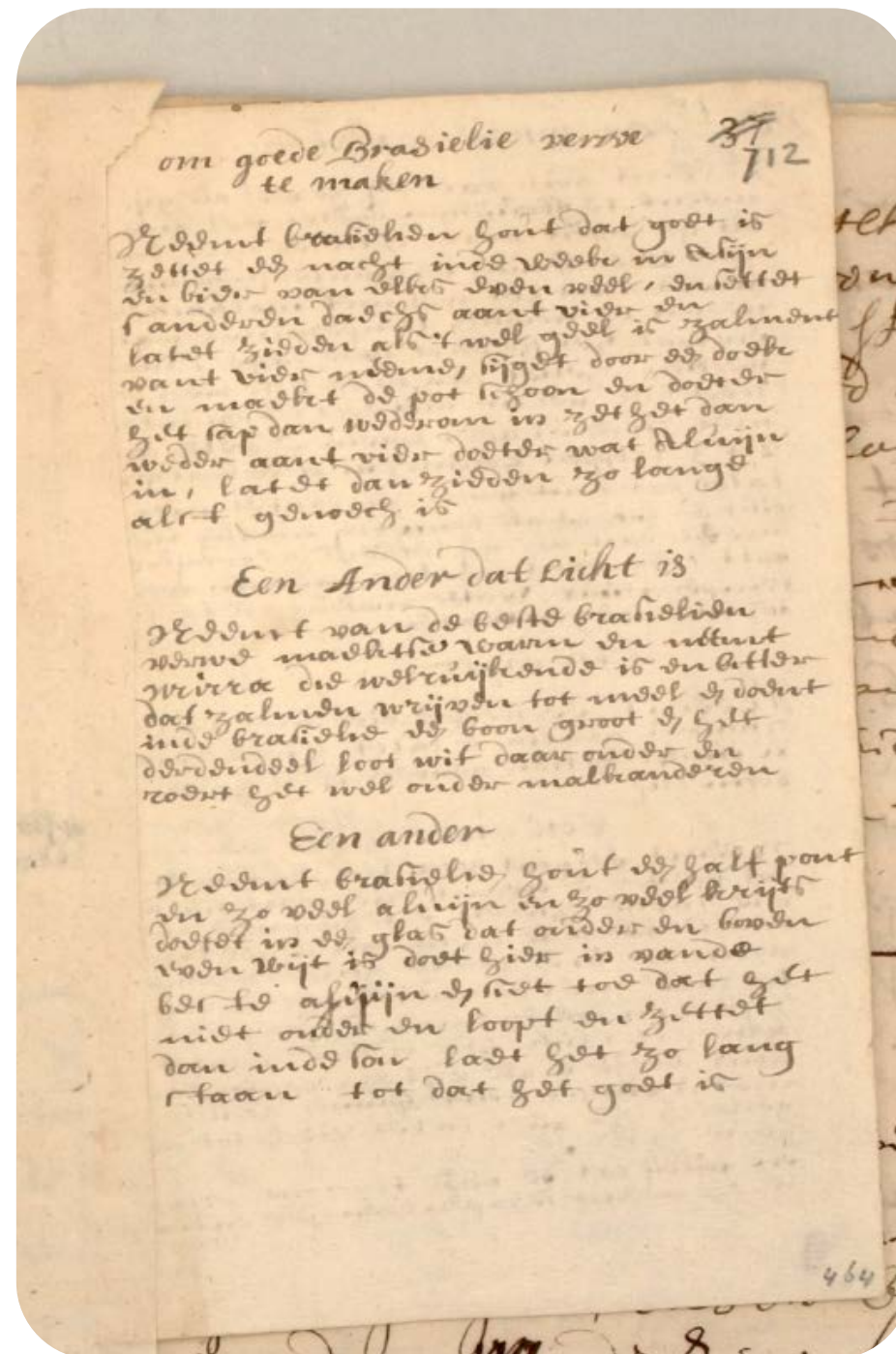
Neemt brasiliënhout dat goet is, zettet een nacht in de week in asijn en bier, van elke even veel. En settet 's anderen daechs aan 't vier en latet zieden. Als 't wel geel is, zal men 't van 't vier neeme, sijget door een doek en maekt de pot schoon en doet er het sap dan wederom in. Zet het dan weder aan 't vier, doet er wat aluijn in, latet dan zieden zo lange als 't genoeg is.

Een ander dat licht is

Neemt van de beste brasiliënverwe, maekt se warm en neemt mirra die welruijkende is en bitter. Dat zal men wrijven tot meel en doen 't in de brasielie, een boon groot, en het derdendeel lootwit daar onder en roert het wel onder malkanderen.

Een ander

Neemt brasiliënhout, een half pont, en zo veel aluijn en zoveel krijts. Doet in een glas dat onder en boven even wijt is. Doet hierin van de beste asuijn en siet toe dat het niet onder en loopt en zettet dan in de son; laet het zo lang staan tot dat het goet is.

Om vernis te maken

Neemt wit van eij zo veel als gij meent te gebruiken; slaetet wel. Neemt dat geslagen water en doet er in een loot gom *Cerasorum*, een quintelij n gummi Arabia; roert het wel met malkanderen. Neemt een weijnich temperatuurwater en laat het zo een of twee dagen staan weken. Zettet dan op een koleviers en roert het wel om met een stokjen, latet niet zieden en als 't warm is, doet er dan 2 of 3 droppen honinch in of een boon groot. Laetet dat kout worden en laetet niet dikker worden als boomolij. Maakt niet meer dan als gij teffens gebruiken wilt en van 't overloop kan men wel temperatuurwater maken als 't gedunt is met regenwater.

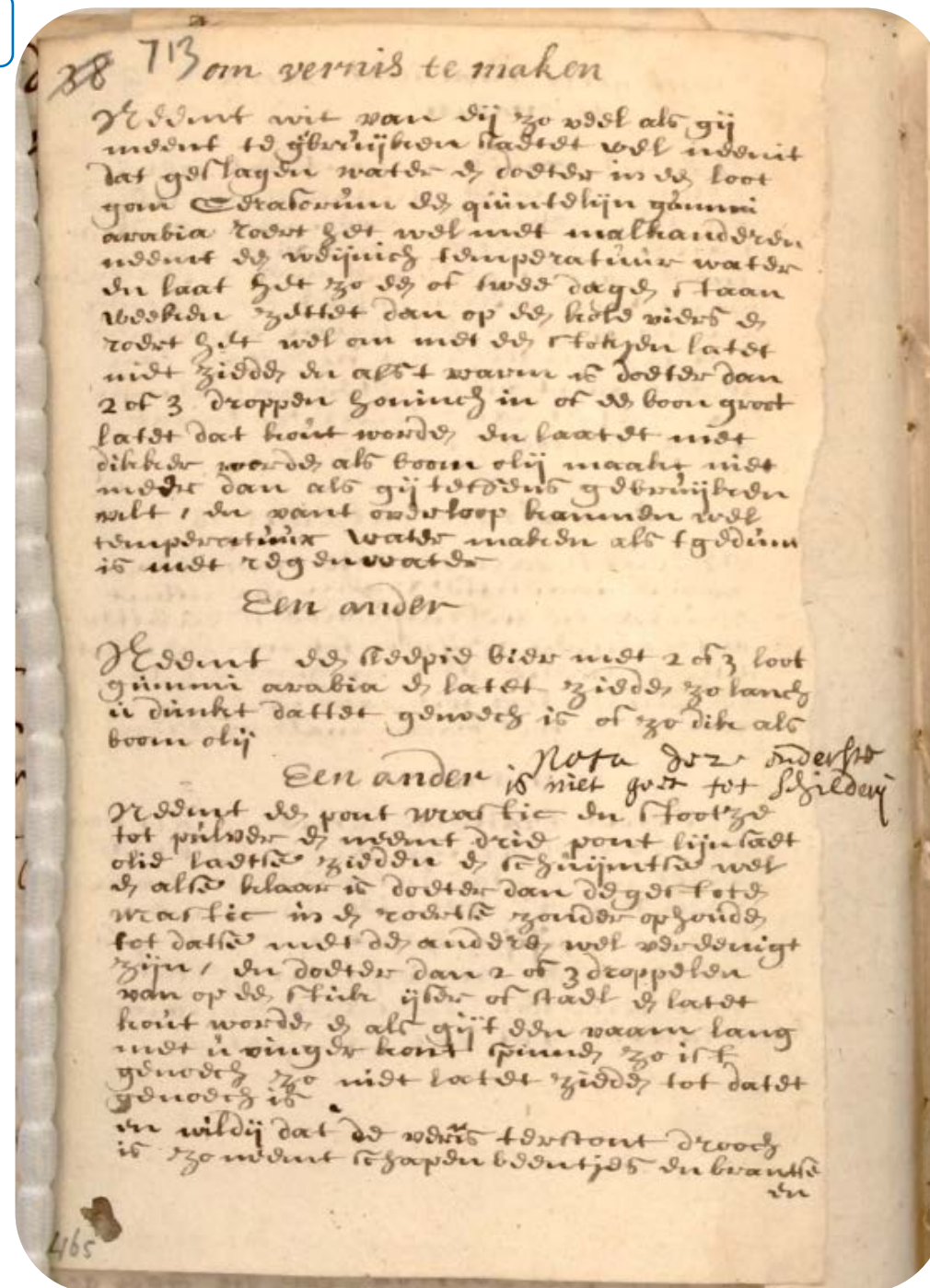
Een ander

Neemt een sleepie bier met 2 of 3 loot gummi Arabia en latet zieden zo lanch u dunkt dattet genoeg is of zo dik als boomolij.

Een ander (Nota: deze onderste is niet goet tot schilderij)

Neemt een pont mastic en stoot ze tot pulver en neemt drie pont lijnsaet-olie, laet se zieden en schuijmt se wel. En alsoe klaar is, doet er dan de gestoten mastic in en roert se zonder ophouden totdat se met de anderen wel vereenigt zijn. En doet er dan 2 of 3 droppelen van op een stuk ijser of stael en latet kout worden. En als gij 't een vaam lang met u vinger kont spinnen, zo is 't genoeg. Zo niet, latet zieden tot datet genoeg is.

En wildij dat de verwe terstont drooch is, zo neemt schapenbeentjes en brant se

en stoot se dan tot pulver en siffse dan door een haren seef en doet het in de heete vernis, een walsche noot groot, en roertet wel om. Dan droocht de vernis terstont.

Olijverwe gout gront

Neemt geel ooker en menij, een luttele masticot, tempert het met oude olie en als gij 't den eenen dach strijkt, zo legt des anderen daachs u gout daerop.

Om een lijst te stofferen

sal men eerstelijk den lijst slegt maken met krijt en lijmwater, dat vrij sterk en dik is en als 't drooch is zal men 't schaven met biesen en dan gebruijneert met een tant en als 't gebruijneert is dan zal men d' olijverwe daarover- of opleggen als de gront schier droog is gelijk geseyt is.

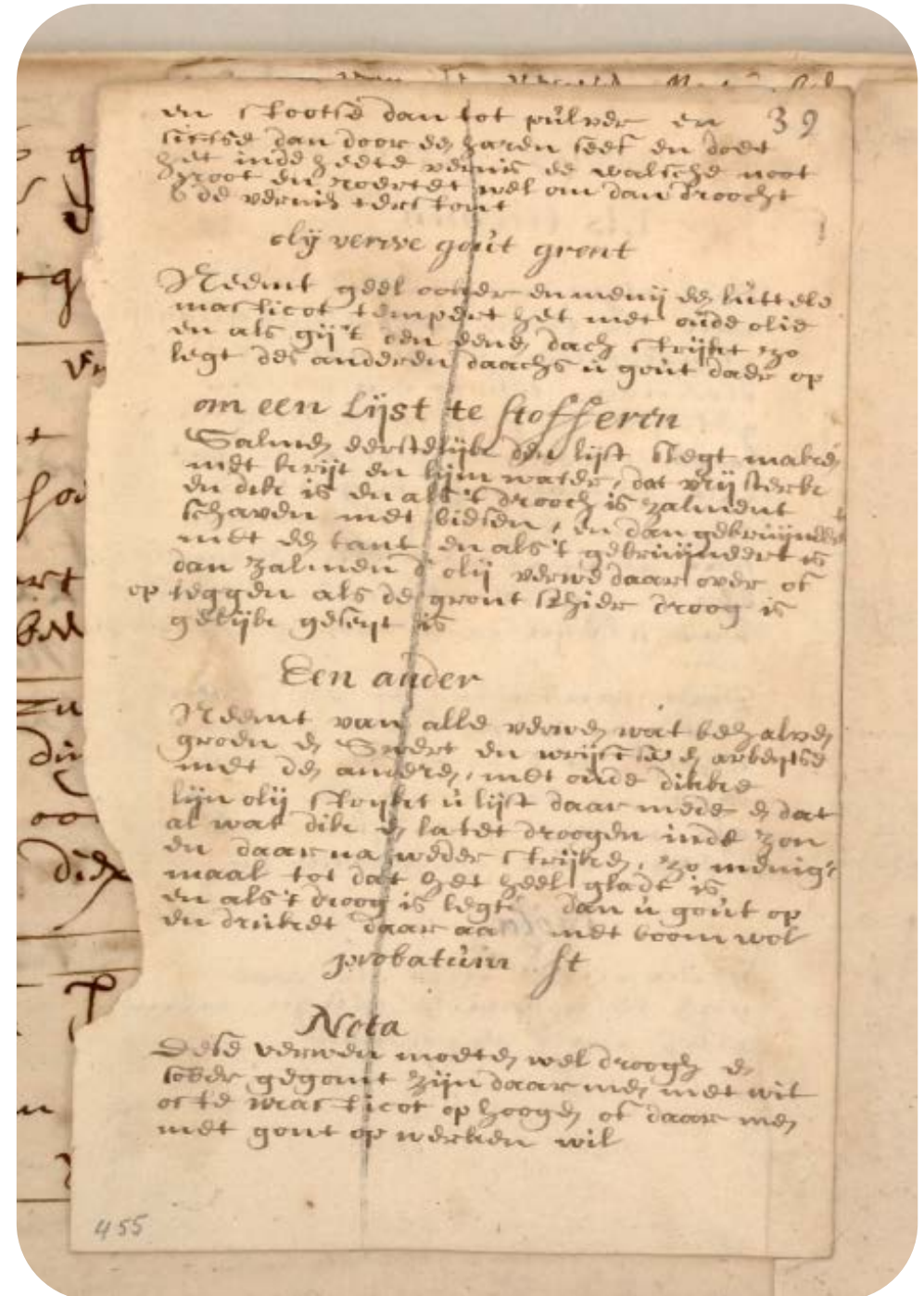
Een ander

Neemt van alle verwen wat behalven groen en swart en wrijft se en arbeyt se met den anderen met oude, dikke lijnolij. Strijkt u lijst daarmede en dat al wat dik en latet droogen in de zon; en daarna weder strijken, zo menigmaal totdat het heel gladt is. En als 't droog is legter dan u gout op en druket daaraan met boomwol.

Probatum ft.

Nota

Dese verwen moeten wel droogen en sober gegomt zijn, daar men met wit ofte masticot ophoogen of daar men met gout op werken wil.

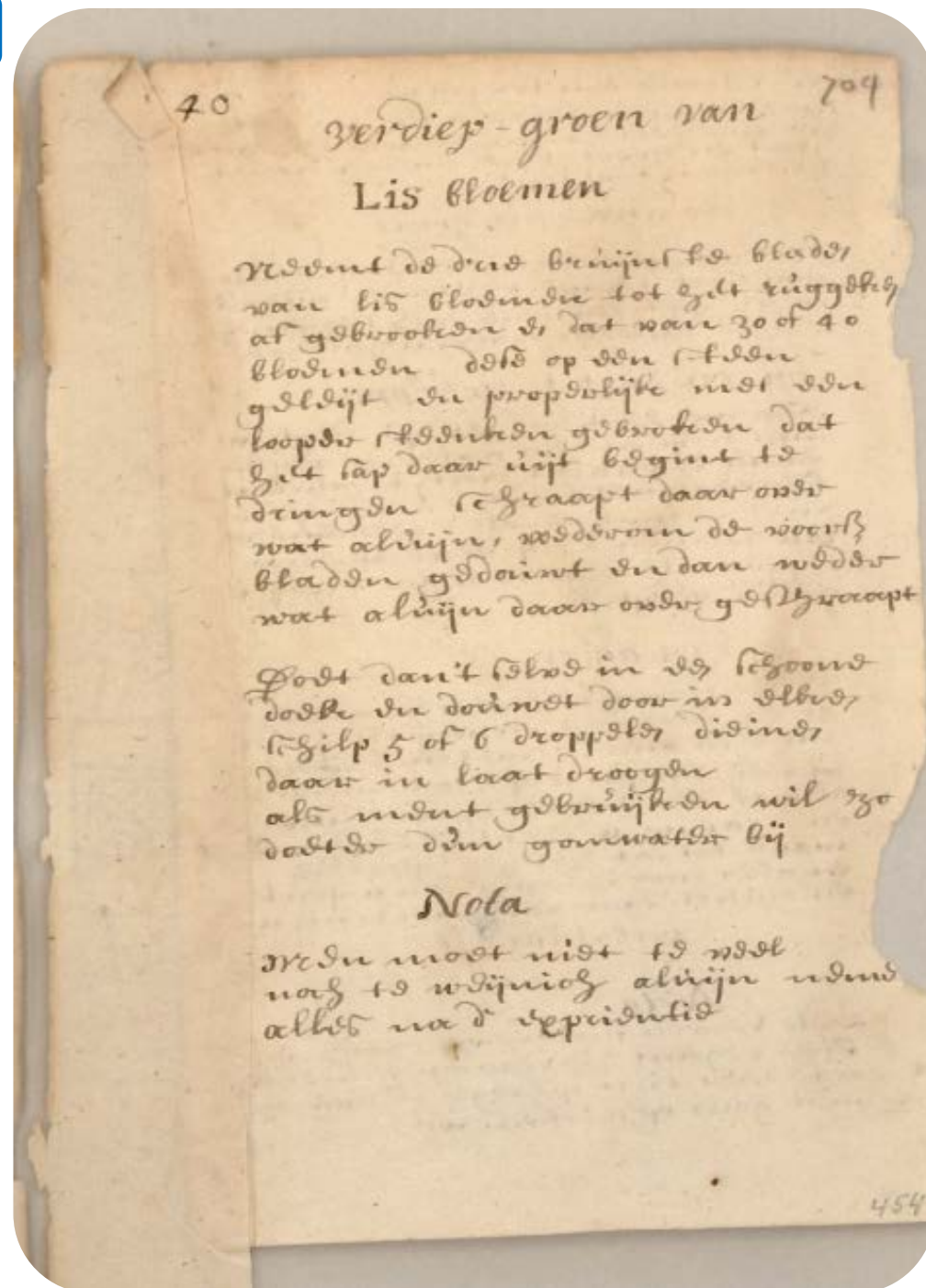
Verdiep-groen van lisbloemen

Neemt de drie bruijste bladen van lisbloemen tot het ruggeken afgebrooken en dat van 30 of 40 bloemen, dese op een steen geleijt en properlijk met een loopersteenken gebroken, dat het sap daaruijt begint te dringen. Schraapt daarover wat aluijn, wederom de voors. bladen gedouwt en dan weder wat aluijn daarover geschraapt. Doet dan 't selve in een schoone doek en douwet door, in elke schilp 5 of 6 droppelen die men daarin laat droogen.

Als men 't gebruijken wil, zo doeter dun gomwater bij.

Nota

Men moet niet te veel noch te weijnich aluijn nemen, alles na de experientie.

Om te koluieren allerly dingen

Schepen

Bruijn-ooker, swart; verdiepet met wit, geel-ooker of roet, na 't gevalt.

Riet dak

Swart, groen en wit samen gemengt; anders met aschblaau en schijtgeel als 't wat verder is.

Hert

Fermiljoen, schijtgeel, umber met wit; in de diepte wat lak en lakmoes bij den umber.

Haas

Bruijn-ooker, fermiljoen of menij met wit gemengt.

Osse

Fermiljoen, lichte of bruijne ooker, verdiept met lak en swart.

Arent

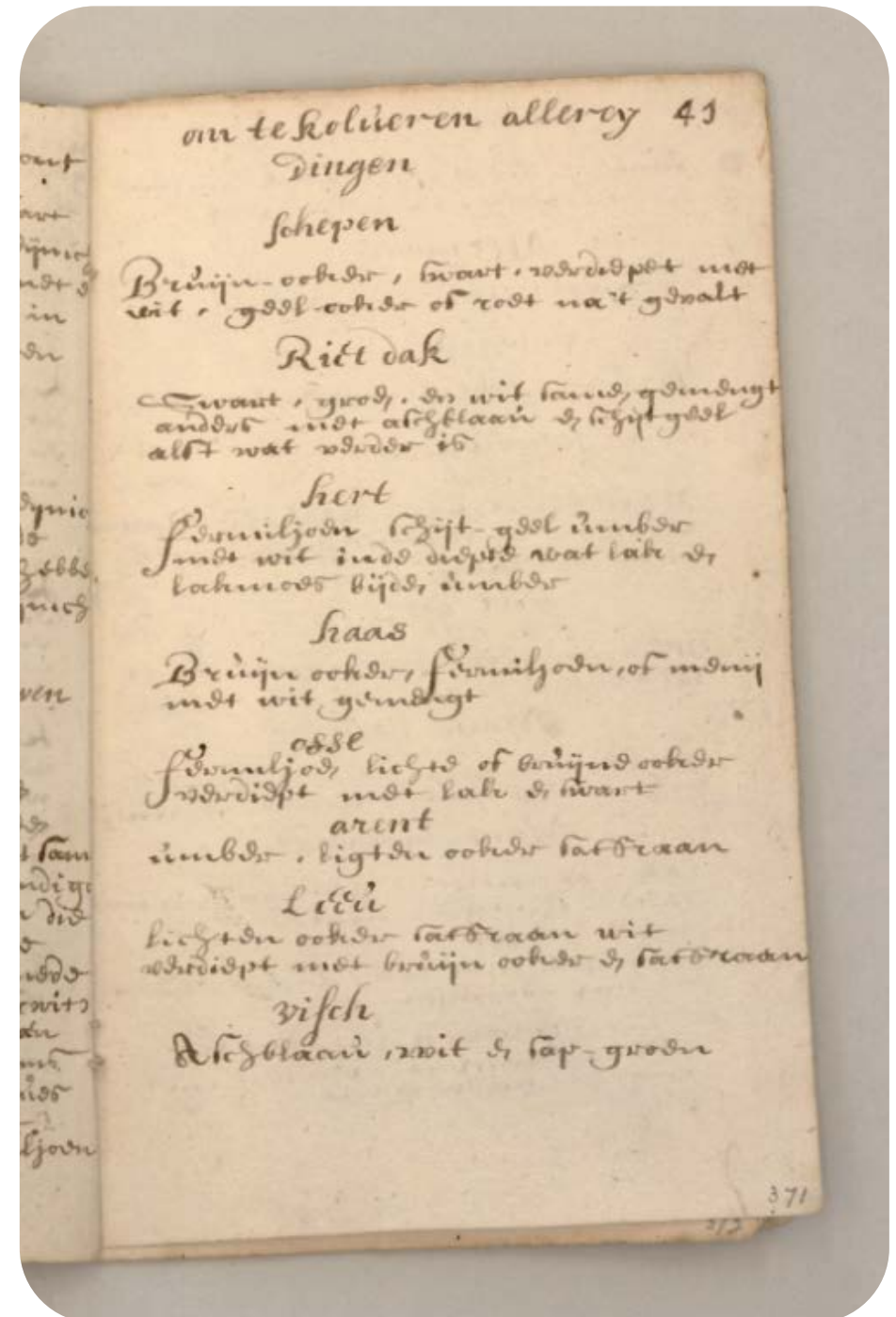
Umber, ligten-ooker, saffraan.

Leeu

Lichten ooker, saffraan, wit; verdiept met bruijn-ooker en saffraan.

Visch

Aschblaau, wit en sapgroen.

Paart

Umber, swart, geel-ooker, umber,
lichte ooker, fermiljoen, wit.

Moriaan

Swart, umber, geel-ooker.

Pylaren

Bruijn-ooker, bruijn-root, wit.

Schoon geel

Masticot, schijtgeel, saffraan;
verdiepet met lak en verhooget
met saffraan.

Goutgeel

Menij, geel-ooker, masticot,
saffraan.

Manshair

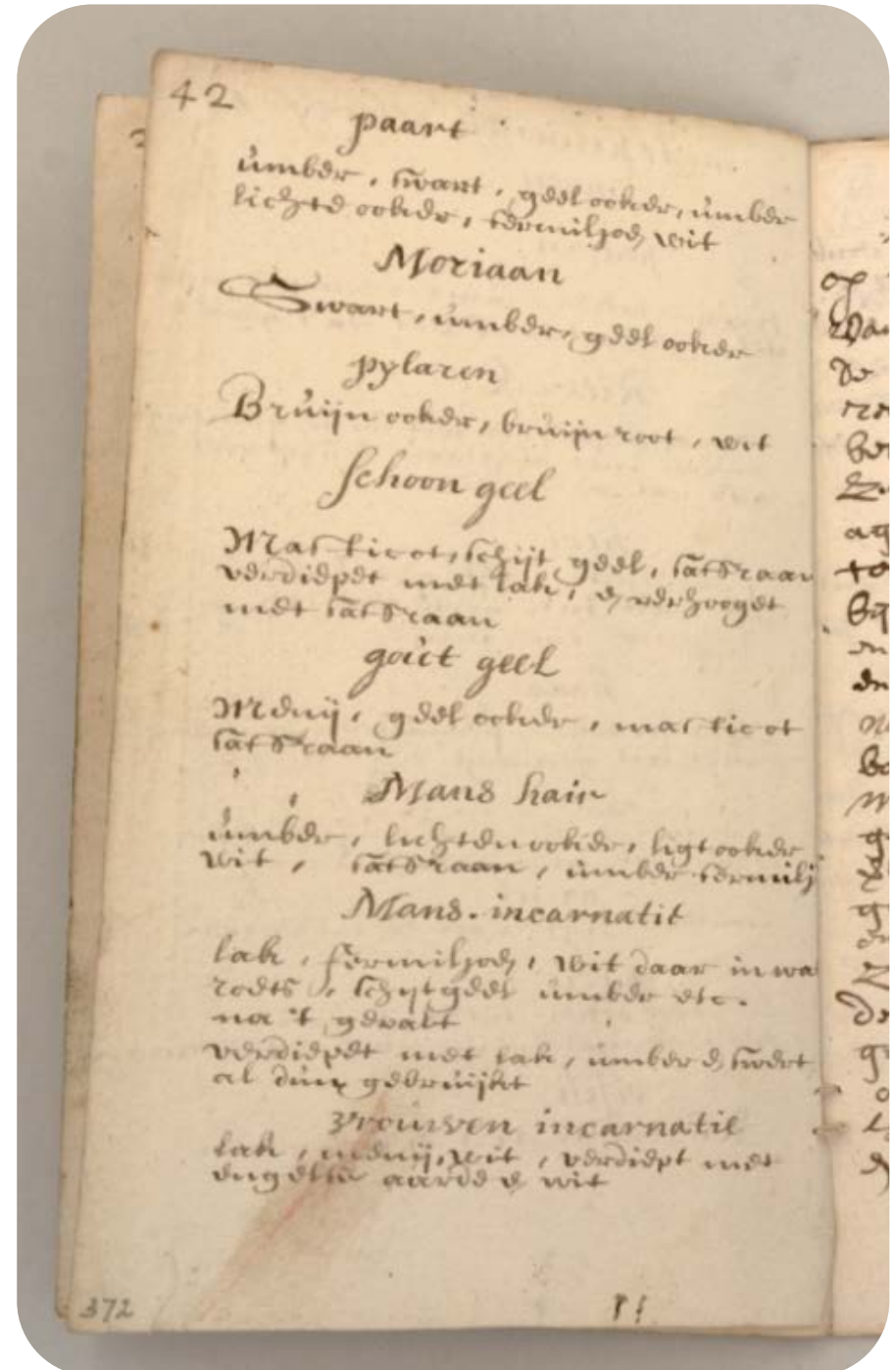
Umber, lichten-ooker, ligtooker,
wit, saffraan, umber fermiljoen.

Mansincarnatie

Lak, fermiljoen, wit daarin wat
roets, schijtgeel, umber etc.,
na 't gevalt.
Verdiepet met lak, umber en swert,
al dux gebruikt.

Vrouwenincarnatie

Lak, menij, wit; verdiept met
Engelse aarde en wit.

Kinderen-incarnatie

Lootwit, fermiljoen; verdiepet als voren.

Indiblaau met sapgroen

verdiepet schoon op groen.

Lucht daar de zon opgaat

- 1 Masticot en wit
- 2 Menij en wit
- 3 Lak en wit
- 4 Aschblauu en wit

Wegen of rotsen van hende

Van asch, bruijnroot, schijtgeel; verdiepet met roet, lak, swart.

Stammen van bomen

Indiblau, wit, schijtgeel; verdiepet diversch zoals men wil.

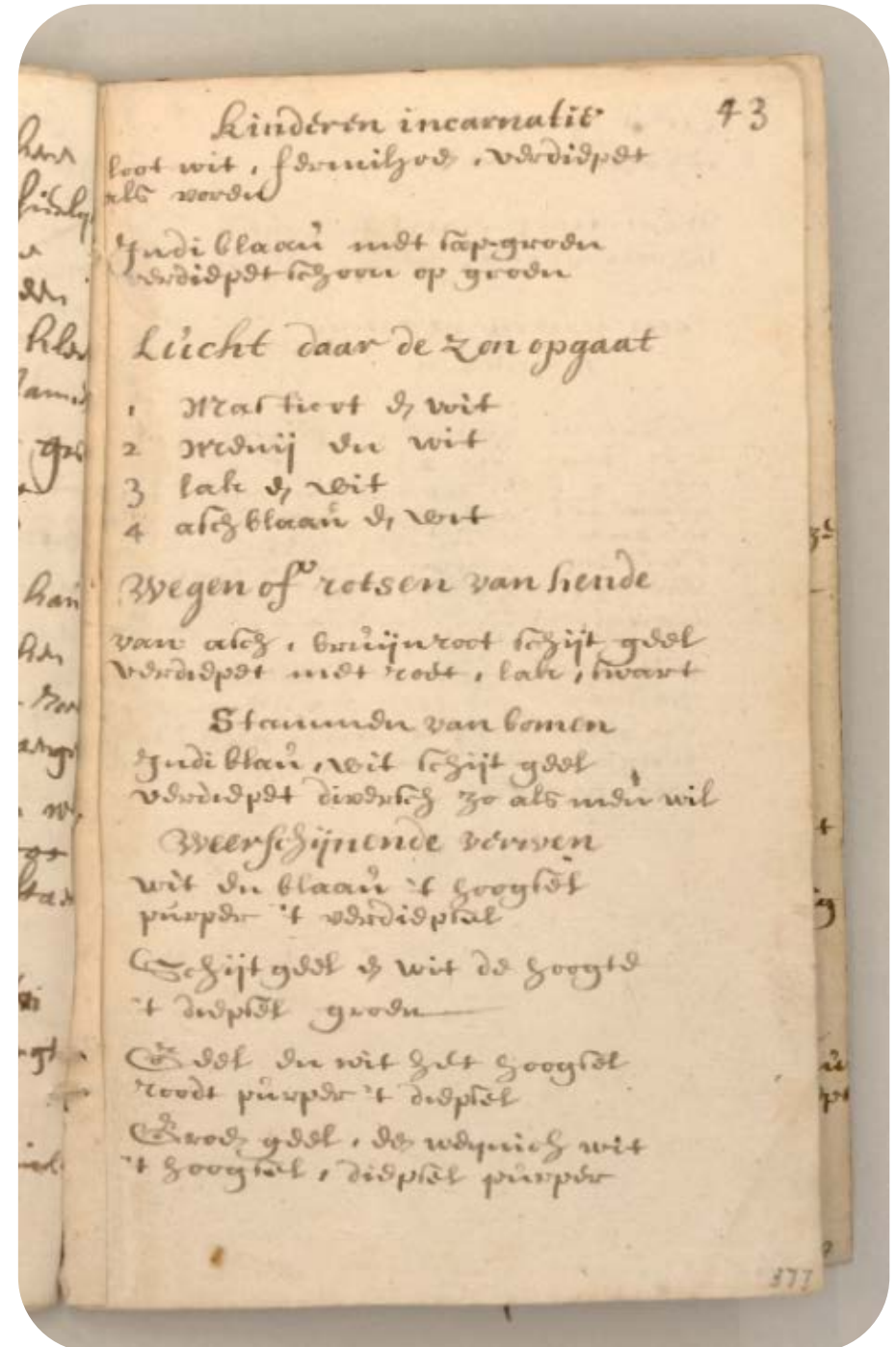
Weerschijnende verwen

Wit en blaau 't hoogsel; purper 't verdiepsel.

Schijtgeel en wit de hoogte; 't diepsel groen.

Geel en wit het hoogsel; roodt-purper 't diepsel.

Groengeel, een weijnich wit 't hoogsel; diepsel purper.

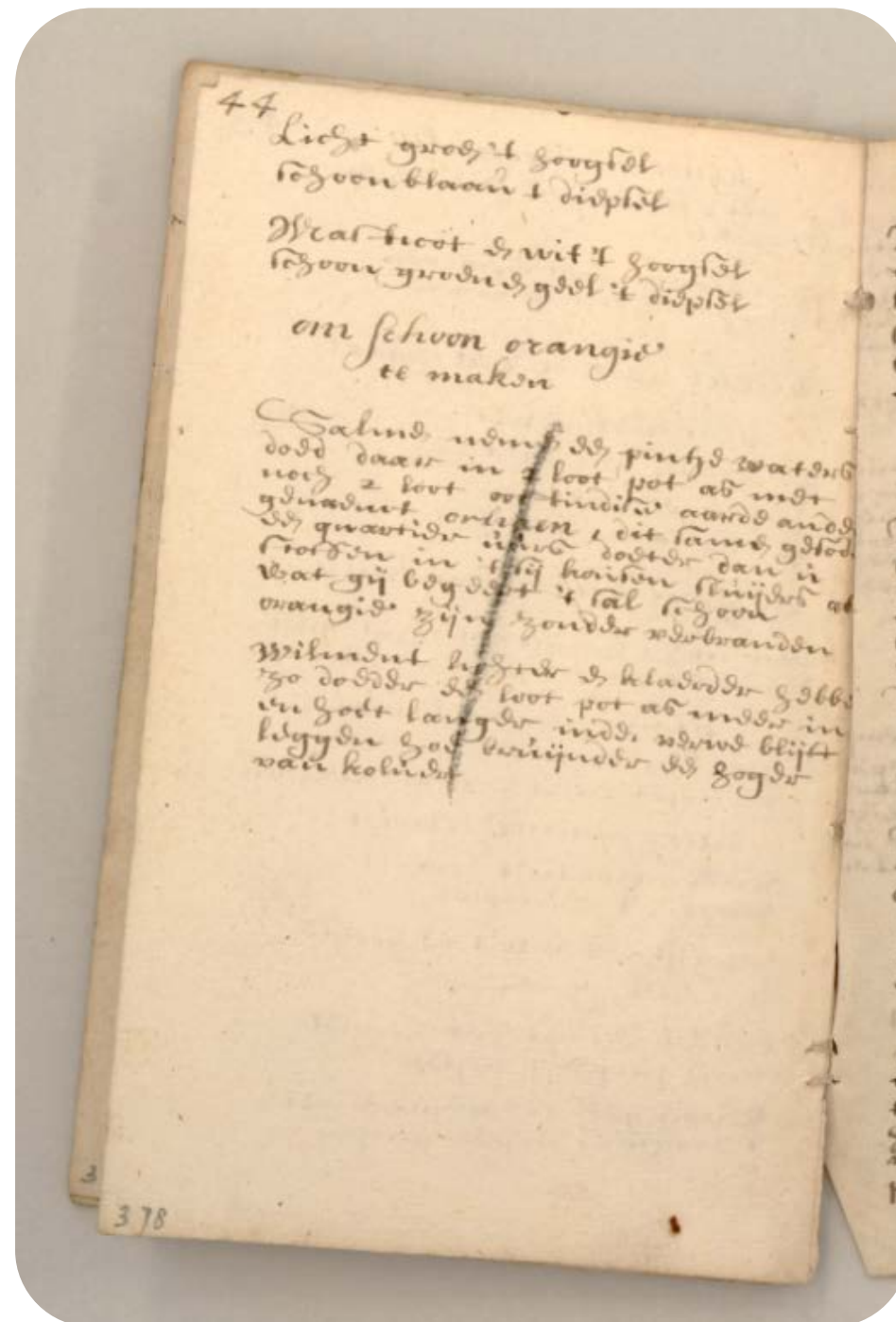
Lichtgroen 't hoogsel;
schoon blaau 't diepsel.

Masticot en wit 't hoogsel;
schoon groen en geel 't diepsel.

Om schoon orangie te maken

Sal men nemen een pintje waters.
Doed daarin 2 loot potas met
noch 2 loot Oostindise aarde, anders
genaemt *Orliaen*. Dit samen gesoden
een quartier uurs, doet er dan u
stoffen in, 'tsij kousen, sluijers of
wat gij begeert. 't Sal schoon
orangie zijn zonder verbranden.

Wil men 't lichter en klaerder hebben,
zo doet er een loot potas meer in.
En hoe 't langer in de verwe blijft
leggen, hoe bruijnder en hoger
van koluer.

Overzicht van inhoudelijke wijzigingen in de transcriptie van inv.nr. 390

Oorspronkelijke versie: november 2018

Herzien februari 2019

- p. 85 Aanvulling informatie over tekening
- p. 265 Correctie voetnoot 591: uit andere aantekeningen werd duidelijk dat de letters SVB niet een afkorting waren voor *Soutmans Verligterij-boekje* maar voor Eikelenbergs vriend, Samuel van Baseroij (1665-1692)
- p. 293 Correctie omschrijving fragment 705 [geen nn]
- p. 294 Toevoeging ontbrekende tekst van achterzijde 705 [geen nn]
- p. 281 Correctie voetnoot 618: onbekende schrijver gevonden
- p. 294 Correctie voetnoot 660: onbekende schrijver gevonden
- p. 391 Voorpagina verligterij-boekje: plaatje met de letters SVB weggehaald (zie correctie p. 265)